

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 3

ТЕРНОПІЛЬ
2005

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – Вип. 3. – 234 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 25.11.2005 р. (протокол № 3).

Головний редактор

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Василь Балух - доктор історичних наук, професор
Валентина Борисенко - доктор історичних наук, професор
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Сергій Васюта - доктор історичних наук, професор
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Олександр Сич - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор
Сергій Троян - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Богдан Трофим`як - доктор історичних наук, професор
Павло Михайлина - доктор історичних наук, професор

Літературний редактор:

Оксана Валіон - кандидат історичних наук, доцент

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477)

Микола Алексієвець, Ярослав Секо

ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті розглядається питання стану та перспектив розвитку української національної історії в умовах глобалізації.

Глобалізація в сучасному світі, при всіх її позитивах і негативах, є тим процесом з яким не можливо не рахуватися. Власне, глобалізація є своєрідною революцією людського мислення, новою парадигмою, що докорінно змінює традиційні уявлення про світ і наше місце в ньому. Включення України в цей процес вимагає широкої комплексної дискусії в різних галузях, в тому числі щодо перспектив національної історії як головного напрямку сучасної вітчизняної історіографії.

Нації у процесі свого становлення у той чи інший спосіб завжди спиралися на національну історичну парадигму розуміння власного минулого, яка несла у собі потужний інтегральний потенціал [1: 402]. Тому розгляд перспектив національної історії буде неповний без визначення місця національних держав в умовах глобалізації та аналізу сучасного націотворчого процесу в Україні і його відповідності тенденціям розвитку західного світу.

Професор Паризького інституту політичних досліджень Б. Баді визначив три виміри поняття глобалізація. По-перше, це процес, що розвивається на протязі багатьох століть; по-друге, це уніфікація світу, життя за єдиними стандартами та цінностями; по-третє, це визнання зростаючої взаємозалежності, головним наслідком якої є підрив, руйнування національного державного суверенітету під напором дій нових акторів загальнопланетарної сцени – глобальних фірм, релігійних угруповань, транснаціональних управлінських структур, які взаємодіють на рівних підставах не лише з собою, але і з самими державами [2: 6]. Для нас найважливішим є третій вимір, в якому глобалізація з її уніфікованими стандартами протиставляється партикулярному праву національних держав. Визначення Б. Баді дисонує з іншим, що фігурує в документі Міністерства освіти № 111 від 10 квітня 1996 р. "Концептуальні засади гуманітарної освіти в Україні". У ньому глобалізація розглядається як загострена конкуренція між державами і націями [3: 342].

На нашу думку, визначення Б. Баді точніше передає сутність феномену глобалізації, тоді як на характері другого визначення відбилася головна суперечність сучасного українського націотворення, що полягає в співпаданні його активної фази (дезінтеграційний процес в межах пострадянського простору) із часом, коли західні нації-держави прискорили інтеграцію, поступово відмовляючись від традиційних порядків. Україна, позиціонуючи себе європейською державою, намагається активно використати саме західну модель розвитку, в якій нації-держави відігравали домінуючу роль протягом XIX–XX ст. Парадокс лише в тому, що Європа цю стадію вже пройшла, тоді як Україна на ній лише знаходиться. Відповідно всі численні реформи, що здійснюються українським урядом позначені тавром "навздогінної модернізації", суть якої в повторенні європейського шляху розвитку. Але не потрібно забувати, що глобалізація – це фаза розвитку саме європейської цивілізації, тоді як Україна ніколи повністю до неї не належала. Тому українське суспільство швидше втягується всупереч своїй волі в глобальні процеси, аніж здійснює це як закономірний перехід до нового щаблю розвитку. В цьому складнощі й небезпеки.

Сьогодні можна лише гадати наскільки далеко піде процес розпаду національних держав і чи стане нове суспільство "постнаціональним" (нині цей термін активно дискутується), однак, те, що воно рухається саме в цьому напрямку – очевидно. На думку італійського історика В. Стради за умов глобалізації національний аспект не зникне, однак,

значно трансформується: "Суверенна національна держава – особливо у випадку невеликих держав, які не володіють економічною і військовою перевагою – втрачає і обов'язково втратить багато із прерогатив минулого і релятивізується в рамках значно ширших контекстів. Національне начало приймаючи вже в межах глобального контексту нові, менш ексклюзивні, в порівнянні з минулим форми, не зникає, а складає елемент життєвого спротиву культурній гомогенізації, наявність якої беззаперечна" [4: 60]. Україна, стверджуючи вустах своїх керівників про відсутність альтернатив європейському вибору (хоча відзначимо, що ця теза не беззаперечна), повинна бути готова до переоцінки фундаментальних засад своєї ідеології. Втім, її наслідки для українців в умовах незавершеності процесу націогенезу бачаться вкрай песимістично, адже є побоювання, що в глобальній конкуренції між націями, не повністю сконсолідована українська нація може розчинитися в гомогенному середовищі уніфікованого європейського культурного поля, стати будівельним матеріалом для нової спільноти. Сучасні проблеми пов'язані з домінуванням в Україні естетично низької космополітичної масової культури це переконливо ілюструють. Для сформованих західноєвропейських націй (французька, німецька, італійська тощо) такі загрози відповідно менш загрожують. Протиставити цим руйнівним тенденціям може певний національний протекціонізм в гуманітарній сфері, одним із компонентів якого є підтримка національної історичної науки. Зауважимо, що в Європі така практика має добру традицію.

Заперечення домінуючої ролі нації як у міжнародному, так і внутрішньому житті під впливом глобалізаційних процесів безперечно позначиться на стані національної історії. Втім, це не означає, що вона втратить свій сенс. Вона трансформується. А зміни, насамперед, торкнуться нашого уявлення про національну ідентичність як таку та предмет історії. В. Страда переконаний у посиленні ролі історії в глобальну епоху. Саме вона, інтегруючи в себе надбання інших гуманітарних дисциплін, здатна бути тією силою, котра підтримуватиме партикулярний національний тонус в уніфікованому глобальному просторі: "Залишаючись на ґрунті виключно наукового аналізу, й не переслідуючи будь-яких інших, чужих дослідженню цілей, історія може мати значний побічний "педагогічний" ефект, висвітлюючи окремі культури і цивілізації, що йдуть шляхом глобалізації, не зливаючись і не змішуючись з нею" [4: 60]. Погоджуючись із цим в цілому, вважаємо, що історична наука, інтегруючись в глобальний інтелектуальний простір, повинна пройти активний період власного самоусвідомлення щодо тих нових завдань, котрими займатиметься.

Здається, американцю М. фон Гагену належить думка, що українцям ще належить створити власну національну історію. Тому не випадково, що з-поміж усіх напрямків вітчизняної історіографії, національна історія після активного розгортання з кінця 1980-х рр. націотворчого процесу стала найбільш затребуваною. На неї головним чином покладалося завдання по заповненню ідеологічного вакууму та формуванню національної свідомості. Весь науковий потенціал було кинуте в цю царину – відчинялися архіви, захищалися дисертації, видавалися монографії та підручники. Провідними науковими інститутами запропоновано нові концептуальні підходи, активно залучався досвід діаспори. Наслідком такого збурення стало оформлення національної історії як провідного напрямку вітчизняної історіографії. Г. Касьянов визначив наступні параметри так званого канону національної історії:

- телеологічність – виникнення Української держави має об'єктивну зумовленість;
- есенціалізм – українська нація визначається як постійно наявна спільнота, яку лише потрібно правильно ідентифікувати;
- етноцентричність – процес перетворення українського етносу в націю;
- ідея ексклюзивності – домінуюча роль українців у національному поступі;
- лінійність і абсолютизація тяглості історії етносу – народу – нації;
- національний міф [5: 60].

Вже сьогодні вади цього канону очевидні, не випадково вчені говорять про кризу вітчизняної історичної науки. Кризу як зміну наукових парадигм, а не як занепад [6, 30]. Розуміння цих проблем посилюється поступовим включенням вітчизняних істориків у інтелектуальне життя Заходу. Якщо до 1991 р. західні теорії сприймалися виключно крізь кри-

тику єдиновірної марксистської методології історії, то після 1991 р. до них звертаються як до своєрідної панацеї здатної вивести національну історію з кризи. У зв'язку з цим, С. Савченко виділяє два напрямки в історіографії – неодержавницький та окциденталістський (вживаються також й інші назви – традиціоналістський та ревізійністський). Перший з них є поєднанням державницької концепції національної історії з радянським стилем наукового мислення, другий – рецепцією західних теоретичних моделей на українську емпірику [7: 130]. Поширенішим є неодержавницький напрям, тоді як окциденталістський набирає популярності переважно серед молодих істориків. Саме другий напрям відображає тенденцію до глобалізації історичної науки в якій національне позбавляється своєї виключності, певної сакралізації, переводиться з об'єктивної в суб'єктивну площину. Його виникнення є наслідком зняття штучних інтелектуальних кордонів між Заходом і Сходом, вивільнення науки з-під опіки політичних доктрин та переходом до плюралізму методів, теорій, висновків.

Прихильники окциденталістського напрямку, не заперечуючи національну історію як таку, активно критикують норми вищеозначеного канону. На думку львівського історика Я. Грицака головним завданням історичної науки після 1991 р. має бути ревізія національної історії. Це передбачає: 1) зрев'язувати розуміння того, чим, властиво, є історія; 2) переглянути саме поняття про те, чим сьогодні є українська нація; 3) показ "українського проекту" як одного із багатьох, що змагалися між собою на українських етнічних землях, а його перемога не була наперед визначена і стала можливою внаслідок співдії різних ідеологій і політичних рухів, у тому числі й тих, які були принциповими супротивниками української самостійності; 4) трактування української історії не лише як результат дії самих лише українських мас, але й показ ролі присутніх на українських етнічних землях упродовж усієї історії інших національних груп [8: 20–21].

За логікою окциденталістів національність поступово втрачатиме політичний резон головного чинника колективної ідентифікації громадян, переставатиме виконувати функцію самоозначення людини у світі, бути тим критерієм, що розподіляє світ на "своїх" і "чужих". Вже на сьогоднішній день, як показують соціологічні опитування, національна ідентичність не є безумовно визначальною для українців. Не менше значення відіграють й інші ідентичності (соціальні, релігійні, вікові, статеві, партійні). Тому національна історія котра не враховує їх є принаймні однобокою і неадекватною дійсності [8: 192, 196].

Критикують окциденталісти й надмірну прихильність неодержавників до політичного аспекту національної історії й помітне ігнорування ними економічних, соціальних, релігійних, гендерних, ментальних проблем. В українській національній історії майже незатребуваним є методологічний спадок "школи Анналів", такі цікаві течії як "історія знизу", "жіноча історія", "мікроісторія", "усна історія", "історія читання", "візуальна історія", "історія довкілля" тощо [9]. Все це суттєво збіднює українську історіографію, робить її провінційною щодо західноєвропейської.

Відкритість глобального інформаційного та наукового простору робить ці вади української національної історії дуже помітними. Значна увага приділяється вивченню політичних структур, процесів державного будівництва в різні періоди, складанню політичних портретів визначних державних і громадських діячів, посилено студіюються визвольні змагання тощо. Однак, знову ж поза увагою опиняється окремо взята людина, її індивідуальне сприйняття історичних процесів без прив'язування їх до якоїсь телеології.

Наукова суперечка між неодержавниками та окциденталістами є класичним прикладом боротьби різних парадигм, яка за Т. Куном лежить в основі наукових революцій [10: 24]. Той кризовий стан, в якому опинилася українська національна історія на початках глобалізації є закономірним етапом для становлення нової парадигми вітчизняної історії, котра адекватніше (але не претендуючи на остаточність висновків) розтлумачила б сутність національної історії, охарактеризувала її основні етапи, рушійні сили, здобутки й невдачі українців. Сьогодні, на нашу думку, бачиться кілька варіантів подальшого розвитку національної історії. Домінація кожного з них залежатиме від швидкості, глибини наростання глобальних процесів, ступеню інтегрованості в них України та реакції громадян на них. Крім того не виключена ймовірність того, що національна історія залишиться ме-

тодологічно поліваріантною, й відобразатиме особливості світогляду різних груп українців. Коротко окреслимо ці варіанти.

Варіант 1. Побудова нового канону національної історії в якому телеологія нації буде замінена "європейським вибором України". Тобто, історія української нації показуватиметься як віковичний рух до Європи, акцентуватиметься на органічності західних цінностей у менталітеті українців, шукатимуться докази постійної інтегрованості української еліти в інтелектуальне, культурне, економічне життя Західної Європи (Ярослав Мудрий – "тесть Європи", зв'язки Б. Хмельницького з О. Кромвелем, Конституція П. Орлика). Україна розглядатиметься як східний бастион західної цивілізації. Прикладом таких тенденцій в історіографії є, наприклад, монографії Т. Чухліба "Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713)", Д. Наливайка "Очіма Заходу: Рецепція України у Західній Європі XI–XVIII ст.", Ю. Терещенка "Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення старокиївської держави до кінця XVI ст." тощо.

Варіант 2. Відмова від догматичності канону, його плюралістичне тлумачення та залучення до методології досліджень західних концепцій. Аксиологія національної історії зміститься від нації, соціальних прошарків у середині нації, релігійних груп до окремо взятої людини. Посилиться соціальна історія та розробка домену "історія повсякденності". Головний інтерес становитиме не стільки історичний процес, скільки суб'єктивне бачення і сприйняття подій сучасниками, окремими представниками різних соціальних прошарків, статей, вікових груп тощо. У такому ключі написаний збірник Н. Яковенко "Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.". Відзначимо, що подолання методологічної кризи як у власній, так і в зарубіжній історіографії, провідними російськими вченими бачиться саме в спадковості розвитку власних методологічних основ при взаємному збагаченні концепціями сусідів [11: 28].

Варіант 3. Заперечення канону й відмова від тотальної історії. Цей варіант пов'язаний із можливими викликами постмодерну для традиційної національної історії. За умов глобалізації можна з упевненістю прогнозувати таке зіткнення парадигм – сучасна західна історіографія нині заклопотана саме цим, адже постмодернізм покликаний обслуговувати ідеологію глобалізму. На перший план за такого розвитку вийде не стільки історична дійсність, скільки інформація про дійсність збережена в джерелах та різні варіанти її інтерпретації. Не випадково вчені розглядають постмодерні віяння як пряму загрозу науковій історії [11: 32]. На сьогоднішній день активно вводяться в науковий обіг твори й погляди таких "класиків" постмодернізму як Ж. Дерріда, Ж-Ф. Ліотар, Ф. Анкерсміт, Х. Уайт та ін., що безумовно сприятиме збільшенню частки постмодерних досліджень в національній історії.

Варіант 4. Збереження й консервування норм канону. Збереження статус-кво можливе як реакція на виклики глобальних процесів. Вже зараз існує потужний антиглобалістський рух, в країнах Західної Європи, де інтеграційні процеси набули високої інтенсивності. Значний успіх під час виборів там мають праві націоналістичні партії (Національний фронт Ле Пена у Франції, Австрійська партія свободи Йорга Хайдера). Принципів націократії дотримується і ряд український націоналістичних партій (КУН, НРУ за єдність Б. Бойка, "Тризуб" ім. Степана Бандери), котрі попри методологічну слабкість канону національної історії готові взяти на озброєння його мобілізуючі можливості.

Очевидним позитивом глобальних процесів для вітчизняної історії є подолання її провінційності шляхом доступу до новітніх методологічних надбань Заходу. На сьогоднішній день мало знати як ми, українці, уявляємо самі себе поза рештою світу, бачимо свою історію. Не менш важливим завданням є самоозначення нашого місця в світі через вписання української історії у всесвітню історію, протиставлення нашого уявлення щодо цього уявленням російських, польських, єврейських, турецьких, німецьких історіософів. Позанауковий шлях обраний Б. Сушинським, Ю. Канигіним, І. Каганцем, що полягає в надто вільному тлумаченні джерел типу "Велесової книги", приведе до створення хоча й позитивного, але все ж чергового національного міфу, котрий не сприйматиметься за межами української субстанції. Тому погоджуємося з В. Потульницьким, що відродження української незалежної історичної науки, вільної від усіляких ідеологій, має ґрунтуватися виключно на наукових критеріях із розробкою двох блоків діалектично взаємопов'язаних

проблем: власне історії України і всесвітньої історії з особливим узглядненням України, – які мають бути вписані в контекст один одного [12: 62].

Вже зараз налагоджується співпраця, створюються спільні наукові проекти між українськими та російськими, українськими та польськими вченими з питань узгоджень власних національних історій у конфліктні періоди відносин між обома народами (Переяславська Рада 1654 р., "Волинська трагедія" 1944 р., "операція Вісла" тощо). До остаточного консенсусу все ще далеко, однак, закладені на науковому рівні принципи толерантності й примирення створюють сприятливі тенденції для продовження дискурсу.

З іншого боку, умови глобалізації породжують ряд негативних моментів: 1) розриви в усвідомленні національної історії на академічному та побутовому рівнях; 2) подрібнення, атомізація історичного знання і його перехід в категорію релятивних, що суттєво обмежить вплив історії як науки на формування особистості; 3) стимулюватиме інтелектуальну залежність (принаймні на початках) українських вчених від своїх західних колег, пошуки яких не завжди є прогресивними відносно цінностей доби розвитку національних держав; 4) успіхи високоточних технологій та наук, які стоять за ними, девальвуватиме цінність гуманітарних знань в цілому, та історії зокрема, як наукових, що загострять традиційну проблему випереджання матеріальним прогресом духовного; 5) зростатиме штучна конкуренція між історією та іншими гуманітарними науками за першість впливу на сьогодення.

Зіткнення української національної історії з викликами глобалізації є закономірним процесом нашого часу. Це, власне, та об'єктивна риса від котрої необхідно відштовхуватися при розгляді її перспектив у майбутньому. Від того наскільки швидко, якісно та цілеспрямовано відбуватиметься процес змін залежатиме її місце та функції в житті суспільства. У цьому, на нашу думку, і полягає головний виклик глобалізації не лише для історії, але й для інших наук, державних інститутів, менталітетів. Знайти своє місце в "новому світі", довести свою важливість і затребуваність, не розчинитися у коловерті змін і всебічної конкуренції. Глобальна епоха розпочинається з тотальної переоцінки знань, методів їх отримання, способів інтерпретації та застосування для актуальних потреб сучасності. Усвідомлення цього українськими істориками має пряме значення для майбутньої національної історії.

Список використаних джерел

1. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К., Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.
2. Глобалізація: взгляд с периферии. – К., 2002. – 62 с.
3. Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI ст. / Авт. кол.: В. Литвин (кер.), В. Андрущенко, А. Гуржій та ін. – У 3-х книгах. – Кн. 2. – Освіта і наука: творчий потенціал державо- і культуротворення. – К.: Навч. книга, 2004. – 672 с.
4. Страда В. Глобалізація и история // Новая и новейшая история. – 2002. – № 6. – С. 57–61.
5. Касьянов Г. "Націоналізація" історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / Під ред. Л. Зашкільняка. – Л., 2004. – С. 57–43.
6. Таран Л. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 30–39.
7. Савченко С. Сучасна українська історіографія: спроба характеристики // Сучасність. – 1999. – № 11. – С. 127–131.
8. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – 344 с.
9. Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка; пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 392 с.
10. Кун Т. Структура научных революций. – М.: Ермак, 2003. – 366 с.
11. Селунская Н. Б. Методологическое знание и профессионализм историка // Новая и новейшая история. – 2004. – № 4. – С. 24–40.
12. Потульницький В. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.

Mykola Alekxiyevets, Yaroslav Seko

THE PROSPECTS OF THE UKRAINIAN NATIONAL HISTORY IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

The paper deals with the Old Rityalism of Bukovyna at the end of the 18th – beginning of the 19th centuries in the policy of the most important contries of the Eurasia area.

УДК 94 (498.6)

Денис Звоздецький

БУКОВИНСЬКЕ СТАРООБРЯДНИЦТВО КІНЦЯ XVIII – XIX СТ. У ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ І ДІЯХ АВСТРІЇ, РОСІЇ ТА ВАТИКАНУ

У статті показано буковинське старообрядництво кінця XVIII – XIX ст. у політиці найбільших країн євразійського простору.

У XVIII ст. старообрядництво, незважаючи на постійні переслідування та гоніння, зуміло вистояти і міцно утвердилось як окрема гілка православ'я, заради чого його прихильники змушені були вдаватись до втеч на окраїни держави чи взагалі за кордон.

Наукові дослідження росіян-старообрядців Буковини велись ще у другій половині XIX ст., зокрема їм присвячено праці таких відомих австрійських дослідників, як Р. Ф. Кайндля, Й. Полека, Д. Дана, Л. Сімігіновича-Штауфе, К. Ромшторфера, Г. Купчанка і Т. Бенделли.

Зокрема, Р. Ф. Кайндль написав працю "Виникнення та розвиток липованських колоній на Буковині" [30], у якій висвітлюється безпосереднє заселення першими старообрядцями терену Буковини та подальший розвиток міграційних процесів до середини XIX ст.

Липованам присвячений і один із однойменних розділів книги Р. Ф. Кайндля "Маленькі студії", де подано загальні відмінності старообрядців від офіційної православної церкви та ареал розселення старовірів, у тому числі й на Буковині [31].

Ґрунтовним і найбільш повним дослідженням буковинських липован кінця XIX ст. є трьохтомна праця Й. Полека "Липовани Буковини", кожен том якої присвячений окремій тематиці їх заселення [32]. Так, у першому томі "Історія їх заселення" подається детальний аналіз процесу еміграції липован на Буковину. Другий і третій томи під назвами "Релігія та церковна сутність" [33] і "Звичаї та їх застосування" [34], відповідно, присвячені розгляду елементів матеріальної та духовної культури росіян-старообрядців.

Значні історико-етнографічні дослідження провів румунський буковинський історик Д. Дан. Він опублікував книги "Липовани на Буковині" [29] та розділ "Липовани" [28] у багатотомному виданні "Австрійська монархія у слові і малюнку. Буковина".

Матеріальну культуру липован досліджував Г. Купчанко. Він видав у 1897 р. ілюстровану книгу "Наша родина" [13]. Тут подано характеристику побуту липован. Деякі статистичні дані та загальні відомості про липован Буковини містяться і в дослідженнях інших австрійських вчених XIX ст. [26].

У другій половині XX ст. дослідження липован проводились науковцями Чернівецького університету. Зокрема, результати цих досліджень були вміщені в науковому щорічнику університету за 1956 рік, де цілий ряд статей було присвячено історико-

етнографічним та лінгвістичним дослідженням липованських громад області [4, 11]. Інформація про старообрядців Чернівецької області міститься в монографіях 60–80-х рр. ХХ ст., присвячених господарському та економічному розвитку краю в ХІХ – на початку ХХ ст. [2, 8], архітектурним пам'яткам [7], етнічному складу області [18] чи узагальненій історії краю [17].

Серед сучасних монографій, де містяться відомості про липован Чернівецької області, окремо варто виділити праці відомих чернівецьких науковців: "Етнографія Буковини" Г. К. Кожолянка [10], "Хотинщина: історичний нарис" О. В. Добржанського, Ю. І. Макара, О. М. Масана [9] та колективну працю "Буковина: історичний нарис" [3]. У них подано цінний матеріал про появу та розвиток липованських громад на території нинішньої Чернівецької області в ХІХ ст.

Проте питання ролі і місця буковинського старообрядництва у політиці великих європейських і євразійських держав (Австрії та Росії) та Ватикану у цих дослідженнях зачіпалось лише побіжно.

Одним із ареалів розселення росіян-старообрядців у останній чверті ХVІІІ ст. була територія Буковини, що складає більшу частину нинішньої Чернівецької області України.

Емігрувавши сюди, старообрядці намагались повністю зберегти свою етнічну самобутність і особливо свою релігію. Цікаво, що на цю територію прибули старообрядці обох напрямків – безпопівці і попівці, щоправда, безпопівців було дещо менше. Зокрема, безпопівці проживали спочатку в с. Клімауци (сучасна територія Румунії), звідки в середині ХІХ ст. переселились в буковинську прикарпатську Михідру [28: 283; 33: 11].

Разом з першими переселенцями прибувало і старообрядницьке духовенство. Так, під час заснування Білої Криниці разом із 22 сім'ями селян сюди прибуло 7 ченців та ігумен. Церквою їм слугувала спочатку стара будівля, біля якої височіла споруда, що використовувалась як дзвіниця, і на якій було встановлено 4 куплених у Москві дзвони [32: 17]. В цей же час старообрядцям було надано місце за селом для побудови чоловічого монастиря, де в 1785 р. він був відкритий. Засновником монастиря був ігумен Симеон [33: 17]. В 1803 р. цей монастир було перенесено на територію села [5: 192]. За переказами місцевих старообрядців, на місці, де був розташований чоловічий монастир, завжди росло багато лип і, мовляв, від цього й пішла назва всіх старообрядців цього регіону – липовани. Проте найпоширенішою і найпереконливішою є версія про походження даної назви від однієї з гілок старообрядництва – филипівців, яку заснував апостол Филип [33: 5, 8].

Протягом перших років проживання липован у Білій Криниці відчувалась нестача в священниках, які час від часу тільки навідувались у село. Проте їх функції часто виконували самі ченці. Монастир поступово почав розростатись. Він постійно приймав матеріальні надходження як від місцевих селян та багачів, так і від співвітчизників з-за кордону.

У 1818 році після смерті керівника общини білокриницьких липован Іларіона Петровича монастирю було передано за заповітом увесь його маєток, включаючи сад та город. На той час монастир налічував уже 17 ченців [30: 63]. А у 1840 р. окремий маєток разом із садом та зарибненим ставком було передано монастирю однією із жительок села – Євдокією Єфімовою [33: 53–58].

Таким чином, на початку ХІХ ст. Біла Криниця вже мала власний монастир та церкву і населення її постійно поповнювалось за рахунок втікачів, переважно з Росії. Це буковинське село поступово стало перетворюватись на велике старообрядницьке поселення в значній мірі завдяки толерантній і поміркованій релігійній та національній політиці австрійського уряду.

В кінці 30-х – на початку 40-х рр. ХІХ ст. російські купці-старообрядці, зважаючи на неймовірні гоніння своїх єдиновірців з боку Миколи І та його розгром іргизьких монастирів, а також через хронічну нестачу старообрядницького священства, вирішили зініціювати пошуки місця за кордоном, де можна було б заснувати старообрядницьку митрополію. Це дало б змогу, на їх думку, відновити правильну церковну ієрархію старообрядців та забезпечити всі старообрядницькі общини власним священством. За цю справу взялись петербурзький купець Сергій Григорович Громов та Василь Григорович Рахманов –

московський купець, керівник найбільшої в Росії попівської общини – Рогозького кладовища. На пошуки архієрея було відправлено на схід Петра Васильєва (в ченцях Павло Великодворський) [12: 6].

Однак знайти архієрея було нелегко. Замало було принципово визнати схід "незараженим" никоніанською ерессю, тобто відійти від тієї позиції, на якій стояло старообрядництво з самого початку; треба було ще знайти такого архієрея, який би пішов на угоду із старообрядцями. При тодішніх відносинах між Росією та Оттоманською імперією це було вельми нелегкою справою. Деякі східні архієреї за певну винагороду не проти були б визнати на словах істинність старообрядницької віри, проте самим висвятити архієрея не зважувався жоден із них, боячись стати причиною дипломатичних ускладнень і бути в немилості падишаха. Але врешті-решт пошуки увінчались успіхом: був знайдений і архієрей, і спосіб зробити справу так, щоб було дотримано всіх форм міжнародної ввічливості. Архієреєм виявився колишній боснійсько-сараєвський єпископ Амвросій, який був відсторонений від єпархії константинопольським патріархом через його конфлікт з турецькою владою. Йому запропонували висвятити архієрея не для Росії, а для росіян-старообрядців із Австрії, а саме для липован Білої Криниці [19: 388]. Вибір Білої Криниці місцем, де запровадиться нова старообрядницька ієрархія, не був випадковим, а диктувався наявністю значних привілеїв, що були у місцевих старообрядців.

Проте тепер виникла інша проблема: Біла Криниця не мала права мати свого єпископа. Починаючи з 1841 р. Павло Великодворський разом зі своїм помічником Олімпієм Милорадовим почали добиватись у австрійської влади надання такого дозволу. В цій справі їм допомогли московські купці, які взяли на себе всі клопоти щодо отримання такого дозволу. У цьому старообрядцям допомогла, як не парадоксально, уніатська церква. Вона вбачала у відкритті Білокриницької єпископії підрич пануючого на Буковині православ'я, і вважала, що створення білокриницької ієрархії зміцнить опір росіян-старообрядців царизму і офіційній православній церкві. Греко-латинський митрополит Михайло Левицький прибув у село в 1843 р. і порадив звернутись до імператора зі своїм проханням, не боячись відмови, бо він теж буде про це турбуватись [4: 281]. Чи уніатський єпископ допоміг у цьому, чи, можливо, сам Ватикан займався цим, чи дійсно допомога надійшла з Москви, невідомо, проте клопотання білокриницьких представників у Відні – Павла Великодворського та Олімпія Милорадова – увінчались успіхом. 18 вересня 1844 р. австрійський імператор дозволив заснування ієрархії і отримання з-за кордону першого єпископа. У цьому рішенні підкреслювалась необхідність для майбутнього єпископа висвятити собі спадкоємця [33: 28]. Немалу роль у такому рішенні відіграло бажання і самого Відня створити в Білій Криниці церковно-політичний центр старообрядництва як засіб політичної боротьби з Росією. Наступного ж року було дано дозвіл і засновано жіночий монастир [30: 67]. Його засновницею була, за переказами місцевих липован, сувора схимниця (монахиня, яка дала обітницю виконувати правила суворіше за інших і вести затворницьке життя) Варвара, яка після ліквідації заволзьких скитів втекла сюди, захопивши лише особливо шановану серед старообрядців ікону Казанської Божої Матері [25: 28].

Цей період був для буковинських липован дуже сприятливим, коли з-за кордону почали надходити великі пожертвування. Особливо багато їх було від громади Рогозького кладовища, звідки за допомогою родини купців Рахманових надійшла пожертва на щорічне утримання архієрейської кафедри в розмірі 24 тисяч карбованців та надано необмежений кредит для всіляких витрат. Самі Рахманови виділили 200 тисяч карбованців на будівництво єпископських та братських келій, домової церкви [6: 43–44].

Прибуття Амвросія у Білу Криницю відбулося з певними труднощами і перепонами. 27 жовтня 1846 р. здійснилось чиноприйняття митрополита [19: 388]. Зважаючи на обставини (намагання Росії перешкодити становленню старообрядницького центру у Білій Криниці), Амвросій вже 6 січня 1847 р. висвятив малограмотного білокриницького дяка Кипріяна Тимофієва в сан єпископа з ім'ям Кирила [4: 282]. Така поспішність не була марною, оскільки вже в грудні 1847 року у Відні були отримані заяви російського уряду з приводу подій у Білій Криниці. Зокрема, останній наполягав на припиненні нової ієрархії. Росія була занепокоєна тим, що Білокриницький монастир приймав російських підданих,

причому переважно селян-утікачів, монахів та осіб, що втікали з царських в'язниць, а також тим, що Біла Криниця висвячувала старообрядницьких єпископів для Росії [1: 33: 32–33].

Австрійський уряд змушений був відреагувати на домагання Росії і після перебування в Білій Криниці трохи більше чотирнадцяти місяців Амвросія було відправлено на пожиттєве заслання в замок Цилль, де він у 1863 р. і помер [12: 11]. Проте Амвросій зробив свою справу, ставши верховним пастирем старообрядництва та висвятивши в сан архієреїв Кирила і ще декількох інших для закордонних старообрядницьких общин.

Російські старообрядницькі керівники прагнули спочатку поповнити закордонні старообрядницькі общини священиками, а згодом і перевести центр старообрядництва у Росію. Для цього треба було висвятити митрополита для російських старообрядців. Рахманови – тодішні керівники Рогозького кладовища – висунули свого кандидата: Д. А. Рахманова, що перебував у Керженецькому монастирі. Проте загроза зосередження в руках рогожців капіталу та формального головування в старообрядницькій церкві спонукала офіційну владу розгромити Керженецький монастир, після чого Рахманов утік за кордон. Тоді родина Рахманових висунула ще одного кандидата – Степана Жарова, якого в 1847 році Кирило висвятив російським архієпископом під іменем Софронія. Згодом було висвячено ще 10 старообрядницьких єпископів, так що на 1859 рік утворилось ще 10 старообрядницьких єпархій у Росії (московська, симбірська, саратовська, казанська, уральська, пермська, новозибківська, балтська, кавказька, коломенська). Тепер нестачі в полах не було і культ здійснювався як ніколи справно та правильно [19: 389].

Відповідно роль Білої Криниці в цей час була визначальною. З усієї Росії сюди надходили великі пожертви і тут будувались нові культові споруди, розростались та розбудовувались чоловічий та жіночий монастирі.

Звичайно ж, що для офіційної церкви такий поворот подій був неприйнятним, тому почались переслідування деяких російських єпископів, які, проте, з початком правління Олександра II дещо затихли. Багато нарікань з боку офіційної церкви було щодо неправомірності та незаконності існування старообрядницької ієрархії, оскільки Амвросій був митрополитом православним, а при зміні віри він втрачав свій сан. Проте старообрядці відповіли на це твердженням, що все було правильно, оскільки Амвросій був прийнятий до старообрядництва по восьмому правилу I Вселенського Собору другим чином, тобто миропомазанням, що визнавалось законним та правомірним [12: 11]. Інше звинувачення полягало в тому, що митрополит Амвросій перед смертю начебто повернувся в офіційне православ'я, оскільки не був щирим прихильником старої віри, а очолив її тільки із власної користі [24: 6–9].

Всі ці пропагандистські засоби дещо послабили позиції старообрядництва, проте найбільше вплинуло на єдність і міцність старообрядництва видане ними ж у 1862 році так зване "Окружне послання". Справа у тому, що після того, як було знайдено джерело священства, перед старообрядництвом попівського напрямку постала ще одна важлива проблема – зміна та пристосування до сучасних умов власної ідеології. Попівщина, як поміркованіша частина старообрядництва, давно вже вимагала пристосування власних догматів до сьогодення і зміни цілої низки есхатологічних та консервативних традицій. Робота щодо вирішення питання про зміст віри та ставлення до офіційної церкви дещо затягнулась, але 24 лютого 1862 року все ж з'явилось знамените "Окружное послание единыя, свята, соборныя, древлеправославно-кафолическия церкви". Складено воно спочатку мирянином Ксеновим і, згодом, санкціоновано духовною радою. Цей документ був надрукований 800-тисячним накладом, що свідчило про чисельність попівщини на той час не тільки в Росії, а й за кордоном [19: 392; 20: 28–31].

Насправді ж, у виданні цього послання вбачалось прагнення старообрядницької верхівки зблизитися з царизмом, що надавало їм великі можливості у розвитку своєї справи [16: 23]. Зміст "Окружного послання" полягав перш за все у визнанні царів та патріархів, на відміну від попередньої ідеології, що вважала їх антихристами чи слугами Антихриста, особами богообраними; офіційна церква визнавалась нееретичною, оскільки вірить в того ж Бога, має ті ж таїнства та править той же культ. Єдиною провинною за офіційною церквою визнавалось їхнє переслідування старообрядництва. Щодо зміни ес-

хатологічних постулатів, "Окружне послання" запевняє, що Антихрист ще не прийшов, а знає про це лише Ісус Христос [19: 392–393].

Після видання цього послання в середині попівщини відбувся розкол на так званих протиокружників та округників. У цих умовах чималу роль у розвитку розколу відіграв Білокриницький митрополит Кирило, який протягом тривалого часу то визнавав, то проклинав це послання. Кирило користувався своїм становищем та ситуацією і впродовж десяти років за його допомогою в Білу Криницю прибувало надзвичайно багато як грошей, так і дорогоцінностей. Врешті-решт, Кирило визнав дійсним "Окружне послання" в 1870 р., а округники в Росії майже повністю перемогли протиокружників, керівництво якими здійснювали Гуслицькі фабриканти. В 1873 р. Кирило помер і цим миттєво скористались в Росії, змусивши його спадкоємця Афанасія відмовитись від прав на старообрядницьку церкву Росії. Остаточо розкол було ліквідовано в 1906 р. на примирюючому соборі, а згодом протиокружники перейшли або до попівців, або до безпопівців [19: 394–400].

Це послання вплинуло і на старообрядців на території нинішньої Чернівецької області. Більшість з них відразу ж визнала це послання, проте багато старовірів Хотинщини стали на бік протиокружників, зокрема ціле село Білоусівка на початку ХХ ст. складалось винятково з останніх [21: 2].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Ватикан та уніатська церква виявляли певну зацікавленість Білою Криницею. В 1900 р. до села прибула спеціальна місія з трьох осіб: французького богослова, безпосереднього представника папи Римського та щойно висвяченого на греко-католицького єпископа, майбутнього митрополита УГКЦ Андрея Шептицького. Папські представники порушували питання про унію Білокриницької ієрархії з католицькою церквою, і цим самим задумувалось широке проникнення папського впливу в Росію. Проте папська розвідка у Білій Криниці виявилась безрезультатною [5: 196; 4: 285].

Таким чином, старообрядці Буковини з часу свого поселення у краї в кінці ХVІІІ й впродовж ХІХ ст. були під постійною увагою як політичних, так і релігійних кіл найбільших країн євразійського простору.

Список використаних джерел

1. Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). – Ф. 3. – Оп. 4. – Спр. 582. – Арк. 14.
2. Берг Л.С. Бессарабия: Страна – Люди – Хозяйство. – Кишинев, 1993. – 196 с.
3. Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
4. Волков А.Р. Русское село Белая Криница во времена австрийского владычества на Буковине // Черновицкий университет. Научный ежегодник за 1956 год. – Т. 1. – Вып. 1. – Чернівці, 1957. – С. 285;
5. Волков А.Р., Галкіна І.П., Фініков В.Ф. Біла Криниця // Історія міст і сіл Української РСР. – Чернівецька область. – К., 1969. – С. 192–202.
6. Волков А.Р., Корецький Д. Біла Криниця // Людина і світ. – 1967. – № 2. – С. 40–44.
7. Гоберман Д.Н. По Северной Буковине. – Л.: Искусство, 1983. – 183 с.
8. Гриценко І.А. Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в ХІХ – на початку ХХ ст. – Львів, 1980. – 167 с.
9. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 464 с.
10. Кожоляно Г.К. Етнографія Буковини. – Т. 1. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 384 с.
11. Кондрашенко Л.И. К вопросу о песенном репертуаре русских сел Черновицкой области // Черновицкий университет. Научный ежегодник за 1956 год. – Т. 1. – Вып. 1. – Чернівці, 1957. – С. 275–277.
12. Краткая история о основании старообрядческого святительского престола, состоящего в Австрии, Львовской губернии Черновецкаго цыркула, в Буковине, близ местечка Сырета, в селе Белой Кринице, в монастыре в 1846 году // Духовные ответы. – 1996. – № 5. – С. 5–13.
13. Купчанко Г. Наша родина. – Вєдєнь, 1897. – 236 с.
14. Купчанко Г. Некоторые историко-этнографические сведения о Буковине. – Киев, 1875. – 83 с.
15. Лосева А.М., Бобер Э.Я. О русских говорах Хотинского района Черновицкой области // Черновицкий университет. Научный ежегодник за 1956 год. – Т. 1. – Вып. 1. – Чернівці, 1957. – С. 323–326.
16. Милонидов В.Ф. Современное старообрядчество. – М., 1979. – С. 126.
17. Нариси з історії Північної Буковини. – К.: Наукова думка, 1980. – 338 с.
18. Наулко В.І. Етнічний склад

населення УРСР. Статистично-картографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1965. – 136 с. 19. Никольский Н.М. История русской церкви. – Минск: Беларусь, 1990. – 540 с. 20. Павел (архимандрит). Краткия известия о существующихъ в расколе сектахъ объ ихъ происхожденіи, ученіи и обрядахъ, с краткими о каждой замечаніями. – М.: Тип. Лисснера и Романа, 1888. – 87 с. 21. Расколъ и противораскольническая миссіонерская деятельность въ северной части Бессарабии въ 1903 г. // Кишиневскія епархіальныя ведомости. – 1904. – № 4. – С. 1–12. 22. Свирстун Ф. Прикарпатская Русь подъ владениемъ Австріи. Ч. 2. – Львовъ: Издание О.А.Маркова, 1896. – 745 с. 23. Столбунова В.И. Из наблюдений над говорами русских поселений на Буковине // Черновицкий университет. Научный ежегодник за 1956 год. – Т.1. – Вып. 1. – Чернівці, 1957. – С. 326–330. 24. Филарет (игумен). Быль ли и остался ли преданъ такъ называемому старообрядчеству бывшій Босно-Сараевскій митрополитъ Амвросій? – М.: Тип. Лисснера и Гешеля. – 1899. – 28 с. 25. Чащин Ф.Д. Белая Криница. – Кишинев, 1976. – С. 224. 26. Bendella T. Die Bukowina im Königreiche Galicie. – Wien, 1845. – 38 s. 27. Dan D. Die Lippowaner // Die Oesterreichische monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1897. – S. 282–295. 28. Dan D. Die Lippowaner // Herzogthum Bukowina in Wort und Bild. – Wien, o.j. – S. 283. 29. Dan Demetr. Die Lippowaner in der Bukowina. – Czernowitz, 1890. – 34 s. 30. Kaindl R.F. Das Entstehen und die Entwicklung der Lippowaner-colonien in der Bukowina. – Wien, 1896. – 151 s. 31. Kaindl R.F. Kleine Studien. Die Lippowaner. – Czernowitz, 1893. – 30 s. 32. Polek Johann. Die Lippowaner in der Bukowina. 1. Geschichte ihrer Ansiedelung. – Czernowitz, 1896. – 87 s. 33. Polek Johann. Die Lippowaner in der Bukowina. 2. Religion und Kirchenwesen. – Czernowitz: Pardini, 1898. – 84 s. 34. Polek Johann. Die Lippowaner in der Bukowina. 3. Sitten und Gebrauche. – Czernowitz, 1899. – 49 s.

Denys Zvozdetskyi

THE OLD RITUALISM OF BUKOVYNA AT THE END OF THE 18TH – BEGINNING OF THE 19TH CENTURIES IN THE POLITICAL PLANS AND ACTIONS OF AUSTRIA, RUSSIA AND THE VATICAN

The paper deals with the Old Ritualism of Bukovyna at the end of the 18th – beginning of the 19th centuries in the policy of the most important countries of the Eurasia area.

УДК 94 (477) "18/19"

Віталій Левицький

ЦЕРКОВНІ МАЄТКИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

Дана стаття розглядає питання соціально-економічного та господарського розвитку церковних маєтків на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст.

Тривале збереження в структурі землеволодіння Правобережної України другої половини XVIII ст. церковних маєтків було однією з характерних рис її аграрного ладу. Врахування господарської діяльності церкви дає можливість вичерпно охарактеризувати соціально-економічний розвиток суспільства, передусім форми власності на засоби виробництва, організацію виробничого процесу та суспільного розподілу. Це цілком стосу-

ється й історії Правобережної України, де церковні маєтки хоча і поступалися за своїми розмірами поміщицьким, проте відігравали важливу роль в аграрному, промисловому й торгово-лихварському розвитку регіону.

Праці авторів другої половини XIX ст. якщо і торкалися питання розвитку церковних маєтків, то обмежувалися лише кількісними параметрами, не висвітлюючи економічного змісту. Значну увагу на проблеми господарського розвитку церкви на Правобережній Україні звернули наприкінці XIX – на початку XX ст. члени Подільського єпархіального історико-статистичного комітету та Волинського церковно-археологічного товариства. Спорадичний матеріал з історії церкви можна віднайти у ряді праць радянського періоду. Зокрема, В. Смолій побіжно показав деякі аспекти економічної діяльності церкви на Правобережжі в другій половині XVIII ст. [8]. В. Борисенко вперше розглянув формування феодалного землеволодіння як результат спільного розвитку світської і духовної феодалної власності [1: 263].

Значним кроком у вивченні історії соціально-економічного розвитку церкви на Правобережній Україні стали праці О. Крижанівського [5] та А. Зінченка [2]. Автори висвітлюють характер і масштаби господарської діяльності церкви в XVIII – першій половині XIX ст. Вони охоплюють поглядом велике латифундійне землеволодіння єпископів і монастирів, дрібніші маєтки інших церковних власників, розкривають основні риси економічного ладу цих маєтків, досліджують місце церковної економіки у соціально-економічному розвитку Правобережної України. Загалом, проблема економічного становища церкви, методи господарювання в церковних маєтках вивчені недостатньо. Тому подальші дослідження в цьому напрямку дадуть можливість рельєфніше уявити роль церкви в розвитку Правобережної України другої половини XVIII ст.

Збереження в структурі землеволодіння Речі Посполитої церковних маєтків було обумовлено консервативною рисою її соціально-економічного та політичного ладу. Головні особливості економічного розвитку Польщі у XVIII ст. визначалися пануванням панщинного господарства, пов'язаного із домінуванням шляхти і магнатів, слабкістю стану міщан. Упродовж XVIII ст. до монастирів, костелів та інших церковних установ продовжували переходити населені маєтки як за правом купівлі і дарування, так і за закладним правом [2: 21].

Земельні володіння уніатської церкви в другій половині XVIII ст. також зростали, вона отримує від поміщиків земельні наділи або дозволи користуватися ними. Збільшувалися її землеволодіння і за рахунок вдалих лихварських операцій. Уніатський митрополит став найбільшим земельним власником серед духовних феодалів Правобережжя. Його маєтки були розкидані по Центральній Київщині, на Поліссі та в Білорусії. Лише на Волині та Київському Поліссі йому належали 1740 дворів. Земельні володіння митрополита можна вважати латифундійними (понад 1000 дворів) [4: 79–80].

Слід зауважити, що в Речі Посполитій католицькі духовні ієрархи досить часто реально володіли лише частиною своїх маєтків, решту ж гуртом чи вроздріб роздавали своїм родичам. Це відбувалося у формі оренди на пільгових умовах, довгострокової оренди з метою вербування клієнтури чи видачі на пожиттєве користування. Так, Київський римо-католицький єпископ Гаспар Колюмна в 1785 р. віддав у 50-річну оренду шляхтичу Чеховському 90 моргів землі у Фастівському маєтку. За користування цією землею Чеховський платив фастівській економії 270 злотих чиншу щороку [11: арк. 121].

Зосередження в розпорядженні правобережної церкви великих земельних володінь та значної кількості залежних селян у другій половині XVIII ст. дозволило їй проводити самостійну економічну діяльність. Насамперед, це стосувалося митрополичих та єпископських маєтків, ряду монастирів, у руках яких знаходилася переважна частина церковної власності. Організаційні засади та форми господарської діяльності церковних установ, як правило, зумовлювалися обсягом земельних ресурсів, кількістю залежних селян, історико-географічними та економічними особливостями розвитку районів їх локалізації, наявністю сировинних ресурсів, віддаленістю від основних ринків збуту.

Серед великих церковних господарств Правобережної України, найбільше орієнтація на товарне виробництво спостерігалася на Волині, що цілком узгоджувалося із загальною тенденцією розвитку економіки цього регіону і пояснювалося порівняно високим

рівнем землеробської культури, а також близькістю торгових шляхів. Участь церковних господарств у торгово-ринкових зв'язках вимагала збільшення виробництва товарного зерна та деяких інших сільськогосподарських продуктів, на які існував ринковий попит. Тому в XVIII ст. духовенство організовувало фільварки, призначені саме для реалізації цієї потреби. Невеликі фільварки часом організовувалися посесорами на орендованій у священників землі, що при даровій робочій силі та використанні місцевих будівельних матеріалів відповідало їх можливостям і обіцяло економічний зиск. Так, невеликий фільварок обходився на Правобережжі у 2 тисячі злотих, бо кошти витрачалися лише на оплату праці майстрів-будівельників та на деякі дефіцитні будівельні матеріали [9: 142].

Значний вплив на систему церковного господарювання накладала роздробленість та віддаленість маєтностей. При нормальному розвитку господарства процес обростання новими землями йде планомірно, підбираються якраз ті землі, які відповідають загальному напрямку господарювання і не в далекій відстані від основного господарства. Тоді як у розвитку церковного господарства дотримуватися такої плановірності було складно, оскільки землі церковним установам надавалися в різних околицях, в різних географічних умовах, часом дуже відмінних між собою. Церковні установи намагалися створити компактні земельно-господарські комплекси шляхом обміну віддалених маєтностей на землі, що знаходилися поблизу основних господарств. Такими міркуваннями керувався жидичинський архіандрит обмінюючи в 1774 р. маєток Палезя на село і двір Омеляник, які межували з маєтками архіандрії Жидичином та Боголюбівим [13: арк. 1, 1 зв.].

Агротехніка в церковних господарствах була відсталою, що негативно відбилося на врожайності основних сільськогосподарських культур, яка впродовж XVIII ст. залишалася низькою. Низький рівень агротехніки, придатної лише для екстенсивного ведення землеробства, обумовлювався, насамперед, рутинністю сільськогосподарського реманенту. Місцева металургійна промисловість була не в змозі постачати потрібну кількість дешевого залізного реманенту. В церковних господарствах майже кожен залізний зубець для борони був на обліку: в реєстрі церковного майна неодмінно вказувалася кількість не лише борін, а й залізних зубців до них. Так, в описі митрополитового Синовського маєтку за 1759 р. згадуються 3 борони з 20 залізними зубцями кожна та чотири нові борони без зубців [5: 42–43]. В цілому розвиток сільського господарства на церковних землях носив екстенсивний характер. Господарство розвивалося не завдяки покращенню обробітку землі та запровадженню передових агротехнічних методів, а за рахунок розширення посівних площ, освоєння нових земель і скорочення селянських наділів.

В другій половині XVIII ст. в церковних господарствах на Правобережжі в першу чергу розвивалося землеробство. Основною сільськогосподарською культурою було озиме жито, що зберігало ключове значення. Посіви жита займали майже все озиме поле і складали близько 50 % площі всіх вирощуваних культур. Такий стан був пов'язаний насамперед з тим, що жито було вигідною в господарстві культурою. Його відрізняли надійна врожайність, раціональність затрат праці на його обробіток, також жито було основною сировиною для виробництва горілки. Щодо врожайності основних зернових культур, то вона в різних районах помітно відрізнялася. Найвищі врожаї жита спостерігалися на Поділлі та Південній Київщині. У Васильківському відомстві Києво-Печерської лаври середній врожай становив сам – 4,7, а в поліських відомствах – сам – 2,8. В 1769 р. в лаврські засіки поступило 3132 четверті хліба, в 1782 р. – 9737 четвертей, тобто врожайність основних зернових культур збільшилася майже у 3 рази, що обумовлювалося запитами ринку другої половини XVIII ст. [6: 72–73].

Господарський устрій другої половини XVIII ст. потребував великої кількості робочої худоби, тому в церковних маєтках значна увага приділялася розвитку скотарства. Основною тягловою силою були воли, які в умовах тодішнього бездоріжжя найкраще справлялися з перевезеннями вантажів, були витривалішими за коней і потребували меншого догляду. В церковних господарствах тримали чимало корів, кіз, свиней, овець, домашньої птиці. Проте тваринництво служило, в основному, для задоволення власних потреб, тобто носило натуральний характер.

Великого значення в господарствах церковних маєтків набули промисли, пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції. Майже обов'язковим атрибутом стали млини та броварні. Подекуди церковним установам належала певна кількість монастирських кругів у приватних млинах. У млинах не лише мололи збіжжя, а й товкли пшоно, валяли сукно. Вони були малопотужні, тому будувати їх доводилося багато. У 70-х рр. XVIII ст. у маєтках уніатського митрополита їх налічувалося 42, а у Барахтиському ключі – 14. Медведівський монастир тоді ж мав на двох своїх ставках та річках Медведівці, Новоселиці, Тясміні та Яничі 6 млинів [5: 50–51].

Великі прибутки приносило в цей час гуральництво. Воно базувалося на місцевій дешевій сировині, попит на напої залишався постійно стабільним, ціни на них не падали, до того ж відходи гуральництва (брага) використовувалися для відгодівлі худоби. Дохід духовенство отримувало і з пропінатійної монополії, яку в 1766–1768 рр. увів польський сейм. У контрактних договорах про орендування монахами корчми вказувалося, що монастирські селяни, під страхом покарань, змушені будуть купувати напої лише в даній корчмі [10: 91].

В другій половині XVIII ст. у церковних володіннях набуває поширення досить розвинене на той час залізобудівне виробництво. Рудні відзначалися високою рентабельністю, про що свідчить порівняння цін на сировину та кінцеву продукцію. Зокрема, віз руди коштував у 1768 р. 1,5 злотих і таку ж ціну мала сокира, серп оцінювався у 0,5 злотих [12: арк. 10–13]. Спираючись на право власності вотчинника на земні надра, церковні установи, як правило, брали від рудників орендну плату не лише грошима, а й залізними виробами. Так, уніатська митрополія вимагала від рудників Облітківської, Білковської та Заревської рудень сумарну орендну плату в розмірі 5,5 тис. злотих та 40 візків заліза та виробів з нього. Монахи Тригірського монастиря брали залізом навіть лихварський процент [5: 52].

Отже, впродовж другої половини XVIII ст. відбувалося зростання церковного землеволодіння, яке формувалося за рахунок дарувань короля, магнатів і шляхти, розвитку в регіоні земельної іпотеки, придбання духовними установами землі. На особливості економічного функціонування церковних господарств впливали регіональна специфіка та загальні соціально-економічні тенденції розвитку суспільства. Найважливішу роль в церковному господарстві та в економіці України загалом, відіграло сільськогосподарське виробництво, що розвивалося екстенсивним шляхом, було малоприбутковим, тому духовенство приділяло певну увагу в маєтках різноманітним промисловим виробництвам. Згідно матеріалів дослідження, духовенство намагалося вести господарство в маєтках раціонально, прагнуло в умовах товарно-грошових відносин використовувати нові форми організації праці. На показники ефективності господарювання впливали як традиційні характерні риси феодальної епохи і, зокрема, натурального господарства, так і нові риси, пов'язані з впливом на землеробство законів товарного виробництва.

Список використаних джерел

1. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наук. думка. – 1986. – 263 с.
2. Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К.: ОП "Білоцерківська друкарня", 1994. – 180 с.
3. Козловский П.Г. Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX вв. – Минск: Наука и техника, 1982. – 206 с.
4. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К.: Вища школа, 1991. – 127 с.
5. Мордвинцев В.М. Церковно-вотчинное хозяйство и секуляризационная реформа на Левобережной Украине в XVIII в.: Дисс. ... д-ра ист. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 579 с.
6. Петров Н.И. Краткие известия о положении базилианского ордена и разных переменах в его управлении с 1772 по 1811 гг. // Труды Киевской духовной академии. – 1868. – № 10. – С. 100–144.
7. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К.: Наук. думка, 1978. – 191 с.
8. Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1968. – 484 с.
9. Фотинский О.А. Очерки из истории быта монастырских крестьян

на Волини в XVII – XVIII вв. // Труды О-ва исследователей Волини: В 14 т. – Житомир, 1910. – Т. 3. – С. 1–112. 10. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІА у м. Києві). – Ф. 491. – Оп. 45. – Спр. 38. 11. ЦДІА у м. Києві. – Ф. 2071. – Оп. 1. – Спр. 15. 12. ЦДІА у м. Києві. – Ф. 2071. – Оп. 1. – Спр. 125.

Vitaliy Levytskyi

THE CHURCH PROPERTIES ON THE RIGHTBANK UKRAINE AT THE SECOND PART OF THE XVIII CENTURY

This article carries materiales devoted to economical and social-economic development of the church properties on the Rightbank Ukraine at the second part of the XVIII century.

УДК 94 (477): 351

Микола Бармак

ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ КИЇВСЬКОЮ, ПОДІЛЬСЬКОЮ ТА ВОЛИНСЬКОЮ ГУБЕРНІЯМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

На прикладі губерній Правобережної України показано діяльність, специфіку владних повноважень губернського правління як органу управління губернією. Досліджено основні принципи діяльності органів місцевого управління українських земель часів Російської імперії.

Управління численними "окраїнами" Російської імперії здійснювали місцеві установи, які займали значне місце в системі державних установ імперії. Складовими елементами кожної місцевої державної установи був її організаційний устрій, що включав компетенцію й обсяг повноважень, головні й другорядні функції, структуру, бюджет, а також особливості внутрішнього розпорядку та діловодства.

Історія місцевих органів влади, що діяли на терені України в період формування й розвитку буржуазного суспільства належить до числа важливих, але недостатньо досліджених у вітчизняній історіографії проблем.

Вивчення еволюції державного апарату в етнічних українських губерніях, особливо установ, які займалися всім комплексом місцевого управління, має без перебільшення велике значення. У запропонованому дослідженні автор намагається дати узагальнюючу картину історії становлення губернського правління як органу управління губерніями Російської імперії.

Порушена проблема має певне висвітлення у науковій літературі, але вона переважно стосується історії губернського правління великоросійських губерній. Історія місцевих державних установ кінця XVIII – першої половини XIX ст. у російській історіографії, в тому числі дореволюційній, представлена значною кількістю досліджень. Серед них слід виділити праці відомого свого часу архівіста і юриста І. Є. Андреевського [2], історико-юридичний нарис І. Блинова [3] та роботи В. М. Гессена [4].

Російські радянські історики державних інституцій самодержавства XIX ст. не приділяли достатньої уваги регіональній владі. М. П. Єрошкін, фахівець з історії дореволю-

ційних установ, у фундаментальних працях досліджував структуру і функції вищих і центральних установ імперії [5]. Вчений підготував навчальний посібник, в якому розглядається місцевий державний апарат і найважливіші його ланки, однак автор застеріг, що специфіка управління національними окраїнами потребує окремого спецкурсу. У параграфах підручника, присвячених особливостям окраїн, помилково зазначається, що специфіка управління Україною майже зникла на початку XIX ст. [6: 136].

Певне зрушення в дослідженнях історії місцевих органів влади засвідчила монографія О. В. Морякової, проте, зосередившись на великоросійських губерніях, в ній мало врахована специфіка управління українських земель [9].

В умовах реформування вертикалі виконавчої влади в Україні науковці все більше звертаються до дослідження історії окремих держустанов та до історії державної служби на українських землях.

Для державного ладу царської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст. характерною була відсутність чітко визначеної компетенції більшості установ. Як правило, вони одночасно відали різними питаннями управління, інколи навіть не пов'язаними між собою.

Основною установою по управлінню губернією часів Російської імперії було *губернське правління*. Згідно "Учреждения о губерниях" 1775 р., це був орган влади, "звідки здійснюється керівництво в силу законів... всією губернією", а намісник чи губернатор лиш його очолював. Значення губернського правління підкреслювалося тим, що всім підлеглим установам і особам воно посило укази, а від них вимагало рапортів і донесення; з рівними установами (палатами, наказами громадського піклування) губернське правління зносилося повідомленнями [9].

Відповідно до "Учреждения о губерниях" до складу губернського правління входили, крім губернатора, два радники. Штатний розпис від 14 листопада 1824 р. збільшив кількість посад цієї установи, ввівши до її складу ще радника та одного асесора. Ці чиновники утворювали *загальне присутствіе губернського правління*. До його повноважень входили вирішення загальних справ: нагляд за виконанням законів, ознайомлення (через губернського прокурора) з новими законами, участь у торгах на підряди, загальні розпорядження з усіх питань управління.

Всі виконавчі справи вирішувала *канцелярія губернського правління*. У першій чверті століття її структура була нестабільною: її підрозділами були експедиції, відділення, столи. Штатний розпис від 14 листопада 1824 р. встановив сталий розподіл канцелярій усіх губернських правлінь на чотири відділення [11]. Як правило, кожне відділення очолював член правління, а до складу канцелярії входили секретар, протоколіст, реєстратор і інші канцелярські клерки.

Найбільш важливі справи губернського правління вирішувалися в *першому відділенні* його канцелярії. До його компетенції входили обнародування законів і постанов, спостереження за виконанням губернаторських розпоряджень, за просуванням справ, завідувало чиновниками адміністрації та поліції (призначення на посаду, нагородження державними відзнаками, просування по службі, звільнення, пенсії), ведення протоколів загальних засідань, нагляд за дворянськими, міськими і сільськими становими виборами і навіть вирішення деяких господарських справ (наприклад, встановлення орієнтовних "довідкових цін" на провіант і фураж).

Якщо *перше відділення* канцелярії вирішувало загальні адміністративні справи губернії, то через *друге відділення* губернатор керував поліцією губернії. Воно займалося справами по "охороні віри, благочестя і добрих звичаїв", "загального порядку та суспільного спокою", здійснювало "піклування про встановлення, утвердження і збереження в непорушності доброзвичайності [благонравия], порядку, миру та тиші в селах і поселеннях, на землях і на водах, також і на дорогах, пролягаючих по губерніях". Відділення здійснювало нагляд за особами, які проживали в губернії і перебували під наглядом поліції. Важливе місце в діяльності цього відділення займали розпорядження щодо розшуку дезертирів з армії чи селян-втікачів; воно віддавало розпорядження "по проханнях поміщиків про віддачу непокірних кріпаків в армію, відсилки їх на поселення до Сибіру". У цьому ж відділенні велися паспортні справи, справи про розкольників, деякі справи так

званої "господарської поліції" (стан доріг і мостів, пошти і поштових станцій, охорони "народного здоров'я" тощо).

Третє відділення канцелярії губернського правління зв'язувало губернатора із судом, вело справи "по нагляду за рухом судової частини"; воно керувало проведенням слідства у поліцейських установах, вело справи щодо виконання судових вироків, брало участь у визнанні осіб божевільними, управляло місцевими в'язницями.

Четверте відділення відало порівняно другорядними з погляду адміністрації справи, пов'язані з господарсько-фінансовими питаннями управління. Цей підрозділ збирав загальні відомості "про предмети добробуту промисловості" (про населення, його "рух" (міграції), переписи, стан промисловості та сільського господарства), керував будівництвом казенних будинків, земськими та міськими повинностями, спостерігав за вчасним збором податків.

Губернське правління завжди розглядалося як друга виконавча канцелярія при губернаторі, хоча обов'язковість спільного управління губернією губернатором і губернським правлінням неодноразово підтверджувалася законодавчо, особливо в перші два десятиліття XIX століття [10]. Вцілому з 1775 по 1837 р. було видано 235 указів по удосконаленню губернського правління [18: 3]. Але насправді губернатор залишався представником вищої урядової влади, необмеженим "власником" ввіреної йому губернії. А губернське правління так і не стало самостійним органом – воно "було і залишалося канцелярією губернатора [2: 146–250]". Справи, які повинні були вирішувати в губернських правліннях, у тому числі і судові, нерідко розглядалися в канцеляріях губернатора [3: 53].

Губернатори західних губерній, як і інших регіонів Російської імперії постійно зверталися до вищих урядовців імперії з настійливим проханнями збільшення своєї платні та виділення більших коштів для забезпечення діяльності урядових установ у краї. грошей на утримання губернського правління і канцелярії губернатора та й самого губернатора надходило недостатньо. Так, в західних губерніях імперії на початку XIX ст. згідно із штатним розписом з казни виділялася сума в розмірі 8.205 крб. сріблом і 4.395 руб. асигнаціями, яка була "цілком недостатньою для забезпечення платнею всіх канцелярських службовців губернського Правління, Канцелярії губернатора і Камери губернського Прокурора, тим більше, що з цих коштів частина використовується для купівлі матеріалів для всіх перерахованих установ і для губернської Креслярської та Друкарні; з цієї суми частина канцелярських чиновників губернського правління одержують платню по 120 крб. і по 85 крб. асигнаціями щорічно, інші ж служать зовсім без платні [16]".

Російське самодержавство намагалося якнайшвидше привести "до єдиного порядку управління" приєднаних земель Правобережжя. Проте, тривалий час функціонування російських органів влади було значно ускладнено частково залишеною старою польською системою управління, паралельним існуванням старих і нових посад, дублюванням повноважень тощо.

Польське повстання 1830-х рр. стало приводом до прийняття рішучих заходів по завершенню реформування системи управління західних губерній, щоб їх "об'єднанням з Росією, усунути в майбутньому можливість повторення цих нещасних подій [8: 24]". З метою приведення органів управління на Правобережній Україні до єдиного загальноросійського взірця іменним указом Миколи I від 30 жовтня 1831 р. [17] "всім присутственным місцям і посадовим особам" на цих територіях присвоєні ті найменування, які по "Учреждению о губерниях" відповідним місцям і посадам у великоросійських губерніях присвоєні "із скасуванням назавжди теперішніх їх назв". Перші Департаменти Головних Судів були перейменовані в Кримінальні Палати, голови яких призначалися з обов'язковим царським затвердженням (а не обиралися від шляхти). Радників у губернських правліннях, у казенних палатах і в судових палатах було наказано призначати тільки відповідним міністерствам за погодженням із військовими губернаторами. Губернські правління отримали право за поданням губернаторів призначати на посади земських справників, земських засідателів, городничих та поліцмейстерів.

"Наказ цивільним губернаторам" 1837 р. був ще однією спробою виділити функцію нагляду із компетенції губернського правління. Було чітко визначено коло тих справ, які

підлягали вирішенню в колегіальному порядку, і тих, які перебували лише в компетенції губернатора [12]. Проте це також не дало бажаних змін, бо за положенням "Про порядок провадження справ у Губернському Правлінні" 1837 р. рішення правлінь навіть з дуже і дуже невеликої кількості питань, що стосуються судової частини і підлягають розгляду в колегіальному порядку, повинні були затверджуватися губернатором [13].

Однак, колегіальності губернських правлінь фактично не існувало, враховуючи безумовну залежність членів губернського правління від губернатора. Згідно із прийнятими у той час офіційними нормами діловодства, справа спочатку повинна була розглядатися відповідними чиновниками губернського правління, які рекомендували порядок її вирішення. Потім журнал, де вказувалася суть справи і ухвалені по ним рішення, підписувався радником того відділення, в якому справа проводилася. Після цього журнал передавався на підпис іншим радникам, від них – віце-губернатору, а потім на затвердження губернатору. Якщо губернатор був не згоден із журнальними постановами, то вони могли бути змінені або скасовані на його розсуду [13]. На практиці виходило так, що губернське правління не виносило жодних рішень, поки губернатор не висловив своєї думки.

У досліджуваний період губернські правління займалися переважно справами щодо продажу нерухомого майна, купівлі землі приватними особами, проханнями про звільнення від кріпосної залежності, справами про огляд тієї або іншої особи щодо з'ясування її психічного стану, а також скаргами селян на поміщиків та іншими часто дріб'язковими справами.

Великим за об'ємом було діловодство і губернського правління, де на кожного столоначальника щоденно припадало більше 20 документів: розгляд вхідних і складання вихідних паперів, а на кожного переписувача – по 20 аркушів переписування тексту. За словами міністра внутрішніх справ А. Г. Перовського в паперах "тонули зміст і суть справи [1: 54]". В записці Міністерства внутрішніх справ від 8 листопада 1843 р. урядовці підраховували середню кількість документів, що проходила через губернське правління. Цифри були вражаючі. В цілому документація губернського правління складала щорічно 119 тис. різних журналів, протоколів, рапортів, відношень тощо [18: 6, 12–13].

Причину такої об'ємної писанини, яка постійно була у впровадженні, слід шукати безпосередньо у принципах роботи губернських правлінь, головним і яких був той, що "папір повинен ґрунтовно вилежатися". Надійшовши у правління, справа тривалий час не бралася у впровадження. Потім губернське правління надсилало запити щодо "додаткових відомостей по справі" у нижчі інстанції, такі, як земські і повіти суди, городничі правління, міські поліції і казначейства повітів. У свою чергу названі установи надсилали запити щодо цих відомостей до осіб і у інстанції, що перебували в їх підпорядкуванні, передусім до земської поліції і станових приставів.

Характерною рисою діяльності губернських правлінь було те, що велику кількість вхідних справ вони направляли для розгляду в нижчестоящі організації, де ті осідали досить надовго. Чекаючи рішення по своїй справі тривалий час, прохачі знову подавали клопотання в губернське правління. Таким чином, спостерігався свого роду паперовий кругообіг. Постійно зростала кількість вхідних і вихідних документів, кожен із яких складався з 10–12 аркушів. В губернському правлінні нерідко накладалися такі резолюції: "листів десять списано нікому незрозумілою ахінеєю". А на закінчення: "наказали: про вищезгадане дати знати земському суду або міській поліції, для належного в чому слід виконання", а в чому полягало виконання, ні той хто писав, ні той, хто виконував збагнути не могли" [6: 649].

У складеній в Міністерстві внутрішніх справ записці від 8 листопада 1843 р. аналізувалися причини занепаду губернських правлінь: тут і "роздроблення губернського управління по відомствах, не підлеглим губернському начальству", і "обтяження" губернатора "обширною перепискою", і "нерозмірне обтяження губернського правління діловодством, терміновою звітністю, формами та законами діловодства" тощо [20: 5]. Бюрократичне оформлення паперів у губернському правлінні було дуже складним і, як пояснювала вищезгадана записка, "по кожному вихідному документу є один-два вхідних, котрі повинні бути прочитані, записані в загальний реєстр, потім у приватний, у настольний, в алфавіт, у доповідний; кожен із них повинен бути співставлений зі справою та довідка-

ми; по кожному документу в журнал повинні бути записані виконавці; записка чи протокол спочатку пишеться на чорновик, а потім начисто. Так само по вихідних паперах – слід зробити відповідні відмітки залишених при справах відписки в реєстрах, записати вихідні папери; крім того справи повинні підписуватися на обкладинці, із приватними описами...". При такому "безладному утриманні діловодства інколи день проходить в столах у пошуках якого-небудь паперу, довідки чи справи" [18: 1, 3–13].

Складання всіляких паперів, докладів, реєстрів, довідок, висновків і іншої документації стало основним заняттям чиновників. Грамотне оформлення документів вважалося навіть особливим талантом. Нерідко самі чиновники відзначали, що не вникали і не знали суті справ, які вони вели, оскільки основна увага була спрямована на виконання канцелярських формальностей.

Ведення діловодства в губернських правліннях було формальним, млявим і рутинним. Так звана "канцелярська відписка" відіграла тут чи не головну роль. Час витрачався на абсолютно непотрібне листування, причому воно велося не лише між правлінням та іншими установами, але і між різними відділеннями правління або ж взагалі між різними столами одного і того ж відділення [7: 61–62].

Такий стан був частково вигідний службовцям губернського правління, оскільки давав можливість відповідальність за невирішеність великої частини справ списувати на рахунок інших установ. Тому в губернаторських звітах можна прочитати наступне: "В Губернському Правлінні... велике накопичення справ – але велика частка їх полягає в нерішенні не за тим місцем, за яким вони провадяться, а за тими, від яких потрібні довідки і відомості" [19: 1]. У губернаторських звітах щодо відомостей про невирішені справи також зазначалося дві категорії таких справ: "числяться безпосередньо за Губернським Правлінням" і "числяться за іншими установами через ненадання необхідних довідок і відомостей". Друга категорія була значно чисельнішою від першої.

В губернських правліннях накопичувалися цілі стоси справ, що протягом років чекали свого вирішення. Це стосувалося і земельних спорів, захоплення сусідами земель, і визнання або ж підтвердження тих чи інших доказів на право володіння власністю. Взагалі через панування паперового формального ведення діловодства ефективність роботи у губернських правліннях не тільки західних губерній була надто низькою.

Потреба у точних даних про Правобережжя з'явилася вже з перших днів перебування цих українських земель у складі Російської імперії. Ускладнення завдань державного управління, значний ріст матеріальних і людських ресурсів імперії (міст, промисловості, внутрішньої і зовнішньої торгівлі тощо) за рахунок приєднання нових територій, змусили уряд уже з початку XIX століття створити місцеві органи статистики, основними функціями яких був збір різноманітної статистичної інформації. Через деякий час накопичилася велика кількість відомостей, які надходили з місць і вимагали узагальнення.

З метою створення реальної картини про виробничі, фінансові тощо можливості західного регіону та інших територій Російської імперії і на її основі вироблення пропозицій щодо ефективного управління ними було вирішено створити центральний орган статистики, який був би підрозділом Міністерства внутрішніх справ. 20 грудня 1834 р. при Раді міністра внутрішніх справ було засноване центральне статистичне відділення для "складання детальних і в міру можливості точних описів становища всіх частин, які підвідомчі Міністерству внутрішніх справ". Місцевими органами й основними каналами надходження статистичної інформації з регіонів стали засновані в цей же час губернські статистичні комітети [21].

Діяльність та значення органів відомчої статистики були дуже обмеженими. Пануюча в XIX ст. суворота секретності офіційних даних разом із прагненням до офіційного прикрашення дійсності, відсутність методики ведення відомчої статистики мало сприяли розвитку цієї ланки державного управління в губерніях як західного краю, так і всієї імперії в цілому.

Щоб зменшити кількість невирішених справ, чиновники нерідко вдавалися до підтасовування фактів, часткового або повного знищення документів. У спогадах Н. П. Колюпанова, який служив в 1844 р. столоначальником костромського губернського правління описаний цікавий випадок. Безладдя в обліковій документації правління напе-

редодні ревізії губернатора він "ліквідував" таким чином: "... настільний реєстр пишуться в книзі непрошнурованій і нічим не скріпленій. Я просив свого помічника, який вів цей реєстр і був мені безумовно відданий, взяти іншу, абсолютно таку ж книгу, і переписати настільний реєстр, викинувши з нього всі справи, що залишилися без провадження і за-лежалися. Цей новий настільний реєстр я при ревізії подав губернатору, а старий, зви-чайно, заховав. Губернатор не мав нагоди перевірити, чи всі справи вписані в новий на-стільний" [5: 24–25].

Такий стиль функціонування губернських правлінь пояснюється частково тим, що чиновники, які працювали тут, часто не розуміли суті своєї діяльності і не вникали у зміст ведення ними справ. Частина з них ще юнацькому віці ставали тут до роботи ли-ше для того, щоб набути досвіду і скористатися при нагоді випадком для переведення в інше місце, більш вигідне щодо матеріального забезпечення. Інші ж, які не могли сподіватися для себе ні на що краще, бачили в цій службі єдиний засіб до існування і, природно, прагнули узяти від неї якомога більше. З одного боку, чиновники губернсь-ких правлінь повинні були передусім дотримуватися канцелярського порядку, врахо-вуючи його тонкощі, щоб просуватися по службі, а з другого боку, прагнули якомога бі-льше здерти з прохача, обійшовши при цьому закон. Все це в будь-якому випадку не допомагало підвищенню якості розгляду справ і перетворювало губернські правління на громіздкі забюрократизовані установи, які не відповідали інтересам більшості насе-лення регіону.

Не можна сказати, що держава не була зацікавлена у підвищенні оперативності ді-яльності місцевої адміністрації. В урядових колах йшов постійний пошук ефективних форм управління. Так, з кінця 30-х рр., після "Наказу губернаторам" 1837 р., постійно ставиться питання про ефективність та більшу узгодженість у діяльності місцевої адмі-ністрації. Аналізуючи причини низької ефективності регіонального управління, уряд прагнув розмежувати функції губернських адміністративних органів.

Закон "Учреждение губернских правлений" (12 глав і 302 статті), зі штатним розпи-сом і додатками був затверджений і підписаний імператором 2 січня 1845 р. До складу губернського правління був уведений і віце-губернатор, який очолив перше відділення канцелярії губернського правління.

Закон мав певне значення: він частково розмежував функції всередині губернської адміністрації, дещо розвантажив губернатора. Але ці заходи були паралізовані пода-льшим розвитком бюрократизації державного апарату імперії в XIX ст. Вже 3 січня (9 лютого) 1846 р. Микола I затвердив пропозицію Державної Ради "Про заходи до усун-нення повільності в доставці Цивільними Палатами Західних губерній справ, що під-лягають ревізії Сенату" [15], в якому черговий раз пропонувалися заходи щодо по-кращення ведення діловодства.

Отже, губернські правління не стали самостійним органом управління губерніями, вони залишалися різновидом канцелярії при губернаторі. У своїй записці 1822 р. "Мір-кування про установи губернські" М. А. Балашов писав, що губернське правління "тільки представляє колегію, однак саме по собі воно нічого не вирішує" [4: 24]. М. Сперанський висловлювався ще різкіше, вважаючи, що губернське правління це "тільки канцелярія цивільного губернатора" [22: 95].

Список використаних джерел

1. Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России. – СПб., 1872.
2. Андреевский И. Е. О наместниках, воеводах и губернаторах. – СПб., 1864.
3. Блинов И. Губернаторы. Историко-юридический очерк. – СПб., 1905.
4. Гессен Б. М. О губернаторской должности // Вопросы местного управления. – СПб., 1904.
5. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1983.
6. Ерошкин Н. П. Местные государственные учреждения дореформенной России (1800–1860 гг.). Учебное пособие. – М.: МГИАИ, 1985.
7. Коллюпанов Н. П. Из прошлого // Русское обозрение. – 1895. – Т. 1.
8. Лучинский Ф. Я. Провинциальные нравы за последние полвека // Русская старина. – 1897. – № 9.
9. Морякова О. В. Система местного управления России при Николае I. – М.: Изд-во Московского ун-та. – 1998.
10. Никотин

И. А. Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство об евреях (1649–1876) – Вильна, 1886. – Т. 1. 11. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е, с 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб., 1830. Т. 1–45. (далі – ПСЗ-1). – Т. 20. – № 14392. 12. ПСЗ-1. – Т. 27. – № 20372; Т. 33. – № 21407 та ін. 13. ПСЗ-1. – Т. 39. – № 30116. 14. ПСЗ-2. – Т. 12. – № 10303. 15. ПСЗ-2. – Т. 12. – № 10304. 16. ПСЗ-2. – Т. 20. – № 18580. 17. ПСЗ-2. – Т. 21. – № 19578. 18. ПСЗ-2. – Т. 3. – № 2412. 19. ПСЗ-2. – Т. 6. – № 4894. 20. РДІА. – Ф. 1149. – Оп. 3. – Спр. 94а. 21. РДІА. – Ф. 1281. – Оп. 4 (1840–1849). – 1843. – Спр. 51а. – Арк. 1. 22. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1149. – Оп. 3. – Спр. 94. 23. Свод Законов Российской Империи. Собрание Второе с 12.12.1825 по 28.12.1881 г. (далі – ПСЗ-2) – Т. 9. – № 7684. – § 27–28. 24. Сперанский М. М. Записка о губернских учреждениях – Архив изд. Н. Калачовым. – СПб., 1859. – Кн. 4. 25. Список срочных донесений, поступающих в Министерство внутренних дел. – СПб., 1845.

Mykola Barmak

PROVINCE RULE AS AN ORGAN OF MANAGEMENT BY THE PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE

Activity, a specific of power competence of province rule has been shown on the example of provinces of the Right-bank Ukraine as an organ of management by province. Basic principles of activity of the organs of local government of the Ukrainian territories of times of the Russian empire have been investigated.

УДК 94 (477)

Тетяна Савенко

ВИДАННЯ НАУКОВИМ ТОВАРИСТВОМ ІМ. ШЕВЧЕНКА УКРАЇНСЬКОЇ ЗАГАЛЬНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

У статті висвітлено науково-видавничу діяльність Наукового товариства ім. Шевченка. Основна увага приділяється публікації трьохтомної Української Загальної Енциклопедії.

Товариство імені Шевченка було засновано у Львові у період боротьби супроти усього українського, як з боку російського уряду в Наддніпрянській Україні, так австрійсько-польської адміністрації в Галичині. В цей період проводиться активна політика русифікації українського населення у межах Російської імперії, полонізація і германізація українського населення в Австро-Угорській імперії. Тому засновники товариства основною метою його діяльності вбачали боротьбу з цими негативними явищами, за збереження українців, як окремої нації з власною самобутньою культурою і історією та за подальший розвиток української культури та власної науки до рівня передових європейських держав. Саме виходячи з цих умов, за яких було утворено Товариство імені Шевченка були поставлені певні завдання, які були чітко сформульовані в Статуті товариства, який був прийнятий в 1873 р. і у всіх наступних статутах.

На другу половину ХІХ ст. припадає національно-культурне відродження багатьох незадоволених, позбавлених своєї державності народів. У цьому процесі виникла необ-

хідність організації власних наукових товариств, які могли б стати "предтечами" національних академій. Бо, хоча наука і має інтернаціональний, міжнародний характер, все-ж таки є велика необхідність дослідження власних національних проблем, духовного розвитку народу, визначення місця культури даного етносу і його внеску у світову культуру. Використання і розвиток його природних багатств та продуктивних сил. А ці завдання лягають насамперед на національну академію [1: 24].

Постала нагальна необхідність створення потужного наукового осередку, що відповідав би рівневі наукових закладів державних націй. Єдиним, на думку реформаторів, придатним для цієї цілі було Товариство імені Шевченка. Його реформування в наукове стояло на порядку денному напротязі кількох років. Багато членів товариства були переконані, що через декілька років воно перетвориться на академію.

Важливе місце у діяльності товариства займала – видавнича справа. Саме із цією метою і було засноване Товариство, і після реформування його в Наукове товариство ім. Шевченка, видання наукової літератури стало одним із основних його завдань. Самі члени Наукового товариства вважали, що тільки завдяки відродженню і розвитку української науки, ознайомленням з новими досягненнями широкого кола громадськості, можна відродити національну самосвідомість українського народу, позбавити його почуття неповноцінності, вторинності, навчити пишатися власною культурою і історією [7: 65].

На перших порах свого існування Товариство тільки виконувало замовлення на публікацію тих чи інших видань. Об'єм їхньої продукції був невеликий. Самостійна видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка розпочинається з 1878 р. з видання річника "Правда", а в 1895 р. часопису "Зоря", яка у 1898 р. зреформована у "Літературно-науковий вісник" [14: 1 арк].

Ситуація різко змінилася після реформування Товариства у 1892 р. За короткий час Наукове товариство залучило до наукової праці велику кількість представників творчої інтелігенції, приймають активну участь кращі науковці Галичини і Наддніпрянщини, молодь. Наукові доробки заслуховуються на засіданні секцій, кращі з них видаються.

Так на початку ХХ століття Наукове товариство імені Шевченка, яке виконувало до 1918 року функції академії, набуває чіткої структури. Основним друкованим органом Наукового товариства були "Записки Наукового товариства ім. Шевченка", з 1895 р. "Записки" стають кварталними, а згодом двомісячником, який висвітлює різні ділянки українознавства. Другим інформаційним виданням, яке інформувало громадськість про роботу Товариства була "Хроніка НТШ", а також збірники окремих секцій і комісій. Неопублікована спадщина НТШ – звіти про діяльність, протоколи засідань правління Товариства, його комісій, секцій. Про міжнародні зв'язки Товариства свідчить обширне листування, обмін науковими виданнями, видавнича діяльність [13: 16].

Завдяки наполегливій науковій і видавничій діяльності Товариства вперше були опубліковані праці з історії України, культури, археології, географії, економіки, соціології, етнографії, права, медицини, літератури, як провідними вченими, так і науковцями-початківцями. Ці праці мали велике значення у становленні української науки, термінології. Знайомили з визначним минулим, сьогочасними досягненнями та планами на майбутнє.

У міжвоєнні роки, антиукраїнського санаційного режиму, який загрожував знищенню культурно-наукових здобутків української інтелігенції в Галичині, Наукове товариство розгорнуло активну громадську і наукову роботу. Важливим досягненням НТШ в боротьбі за визнання українців, як окремої нації, яка має свої чинники, в тому числі і власну науку, було видання першої української енциклопедії.

Наявність у народу власної енциклопедії завжди вважалось своєрідним паспортом цивілізованості, важливим атрибутом національного престижу. Невпинний розвиток суспільства збільшує необхідність людських знань. Цивілізоване і розвинене суспільство цікавиться різноманітними проявами життя, відчуває гостру потребу їх розуміти. Задовольнити цю потребу – було покладено на книгу знань – енциклопедію – де кожен зможе отримати необхідну інформацію з будь-яких галузей науки.

З самого початку систематичних студій українознавства постала й ідея створення загального довідника про Україну, що його згодом було названо енциклопедією – довід-

ково-наукового видання, яке містить найдостовірнішу інформацію з усіх або окремих галузей знань. Кожна енциклопедія відображає рівень науки і культури своєї епохи, подати правдиву інформацію про Україну і самих себе [5: 57–58].

Перед появою, воістину, першої української енциклопедії існували деякі довідники українознавства. Чимало українознавчих матеріалів було зібрано в кількох загальних енциклопедіях. Найбільше українознавчого матеріалу було в російському "Энциклопедическом словаре" Брокгауза і Єфрона. Хоч це була загальна енциклопедія, в ній присвячено багато місця Росії й Російській імперії. Разом з тим, там чимало матеріалу, що стосується географії, природи, історії й економіки українських земель, які входили до складу Російської імперії. Статті з суто українською тематикою написали здебільшого українці, серед них І. Франко, який подав великий огляд українського письменства. Статтю присвячену Т. Г. Шевченку підготував М. Сумцов. М. Василенко, Д. Багалій, А. Кримський, І. Луцицький, В. Науменко, П. Житецький, П. Тутковський, Д. Граве та інші.

Другою російською енциклопедією, яка містила багато українського матеріалу є "Энциклопедический словарь" Граната, який вийшов у кількох виданнях; останнє вийшло у 1910–1948 роках у 55 томах. В цій енциклопедії розміщені праці таких українців: Б. Грінченко, М. Василенко, П. Ляшенко, В. Греков, А. Кримський, О. Білецький.

Деяко менше українознавчого матеріалу було в польських енциклопедіях, з яких найбільшою була енциклопедія С. Оргельбрандта, яка вийшла у 18 томах за 1898–1904 роки у Варшаві. У ній під Польщею, мали на увазі не тільки етнічно польські землі, а й білоруські, литовські і частину українських, які входили до "Речі Посполитої" [12: 498].

Першою енциклопедією українознавства був збірник "Украинский народ в его прошлом и настоящем", який вийшов під началом М. Грушевського у 1914–1919 роках. Цей збірник вийшов у двох томах в Санкт-Петербурзі, для того щоб росіяни мали змогу отримати інформацію про умови життя українців, їх проблеми. Планувалось видати ще два томи "Український народ в его прошлом и настоящем", але на заваді цьому стала перша світова війна.

У 1920-их роках цей довідник був бібліографічною рідкістю. Стаття одного з авторів, Ф. Вовка, вийшла у Празі в 1927 році, видана в перекладі під назвою "Студії з антропології й етнографії". Збірник "Український народ" має велике значення для українського національного відродження в ті часи як в Галичині, так і за її межами, і не втратила його по сьогоднішній день.

Першою загальною енциклопедією українською мовою стала "Українська Загальна Енциклопедія", яка вийшла у трьох томах. У 1930 році в Коломиї було створено колектив видавничої спілки під керівництвом Василя Микитчука. На початку членами спілки були І. Ораковський, В. Микитчук, д-р Шашкевич, І. Герасимович, Слюзар і Я. Барнич. Обов'язок головного редактора було покладено на І. Раковського, як людину з обширними енциклопедичними знаннями, що цікавилась різноманітними галузями науки [4: 38].

Питання видання Української Енциклопедії серед української інтелігенції, вчителів, виникло ще перед Першою світовою війною. Такого плану, книга знань була необхідною для шкільної і студентської молоді. За таке видавництво береться Наукове Товариство ім. Шевченка.

Українське суспільство радо сприйняло звістку про появу першої енциклопедії українською мовою. З великим заохоченням купували цю книгу. Правда, її ціна була досить високою: від 216 (в зошитах) до 270 (шкіряній палітурці) польських злотих, що приблизно дорівнювало місячній зарплаті вчителя. "Українська Загальна Енциклопедія" стала, як і кожна енциклопедія, книгою знання українською мовою з най достовірнішою інформацією про Україну і український народ [7: 64–65].

Так упродовж 1930–1935 років під керівництвом І. Раковського та завдяки напруженій праці членів редакційної комісії В. Дорошенка, М. Рудницького, В. Сімовича була видана "Українська Загальна Енциклопедія – Книга знань". Інформація в Українській Загальній Енциклопедії подана у формі гасел, вона містила 34000 статей 136 авторів. Так, наприклад у роботі над випуском I-го тому працювали: д-р Ярослав Пастернак з археології, з всесвітньої історії – др. І. Крип'якевич і др. Симон Наріжний, доц. др. Панас Феденко. Багато місця присвячено недавній добі Визвольних змагань й українським армі-

ям, без Української Загальної Енциклопедії велика кількість біографічних нотаток з цієї доби пропало б. Над розкриттям цієї тематики працювали: сотен. Осип Думін, сот. Корній Купченко, редак. Лев Лепкий, ред. Дмитро Паліїв, доц. др. Панас Феденко. Над висвітленням історії української католицької церкви співпрацювали: о. др. Гавриїл Костельник, о. др. Ярослав Левицький, історії української православної церкви – проф. Василь Біднов. Над класичною старовиною працював професор Осип Роздольський. Над перекладом іноземних слів працював др. Михайло Рудницький. Академік Станіслав Дністрянський допомагав укладу гасел загального права; українські і церковні – др. Микола Чубатий. Над релігією трудилися о. др. Гавриїл Костельник, о. др. Ярослав Левицький. Українці на чужині присвятили свою працю Ілько Борщак. Історії українських видань, пресі – професор Іван Шендрик. Над створення гасел з філософії співпрацювали професор др. Іван Мірчук і професор Дмитро Чижевський. Ілюстрації і картографічна частина доручені – др. Ігорю Федіву [11: 1–1131].

Містить Українська Загальна Енциклопедія інформацію про стан точних наук – математику, фізику, хімію, астрономію, природознавства, медицину, охорону здоров'я, ветеринарію, музику, педагогіку, психологію (І. Раковський) вправам, змаганням та ін.

Отже, перша Українська Загальна Енциклопедія мала на меті у 3-ох томах подати якомога більшу кількість назв (гасел) так і у формі суспільно зібраних матеріалів "Україніка", що містили б найновіші відомості про видатних діячів – історичних і тогочасних, про важливі дати, події, тлумачити досягнення в усіх ділянках людського знання. Українська Загальна Енциклопедія – укладена на зразок кращих іноземних енциклопедій з використанням європейських методів і джерел.

Перша українська енциклопедія мала поєднувати чітку науковість та справжню популярність, щоб задовольнити потреби фахівців і найширшу громадську аудиторію. У передмові до першого тому редколегія наголошувала, що "енциклопедія призначена для всіх, а не для одного суспільного класу, партії або гуртка, повинна подавати відомості по змозі безпосередньо, без ніякої оцінки та особистого освітлення". Така об'єктивність притаманна, справді, усім матеріалам у цій енциклопедії [10: 62–65].

Вихід першої енциклопедії українською мовою, скрізь зв'язаний з великими труднощами. На той час в Україні не було повного енциклопедичного словника української мови, спеціальних енциклопедій поодиноких наук, з багатьох галузей науки не має загальноприйнятих термінів. У праці над Українською Загальною Енциклопедією був брак постійних працівників в редакційному бюро, причина цьому – надто "скромні" фінанси. Навіть члени редакційної колегії працювали лише на пів ставки. Скромні були й авторські гонорари. А вимоги до першої Української Енциклопедії були великими, вона повинна поєднувати науковість і популярність та задовольнити потреби широкої громадськості. Загалом видання удалося [4: 38].

Працю авторам назв (гасел) полегшував, той факт, що вони і редактори мали можливість користуватися багатими фондами бібліотек Львова, Праги. Багато цінного матеріалу, документів, літератури містила бібліотека НТШ. Багато часу роботі над Українською Загальною Енциклопедією віддавали автори, які проживали за кордоном, в еміграції, у Празі і Подєбрадах. Вони не були обтяжені заробітчанською працею, тому мали можливість віддатись праці над Українською Загальною Енциклопедією [12: 501].

Професор І. Раковський, повністю зосередившись над підготовкою до видання Української Загальної Енциклопедії, як головний редактор цього видання провадив велику кореспонденційну роботу з багатьма відомими українськими культурно-науковими діячами. Професор В. Сімович у листі до І. Чаковського писав, що Енциклопедія – це "унікальна праця, що увібрала в себе інтелекти ментальність української національної еліти". Це був справжній великий вклад в українську культуру [2: 92–93].

Але для УРСР Українська Загальна Енциклопедія була такою, що написана з позицій українського буржуазного націоналізму. Українська Загальна Енциклопедія належала, незважаючи на свою виражену об'єктивність, до розряду найбільш "крамольної" антирадянської літератури, яку повсюдно знищували.

І не дивлячись на те, що у четвертому томі, 16-ти томної Української Радянської Енциклопедії, яка вийшла тільки наприкінці 50-х – початку 60-х років подана упереджена

оцінка вартості Української Загальної Енциклопедії в культурній історії українського народу. Автор звинувачує Українську Загальну Енциклопедію, що не за своїм науковим рівнем, не за своїм обсягом не є енциклопедичним виданням. Та й поданий в цьому виданні матеріал стосується відторгнутих тоді західних областей України. Немаючи ніякого права, автори Української Радянської Енциклопедії ділять возеднану Україну, принижуючи подвижницьку і самозречену працю членів НТШ [9: 69–70].

На жаль, дуже обмежені, невеликі розміри Енциклопедії не давали можливості вмістити найґрунтовніші відомості. Важко розкрити глибину понять, при обмеженому об'ємі гасел. Через обмеження місця гасла, навіть, про важливі події й осіб, були змушені скорочувати до кількох рядків. Так з біографічних найбільшим було гасло про М. Грушевського, воно складалось із 56 рядків. Івану Франку присвячується 36 рядків, Т. Шевченку – 32, Хмельницькому – 20, І. Мазепі – 19, митрополиту А. Шептицькому – 18, В. Липинському – 18, С. Петлюрі – 16... [11: 1–1311].

Редакційна колегія у вступному слові до Української Загальної Енциклопедії констатує факт що до помилок та пропусків, недостач твору, та закликає, прихильних справі читачів подавати до відома редакції доглянені неточності.

Треба згадати про те, що Українська Загальна Енциклопедія стала ґрунтом для "Енциклопедії Українознавства", що вийшла у 13-ти томах, під редакцією В. Кубійовича.

Українська Загальна Енциклопедія – це трьохтомник обсягом 3933 сторінок, який специфічно висвітлює матеріали з позицій об'єктивності, безпристрасності та української духовності. Невтомна праця редакційної колегії під керівництвом І. Раковського, цього, без сумніву, видатного подвижника української культури, мала заповнити велику культурологічну прогалину, яка виникла внаслідок браку праць подібного характеру [3: 6–7].

У післямові до видання редколегії Української Загальної енциклопедії підсумовуючи і аналізуючи плоди своєї праці зауважує: "Книга знання" скінчена, й ми передаємо її українській Громаді до вжитку. Коли вона вийшла не така довершена, як ми всі бажали цього, то тут винні вже ті непереможно важкі обставини, серед яких цей твір повстав.

Багато думок насувається, коли тільки згадаємо, як творилася ця книга, яким був її первісний план, що згодом мусив мінятися, як уже серед самої праці доводилося все наново й наново продиктувати деякі справи на око дрібні, але ж для цілого твору, далеко не байдужі. "...Треба було творити особливий лексиконовий стиль, устійнювати номенклатуру й термінологію, підбивати під сучасний стан цієї такої важної для українського культурного життя ділянки, треба було на всі боки вести листування, щоб дістати потрібні відомості, неодноразово перевертати цілі бібліотеки й архіви..." [11: 3].

Та все-таки, Українська Загальна Енциклопедія – це гарне, багато ілюстроване видання. У ньому розміщені чудово виконані географічні карти, різноманітні таблиці, які вдало доповнюють текстову інформацію [10: 90–91].

Видання першої Української Загальної Енциклопедії було великою подією в українському культурному житті. Це був переконливий вчинок цивілізованого народу, що і конкретно підтвердило – українці – істина культурна нація, адже немає жодного цивілізованого народу без своєї енциклопедії.

Список використаних джерел

1. Алексієвець М. М., Савенко В. В. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Тернопіль, 1999. – 188 с.
2. Білоус М., Терлак З. Василь Сімович. Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1995. – 179 с.
3. Винар Л. З нагоди 100-річного ювілею НТШ. – Львів, 1973. – С. 6–9.
4. Головацький І. Визначні діячі НТШ. І. Раковський. – Львів, 2004. – 175 с.
5. Жуковський А. НТШ і українське національне відродження. – Львів, 1992. – С. 57–65.
6. Кубійович В. Будівничі НТШ і ЕУД. – Київ–Нью Йорк–Чикаго: В-во Обереги, 1998. – 252 с.
7. Кучер Р. Два ювілеї. – К., 1992. – 111 с.
8. Романів О., Грицак Я. Т. Шевченко і українська національна культура // Матеріали наукового симпозиуму. – Львів, 1990. – С. 68–70.
9. Романів О., Грицак Я. НТШ – етапи діяльності // Вісник АНУ. – 1990. – № 3. – С. 69–76.
10. Романів О. Незнана українська енциклопедія // Вісник АНУ. – 1993. – № 2. – С. 60–61.
11. Українська Загальна енциклопедія. В 30 т. /

Під ред І. Раковського. – Львів–Станіслав–Коломия: Рідна школа. – 1311 с. 12. Шаблій О. В. Кубійович: енциклопедія життя і творення. – Париж–Львів. – 704 с. 13. Штойко П. Визначні діячі НТШ. Степан Рудницький. – Львів, 1997. – 184 с. 14. Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 309. – Спр. 23. – Оп. 1. – Арк. 1.

Tetjana Savenko

PUBLISHING OF THE SCIENTIFIC COMMUNITY IN HONOUR OF SHEVCHENKO OF THE UKRAINIAN COMMON ENCYCLOPEDIA

It is considered the scientific editorial work of the community of sciences by Shevchenko. In the article the main attation payed to the publication of three volume of Ukrainian Common Encyclopedia (UCE).

УДК 94 (477)

Інна Дутчак

ВПЛИВ ПЛАСТОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ БУКОВИНИ НА ДУХОВНЕ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСТВА КРАЮ

У статті авторка досліджує вплив пластових організацій Буковини на духовне становлення українців.

Нині, коли відроджується молодіжний рух в Україні, на новому етапі його становлення дедалі гучніше про себе заявляє Пласт. І хоча останнім часом інформаційний "голод" про цю організацію поступово ліквідується, навколо неї ведуться різні розмови. Для багатьох хлопців і дівчат Буковини Пласт – це щось нове, невідоме. І мало хто знає, що організація українських скаутів уже існувала в краї. Сподіваємось, що ця стаття допоможе читачам дістати узагальнену інформацію про історію пластових організацій Буковини, адже процес виникнення і діяльність Пласту на Буковині висвітлюють чимало праць вітчизняних авторів, а саме: роботи І.Андрухівця [1, 2], Б.Савчука [25], Я.Луцького [16], М.Стельмаховича [28], Р.Риф'яка та В.Квітневого [24], В.Головенька [8], У.Головчанської [10], В.Окаринського [19], О.Вацеби [6, 7], Б.Трофим'яка [35, 36], Г.Манчуленка [17], В.Мельника і Л.Кліща [18], Т.Сікачиної [26], Л.Стрільчук [29]; монографічні, колективні та енциклопедичні видання, написані в українській діаспорі: "Буковина. Її минуле й сучасне" [13], Енциклопедія Українознавства [27], робота В.Леника [15]. Цінну документальну інформацію про історію Пласту на Буковині містить також фонд "НТШ м. Львів" (ф. 309) Центрального державного історичного архіву України в м. Львові [39]. Значний інформативний масив становлять друковані джерела, що стосуються досліджуваного питання, – опубліковані документи і матеріали, які знаходяться у Державному архіві Чернівецької області, науковій бібліотеці Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаніка НАН України, Національній бібліотеці України ім. В.Вернадського та Національній парламентській науковій бібліотеці України у Києві [3–5, 9, 20, 22, 23, 30–34, 37, 38, 40]. Певне уявлення про розвиток Пласту на Буковині в першій половині ХХ ст. дають твори мемуарної літератури [11, 12, 14, 21, 41].

Перші, організовані за зразком англійського скаутингу, гуртки Українського Пласту постали восени 1911 р. у Галичині. Офіційним же початком Українського Пласту вважа-

ється день першої присяги пластового гуртка при Академічній гімназії у Львові – 12 квітня 1912 р. Цей гурток заснував д-р О.Тисовський (псевдо – Дрот). Він же розробив основні теоретичні засади та практичні рекомендації щодо діяльності організації, викладені у працях "Пласт" [32], "Життя в Пласті" [30, 31], "Уваги про виховане молодіжи" [33], "Українській молодіжи під розвагу" [34].

На II-ому загальностудентському з'їзді 2–4 липня 1913 р., організованому Українським Студентським Союзом, було прийнято резолюцію К.Заклинського, у якій він закликав молодь поширювати пластовий рух [19: 111]. Присутні на з'їзді делегати від українського студентського товариства "Січ" у Чернівцях О.Гундич та І.Храпливий при тій нагоді детальніше ознайомилися з роботою організацій молоді середніх шкіл Галичини і, повернувшись до Чернівців, ініціювали Український Пласт на Буковині. На початку 1914 р. вони створили спеціальну групу з найактивніших членів студентських товариств "Січ" і "Союз", яка вжила підготовчих заходів, провівши відповідну заохочувальну роботу серед української молоді у трьох середніх школах м. Чернівці: в українсько-німецькій гімназії, в українській державній семінарії та приватній українській дівочій гімназії. Тільки після цього у приміщенні українського студентського товариства "Січ" відбулися установчі збори руханково-спортивного товариства "Буковинський Полк Українських Пластунів імені І.Богуна", головною метою якого було визнано фізичне загартування молоді середніх шкіл [12: 98]. З цієї нагоди вийшов літографований "1 Метелик", в якому було вміщено життєпис І.Богуна, пластові закони і вузли, матеріал, необхідний для вивчення вправ. Очолили полк студенти О.Гундич, І.Храпливий, О.Балицький [41. – 1929. – 4 листопада].

Пластуни одразу ж взялися до роботи. Теоретичні заняття, іспити та деякі практичні вправи відбувалися у приміщенні студентської "Січі", а руханкові і тактичні проби проводилися на околиці міста у ліску біля Горечої. Інструкторами виступали переважно студенти – старшини запасу Австрійської армії. "Полк" поділявся на сотні, частини і гуртки. Але "на вправи вимашерував цілий в неділі на горячівську толоку. Тут роблено вправи в рядах (звичайна т. зв. зицирка) а опісля тактичні вправи в горяцькім лісі. Коли машерували вулицями міста на вправи, то хоч в цивільнім убранню, але в такім взірцевім порядку і з такою вояцькою поставою і бадьорістю, що аж серце наче завмирало, не то з якогось радісного почуття, не то почуття гордості, що от мовляв, наше українське військо машерує, яке ми собі досі хіба тільки в нашій уяві вимірювали. Уява пластунів аж так сильно працювала, що ми навіть не звертали на це уваги, що всі ми в цивільнім убранню, а не в одностроях. А на вправах виявляли пластуни(-ки) таку карність і послух, що віритись не хотіло, немов це не з примусу, а тільки з власної охоти і доброї волі все робилось" [12: 98]. Поза Чернівцями гуртки Пласту існували також при гімназіях Кіцманя, Вижниці і Вашківців. Молодь середніх шкіл із захопленням вступала до Пласту. Одна з перших пластунок Буковини Н. Стрільчук-Каменецька у своїх спогадах писала: "Ми щиро захоплювалися тою справою. Ідея самовиховання була для нас, буковинців, спеціально важливою і близькою проблемою у зв'язку з тими умовами, серед яких ми жили... Ми всі зі захопленням взяли вивчати пластові закони, ходили на вправи гень далеко за місто і по певнім часі приступили до першого пластового іспиту" [15: 126]. Напередодні першої світової війни Пласт на Буковині охоплював близько 800 осіб. Пластуни краю активно співпрацювали зі своїми галицькими товаришами. Делегати буковинського Пласту на чолі з О. Гундичем та І. Храпливим їздили 18 червня 1914 р. до Львова на 1-ий Крайовий з'їзд пластунів, а також взяли участь у Великому здвизі "Січей" і "Соколів" 28–29 червня 1914 р. у Львові, репрезентуючи на ньому організовану українську молодь Буковини [13: 760]. Але щойно розпочату працю перервала перша світова війна. Багато зі старших пластунів пішли до Австрійського війська або ж вступили на добровільній основі до УСС. Окупація Буковини румунами 1918 р. поклала край першій спробі розвитку Пласту.

Активізація Пласту на Буковині між першою і другою світовими війнами датується початком 30-х рр., коли студентський рух у Чернівцях розгорнув широко розгалужену діяльність. Українські студенти взяли за організацію української молоді середніх шкіл і з тією метою звернулися по інформацію до Пластової Команди у Львові. Цього разу ініціатива заснування, чи точніше відновлення, Пласту виникла у гуртку студентів при академічному козацтві "Чорноморе". Душею справи був Б. Сірецький, а його помічниками –

Л. Гузар, В. Антонюк, А. Козак. Після завершення підготовчої роботи влітку 1930 р. відбувся вишкільний табір на Писанім Камені, урочищі в Карпатах біля Косова, куди буковинські пластуни прибули напівлегальним шляхом. Повернувшись звідти, ініціативна група приступила до формального закладення Пласту на Буковині [414: 762]. Спочатку було створено Пластовий Курінь на чолі з курінним Б. Сірецьким. Курінь охоплював кілька гуртків: студентським керував В. Антонюк, дівочим – Леся Гнідевич, молодшими пластунами – з міщанської молоді Чернівців – П. Войнаровський. У 1933–34 рр. на Буковині було створено Пластовий Кіш, до складу якого входили кілька куренів. Кошовим був Б. Сірецький, старшим курінним – Л. Гузар. При Коші існувала Пластова бібліотека. У 1934 р. пластуни з куреня "Ясні зорі" запровадили курс української граматики для українських дітей [414: 764]. У цей період Пласт на Буковині існував напівлегально, через що і не міг працювати на повну силу.

Більшовицька влада повела рішучий наступ проти скаутського руху. Більше того, активісти Пласту знищувалися фізично. Тому в радянський період з його ідеологічною нетерпимістю Пласт остаточно припинив свою діяльність на терені Буковини. В СРСР ідеї скаутів не знайшли підтримки, оскільки вважалось, що це – чужа для існуючого ладу організація з буржуазним вихованням. Для тоталітарного режиму вона була подібна до вибухового механізму уповільненої дії, адже виховання особистості, яке починалося з дитинства, продовжувалося самовихованням впродовж життя. Пластове лицарство не вписувалося в рамки вседозволеності, їх розум і здатність "вірити тільки у справжню мудрість таких людей, які своє багате знання і цінні вміння здобувають благородним трудом", сповідування християнського морального закону вносили в суспільство сум'яття, яке і слугувало основою творчого мислення (інакомислення). Зараз ми бачимо, до чого привела не буржуазна система виховання: духовного зубожіння і манкурдства.

Чергове відродження Пласту на Буковині почалося у 1991 р., коли виник перший осередок з десяти осіб [28. – 1993. – 13 листопада]. А в серпні 1993 р. у дитячий табір "Лунка" Сторожинецького району прибули на свій перший збір прихильники масового відродження добрих скаутських традицій. Незабаром, у жовтні 1993 р. в тому ж таборі відбувся другий збір "Пласту", вірніше – вишкіл попередньої пластової підготовки (далі – ВППП). У ньому взяли участь 60 буковинців і 15 гостей з Львівської області. Впродовж чотирьох днів дорослі впорядники, які опікуються підлітками в Пласті, та юні пластуни обмінювалися думками, вивчали історію Пласту, брали участь у пластових змаганнях та іграх [28. – 1993. – 13 листопада]. Пласт на Буковині отримав підтримку відділу у справах молоді обласної державної адміністрації та обласного управління освіти. Вже через деякий час пластові організації з'явилися у всіх районах Чернівецької області. Діють вони і сьогодні. Найактивнішими є осередки Пласту в Сторожинецькому, Путильському, Вижницькому, Кіцманському, Глибоцькому районах і м. Чернівці.

На сучасному етапі Пласт є самостійною організацією, яка не залежить від будь-яких політичних партій, державних, громадських чи релігійних організацій. Головними принципами діяльності Пласту є: законність, гласність, демократизм, самоврядування, рівноправність членів. Ідейні основи Пласту, сформульовані д-ром О. Тисовським, базуються на християнському світогляді й вірності українській нації, її ідеалові державності. Пласт, як і інші скаутські організації, має свою Присягу. Вона звучить так: "Присягаюся своєю честю, що робитиму все, що в моїй силі, щоб: Бути вірним Богові й Україні, Помагати іншим, Жити за пластовим законом і слухати пластового проводу" [31: 11]. Вірність Богові поставлено на перше місце. Хто не вірить у Бога – не може бути пластуном. Другий головний обов'язок пластуна – допомагати іншим. Це одна з основних заповідей Христової віри, яка наказує любити ближнього. Гасло – допомагати іншим – стосується ставлення пластуна до свого дозвілля. Воно також означає певну вимогу – бути корисним членом суспільства, в якому живеш. Тому Пласт від початку свого існування запровадив систему щоденного доброго вчинку. Третій обов'язок пластуна – жити за Пластовим законом, який визначений 14-ма прикметами пластуна: у своїх ділах: словний (раз дане слово додержує mimo найтяжчих перепон), совісний (працю, за яку взявся, виконує совісно і до кінця), точний (на сходинах, заняття приходять точно і ніколи не спізнюється), ощадний (свої матеріальні засоби, свої здібності, енергію не витрачає марно); у поведінці щодо інших: справедливий

(уміє оцінити заслуги інших людей, особливо слабших за себе), чемний (поводиться гарно супроти кожного чоловіка, головно супроти старших віком чи становищем і супроти жінок), братерський (супроти всіх пластунів) і приятельський (супроти всіх інших людей і звірят), врівноважений (при всяких нещастях і небезпеках задержує рівновагу духа); для добра України і Пласту: пожиточний (кожне заняття приносить користь чи для нього, чи то для інших), карний (безумовно слухає своєї старшини), пильний (не опускає ніякої нагоди, щоби чогось навчитися), дбає про своє фізичне здоров'я (бере участь у фізичних вправах та іграх, не курить тютюну і не п'є алкоголю); для цілого оточення: дбає про красу свого вигляду, мови, все доброї гадки і веселий (навіть у найтяжчих обставинах життя не втрачає надії і не попадає в розпуку) [30: 44–46].

Задовго до присяги учасник складає своєрідний іспит з україністики, так би мовити, доводить, наскільки міцна ота підвалина, на якій здійснюватиметься майбутнє будівництво. Ось "параметри": вміти співати український гімн, знати український державний прапор і герб, український національний прапор і герб, а також уміти їх намалювати; знати географію України, її економіку, сучасний стан, політичний лад; звідки походить родина; українську мову, вміти читати і писати нею; історію України і її визначні постаті; прочитати не менше трьох великих художніх творів (повістей, романів) українських авторів, уміти переповісти їх у колі друзів; уміти співати не менше трьох українських пісень [26: 16].

Стосовно самої назви – пластуни – основоположник Українського Пласту О. Тисовський писав так: "В англійській мові назва "скавтинг" походить від особливих військових відділів, так званих розвідувачів. Ми прийняли нашу назву від українських розвідувачів Кубанського козацтва, що їх звали "пластунами", бо не раз приходилося їм "пластуватися" в прикордонних болотах, щоб непомітно підглянути ворога. До того треба було неабиякої відваги, фізичної справедливості і багато прикмет, які ми хочемо придати в нашому Пласті" [31: 54–55].

Пластовою відзнакою вважається Державний Герб – Тризуб, по-мистецьки вплетений у білу трилисту лілію. Три листки вказують на три головні обов'язки пластуна, викладені у Пластовій присязі, а Тризуб – на те, що Пласт – це суто українська організація молоді. Форму і спосіб сплетення Тризуба з лілією придумав один з перших приятелів пластової молоді та опікун пластових куренів М. Федусевич, а мистецьке оформлення здійснив митець-маляр Р. Лісовський [31: 20]. Слова Пластового гімну "Цвіт України і Краса" написали І. Франко та О. Тисовський. Вітаються пластуни трьома пальцями лівої руки – 2, 3, 4 – і словом-"ключем" "СКОБ" (скоб – це великий білохвостий скельний орел, який водиться лише в Україні). Літери назви цього орла є початковими літерами чотирьох слів: "Сильно, Красно, Обережно, Бистро", що висловлюють істотні прикмети доброго пластуна, тому що нагадують, яким йому треба бути. Пластуни мають свій однострій, на якому носять цілу низку своїх пластових відзнак: сорочку зелено-бронзову (хакі) з бічними нагрудними кишенями, короткі до колін штанці такого ж кольору, кавово-брунатний з широкими крисами капелюх, темні вовняні камаші (шкарпетки-гетри), черевики; на шиї пов'язують кольорову, складену в трикутник хустину (кожен курінь має свій колір), а поверх неї оливково-зелений шовковий плетений шнур, на якому висять свисток і компас, до пояса кріпиться великий складний ніж; у руці пластун тримає власного зросту букову або ясеневу палицю, а також має наплічник [10: 37–38]. Носити форму мають право тільки ті пластуни, які склали перший іспит. Українські пластуни, як і багато інших організацій молоді скаутського типу, обрали своїм патроном св. Юрія, колишнього опікуна всього середньовічного лицарства. Культ цього великого святого з кришталево чистим і стійким характером має в українському народі свою довговічну традицію. Від початків християнства в Україні він став патроном українського лицарства, тобто, княжих дружинників, а потім одним із опікунів козаків, а також інших військових частин недавнього часу, що крім св. Покрови, почитали св. Юрія як мужнього і безстрашного оборонця правди і добра.

У Статуті організації підкреслюється, що завданням Пласту, за виховними методами міжнародного скаутингу, поєднаними з українськими національними традиціями, є організувати всебічне патріотичне самовиховання української молоді, виховувати свідомих, відповідальних і повновартісних громадян з допомогою виховних методик і на ідей-

них засадах Пласту, на Пластовій присязі, Пластовому законі і Трьох Головних Обов'язках, плекати серед молоді традиції предків і передавати їм знання і розуміння своєї історії, культури, змагань та ідей [9: 64]. Тому Пласт є відкритою для всіх громадян України організацією незалежно від їхнього етнічного походження чи віросповідання, які визнають Три Головні Обов'язки пластуна, Пластовий закон і Статут Української Скаутської Організації Пласт. Національна культурна школа українського скаутингу бачить основною своєю ідеєю "вільне, культурне, людське існування і розвиток української нації в мирному, братерському товаристві інших народів" [26: 16].

Щодо виховних методів діяльності організації, то в її Статуті записано: "Пластова самовиховна метода полягає на добровільності членства та поступовій програмі занять і здійснюється в: а) гуртовій системі, що допускає молодь – хлопців і дівчат – до бажаного ними членства в гурті, який, спершу ведений старшим провідником, з часом набуває щораз більше самоуправи; б) ряді ступеневих проб та накладанні на молодь щораз більшої відповідальності за себе й інших, так, щоб вони набували знання, самовпевненості і здібності співпрацювати з іншими та вміння провідництва; в) спрямуванні молоді до таких знань і змагань, головне серед природи, які розвивають у неї спостережливість, слухняність і самозарадність, виховують повагу до інших, організують її у службі для національного і загального добра і вчать умілостей, корисних для неї самої" [9: 64].

Членство в організації індивідуальне. Члени Пласту поділяються на: звичайних, дійсних, приятелів, добродіїв, почесних і симпатиків. Звичайні члени – це діти та підлітки віком від 6 до 17 років. Сюди належать два перші пластові улади: Улад Пластових Новаків-Новачок (6–11 років) та Улад Пластових Юнаків-Юначок (11–17 років). Дійсні члени – це молодь, яка досягла 18 років і перебуває в Уладі Старших Пластунів-Пластунок (18–30 років), та особи, які перебувають в Уладі Пластунів-Пластунок Сеньйорів (понад 30 років). Приятелі Пласту – це громадяни старші 18 років, які визнають користь пластової ідеї, погоджуються з методами пластового виховання і допомагають Пласту. Титули добродіїв і почесних членів Пласту надаються тим, хто вносить вагомий внесок у розвиток організації [8: 41–42].

Слід зазначити, що в Пласті діє добре відпрацьована система самоосвіти та фахової підготовки. Існують спеціальні іспити (три пластові та п'ять почесних (фахових)), після успішного складання яких пластун підвищується у званні ("пластун-розвідник", "пластун-скоб", "гетьманський пластун-скоб") [35: 1138, 1248–1249]. Іспити водночас дають певні практичні навички і вміння. Дівчата і хлопці в Пласті займаються окремо. Перші також вивчають історію релігії, Пласту, пластову пісню, проходять ті ж уроки самовиховання, але, крім цього, у них є свої додаткові теми для вивчення – косметика, кулінарія, вміння поводитися в товаристві.

Пласт має чітку організаційну структуру, що безперечно сприяє ефективній виховній роботі, належній дисципліні та досягненню мети. Первинною і найнижчою ланкою вважається пластовий гурток, в який входить 6–10 осіб. Далі йдуть чота (складається з 2–3 гуртків), сотня (90–100 осіб), полк (так званий "курінь", що складається з 150–300 осіб), кіш (кілька куренів) [35: 1249]. Керує пластовою організацією виборна старшина, так званий "пластовий провід" ("курінний", "суддя", "писар", "скарбник" та ін.).

Часто говорять, що Пласт – це велика гра, маючи на увазі її романтичність. Але саме ця романтика і притягує юнаків і дівчат. До того ж, грати в неї не так просто. Вона вимагає дисципліни, духовного й фізичного вдосконалення, ретельної підготовки молодої людини до подальшого життя та суспільної діяльності. Навіть випробування на самовиховання в природних умовах під силу не кожному. Тому не всі учасники ВППП залишаються в рядах Пласту, а лише найкращі. І це закономірно. Бо Пласт – не масова організація. Навіть Всесвітня скаутська організація об'єднує лише 3 % молоді, що симпатизує їй. І це дає підстави декому називати скаутів елітарною організацією. Але що в цьому поганого? До речі, більшість видатних політичних діячів світу в юності були скаутами.

Що ж привабливого знаходять у Пласті його симпатики? Це – організація, яка дає змогу юнакам і дівчатам розвинути не тільки духовні, але і фізичні якості. Життя, за приписами скаутів, – то не тільки виховання патріотизму, релігійності, а й дотримання здорового способу життя. Юний скаут не повинен вживати спиртного, палити. Скаути здійс-

нують сходження на гірські вершини, перевіряючи свої уміння, навички, засвоюючи уроки самовиживання в природних умовах. Це – чудова нагода перевірити також свої моральні якості, вміння допомагати одне одному.

Діяльність Пласту відповідає нормам Декларації ООН про права дитини. Цей документ не допускає використання дитячих організацій та окремих дітей в будь-яких політичних акціях і для політичних цілей.

Пласт постав з відчутної потреби організації молоді для служби українському народові. І хоч організаційні форми було перебрано від англійського скаутизму, Пласт по суті був і є національною організацією. Унікальність української скаутської організації Пласт не тільки в ідейних постулатах, так би мовити, програмних наріжних каменях. Пласт традиційно залишався вірним (у кращому розумінні) демократичній козацькій республіці. Згадаймо лише її ідеали: вірність козацькому товариству, отчій землі, Українській Православній церкві. Безперечно, це вирізило Пласт серед скаутських організацій Європи. Народження скаутингової організації, у якій домінуючою була національна ідея, – подія для тогочасної України історично закономірна. Мить – і наша земля постане на грані двох світів, мить – і розшматоване тіло неньки-України довго і болісно кривавитиме новими і новими ранами. Але якщо скаутський рух передбачав формування у юного покоління передусім лицарського духу, то Пласт надав ідеї лицарства звучання національного. А перспективною ця ідея могла стати, на думку співзасновників, через формування не тільки фізично розвиненої, а й високодуховної особистості в національному контексті. Життєздатність цієї ідеї підтвердили пластуни кількох поколінь, від О.Тисовського, П.Франка, І.Чмоли до окремих депутатів Українського парламенту часів незалежності. Варто відзначити, що багато хто з гостей українського походження, котрі приїздить із-за кордону, розповідаючи про себе, підкреслюють: "Перебував у Пласті", "Належу до Пласту". Це означає, що людина в своєму житті керується Пластовим законом. Ці правила – давні лицарські закони є, власне, основою існування особистості в культурному світі – суспільстві, у високому розумінні цього слова. А розвиток особистості, її удосконалення та самовдосконалення відбувається згідно з моральним законом всередині нас, згідно з християнською етикою та ідеалами. Дотримуватись ідеалістичного світогляду означає вірити у вищий сенс життя, в ідеал добра – високого поняття про закон, "який править життям усього людства і веде до незваної, але дуже розумної мети". Тому ще від витоків Пласт відмітає поклоніння ідолам – людям чи організаціям, як заперечення вищої істини, вимагає від своїх членів практичної релігійності на цих засадах.

Список використаних джерел

1. Андрухів І.О. Західноукраїнські молодіжні товариства "Сокол", "Січ", "Пласт", "Луг". – Івано-Франківськ, 1992. – 79 с.
2. Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини. 1861–1939 рр. (Короткий історичний нарис). – Івано-Франківськ, 1995. – 72 с.
3. Боберський І. Забави і гри рухові. – Львів, 1904. – 31 с.
4. Боберський І. Нові шляхи до тілесного виховання. – Львів: Накладом "Сокола – Батька", 1911. – 8 с.
5. Боберський І. Помічення про англійський пласт. – Львів: Накладом "Сокола – Батька", 1939. – 18 с.
6. Вацеба О.М. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 1997. – 231 с.
7. Вацеба О.М. Спортивно-гімнастичний рух в Західній Україні / кінець XIX – кінець 30-х років XX ст. /: Автореф. дис... канд. пед. наук: 3.00.04 / Укр. держ. ун-т фіз. вихов. і спорту. – К., 1994. – 24 с.
8. Головенько В.А. Життя в Пласті // Рідна школа. – 1993. – № 10. – С. 38–42.
9. Головенько В.А., Пашков М.Ю. Збірник матеріалів про молодіжні об'єднання України / Укр. НДІ пробл. молоді. – К., 1991. – 143 с.
10. Головчанська У. Діяльність гуртка "Пласт" в Галичині // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – Коломия: Світ, 1993. – Вип. 1. – С. 35–45.
11. Дещо про українські пластово-боеві організації // Житє. Орган присвячений справам молодіжи середніх шкіл. – Май. – 1913. – Вип. 2. – С. 20–24.
12. І.Ю.К. Буковинський Пласт. Перший пл. полк ім. "І. Богуна" // Календар-альманах "Самостійність" на рік 1937. – Чернівці, 1937. – С. 97–98.
13. Квітковський Д., Бринзан Т., Жуковський А. Буковина. Її минуле і сучасне. – Париж – Філадельфія – Детройт: Вид-во Зелена Буковина, 1956. – 965 с.
14. Левицький С. Український Пластовий Улад в роках 1911–1945 у спогадах автора

(Причинки до історії Пласту). – Мюнхен: Видавництво "Молоде Життя", 1967. – 135 с.

15. Ленник В. Українська організована молодь. – Мюнхен – Львів, 1994. – 181 с.

16. Луцький Я. Національне виховання української молоді Галичини в 20–30 рр. ХХ ст. у "Пласті" // Людина і політика. – 2002. – № 2. – С. 29–37.

17. Манчуленко Г. Пласт. Зі старого альбому // Краянин. Історико-краєзнавчий альманах. Бібліотека "Молодого буковинця" // Молодий буковинець. – 1991. – 20 квітня.

18. Мельник В.Д., Кліщ Л.І. Західноукраїнське молодіжне товариство "Пласт" як форма духовного становлення українства // Літературознавство, "Просвіта" і духовний ідеал українця. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кривий Ріг, 1994. – С. 105.

19. Окаринський В. Вплив українського Пласту на генезу стрілецького руху // Пам'ять століть. Україна. Історичний науковий та літературний журнал. – 2000. – № 5. – С. 105–116.

20. Підручна книжечка пластуна і пластунки. – Нью-Йорк: Вид. Головної Пластової Булави, 1990. – 127 с.

21. Пласт на порозі свого 60-ліття. – Мюнхен: Молоде Життя, 1970. – 16 с.

22. Пластовий однострій і відзнаки. Ч. I: Пластовий однострій. – Нью-Йорк – Торонто, 1984. – 16 с.

23. Правильник Укладу Пластунів Юнаків і Укладу Пластунок Юначок. Ч. II: Пластові проби. – Нью-Йорк – Торонто, 1984. – 15 с.

24. Риф'як Р., Квітневий В. Ідеологічні основи українського Пласту – незмінні // Державність. – 1995. – № 1. – С. 38–39.

25. Савчук Б. Український Пласт. 1911–1939. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 1996. – 267 с.

26. Сікачина Т. Воскресло лицарство пластове на рідній землі. З історії Пласту // Українська культура. – 1991. – № 12. – С. 14–17.

27. Старосольський Ю. Пласт // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / гол. ред. проф. д-р В.Кубійович. – Париж – Нью-Йорк: Видавництво "Молоде Життя", 1970. – Т. 6. – С. 2101–2107.

28. Стельмахович М. Пласт завжди з нами: / Про укр. скаут. орг. "Пласт" // Рідна школа. – 1995. – № 4. – С. 19–21.

29. Стрільчук Л. Повернення "Пласту" // Буковинське віче. Газета Чернівецької обласної Ради народних депутатів. – 1993. – 13 листопада.

30. Тисовський О. Життя в Пласті: Основи пластового знання для української молоді. – Львів: Накл. Верх. Пластової Ради, 1921. – 159 с.

31. Тисовський О. Життя в Пласті: Посібник для українського пластового юнацтва. – 3 виправлене вид. – Нью-Йорк – Торонто: Новий шлях, 1969. – 551 с.

32. Тисовський О. Пласт. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка, 1913. – 48 с.

33. Тисовський О. Уваги про виховане молодіжи. (З приводу ввведення у школах тзв. класових громад). – Львів, 1912. – С. 199–216.

34. Тисовський О. Українській молодіжи під розвагу. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка, 1914. – 24 с.

35. Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (від початку 30-их років ХІХ ст. до 1939 р.) // Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник. – 1997. – Кн. 7. – С. 845–860; Кн. 8. – С. 963–980; Кн. 9. – С. 1128–1138; Кн. 10. – С. 1247–1260; Кн. 11. – С.1357–1370; Кн. 12. – С. 1485–1495.

36. Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років ХІХ ст. до 1939); Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 424 с.

37. Франко П. Як закладати пластові дружини? – Відень: Вид. тов. "Франко Син і Спілка", 1921. – 30 с.

38. Франко Т. Історія й теорія руханки. – Коломия – Львів: Накладом "Сокола – Батька", 1923. – 200 с.

39. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2047. – Арк. 1–173.

40. Яремченко О. Основи пластунства. – Берлін: Українське слово, 1923. – 53 с.

41. Blue Boy. Чи був на Буковині до війни Пласт? // Пластовий прапор. Додаток до часопису "Новий час". – 1929. – 4 листопада.

Inna Dutchak

THE INFLUENCE OF PLAST ORGANIZATIONS ON THE SPIRITUAL FOUNDATION OF THE UKRAINIANS IN BUKOVYNA

In the article the author investigates the influence of Plast organizations on the spiritual foundation of the Ukrainians in Bukovyna.

УДК 396.9 (477)

Юлія Юрків

ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ ЖІНОК В УКРАЇНІ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ

У даній статті висвітлені історичні передумови виникнення і розвиток жіночих організацій кін. ХІХ – поч. ХХ ст. в Україні.

Найцікавішим аспектом вивчення історії руху на українських землях є те, що українські жінки ясно і недвозначно заперечували свій фемінізм. Щойно в 30-х роках ХХ ст. у Галичині, коли як і ліві, так і праві партії атакували всі жіночі організації, жінки відверто визнали, що вони феміністки. Правда вони далі застерігали, фемінізм – це не що інше, як змагання за права людини для половини населення. Водночас, заперечуючи причетність до фемінізму, українські жінки, де б вони не жили, засновували жіночі організації, що дбали про влаштування курсів та програм діяльності для жіноцтва, допомагали жінкам пристосовуватися до життя цивілізованого світу.

Знайти джерела з історії жіночого руху важче, ніж знайти інформацію про інші громадські організації. По – перше, менше матеріалів видруковано, по-друге, самі жінки не зберігали їх, по-третє, було нелегко, як то кажуть, "вижити" будь-яким матеріалам з історії України донині. Утім у кожній державі, де жили українки, творили жіночі організації, і спосіб праці, й цілі тих організацій були однакові.

Перші відомості про жіночі організації кінця ХІХ – початку ХХ ст. у Східній Україні знаходимо у працях самих жінок-організаторок цих товариств [3: 8].

Значно конкретніший фактичний матеріал зібраний у працях М. Богачевської-Хом'як "Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1935" [1] і "Дума України жіночого роду" [4]. Об'єктом її вивчення в основному були жіночі організації кінця ХІХ – початку ХХ ст. На початку 90-х рр. із здобуттям Україною незалежності інтерес до організації жінок посилювався. Водночас з'явилися нові статті і дослідження з даного питання [7: 5].

Спеціальне видання присвячене 100-річному ювілею Міжнародної організації "Жіноча Громада", склав науковий збірник за ред. Комарової П. [9].

Безпосередньо джерельною базою дослідження є документи і матеріали Державного архіву Тернопільської області. Цінною стала справа № 2389, ф. 276. – Оп. 1, де містяться матеріали про виникнення організацій "Союзу рівноправності жінок" і "Жіноча Громада".

У зв'язку з тим, що обрана нами тема є малодослідженою і актуальною ми ставимо такі завдання:

простежити передумови виникнення жіночих організацій у Східній Україні у к. XIX – поч. XX ст.; з'ясувати місце, роль, напрями і завдання цих організацій; визначити роль жіночих організацій в українському національному відродженні.

Українці під російським, польським, румунським правлінням не мали допомоги від держави. Зрештою, імперські держави, які володіли Україною, самі не мали ані зайвих ресурсів ані традицій доброго шкільництва. Отже, якщо українські громади хотіли допомогти собі чи своєму народові, то були змушені робити це самі. Жіночі громади засновувались, щоб допомогти своїм людям. І через це не утворились в Україні філантропічні жіночі організації, в яких багатші жінки допомагали біднішим або працювали з ними для їхнього добра. Життя Христини Алчевської і діяльність шкіл грамотності для робітників, які вона заснувала у Харкові, дають яскраву ілюстрацію важкого становища українських жінок.

Х.Алчевська, вихована зрусифікованими батьками на "благородную русскую девуцу", відкрила для себе свій народ і його долю у Російській імперії. Утім одружившись з українцем і переїхавши до Харкова, Х.Алчевська близько до серця брала долю робітників, які приходили з довколишніх українських сіл. Вона листувалася українською мовою, виховала троє дітей в українському дусі й вважала себе українкою.

Зрозумівши, що вона не може вчити робітників рідною мовою Х.Алчевська намагалася в якийсь спосіб перенести дещо з української культури, яка була знана селянинові. По неділях вона вдягала недільний одяг та заохочувала робітників теж вдягати недільний сільський одяг, збирала всіх у зал, де одна група співала пісень, інша – декламувала вірші. Це українською мовою можна було робити. Бували концерти і народні танці. За нормального розвитку Харків став би містом, де переважаюча сила робітників принесла б йому українську культуру українського села. А розвиток міст в Україні не був нормальний.

Жінки в Україні також боролися за освіту на всіх рівнях: за середню освіту, за допущення до університетів і за школи для селян. Справа ускладнювалась тим, що офіційною мовою була російська, якої селянські діти не розуміли. Прийняття російської мови за свою вищою верствою українського народу не означало цілковитої асиміляції. Українці, які розмовляли російською мовою, вважали, що вони відмінні від росіян.

Намагання київських жінок створити товариський клуб не увінчались успіхом. Людмила Тарновська у проханні на дозвіл про створення такого клубу підкреслила, що жінки хочуть сходитися, щоб проводити час у приємному товаристві. Серед ініціаторів творення жіночого клубу були Софія Рутковська, Лідія Загорська та Євгенія Гаврик. Остаточну поліцію дала дозвіл на відкриття такого клубу у 1905 р. Та київським жінкам не хотілося у той рік займатися товариським клубом [2: 218–229].

У Києві на зламі століть українські жінки створили своє товариство "Жіноча громада". Головою "Громади" вважали Марію Вікторівну Чикаленко. Серед активних організаторів групи були Марія Степаненко, Марія Тимченко та Людмила Черняхівська. Інші жінки брали участь у засіданнях та у діяльності "Жіночої громади".

До "Громади" пристало чимало свідомих українських жінок, між ними Ісидора Косач, Марія Грінченко, Любов Шульгина, Євгенія Кричевська та Марія Грінченко, Любов Шульгина, Євгенія Кричевські та Марія Лівацька. Головна праця жінок зосереджувалась на популяризуванні укр. літератури, писанні рецензій та намаганні виховати дітей як свідомих українців [9: 12–18].

"Жіноча громада" з'єднувала українських жінок, які хотіли ширити українську національну свідомість та популяризувати українську культуру.

"Товариство оборони жінок" засноване в Петербурзі з філіалами в різних містах.

Мета товариства – координувати допомогу бідним жінкам. В Києві "Товариство оборони жінок" складалося з інтелігентних жінок, які розгорнули широку діяльність самопомоги для усіх жінок Києва. Воно утримувало гуртожиток для робітниць Києва і дешеву їдальню. Жінки організували бюро праці і безплатних порад юридичного характеру та шкалу грамотності. У цьому товаристві працювало значно більше жінок, ніж у "Жіночій громаді" і цих жінок задовольнили б звичайні ліберальні реформи. Національні пробле-

ми вирішували вони самі, однак не так, як цього бажав російський уряд, він не йшов на ліберальні поступки [5: 194].

У 1905 р. українки серед іншої групи жінок виступили відкрито, домагаючись рівних національних прав. Серед них були жінки, які наголошували на тих правах на початку ХХ ст. тоді як інші на ці питання не звертали уваги. Саме у таких умовах виникла організація – "Союз рівноправності жінок". Про "Союз" пишуть мало навіть історики Росії, бо весь ліберальний рух у Росії був слабкий і ще досі не є добре вивчений.

Ліберали не змогли зрозуміти прагнень неросійських народів до своїх прав, свободи та національної автономії. З такими домаганнями, як шкільництво рідною мовою, самоврядування рідної мови на державному рівні, треба було, казали ліберали, почекати аж до того часу, коли у державі впровадяться демократичні установи.

Так само ставилися ліберали до прав жінок. Вони вважали, що домагання жінок на визнання інших прав – це безвідповідальні витребеньки і не сприймали їх аж надто серйозними справами.

"Союз рівноправності жінок" розгорнув свою діяльність у столицях імперії. У Києві організацію провадили чоловіки, які скликали установчі збори, на котрих голова і секретар були чоловіки, щоб більше збори не порушили жодного жіночого питання. Київським лібералам не прийшло на думку запросити на збори будь-які організації жінок, навіть загально знане "Товариство оборони жінок". Не дивно, отже що в Києві "Союз рівноправності жінок" не відігравав великої ролі, зате в Харкові, Одесі філіали цієї жіночої організації розгорнули ширшу діяльність [4: 87–89].

У Російській імперії 1904 і 1905 рр. панувала загальна надія, що йде до кращого, що сходить сонце свободи. У Лесі Українки є такі спомини: "Живеш, неначе в романі романтичної школи: кругом трагедій, неможливості, антитези, хаос і серед нього якісь героїчні сцени і фігури, немов з античної драми. Ніхто не знає, що буде завтра, мало хто пам'ятає, що було вчора".

Перший з'їзд "Союзу рівноправності жінок" тривав із 6 по 9 травня 1905 р. – за три тижні перед земським з'їздом на якому утворились дві політичні ліберальні партії Росії. Жінки вважали себе лібералами і були переконані, що одержать право голосу [3: 324–329].

У той час жінки публічно не виступали на зібраннях, не забирали голосу і не мали досвіду у проведенні зборів. Та жінки вчилися швидко і намагалися спростувати думку, що від жінок середнього класу навряд чи можна сподіватися активної підтримки реформ. З'їзд "Союзу рівноправності жінок" почав дискусію про права національних меншин у державі і остаточно погодився на повну автономію.

Дискусія над цим питанням була гаряча. У протоколі з'їзду зазначено: Литовки та українки поставили вимогу, що "визволення жінки нерозривно пов'язане з досягненням автономії усього рідного краю і визволення його від гніту русифікації" [6: 15].

Для українців найпромовистішою заявою був додаток, який став частиною статуту "Союзу" в Полтаві: "На долю українських жінок, oprіч загальних гірких і болючих сторін жіночого питання, мають значний вплив і ті тяжкі обставини, що виходять із пригнічування українського народу будши частиною великомільтійонового народу, позбавленого політичних прав, ряд поколінь якого змушено було коритися централістичному державному ладові – не могла не відчувати на собі всіх наслідків духовного зневолення народу. Народну школу, що колись так високо стояла на Україні, помалу доведено до того, що вона позбулася всіх своїх національно-громадських прикмет. Таке становище дуже пошкодило національно-громадському вихованню молодого покоління. Обстати за це діло українські жінки вважають своєю найпершою повинністю" [6: 28].

Цей текст написано у 1905 р., авторами документу були Олена Пілка та Анна Дмитрієва.

Ознаки співпраці між жінками різних національностей знаходимо на кожному кроці у праці "Союзу рівноправності жінок". Литовки і українки вживають ті самі фрази, висовуючи однакові домагання автономії і національних прав. Представниці місцевих відділів "Союзу" Києва, Полтави, Одеси, Харкова говорять про ярмо русифікації. Вони всі твердять про потребу "визволення нашої батьківщини".

Найбільшою поразкою "Союзу рівноправності жінок" була опозиція ліберальних партій до діяльності жінок. Члени "Союзу" були переконані, що ліберальні партії їхні союзники. Жінки пишалися тим, як вони швидко вивчили парламентарні правила проведення засобів провадження праці. Вони вважали, що ліберальні партії приймуть їх із розритими обіймами і схвалять те, що жінки скоро зрозуміли потребу визнати права національних меншин. Та цього не сталося. Навпаки – чоловіки ліберальних партій вважали, що намагання жінок творити свої організації – це безглуздя, яке відволікає увагу громади від боротьби за політичні права. Також право голосу одержали чоловіки, а жінки, навіть з освітою і майном, не мали права голосу [7: 4–7].

Активні росіянки були обурені. Княжна Шахматова писала, що конституційні демократи згодні дати право голосу "всім чукчам, всім тунгусам, но не женщинам" [6: 34].

Жінки, активні в політиці, працювали жертвенно, роблячи все, що їм казали робити провідники політичних партій – звичайні повсякденні заняття, які потребували багато часу, а не приносили великої честі.

Серед української інтелігенції не було дискусій на тему жіночого питання. Хоч як це не боляче, але слід сказати, що серед української інтелігенції критика у власній громаді тих жінок, які провадили власну політику, була так само поширена, як серед будь-якої національної групи. Олену Пчілку ця критика теж не оминула.

Російські жінки вважали Олену Пчілку українською націоналісткою. Вона намагалася організувати українську громаду і, маючи це на меті, навіть видавала свій журнал "Рідний край". У ньому вона розповідала про українське життя в імперії і поза нею. Та організувати його так, як вона хотіла, їй не вдалось. Серед молоді Олена Пчілка ж покладала власні надії на власні сили і на співпрацю з Галичиною [8: 119].

Олена Пчілка належала до тих українців, для яких р. Збруч, тобто кордон між Російською і Австрійською імперіями до 1914 р. не існувала. Зв'язки між двома гілками українського народу налагоджувались поволі. Хоч галицька говірка та галицькі манери і дратували багатьох українців зі степів, були й такі, які вважали Галичину свого роду моделлю прав, що їх українці можуть осягти, якщо мають трохи свободи.

Подорожі до Галичини в останніх десятиліттях століття значно поживалися. Цензура в Російській імперії заохотила українських авторів друкуватися у галицьких виданнях. Олена Пчілка дбала про те, щоб і жінки друкували свої твори. Пересилала не лише свої праці та вірші Лесі, а й твори Лесиних подруг. Саме Олена Пчілка слідом за М. Драгомановим подорожувала до Галичини. За нею їздили інші жінки [10: 284–302].

Соціал-демократи визнали, що становище жінки під сучасну пору капіталізму підрядне і що соціалізм повинен активно змагати до розкріпачення жінки. Вони навіть прийняли рішення у 1908 р. визнати один день у році – 8 березня – як Міжнародний день жінки.

Соціал-демократи, вважали, що проблема другорядного становища жінки у суспільстві лежить у системі економіки і державної політики. Треба тільки змінити одну і другу, тоді жінка стане рівна з чоловіком [1: 215].

Для народів, котрим національні права були природні і яким ніхто не стояв на перешкоді вживати рідну мову, ходити у свою церкву, писати свою власну історію, друкувати свою літературу, національні права не вважались чимось суттєвим. Навпаки – англійці, французи, росіяни вважали, що змагання за народні права не варті величчя прав людини.

Та Олена Пчілка зауважує різницю між жінками в Україні і жінками інших країв. Вона пише: "Не вчать наші доньки в школах ані своєї мови рідної, ні літератури, не вчать правдивої історії свого народу. От через що нелегко виховуватись свідомим українським жінкам".

І ще пише Олена Пчілка того ж 1908 р.: "На нашу думку, краще всього окремим українським діячам взяти на себе працю і скликати українську жіночу спілку, для обміркування усієї справи. Ми сподіваємось, що в Україні є чимало свідомого жіноцтва, що відгукнеться щиро на такий заклик" [6: 118].

Так писала Олена Пчілка наприкінці першого десятиріччя ХХ ст. Жіноцтво не відгукувалось. Та воно вже було організоване по той бік Збруча, де нагінка на українство не була така сильна, як у Російській імперії.

Жінки в Східній Україні намагалися творити жіночі громадські організації від 70-х рр. минулого століття. Так, як і в головних містах Російської імперії, ці організації не мали чітко окресленого національного обличчя. Піднесення національної свідомості – це було головною ціллю жінок. Їхня праця стала важливим елементом у діяльності громадських, культурних, просвітницьких організацій України. Це були жінки високих духовних якостей, котрі проводили свою роботу з обов'язку перед Батьківщиною.

Список використаних джерел

1. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1935. – К., 1995. – 424 с.
2. Козуля О. Жінки в історії України. – К., 1993. – 255 с.
3. Переднє слово [До альманаху "Перший вінок"] // Кобринська Н. Вибрані твори. – К., 1980. – 444 с.
4. Богачевська-Хом'як М. Дума України жіночого роду. – К., 1993. – 109 с.
5. Маланчук-Рибак О. З історії ідейних концепцій українського жіночого руху XIX – поч. XX ст. // Записки НТШ. Праці історично-філософської секції. – Л., 1999. – С. 185–235.
6. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 2389.
7. Луценко Є. Історія жіночого руху в Україні // Громадські ініціативи. – 1997. – № 6. – С. 4–7.
8. Лист до Олени Пчілки. 1.10.1885 // Кобринська Н. Вибрані твори. – К., 1980. – 444 с.
9. Солод Ю. Біля джерел: Міжнародній організації "Жіноча громада" – 100 років // Жінка в Україні. – К., 2001. – Т. 23. – 648 с.
10. Історія України в особах XIX–XX ст. / За ред. Войцехівської І. та ін. – К., 1995. – 479 с.

Yulia Yurkiv

WOMEN ORGANIZATIONS IN EASTERN UKRAINE AT THE TURN OF THE 20TH CENTURY

In article index historical transference origin and developed organizations at the turn of the 20th century in Eastern Ukraine.

УДК 94 (498.6):378.18

Інна Дутчак

ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМИН УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ БУКОВИНИ З СТУДЕНТАМИ ІНШИХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ У КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті проаналізовано взаємини українських студентів Буковини з студентами інших національностей у кінці XIX – на початку XX ст.

Буковина – досить своєрідний регіон України, розміщений на перетині шляхів, що зв'язували західні цивілізації зі Сходом, а Північ з Півднем. Відповідно тут тісно переплелися різні культури. Складна історична доля краю зумовила формування багатоетнічної і багатоконфесійної структури буковинського населення, яке не знало серйозних, кровопролитних конфліктів. З одного боку, це суспільство було конгломератом різних народів, а з іншого – кожен етнос зберігав і розвивав свою культуру. Цей феномен толерантності, його корені постійно викликали незмінний інтерес як у сучасників, так і в дослідників. Актуальним він є і сьогодні, оскільки в умовах поліетнічного середовища України доводиться вирішувати двоєдину проблему – відродження національної свідомості

українського народу та забезпечення вільного розвитку численним націям і народностям, для яких ця земля стала рідною. Показовим у цьому відношенні було студентське середовище на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст., оскільки заснований в 1875 р. у Чернівцях університет покликав до своїх аудиторій студентів з різних місцевостей і соціальних верств, відмінних національностей і віросповідань.

У ряді новітніх досліджень, присвячених національному розвитку румунів, німців, поляків, євреїв, які проживали в краї у другій половині XIX – на початку XX ст., висвітлюються стосунки з українцями, а також окремі аспекти взаємовідносин у студентському середовищі. Так, зокрема, контакти між українськими та румунськими студентами розглядаються у статтях румунських істориків М. Олару [29, 30], Д. Ватаманюка [35], В. Требічі [34], М. Гаврилюка [26], А. Попи [32]; між українською та німецькою – у роботах С. Осачука [13–15, 17], С. Трояна [20, 21]; між українською і польською – у спільних розвідках В. Струтинського і Ф. Яценюка [33], В. Струтинського і А. Горука [18], Ю. Макара і О. Добржанського [27], Ю. Макара і В. Струтинського [12] та самостійних працях Ю. Макара [11], В. Філіпчука [23].

Останнім часом з'явилося чимало нових досліджень, присвячених історії виникнення та діяльності Чернівецького університету, що містять відомості про студентське життя, студентські об'єднання та їхню роботу, про взаємовідносини між студентами різних національностей тощо. З-поміж таких праць слід відзначити колективну монографію "Чернівецький університет 1875–1995: Сторінки історії" [24], що є найповнішим новітнім виданням про цей вуз, а також роботи С. Осачука [16, 31] та зарубіжних істориків Р. Вагнера [8, 36], О. Котціана [10], Р. Обермюллера [28].

Однак спеціального комплексного наукового дослідження про взаємини українських студентів Буковини з студентами інших національностей краю у кінці XIX – на початку XX ст., на жаль, поки що немає, що і спонукало автора взятися за розробку цього питання.

Завданням даної статті є довести, що український студентський рух на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. розвивався у рамках загального студентського руху краю, показати і спільні риси, які єднали українських студентів Чернівецького університету з представниками інших національностей, зазначити причини та характер протиріч, що мали місце у взаєминах українських студентів зі студентами інших національностей.

Студенти Чернівецького університету, які представляли всі головні етнічні групи краю (українці, румуни, німці, поляки, євреї), не залишались осторонь національного життя. Тому наприкінці XIX – на початку XX ст. в університеті діяли академічні товариства з чітко вираженими національними цілями. Для кожної нації студентські товариства були формами збереження національної ідентичності, побудови національних ідеалів. Модель студентських товариств було запозичено з німецької університетської традиції, що мала в Австрії багатовікову історію. Студентські товариства відрізнялися між собою формою одягу, емблематичними національними кольорами тощо. Але всі вони мали за мету моральну і матеріальну підтримку своїх членів, досягнення певних культурно-національних завдань чи "культурне просвітництво", а також поглиблення наукових знань в тій чи іншій галузі людського пізнання. Діяльність культурно-національних студентських товариств, кількість яких упродовж 70-х рр. XIX – початку XX ст. інтенсивно зростала, була різноманітною: від просвіти своїх членів і до організації заходів у справах, що мають важливе значення для відповідного народу загалом. Тобто цілі студентських національних товариств були такі ж, що й у нації, до якої належали їхні члени. Студентські національні товариства завдяки своїй діяльності, тривалості існування та культурній традиції, яку вони створили і культивували в свідомості сучасників, були найбільш репрезентативними в краї. Вони виступали інституціями, в яких розвивалися любов до Батьківщини і свого народу, почуття єдності, ідея про необхідність праці на благо свого народу.

Студентські національні об'єднання відстоювали власні національні інтереси, але при цьому взаємодіяли з іншими національними товариствами. Так, українські студентські об'єднання активно листувалися з іншими національними товариствами, що діяли при Чернівецькому університеті. Вони регулярно повідомляли одне одного про склад новообраних відділів, про усі структурно-організаційні зміни. Також письмово товариства

запрошували одне одного на різні заходи, а саме: на загальні збори товариств, музично-декламаторські вечори, святкові концерти, урочистості з приводу річниці товариства чи іншої важливої для нього події тощо. З-поміж українських студентських об'єднань найактивніше до цієї справи долучався "Союз", який орієнтувався передусім на співпрацю з молодіжними об'єднаннями, що діяли на території краю.

Студентів Чернівецького університету єднали спільні інтереси. Зокрема, українські та румунські студенти теологічного факультету, які належали до товариств відповідно "Православна Академія" та "Академія ортодоксе", часто влаштовували спільні хорові виступи на богослужіннях, концертах та інших заходах. Українські студенти Чернівецького університету активно підтримали боротьбу своїх румунських товаришів за розширення прав румунської мови в університеті і слідом за ними також стали домагатися підвищення статусу української мови у закладі. На зібранні українських студентів Чернівецького університету 31 жовтня 1909 р. поряд з іншими було прийнято таку резолюцію: "Віче заявляє свою горячу симпатію румунському студентству за його боротьбу в справі утворення катедри історії рідного народу і запевняє його, що у спільній акції за належні права обох автохтонних народів іти ме рука в руку з тим-же студенством" [9]. Подібні заяви звучали неодноразово. Слід також зазначити, що незабаром з такими ж вимогами виступили і польські студенти Чернівецького університету. На рубежі XIX–XX ст. єврейські студенти безуспішно домагалися від університетської влади визнання єврейської національності. Щоб визначитися з позицією у даній справі, студенти Чернівецького університету провели декілька зібрань, перше з яких відбулося у червні 1899 р. [2: арк. 90]. На ньому українці, румуни, поляки, які також зазнавали національних утисків, висловили підтримку єврейським товаришам. Причому на початку XX ст. українські і єврейські студенти налагодили між собою тісні дружні взаємини і постійно наголошували на своїй солідарності. Так зокрема на зборах єврейського студентства Чернівецького університету 7 лютого 1903 р. "...від укр. студент. тов. "Січ" виступив студент філології Токарік, і висловив, що між жидами і русинами існують симпатії, так як русини, як і жиди є народом утисненим" [4. – 1903. – 31 січня (13) лютого]. Взагалі студентське товариство "Січ" завжди і словом, і справами підтримувало прагнення єврейської молоді до визнання єврейської національності в університеті і на численних вічах, влаштованих ними, заявляло про свої симпатії до визвольного руху єврейського народу. Таку ж позицію займало й українське студентське товариство "Союз". На його ювілейному "комерсі" 11 березня 1907 р. у своїй вітальній промові "...д. Артем Галіп зазначивши роль студентства у визвольних рухах всіх народів, а тим паче українського люду, звернув ся до заступників "Зефіри" і "Емуни" і дякуючи їм за давні братерські зносини з тов. "Союз", підніс їх заслуги около побудження національного почуття серед народу жидівського. По сих промовах забрав слово голова жидівського тов. "Зефіра" п. Штехер, і подякувавши передбесідникови за горячі слова, звернені на адресу жидівських національних товариств "Зефіри" і "Емуни", обговорив приятні відносини "Союза" до "Зефіри", які стали вже традиційними. В дальшій бесіді підніс бесідник геройську борбу львівських академиків та взагалі українського студентства, яке так само яко жидівське мусить вести завзяту борбу за свої права у найвисших сьвятинях науки" [25].

Разом з тим національні домагання української молоді знаходили широкую підтримку з боку студентів інших національностей. Так, зокрема, єврейські студенти Чернівецького університету активно підтримували акції української молоді Чернівців у боротьбі за український університет у Львові, за розширення прав української мови у Чернівецькому університеті, неодноразово брали у них участь, висловлюючи свої симпатії та готовність допомогти українським товаришам [7].

Поглибленню дружніх взаємин між представниками різних національних груп у Чернівецькому університеті сприяли загальностудентські заходи та акції. Передусім, це, так звані, "студентські балі", ініціатором та організатором проведення яких найчастіше виступало інтернаціональне студентське товариство "Академічна Читальня", спільні виступи на інавгураціях новообраного ректора, щорічне святкування 4 жовтня річниці заснування університету.

Українці разом з іншими студентами Чернівецького університету долучалися і до загальних акцій усього студентства Австрії. Це, наприклад, наради представників студентських товариств Чернівецького університету у справі студентів та військових властей у 1892 р. [3: арк. 64]. Варто також згадати так звану "справу Вармунда". У 1908 р. професор церковного права Інсбруцького університету Вармунд у брошурі "Католицький світогляд" ("Die Katholische Weltanschauung") виступив проти засилля католицизму, закликав до лібералізації політичного життя в Австрії, за що його усунули від викладання. На заклик інсбруцьких студентів по усіх університетах відбулися демонстрації протесту проти порушення свободи навчання. Подібна демонстрація пройшла 30 квітня (13 травня) 1908 р. у Чернівцях, участь у якій взяли понад 150 студентів від усіх студентських товариств, окрім клерикальних об'єднань "Франконії" і "Огніська" та москвофільського товариства "Карпаты". Наступного дня депутація голів усіх чернівецьких студентських товариств (не було лише представників від "Франконії", "Огніська", "Жунімя", "Карпата") подала ректорові Є. Козаку меморіал, у якому зазначалося: "Високий академічний сенате! Вільнодумне студентство Франціско-Йосифіни заступлене підписаними корпораціями й студентами не приналежними до ніяких студ. товариств, подає до відомости високого академічного сенату, що воно супроти лучившого ся в останнім часі нарушення свободи, науки і научування по університетах займає слідуєче становище: Вільнодумне студентство застерігає ся як найрішучійше проти всякого перешкоджування академічному професорови в його науковій діяльності задля його політичних, релігійних і наукових переконань, з якої небудь сторони се нарушене стало б ся. Студентство має найбільше довіре до своїх професорів, що вони поділяють його переконання, і, що в данім разі згідно з вільнодумним студентством стануть в обороні найсвятійшого добра академічного учителя" [4. – 1908. – 6 (20) мая].

Щоб запобігти загальному виступу, міністр віросповідань і освіти Мархет зобов'язав керівництво Інсбруцького університету дозволити проф. Вармунду знову викладати. Але, коли він мав розпочати свої виклади, тирольський намісник наказав зачинити університет, щоб не спровокувати виступ клерикального студентства. Це послужило сигналом до загального страйку студентів усіх австрійських університетів. Ректор Чернівецького університету Є. Козак достроково оголосив канікули у зв'язку із "зеленими святами", сподіваючись, що за два тижні проблема вирішиться. Але студенти не припинили страйкувати. На терміново скликаній нараді міністр віросповідань і освіти Мархет визнав недоторканість автономії університетів і зобов'язав ректорів відновити навчання. Але проф. Вармунд не допускався до викладання в Інсбруці, і тому страйк тривав далі. Нарада українських студентів у Чернівцях ухвалила у даній справі таку резолюцію: "Українська молодіж, згуртована в товариствах "Січ" і "Союз", заявляє, що прилучає ся до всякої акції, яка має на цілі оборону свободи науки на університетах, і буде солідарно поступати з усім вільнодумним студентством Австрії" [22]. Щоб врешті-решт залагодити університетську справу, уряд дозволив проф. Вармунду знову викладати церковне право з початку наступного шкільного року, але уже в Празькому університеті. Після цього загальна акція протесту студентства Австрії припинилася.

Але взаємини українських студентів з представниками інших національностей не завжди складалися дружньо. Часто вони між собою конкурували, конфліктували, ігнорували одне одного, а інколи і з'ясовували стосунки "навулачки". Тимчасові непорозуміння призводили до розірвання взаємин, але коли конфлікт вичерпувався, вони відновлювалися. Так, члени українського студентського товариства "Союз" вирішили не йти на "комерс" "Академічної Читальні" у грудні 1890 р., бо "нещодавно голова цього товариства виступив з промовою проти будь-яких національних прагнень в Австрії" [1: арк. 28]. Черговим підтвердженням опозиційності "Союзу" до "Академічної Читальні" стала підготовка до святкування 25-річчя заснування університету. Ректорат погодився, щоб ювілейний "комерс" організували студенти. Одразу виникла дискусія щодо того, чи цим повинні зайнятися усі студентські об'єднання, чи лише національні товариства. "Союз" наполягав на тому, щоб цією справою зайнялися лише національні товариства "Союз", "Огнісько", "Армінія", "Жунімя" і щоб виключити від цього інтернаціональні об'єднання, виступаючи,

таким чином, проти інтернаціональної "Академічної Читальні", яка намагалася взяти на себе провід в організації університетського ювілею [2: арк. 117, 123 об.].

Було й так, що українські студенти зовсім ігнорували будь-які взаємини з певними групами студентів, як, наприклад, з інтернаціональним католицьким об'єднанням "Унітас". У протоколі "Союзу" з приводу його заснування зазначалося: "Таке товариство, як "Unitas" не має у людей поступових змісту і межі світлішими академіками навіть подібна гадка не може повстати. Ми, Русини, маємо інші тенденції і інші ідеали, ніж пропагандоване католицизму; а проти самого католицизму ніхто з товаришів ніколи не виступав (се відноситься до тих, що хотіли бути в "Unitas"), бо навіть лежить все на столі Посланник" [1: арк. 31]. Виділ "Союзу" поставив своїм членам, які виступили засновниками товариства "Унітас", ультимативну вимогу – або в "Союзі", або в "Унітасі".

У постійному протистоянні перебували українські та румунські студенти. У різні періоди воно набувало різних форм: від звичайної конкуренції до гострої відкритої конфронтації та з'ясування відносин "навкулачки". Ворожість проявлялася навіть тоді, коли формально відносини вважалися дружніми. Так, наприклад, коли на вечорницях румунського товариства "Армонія" ("Armonia") у лютому 1895 р. з'явилися запрошені представники українського "Союзу", то "...кількадесят присутніх студентів з волоського студент. т-ва "Жунімея", побачивши руських студентів познімали свої нац. відзнаки; а один із них пояснив: "нац. барви, руські і волоські не можуть терпітися в купі". "Союзанці" промовчали, бо не сталося нічого особливого, а до волоської нетерпимості вони вже звикли" [4. – 1896. – 11 (23) квітня]. Після розпуску головних москвофільських організацій на Буковині у травні 1910 р. румунські студенти підтримали москвофілів у їхніх виступах проти української молоді. Румунські студенти стали нападати на поодиноких українських студентів. Часто бійки виникали безпосередньо на території університету. Тоді українська студентська молодь організувала 26 червня 1910 р. у Чернівцях велику демонстрацію (участь взяли близько 600 осіб), щоб недвозначно дати зрозуміти, що далі вона не дозволить себе ображати. Демонстрація справила у місті сильне враження. Наступного дня пішли розмови про те, що місцеві румунські студенти покликали на допомогу 50 товаришів з Румунії, щоб влаштувати українцям погром на території університету. Українська молодь вирушила у великій кількості до університету. Але румунські студенти не наважилися спровокувати бійку. Тоді українці знову пройшли демонстраційним походом по місту. Румуни стали сходитися до центру міста, але поліція пригрозила їм суворими покараннями, якщо вони спровокують сутичку, і ті почали розходитися. У наступні дні конфлікт пішов на спад, і у взаєминах між українськими і румунськими студентами наступило тимчасове затишшя [19].

1911 р. відзначився сутичками між українськими та німецькими студентами-корпорантами на початку липня, коли у Чернівцях проходив "З'їзд карпатських німців". У "Віденській газеті" ("Wiener Zeitung") від 4 липня 1911 р. з цього приводу повідомлялося: "Сьогодні зранку у пивниці Німецького Дому у Чернівцях через провокацію українських студентів сталася сутичка між зігрітими алкоголем членами українського академічного товариства "Запороже" та членами німецьких корпорацій "Армінія" і "Тевтонія". В рух пішли пляшки, склянки і палиці. Німці були витіснені українцями з ресторану, при цьому було серйозно поранено 5 німців і легко 2 українців. Випадок не має ніякого відношення до конгресу карпатських німців" [6. – 1911. – 4 Juli]. А ось віденський часопис "Нова незалежна преса" ("Neue Freie Presse") зазначив, що "перешкодження свята українськими студентами, які були частими і бажаними гостями в Німецькому Домі і навіть проводили в ньому свої "комерси", виглядає ними і підготовленим", і повідомив свою версію подій в Німецькому Домі: "Один українець сів несподівано на стіл, за яким сиділи німецькі гості, член німецької корпорації "Армінія" зауважив йому за його поведінку, у відповідь пролунали образи, обзивання німецьких гостей і було відкрито бомбардування склянками і ніжками столів. Члени німецької корпорації "Тевтонія", що намагалися зайти до залу, були закидані стільцями і кришками столів, на них наступали з оголеними шаблями. Щоб уникнути зриву свята, німецькі студенти звільнили сплюндрований зал" [5. – 1911. – 4. Juli]. Тобто, дії українських студентів виглядали як звичайне хуліганство.

Отже, український студентський рух на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. розвивався у рамках загального студентського руху краю. Атмосфера Чернівецького університету створювала сприятливі умови для діяльності різноманітних, у тому числі і національних академічних об'єднань, які передусім відстоювали власні національні інтереси, але при цьому взаємодіяли з іншими студентськими товариствами. Вони активно листувалися між собою, повідомляючи про усі структурно-організаційні зміни, відвідували різні заходи одне одного.

Українських студентів Чернівецького університету єднали з представниками інших національностей загальностудентські заходи та акції ("студентські балі", спільні виступи на інавгураціях ректорів, на щорічному святкуванні річниці заснування університету тощо), спільні або схожі національні домагання у питаннях розширення власних національних прав, студентська солідарність у національних домаганнях одне одного та інших справах. Українці разом з іншими студентами Чернівецького університету постійно долучалися і до загальних акцій усього студентства Австро-Угорщини.

Але взаємини українських студентів з представниками інших національностей у Чернівецькому університеті не завжди складалися дружньо. Мали місце і конкуренція, і конфлікти, ігнорування одне одного, і навіть з'ясування стосунків у менш цивілізованій формі – "навулачки". Причому могли бути і непорозуміння тимчасового характеру, і довготривалі конфлікти, і постійне протистояння, яке просто інколи було прихованим, а подекуди набувало гострої відкритої форми.

Список використаних джерел

1. Спр. 4. Книжка протокольна тов. "Союз". 1887–1894 рр. – Арк. 1–103; 2. Спр. 5. Книга протоколів засідань комітету укр. руського акад. тов. "Союз" в Чернівцях. 3 грудня 1894 – 27 жовтня 1902 рр. – Арк. 1–161; 3. Спр. 27. Книга вихідних паперів. 10 листопада 1887 – 27 січня 1895 рр. – Арк. 1–72. 4. Буковина. Часопись політична і наукова (Чернівці). – 1885–1909. 5. Neue Freie Presse (Відень). – 1911. 6. Wiener Zeitung (Відень). – 1911. 7. Борба за руский університет. Віче в Чернівцях // Буковина. – 1901. – 21 падолиста (4 грудня). 8. Вагнер Р. "Франціско-Йозефіна" – заклад германізації? // Матеріали III Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету, 29 вересня – 1 жовтня 1996 р., Чернівці. – Чернівці: Рута, 1995. – С. 201–207; 9. Віче черновецької української академічної молодіжи // Буковина. – 1909. – 2 падолиста; 10. Котціан О. Значення університету для "Чернівецького міфу" // Матеріали III Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету (29 вересня – 1 жовтня 1996 р., Чернівці). – Чернівці: Рута, 1995. – С. 192–200. 11. Макар Ю. І. Українсько-польські взаємини на Буковині за часів Австро-Угорщини: Роздуми історика // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 8. – С. 146–154. 12. Макар Ю., Струтинський В. Участь поляків в громадсько-політичному та господарському житті Буковини у XIX – на початку XX ст. // Bukowina blaski i cienie "Europy w miniaturze". – Warszawa, 1995. – S. 93–106. 13. Осачук С. Активізація німецького товариського руху на Буковині напередодні першої світової війни // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали Міжнар. наук. конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. (Чернівці, 22–24 вересня 1998 р.) – Чернівці: Рута, 2000. – С. 18–22; 14. Осачук С. Д. Німецькі товариства на Буковині (третья четверть XIX – початок XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – Чернівці, 1999. – 196 с. 15. Осачук С. З'їзди карпатських німців на початку XX ст. та Буковина // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центр. та Сх. Європи: Зб. наук. праць. – Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С. 106–111. 16. Осачук С. Німецький університет "Франціско-Йозефіна" в Чернівцях 1875–1919 рр. як багатонаціональна інституція // До витоків назви краю Буковина / 600-річчя першої письменної згадки / Тези доповідей та повідомлень II Буковинської історико-краєзнавчої конференції, Чернівці, 2–3 жовтня 1992. – Чернівці: ЧДУ, 1992. – С. 67–68; 17. Осачук С. Німці і німецькі товариства на Буковині (Друга половина XIX – початок XX ст.). –

Чернівці, 1993. – 29 с. 18. Струтинський В., Горук А. Культурно-просвітницька діяльність Буковинської Полонії в другій половині XIX – на початку XX ст. // Питання історії нового та новітнього часу: Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2000. – Вип. 7. – С. 27–35. 19. Студентські демонстрації // Народний голос. – 1910. – 29 червня. 20. Троян С. Буковинське німецтво і його роль у культурному розвитку краю (1775–1914) // Анали Буковини. – 1997. – Т. IV. – № 3. – С. 747–750. 21. Троян С. С. З історії культурного життя буковинських німців (др. пол. XIX – поч. XX ст.) // З історичного минулого Буковини: Зб. наук. статей. – Чернівці, 1996. – С. 92–95. 22. Університетська справа // Буковина. – 1908. – 8 (21) червня. 23. Філіпчук В. Деякі аспекти історії поляків та українсько-польських стосунків на Буковині // Буковинський журнал. Громадсько-політичний, літературно-мистецький і науково-освітній часопис. – 1998. – № 1. – С. 90–100. 24. Чернівецький університет 1875–1995: Сторінки історії. – Чернівці: Рута, 1995. – 208 с. 25. Ювілейний комерс українського акад. тов. "Союз" // Буковина. – 1907. – 4 (17) марта. 26. Havriliuc N. Societatea "Arboroasa" din Cernăuți // Forum. – 1996. – № 7. – P. 67–69. 27. Makar J., Dobrzański O. Stosunki polsko-ukraińskie na Bukowinie w drugiej połowie XIX wieku // Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – S. 111–117; 28. Obermüller H. Verboten und Verfolgt. Katolische Verbindungen an mittleren und höheren Schulen im deutschen Sprachraum. – Wien, 1991. – 637 s. 29. Olaru M. Aspecte ale vieții în Bucovina la sfârșitul secolului al XIX – lea // Analele Bucovinei. Editura Academiei Române. – 1997. – An. IV, № 2. – P. 399–409; 1998. – An. V, № 1. – P. 123–134. 30. Olaru M. Mișcarea națională a românilor din Bucovina la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea // Glasul Bucovinei. Revistă trimestrială de istorie și cultură. – 1996. – An III, № 11. – P. 13–29. 31. Osadczuk S. Narodowe i ponadnarodowe związki studenckie na dawniej Bukowinie // Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – S. 89–97. 32. Popa A. Societatea Academică "Junimea" // Revista istorică. – 1995. – № 9–10. – P. 859–874. 33. Strutyński W., Jaceniuk F. Polscy Bukowińczycy // Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicz, 1999. – S. 118–129. 34. Trebici V. Relatile dintre societățile studentești române și germane de la univesitatea din Cernăuți ca model de înțelegere interetnică. (1875–1938) // Analele Bucovinei. Editura Academiei Române. – 1997. – An. IV, № 2. – P. 281–286. 35. Vatamaniuc D. Societatea "Junimea" din Cernăuți, în lumina documentelor // Analele Bucovinei. Editura Academiei Române. – 1998. – An. V, № 1. – P. 81–93. 36. Wagner R. Alma Mater Francisco-Josephina. Die deutschsprachige Nationalitätenuniversität in Czernowitz. – München, 1979. – 427 s.

Inna Dutchak

TO THE PROBLEM OF THE UKRAINIAN STUDENTS OF BUKOVYNA WITH THE STUDENTS OF OTHER NATIONALITIES AT THE END OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES

The paper analyses the relations of the Ukrainian students of Bukovyna with the students of other nationalities at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries.

УДК 94 (477)

Оксана Гомотюк

ЕКСПОРТ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНУ ТА ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА (1917–1920)

Автор запропонованої розвідки виокремлює зміни в методології, методиці, принципах українознавчих досліджень, які відбулись унаслідок насадження більшовицького режиму в Україні.

Право на правду не записане в жодній конституції. А тим більше воно не гарантоване. Та без гарантованого права на правду будь-яке інше право (свободи слова, совісті, на працю, тощо) легко може перетворитись у свою протилежність. Адже писали на брамах сталінських концтаборів молотовське: "Ми живемо в такий час, коли всі дороги ведуть до комунізму!" І це мільйони людей сприймали не як зразок масового тоталітарного божевілля, а як повсякденна норма. Пропонована стаття спрямована саме на повернення нашому народові цього вистражданого права на правду – правду про насадження більшовицького тоталітарного режиму та ідеологізацію українознавства.

Аналітиці більшовицького режиму, методів і принципів діяльності присвячено низку публікацій, зверталась увага на втручання тоталітаризму у гуманітарні науки. [1] Менший наголос зроблено на зміни в українознавстві як системі знань про Україну та українців. З огляду на це автор поставив за мету відслідкувати запровадження основних більшовицьких догм в українознавство.

Як відомо, саме під гаслом "Вся влада Радам!", більшовики прийшли до влади у Петрограді у жовтні 1917 р. Більшовики як принципові централісти, прибічники великих державних комплексів, діставши владу, аж ніяк не були схильні в практичній політиці поглиблювати дезінтеграцію імперії. Їм було необхідно подолати гостру суперечливість між голосною пропагандою "про самовизначення аж до відокремлення", і то "негайно, без обмеження і безумовно" [2: 52], і конкретною пореволюційною практикою. Більшовики приневолені були негайно вдатися до нової тактики, до нових теоретичних обґрунтувань.

Процес формування цього методу і тактики йшов таким чином. З дореволюційних статей з національного питання бралось твердження, що всі національно-визвольні рухи в своїй основі є рухами буржуазними. На етапі боротьби із імперіалістичними державами ці рухи підтримувалися, а після завоювання пролетаріатом влади, старі форми національно-визвольних рухів пережили себе, твердили більшовики. Народилися нові форми соціалістичного руху робітників і селян пригноблених націй, котрі входять в гострий конфлікт із старими буржуазно-демократичними національними рухами. Сталін зміну тактики в національному питанні сформулював по своєму: "Жовтневий переворот покінчив із старим, буржуазно-визвольним рухом, відкрив еру нового, соціалістичного руху робітників і селян поневолених національностей" [3]. Нова тактика була випробувана уже у взаємовідносинах з Україною, починаючи з грудня 1917 р. Поборюючи Україну, як й інші демократичні республіки, більшовики намагалися завуалювати гасло самовизначення націй аж до відокремлення, прикривши думкою, що жовтневий переворот покінчив із старим буржуазно-визвольним національним рухом і тепер ведеться боротьба тільки проти буржуазії, хоч якими б національними прапорами вона не прикривалася.

Під гаслом оголошення національно-визвольних рухів буржуазними більшовики при допомозі штиків насадили тоталітарне правління. Тоталітарний режим – це спосіб організації державної влади, за яким здійснюється контроль за всіма сферами життя суспільства і над особистістю. Тоталітаризм характеризується утворенням партійно-державної монополії, ліквідацією демократичних прав і свобод в ім'я соціальної або на-

ціональної спільноти, пануванням офіційної ідеології, усуненням будь-якої опозиції режиму, масовим безособовим терором населення, терористичною ротацією кадрів усередині керівної верхівки, агресивною зовнішньою політикою, насадженням культу вождя, тощо. [4]

Більшовицька влада упродовж 1917–1920 рр. встановлювалася тричі. У цей період і пізніше було розгорнуто шалений ідеологічний наступ на національну ідею. Ідеологія в марксизмі носила відвертий, свідомо визнаний класовий характер. А ідеологічна боротьба між антагоністичними класами є однією із форм класової боротьби. Більшовики насаджували українцям радянський патріотизм. Це було явище соціально-історичне, в різні епохи мало різний соціальний і класовий зміст.

Більшовики фетишизували марксистську теорію, трансформували її в інструмент ідеологічного примусу. Це відбувалося не тільки на фоні господарської розрухи, але й в умовах політичної зміни як соціального обліку, так і суспільних функцій інтелігенції. Її до-радянське покоління болісно переживало свою маргінальність, почало сходити з історичної сцени, забираючи з собою ідеали безкорисного служіння народу і відчуття чужості не "метафізичної вини" перед ним. Не перевантажена культурно – історичною, національною спадщиною інтелігенція "нової формації" – носій масової "народної науки" і "класової пролетарської культури" – активно допомагала політичному авангарду в насильницькому викорененні національного укладу життя, насаджуючи цінності більшовицького способу життя.

Накладення жорстких адміністративно-командних форм зв'язку на реанімовано традиційно-архаїчні типи солідарності формували особливу ментальність суспільства в Україні, виразом якої стала патерналістська – бюрократична раціональність. Якраз у рамках подібного типу раціональності все соціальне життя, включаючи і сферу повсякденного життя, виступає в якості загального об'єкта управління, який підлягає загальній регламентації. Цей феномен можна визначити як дискурс Просвіти в провінційно-більшовицькому варіанті, де в якості великомасштабного соціального проекту, у відповідності з яким доцільно перебудувати життя, не рахуючись з втратами, виступала утопія "комуністичного майбутнього" [5].

Таким об'єктом загального управління ставали релігійні відносини. У програмі РКП(б), прийнятій на її VIII з'їзді в 1919 р., зазначалось, що партія буде сприяти фактичному звільненню трудящих від релігійних забобонів і організувати найширшу науково-просвітницьку і антирелігійну пропаганду [6]. З програмних позицій більшовики України розгортали політику войовничого атеїзму, яка спрямовувалась для зміни парадигми про місце релігії в історії людства. Уже з 1921 року були згорнуті дослідження з історії церкви, що їх проводили Ф. Міщенко, К. Харлампович та ін. Емігрували за кордон такі провідні історики церкви, як В. Біднов, О. Лотоцький та ін. Натомість всіляко заохочувалися публікації антирелігійного спрямування [7].

У справі комунікації та радянзації українського суспільства особливе місце посідала ідеологізація історії України, історії української літератури, мистецтва, археології, права, – усьому тому, що об'єднує термін "українознавство", "який зосереджує свою увагу на розробленні теоретико-методологічних проблем виключно в сфері самопізнання і самостворення українського народу як цілого й розвитку синтетичної науки про нього" [8].

Особливе місце в ідеологізації посідало насадження вихідного методологічного принципу формаційного підходу до історичного процесу. Формаційна концепція вважалася єдиною правильною теорією розвитку людства і зводилася до того, що кожний народ у своєму прогресивному розвитку проходить п'ять суспільно-економічних формацій: первісну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну.

Формаційна теорія – це теорія безособової історії однакових, запрограмованих на основі загальних формаційних закономірностей історичних напрямків кожного окремого народу. Вся реальна історія з її історичною непередбачливістю замінялась псевдо історією. Процеси, які відбувались, втрачали статус реальних подій і виступали лише в якості ілюстрації того, що з самого початку було визначене характером даного способу виробництва. Замість уважної до розвитку дійсних процесів історичної свідомості формаційна теорія формувала пасивну "детерміністську" свідомість. Народ перестав бути дійс-

ним суб'єктом історії, яка набула фаталістичного характеру. Ця теорія створювала свого роду "планову історію", в якій не полишалось місця для творчості не те, що для індивіда, а й для народу, етносу. В цій теорії була чітко визначена кінцева мета історії – комунізм – до якої неухильно прийдуть всі народи. Всі системи, що уподібнювалися радянському соціальному устрою беззастережно оголошувалися прогресивними, а ті котрі не вписувалися в більшовицьку модель, відносились до регресивних, архаїчних [9].

Ще одним ідеологічним зашморгом для розвитку історичного компоненту українознавства, як для інших складових став насаджуваний принцип комуністичної партійності, висунутий В. Леніним в 1905 році. Основними критеріями цього принципу були чіткість класових (пролетарських) позицій, висвітлення наукової обумовленості, революційності, народності програми і політики партії, непримиренність до будь-яких проявів буржуазної ідеології, рішуча боротьба з нею. Більшовицька партійність повинна була стати основою мислення й творчості дослідника. Партія, за Леніним, повинна визначити магістральний напрям науки, "не в розумінні наукової завершеності наукових досліджень, а в розумінні того, які кроки і як робити потрібно..." [10].

Більшовики України пов'язували з історичною наукою свої класові політичні інтереси, не бажали визнавати існування в Україні будь-яких історіософських течій і шкіл, крім марксистської, підміняли класичні методи дослідження апологетикою партійних рішень, заперечували права на самостійне функціонування національних історіографії, силкувалися перетворити історичну науку в Україні на периферійну, провінційну, зорієнтовану в основному на краєзнавство та охоронно-пам'яткову діяльність.

Ця партійна політика була породжена великодержавницькими особливостями більшовицької інтерпретації комуністичної доктрини і впроваджувалася вона поступово в міру зміцнення тоталітарного режиму в Україні тогочасний дослідник історії компартії України М. Попов писав, що "більшовики в Україні були партією росіян і зрусифікованого пролетаріату" [11].

Після встановлення радянської влади в Україні створювалось Українське товариство істориків-марксистів. Очолив цю нову історичну школу українського комунізму молодий вчений Матвій Іванович Яворський. М. Яворський – автор першої праці з історії України на методології марксизму. Зазначимо, що в 1917-1920 рр. марксистський напрям мав два відгалуження – радянський та український. Зародки радянської історіографії були сформовані істориками партії М. Поповим, М. Воліним, М. Рубачем, Д. Фрідом та ін. Праці цих ортодоксальних прихильників марксизму важко віднести до національної історіографії. Натомість завдяки науковій творчості М. Яворського марксистський напрямок принаймні до кінця 20-х років за своїми ідейно-політичними та теоретико-методологічними концепціями продовжував перебувати у річищі національної історіографії [12]. Цей правильний висновок С. Водотики варто дещо розширити і уточнити.

Так, М. Яворський виступав за марксистську схему українського історичного процесу, але як цілком самостійну, не підпорядковану попередній великодержавній російській традиції. Марксистська конструкція українського історичного процесу, – підкреслював дослідник, – не може розглядати історичні явища цього процесу лише у межах етнографічної самобутності..., як не може механічно й звалювати їх в загальну закономірно-процесову форму російської схеми історичної" [13]. Як критерій належності до української історії пропонувалося застосувати територіальний та класовий принципи. Офіційний історик навіть обстоював ідею про своєрідність української історії новітнього часу, періоду революційних перетворень, яка вже з самого початку 20-х років стала "забороненою зоною" для немарксистських істориків. М. Яворський же стверджував: "Характер української революції, що своїми національним елементом, Центральною Радою, Гетьманом та Директорією так різниться від революції російської, також не був випадковий, видуманий: він був неминучим наслідком українсько-російських відносин, що склалися протягом XIX початку XX століття" [14]. У цьому плані можна погодитися з висновком А. Санцевича, який вважав, що Яворський розглядав українську історію як своєрідну, власне національну, хоч і відзначав, що на відомих етапах вона входила в спільно європейський, спільно політичний, спільно австрійський процеси [15]. Це сприяло якісним змінам

у суспільному сприйнятті української історичної думки, збудженні інтересу до науки історії в масах.

Водночас офіційна марксистська історіографія в УСРР, репрезентована М. Яворським, залишаючись у межах загальнонаціональної історичної думки, вносила надмірну політизацію та ідеологічну заангажованість у науковий процес. Сам Яворський та інші "національні марксистки", пізніше про це йтиме мова, стануть жертвами цієї трансформації науки у владний ідеологічний придаток. Але під час свого недовгого перебування в фаворі вони досить критично ставилися до запропонованої М. Грушевським концепції, вбачаючи в ній домінування соціальних та політичних інтересів буржуазії. Хоча при цьому не бралось під сумнів правомірність існування саме національної історичної науки взагалі, якій марксистки намагалися надати лише пролетарського характеру. Але Грушевського і Яворського більше об'єднувало, ніж роз'єднувало. В основі цього відчуття лежало, говорячи словами заяви ув'язненого Матвія Івановича центральній атестаційній комісії ГУЛАГ НКВС, те, що він "українець, який не підміняв любові до своєї батьківщини на "російський патріотизм", "підфарбований" інтернаціоналізмом..." [16].

Зазначимо, що ідеологізації піддавалися не лише історія України, а й реалізовувалося програмне партійне завдання, щоб взагалі не було "таких форм науки і мистецтва, які не були б пов'язані з великими ідеями комунізму і нескінченно різноманітною працею по створенню комуністичного господарства" [17].

Серцевиною культури оголошувалася марксистсько-ленінська ідеологія, а більшовицька партійність – основою мислення й творчості діяча літератури і мистецтва, кожний митець, хто є членом більшовицької партії чи безпартійним, повинен відчувати себе партійним художником.

Більшовики насаджували серед інтелігенції і всього народу ленінське вчення про "дві культури", "боротьби двох культур". Особливо небезпечним для української національної культури ставало нав'язування попередження В. Леніна про те, що в умовах класових антагонізмів, в умовах революційного зіткнення класів немає і не може бути "національної культури" взагалі. [18]. Окремі ортодоксальні комуністи навіть "творчо" розвивали стосовно до України цей "кастраційний" висновок свого вождя. Звучало це так: "Ми – країна, яка вийшла за межі національного етапу, ми – країна, де матеріальна і економічна культура вступає у протиріччя з національною. Національна культура існує тільки для відсталих країн по інший бік барикад, для капіталістичних країн, а ми – країна комуністична" [19].

"Мислителі" схожого типу адекватно відображали атмосферу "національної кастрації", що створювалася у новому суспільстві, яке претендувало на "світле майбутнє". Такі "мисленеві згустки" ставали гаслами пролетарської ідеології, під якими творилися періодичні "провітрювання" наче б то пропахлих буржуазною ідеологією усіх складових українознавства. Запановувала демагогія, побудована на апологетичному цитуванні класиків марксизму-ленінізму, нігілістичному ставленні до класичної культурної спадщини, навішуванні політичних ярликів.

Новітні ідеологи, як зазначає М. Жулинський, наполегливо добивалися від незалежно мислячих митців визнання правоти пролетарської ідеології і, головне, засудження помилковості інших, бодай дещо відмінних поглядів. Вимагали визнання своїх помилок, самокаяття, повної відмови від себе як вільно мислячої індивідуальності в ім'я розчинення в масі покірних, бездумних талмудистів від марксизму. Створювалася духовна атмосфера нетерпимості до інакомислення, яка в ідеалі мала сприяти стандартизації суспільства, уніфікації особи і повній ідеологізації усіх сфер життя, усіх соціальних структур [20].

Ідеологізації підлягали і юні українські душі. За вказівкою партійних органів освітянські інститути забезпечували проведення у дитячих школах і дитячих будинках відповідної комунікаційної роботи. Сюди направлялись перевірені ідеологічні працівники. Обов'язковими компонентами їх роботи було: залучення дітей до щотижневого проведення дня Леніна, їх участі в оформленні ленінського кутка, театральній комуністичній студії. До обов'язку ідеолого-вихователів входив випуск збірника "Молода комуна" [21]. Мета такого "виховання" полягала в тому, щоб придушити в юних душах ідеї любові і

доброти, справедливості і чесності. Обов'язку і співчуття та ін., які виростили із природного середовища, внутрішнього життя, повсякденного побуту, буденного спілкування, що опановують людиною з колиски, і засвоюються людиною з молоком матері, стають фундаментом поглядів на соціальний устрій, діяльність державних установ, кадрів, оцінки їхньої роботи тощо. Це те, як справедливо зазначає сучасний українознавець Л. К. Токар, що втілюється в таких поняттях, як: "українська національна ідея, українська ментальність, українська культура та ідентифікація себе зі своїм етногенезом" [22]

Ідеологізація українознавства, як і всієї суспільної системи й особистості, спиралася на державний механізм, чільне місце в якому належало репресивно-каральному апаратові. Більшовики, керуючись вказівками з Москви, намагались відтворити в Україні російське державотворення. Вони знищували інституту національної державності, оголосивши їх "буржуазними". Водночас із скасуванням органів Центральної Ради та фізичним винищенням її представників, приступили до створення надзвичайних органів влади

Таким чином, у період з кінця 1917 року в Україні утверджувався більшовицький тоталітарний режим, який намагався ідеологізувати українознавство, його світоглядно-методологічну, політичну, освітню і виховну функції.

Список використаних джерел

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. К., 1994; Жулинський М. "Щоб повстали в безсмертній миті..." Репресоване відродження. – К., 1993; Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950). – Мюнхен, 1957; Водотика С. Історична наука УСРР 1920-х років: соціологічні, організацій та концептуальні основи функціонування. Дис... д-ра іст. наук. – К., 2001; Судьбы исторической науки. – М., 1996; Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні та ін. 2. Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине. Сб. документов и материалов. – К., 1951. – С. 52. 3. Сталин В. Соч. – Т. 4. – С. 163. 4. Кравчук М. Теорія держави і права. – Тернопіль, 1999. – С. 29. 5. Смирнова Н. Соціально-культурне многообразие в зеркале методологии Общественные науки и современность. – М., 1993. – № 3. – С. 79–80. 6. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898–1970. – Изд. 8-е., доп. испр. – М. 1970. – Т. 2. – С. 49. 7. Калакура Я. С. Українська історіографія Курс лекцій. – К.: 2004. – С. 260. 8. Токар Л. К. Українознавство в системі наук і навчальних дисциплін // Українознавство. – 2003. – № 2–3 (7–8). – С. 48. 9. Старовойт І. С. Західноєвропейська і українська ментальність. – Тернопіль, 1995. – С. 149–140. 10. Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Т. 19. – С. 282. 11. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. – К., 1994. Кн. I. – С. 38. 12. Водотика С.Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування: Дис. Д-ра іст. Наук. – К., 2001 – С.343. 13. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 245. – Арк. 30. 14. Яворський М. Нарис історії України. Частина перша. – Зарків, 1923. – С. 15. 15. Санцевич А. В. Концепция истории Украины М. И. Яворского и судьба ученого. Розсип в ХХ веке.: Судьбы исторической науки. – М., 1996. – С. 183. 16. У центральну атестаційну комісію ГУЛАГ НКВС з.к. Яворського Матвія Івановича У кн.: "Репресоване відродження". – К., 1993. – С. 194. 17. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях.. Т. 2. – С. 82. 18. Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Т. 24. – С. 121. 19. КПСС: Двенадцатый съезд. – М., 1963. – С. 529–530. 20. Жулинський М. "Щоб повстали в безсмертній миті" У кн.: Репресоване відродження. – К., 1993. – С. 185–187, С. 11–12. 21. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. Спр. 863. – арк. 154. 22. Токар Л. К. Об'єкт і предмет українознавства // Науковий Вісник Українського Історичного Клубу. – Москва, 2004. – Т. X. – С. 144.

Oxana Homotyuk

THE EXPORT OF BOLSHEVIK TOTALITARIAN REGIME INTO UKRAINE AND PROCESS OF UKRAINIAN HISTORICAL SCIENCE

The author of the paper elucidates the changes in the methodology, methods of science as well as in the principles of the Ukrainian historical investigations occurred as a result in the propagation of Bolshevik regime in Ukraine.

УДК 94 (438)

Ярослав Кулянда

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО ВОЄННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМІТЕТУ ПІСЛЯ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті розкриваються зміни в діяльності Центрального воєнно-промислового комітету Росії після Лютневої революції 1917 року.

До початку 1917 року кризові явища проявилися в усіх областях економічного і політичного життя самодержавно-бюрократичного ладу.

Зразу ж після утворення Тимчасового комітету Державної думи ЦВПК звернувся до нього з листом, який був надрукований в "Известиях революционной недели", органі петроградських журналістів, де заявляв, що "для захисту країни необхідне створення єдиної влади", яка "може виходити тільки від Державної думи". При цьому ЦВПК мав на увазі підпорядкування всіх відомств уповноваженим Тимчасовому комітету, відновлення влади офіцерів у військах і їх підпорядкування Думі, припинення страйків і "дотримання повного спокою і безперебійної продуктивної праці" [30]. Іншими словами, ЦВПК вказував, що питаннями організації уряду необхідно займатись тоді, коли робітники і солдати будуть позбавлені можливості чинити тиск на буржуазних лідерів. 8 березня, коли почав установлюватися "нормальний хід життя" після "викликаного переворотом заворушення" [4: 115], в Олександрійській залі Петроградської міської думи ЦВПК влаштував урочисте засідання представників різних торгово-промислових організацій Москви і Петрограда з новими міністрами Тимчасового уряду. Ця нарада по-суті була актом єднання всієї буржуазії. М.М. Кутлер і М.Ф. фон-Дітмар від гірничих промисловців, А.І. Вишноградський – від акціонерних банків, Е.Л.Нобель від нафтопромисловців, А.П. Мещерський від металозаводчиків і інші представники буржуазії обіцяли фінансову і політичну допомогу Тимчасовому уряду, що викликало гарячі відгуки з боку міністрів, які, в свою чергу, обіцяли працювати в тісному контакті з буржуазними організаціями [20: 131]. Звернення воєнного міністра Л.І. Гучкова, колишнього голови ЦВПК, до громадських організацій щодо спільної політики по відношенню до війни зустріло з їх боку широку підтримку.

"Війна до переможного кінця" в умовах важкої економічної кризи вимагала зміни і реорганізації тих органів, які безпосередньо займалися постачанням армії спорядженням і її озброєнням. Це мало безпосереднє відношення і до громадських організацій. З приходом до влади буржуазії спостерігається прагнення буржуазної громадськості до закріплення свого правового статусу. Створилася нова обстановка для роботи громадських організацій, в тому числі і для воєнно-промислових комітетів, – писали 18 березня 1917 року "Известия ЦВПК". – Організація тилу повинна піти гігантськими кроками, де

комітети покликані відіграти видатну роль, – вказувалося далі, – і в справі оборони вони повинні проявити саму широку ініціативу" [25]. Вперше за всю діяльність громадських організацій ставиться питання про об'єднання їх роботи з державними установами і навіть обмеження останніх в участі у народному господарстві країни [5: 101–110]. Для виконання цього завдання в березні ЦВПК був розроблений спеціальний проект, згідно якого "для об'єднання, узгодження і спрямування діяльності всіх громадських організацій, що працювали на оборону, при допомозі Воєнного міністерства (по частині бойового спорядження) утворюється особливий комітет під назвою "Комітет по використанню сил і засобів працюючих на оборону громадських організацій (КОМОБОРГ)" [1: арк. 255].

Згідно з Положенням до розпорядження названого комітету входило: визначення роду діяльності і розмежування сфер впливу громадських організацій, встановлення загальних планів і програм заготівель при посередництві цих організацій, фінансової діяльності. В комітеті повинна функціонувати спеціальна комісія з вирішення всіх фінансових питань по випуску коштів і визначення принципів розподілу замовлень між громадськими організаціями. Комісія зобов'язувалася визначити ціни, терміни виконання замовлень, а також встановлювати порядок присилки і відправки готових виробів [1: арк. 255]. В кінці березня підняте ЦВПК питання про спільну діяльність громадських організацій обговорювалося на нараді під головуванням генерала А.А.Маніковського, яка визнала необхідним для покращення постачання армії організувати при Воєнному міністерстві Раду в справах постачання армії із представників головних управлінь воєнного відомства і громадських організацій, які працювали на оборону. Нарада вважала, що Рада повинна переглянути всі воєнні замовлення. До неї повинно перейти і загальне керівництво постачанням армії, тобто функції, які до цього часу здійснювала Особлива рада з оборони держави [1: арк. 255]. Рішення наради щодо буржуазних громадських організацій не обмежилось тільки вводом їх представників до складу Ради, а йшло іще далі. Нарада визнала необхідний перехід громадських організацій на положення головних управлінь воєнного відомства із збереженням їх внутрішньої структури і характеру роботи. "Громадські організації, що працюють на оборону, – вказувалося в рішенні, – визнаються такими ж органами уряду, як і діючі головні управління Воєнного відомства. Але, щоб не прищеплювати їм негативних бюрократичних властивостей наших державних установ, необхідно надати їм можливість вести справи на правах широкої комерційної свободи" [1: арк. 255]. Фактичні зміни повинні були торкнутися, головним чином, прийняття і заготівлі предметів постачання і грошових розрахунків. Наслідком цих змін повинно було стати зрівняння громадських організацій в правах по транспорту, в отриманні сировини і матеріалів, – всього того, чого так наполегливо протягом довгих років добивалися буржуазні громадські організації і в першу чергу ЦВПК.

Проект Комітету громадських організацій, розроблений ЦВПК і вдосконалений нарадою під головуванням А.А. Маніковського, був із захопленням прийнятий буржуазною громадськістю і схвалений воєнним міністром А.І. Гучковим. Пізніше, 25 травня 1917 року це питання обговорював Тимчасовий уряд, але єдиного рішення не було. Наприклад, міністр державного нагляду Д.І. Шаховской висловив свої "сумніви відносно необхідності злиття в одну установу всіх воєнних і громадських організацій, що працювали на постачання армії" [3: 242]. Врешті, проект Комітету громадських організацій так і не був затверджений.

В цей же час Центральний і Московський воєнно-промисловий комітети ставили питання про створення Міністерства постачання. Згідно проекту, що вони розробили "на чолі справи постачання армії повинно бути поставлене нове Міністерство постачання, кероване діячами, що користуються довір'ям громадськості" [26]. Це міністерство повинно складати плани заготівель всіх предметів озброєння, розподіляти замовлення між відомствами і громадськими організаціями, визначати ціни на предмети і терміни їх виготовлення, контролювати виконання замовлень тощо. Для розробки і вирішення найважливіших питань з постачання необхідно було створити спеціальну Раду, членами якої будуть "начальники центральних відомств і представники громадських організацій". Далі в проекті вказувалося, що Особлива рада з оборони виконує приблизно ті ж функції, які покладені на майбутнє Міністерство постачання, але вона дуже громіздка за своїм скла-

дом та й представники громадських організацій в ній є нечисленними. "Тому, – вказували автори проекту нового органу, – громадські організації з постачання армії, в особі воєнно-промислових комітетів і інших об'єднань, повинні були зрівнятися по своєму значенню і правах до центральних відомств (тобто до Головного інтендантського управління). Всі обмеження, що існували до цього часу, повинні бути відмінені". Головні установи постачання, – вказувалося далі, – залишають за собою розподіл тільки тих замовлень, які можуть бути виконані на їхніх заводах і майстернях, всі інші замовлення повинні виконуватися громадськими організаціями". Розробляючи проект нового міністерства, керівники Центрального комітету, в першу чергу, думали тільки про себе. Це видно не тільки з того, що вони вимагали виконання майже всіх воєнних замовлень, але й контролю над усіма сировинними матеріалами. "Тут, як би там не було, потрібна вся повнота влади громадського контролю". Однак навіть цього виявилось мало. Під виглядом зменшення тертя між громадськими організаціями в розподілі замовлень земсько-міським організаціям виділялися тільки шкіряні вироби, тоді як "воєнно-промислові комітети взяли б на себе все, що було пов'язане з металургійним і технічним виробництвом" [26].

14 квітня 1917 року питання про створення Міністерства постачання розглядалося на нараді в Москві за участю представників організацій, які працювали на оборону, міністра торгівлі і промисловості А.І. Коновалова і міністра фінансів М.І. Терещенка. Про необхідність його організації висловлювалися представники всіх громадських організацій. Піднімалося питання про Міністерство постачання і на приватних нарадах Державної думи, однак воно так і не було вирішене. Тут же розглядалася можливість реорганізації або навіть ліквідації заводських нарад, які "стояли на шляху до планомірного і успішного здійснення громадськими організаціями своїх завдань в інтересах державної оборони" [5: 101–110]. Будучи органами Особливої ради по обороні, вони виявилися непотрібними посередниками між воєнно-промисловими комітетами і підприємствами. Питання про заводські наради обговорювалося на Московському обласному з'їзді воєнно-промислових комітетів 17–18 березня 1917 року і на нараді представників воєнно-промислових комітетів і інших громадських організацій, що відбулася 16–18 квітня в Москві. Рішення, винесене на нараді представників, вказувало на "необхідність повної реорганізації заводських нарад, яке змінювало не тільки їх структуру в напрямку найширшого громадського представництва, але і всю основну природу". Згідно з проектом, заводські наради повинні були стати осередком районного комітету постачання, який в свою чергу ставав ланкою Міністерства постачання [5: 101–110]. На нараді, яка відбулася 16–18 квітня, розглядалося питання про місце воєнно-промислових комітетів у "загальнодержавній організації справи постачання", де підкреслювалося, що "воєнно-промислові комітети повинні стати органами творчими, що виконують на місцях загальнодержавні завдання впровадженням початків плановості у використанні промисловості і сприянні розвитку продуктивних сил" [5: 101–110].

На основі рішення наради, надалі всі відомства відмовилися б від безпосереднього розподілу замовлень між приватними промисловими підприємствами. Центральний і інші воєнно-промислові комітети брали на себе зобов'язання переобладнати всі працюючі підприємства і "викликати до життя нові виробництва для задоволення основних потреб народно-господарського життя..." [5: 101–110]. В результаті передбачуваних змін воєнно-промислові комітети за своїми функціями і компетенціями ставали б державними установами, зберігати свою громадську структуру [5: 101–110]. Пропозиції ЦВПК з "питань об'єднання громадських організацій і питань про створення особливого Міністерства постачання" [1: арк. 255], а також реорганізації заводських нарад, розкривають його наміри прибрати до своїх рук постачання армії, після чого стати монополієм господарем економіки країни. Однак ці плани Центрального комітету так і не здійснилися.

Очолити тимчасовий уряд, буржуазії тепер вигідніше було проводити свою політику не через ЦВПК і інші буржуазні громадські організації, як це планувалося раніше, котрі мобілізували тільки середню і дрібну промисловість, а через успадковане від самодержавства Міністерство торгівлі і промисловості. Тим більше, що тут про декларацію не могло бути навіть мови. Його потрібно було тільки вдосконалити, а зробили це колишні керівники ЦВПК, що займали тепер тут головні посади. Міністром став А.І. Коновалов

[23], колишній заступник голови ЦВПК і товариш міністра був призначений П.І. Пальчинський [12: 306] – один із членів ЦВПК. Крім нього товаришами міністра були такі діячі як: В.І. Васальський, М.В. Брайкевич і А.С. Орлов [29]. В.І. Васальський і А.С. Орлов відіграли помітну роль в роботі Московського обласного воєнно-промислового комітету, а М.В. Брайкевич був головою Одеського комітету. Головами регулюючих комітетів з окремих галузей промисловості при Міністерстві торгівлі були М.Д. Медведєв і М.М. Федоров, уже відомі своєю діяльністю у воєнно-промислових комітетах [12: 306–308]. Розробляючи в свій час економічну програму для ЦВПК і так званого Міністерства постачання, знаючи її позитивні сторони, теперішні керівники Міністерства торгівлі і промисловості вирішили пристосувати її до цього міністерства, бажаючи покращити його роботу в нових умовах і зміцнити таким чином положення буржуазії. Початок пристосування став березень 1917 року, коли почалася робота зміцнення різних ланок міністерства. В першу чергу був розширений склад комітетів в окремих галузях промисловості. Спланована ЦВПК передача "металургійного і технічного виробництва" [26] в розпорядженні Міністерства постачання віддали Міністерству торгівлі і промисловості. Мова йде про Металургійний комітет, який перебував при Особливій раді з оборони держави. Рішення про передачу Металургійного комітету в Міністерство торгівлі і промисловості, що, по суті, означало зрощення апарату цього міністерства із усіма металургійними синдикатами, було прийняте на першому, після Лютневої революції, засіданні (ОСОТОПа) 15 березня 1917 року [21]. Згодом, в травні, був розширений склад комітетів у справах бавовняної, льняної і джутової промисловості, які контролювали тепер усі названі виробництва [6]. Це стосується і комітетів в справах шкірообробної промисловості [22]. 5 травня 1917 року при Міністерстві торгівлі і промисловості був створений Заготівельний комітет, який покликаний "сприяти правильному і успішному розвитку вітчизняної промисловості шляхом встановлення єдності і плановості в справі масових заготівель" [13: 753]. З утворенням цього комітету були вщент зруйновані плани ЦВПК стати монополієм розпорядником всіх замовлень в країні.

Із вищесказаного помітно, як колишні керівники ЦВПК, використавши його програму, що призначалася для утворення і діяльності Міністерства постачання, зміцнили положення Міністерства торгівлі і промисловості, яке прибрало до своїх рук всю економіку країни.

Однак економічна програма ЦВПК була успішно використана буржуазією не тільки для Міністерства торгівлі і промисловості, але й для інших органів Тимчасового уряду, а саме: для Економічної ради і Головного економічного комітету, створених 21 червня 1917 року "для врегулювання всього господарсько-фінансового життя країни, виходячи з принципу підпорядкування всіх інтересів інтересам держави" [14: 1015]. Насправді, це була спроба вийти із економічної розрухи. Очолили нові органи також організатори ЦВПК. Головою Економічної ради став С.М. Третьяков. Крім того в Раду і Головний економічний комітет входили: А.І. Вишнеградський, М.Ф. фон-Дітмар, К.І.Клопов, М.М. Кутлер та інші [16: 141]. Для уряду Керенського організація цих органів була центральним пунктом економічної декларації, а в кінцевому результаті – не більш ніж засіб політичного обману мас. Ще раніше, при розробці плану створення Комітету по використанню сил і засобів громадських організацій (КОМОБОРГа), що працювали на оборону, керівники ЦВПК прямо говорили про необхідність ведення справ на основі широкої комерційної свободи, що зачіпало і питання обмеженого державного регулювання. Це повністю відповідало програмній установці всієї буржуазії, яка не думала по-справжньому про створення владного і єдиного центру регулювання. І справді, як відмічав журнал Тверського товариства кооперативів "Новый путь", "створення нових органів регулювання економічного життя не зустріло співчуття в середовищі промисловців" [31]. Невдоволення від імені всієї буржуазії з приводу створення Економічної ради і Головного економічного комітету висловив на другому Всеросійському торгово-промисловому з'їзді голова Московського обласного воєнно-промислового комітету П.П.Рябушинський, який вказав на недостатнє представництво "ділових" організацій в Економічній раді, що надало їй "одноособового характеру" [15: 7]. В жовтні 1917 року голова Економічної ради С.М. Третьяков сам поставив питання про ліквідацію Економічної ради як недоцільної [12: 310].

У зв'язку зі зміною умов діяльності ЦВПК проходить його реорганізація, яка торкнулася, в першу чергу, внутрішньої структури. Питання про зміну Положення і Наказу про воєнно-промислові комітети було поставлене на третьому з'їзді, що відбувся в травні 1917 року в Москві.

До першої статті Положення вносилися доповнення, які, на перший погляд, розширювали компетенцію воєнно-промислових комітетів. В дійсності це було не так. Як монопольний господар в економіці країни, Міністерство торгівлі і промисловості зосередило в своїх руках всі воєнні замовлення, і воєнно-промисловим комітетам не залишалося нічого іншого, як закінчувати виконання старих замовлень і переходити на випуск мирної продукції. Тому в Положенні вказувалося, що воєнно-промислові комітети повинні існувати "не тільки для сприяння уряду в справі постачання армії і флоту необхідними предметами спорядження іудоволення, але й доставлення населенню необхідних предметів споживання, сільськогосподарського інвентаря і фабрично-заводського обладнання". Зміни були також і в другій статті Положення. Якщо раніше тут говорилося про одновідсоткові відрахування з суми замовлень, то тепер, по новому проекту, планувалося вже двохвідсоткові відрахування [7: 2–10].

Демократизація всієї країни позначилася і на демократизації ЦВПК. Революція пробудила до свідомої діяльності мільйони народних мас. Але, користуючись їх політичною недосвідченістю та підтримкою меншовиків і есерів, буржуазія зуміла зберегти в державних установах своє керівництво, перетворивши представників демократичних організацій в слухняних дорадчих членів. Ця ж тенденція спостерігається і в новому Наказі ЦВПК. Згідно з проектом, до складу постійних членів комітету входили б представники таких трьох груп: "одна третина представників праці, в число яких входять представники працівників воєнно-промислових комітетів і представники армії, і одна третина представників громадськості: земських і міських самоуправлінь, представники науки, техніки, кооперативів [7: 2–10]. Групу "представників праці" складали 15 робітників від Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, 5 службовців ЦВПК і 5 робітників його власних підприємств. Що стосується першої і третьої груп, то туди повинні були увійти представники великої і середньої буржуазії, відповідно по 25 чоловік [7: 2]. В роботі Центрального комітету брали б участь також по два представники від обласних комітетів, представники відомств, голови відділів, керівники справами комітетів і по 20 почесних членів, вибраних комітетом [7: 2–3]. Згідно проекту планувалося також збільшення складу Бюро, яке повинно було складатися із голови, товаришів голови, голів відділів і членів Бюро, "визначених самим комітетом" [7: 6]. Вважалося, що таке бюро буде більше відповідати інтересам справи. На засіданнях комітету право вирішального голосу мали і чиновники відомств. В Наказі, що проектувався, точніше формулювалася ст.17, де зазначалося щодо коштів комітету. Вводилися також дві нові статті – 17.1 і 17.2 – в яких вказувалося на те, що обласні і місцеві комітети демонстрували б у визначені терміни свої баланси і звіти [7: 9]. Необхідність введення цього правила була викликана тим, що Центральний комітет не мав звітів, не міг своєчасно розглядати питання, пов'язані з видачею авансів обласним комітетам. Не зважаючи на те, що проект нового Положення і Наказу був складений до третього з'їзду воєнно-промислових комітетів, остаточна його редакція була закінчена тільки 16–18 жовтня 1917 року на засіданні Центрального комітету, але Тимчасовий уряд так і не встиг його затвердити.

Обіцянки і сприятливі умови, що створював Тимчасовий уряд в перші місяці існування, не могли не відбитися на внутрішньому стані ЦВПК. Структурні підрозділи його в цей період мали вже порівняно чітку внутрішню організацію. У відділах були канцелярії або управління справами. В залежності від напрямку діяльності відділи поділялися на відділення і діловодства. Одночасно з упорядкуванням діяльності вже існуючих відділів виникають нові. До роботи в створеному в цей час Видавничому відділі Центральний комітет залучив провідних меншовиків А.В. Алексинського, К.А. Гвоздєва, М.С. Чхеїдзе, а також відомого есера Б.В. Савінкова. За півроку існування цей відділ підготував і видав близько 300 тисяч брошур і 200 тисяч листівок, в яких лунали заклики до робітників і солдатів продовжувати війну, підкорятися офіцерам, не вимагати восьмигодинного робочого дня і тощо. В цей же період створюється Статистичний відділ [8: 42–43].

В апараті ЦВПК виник і такий своєрідний відділ, як Рада службовців, "представництва службовців Центрального воєнно-промислового комітету у випадку їх колективних виступів". Згідно з Положенням, в кожному із відділів загальні збори службовців вибирали Раду службовців, а орган, що об'єднував всіх службовців ЦВПК, була Рада службовців всього комітету, яка виступала в цей же час сполучною ланкою між службовцями комітету і їх представниками в Раді робітничих і солдатських депутатів [8: 44–45]. До літа 1917 року характер діяльності відділів змінився. Якщо раніше вони займалися розподілом замовлень, виключно необхідних для оборони, то тепер постало питання про розміщення замовлень і мирної продукції. Це призвело до появи відповідно нових відділів або виділення із уже діючих – підвідділів на правах самостійних одиниць. Так, важке становище сільського господарства викликало до життя організацію Сільськогосподарського відділу, який зайнявся вирішенням питань постачання сільського господарства добривами, машинами та інвентарем [28]. В цей же період виділяється Дротяний підвідділ із Механічного відділу. Його завдання – розподіл всього дроту, що вироблявся в Росії, між підприємствами для потреб народного господарства [17: 40]. Особливе значення мав Відділ зовнішньої торгівлі і морських перевезень. Він утворився влітку 1917 року в результаті злиття Діловодства з зовнішньої торгівлі і Відділу морських перевезень, що відокремився, в свою чергу, в березні 1917 року від Транспортного відділу [9: 12]. Обов'язки нового відділу полягали: А: 1) завідування представництвом воєнно-промислових комітетів за кордоном; 2) збір інформації про воєнне постачання іноземних держав; 3) розрахунок можливостей використання закордонних ринків для потреб оборони; Б: 4) опрацювання питань регулювання зовнішньої торгівлі протягом воєнного часу; 5) обстеженню зовнішнього ринку споживання імпортованих товарів в умовах війни; В: 6) розподіл тоннажу, наданого Центральному комітету; 7) завідування діяльністю транспортних контор Центрального комітету в Архангельську, Владивостоці і Фінляндії [10: 16–18].

У вересні із складу Загальної канцелярії ЦВПК виділилося Особливе економічне діловодство. Його утворення було викликане "потребою об'єднати економічну політику Центрального воєнно-промислового комітету" в зв'язку із встановленням представництва ЦВПК при Головному економічному комітеті [10: 19]. Відділ повинен збирати і розробляти необхідні матеріали з питань організації народного господарства, шукати внутрішні ринки різноманітних товарів, окремих галузей промисловості і торгівлі в умовах воєнного часу. Завдання Діловодства полягало і в розгляді питань, що ставилися іншими відділами, в зв'язку з їхньою спеціальною роботою, що вирішувалася у загальнодержавному масштабі.

Через часткову демобілізацію армії при ЦВПК виник відділ з демобілізації, який займався ліквідацією непотрібного для армії майна, що використовувалося надалі в мирних цілях безпосередньо або після його переробки на підприємствах Центрального комітету [11: 13].

Після повалення самодержавства керівники ЦВПК знову підняли питання про участь представників громадських організацій в Російському урядовому комітеті в Лондоні. Так, 22 квітня на одному із чергових засідань Особливої ради член Ради з'їздів представників металообробної промисловості Д.Д. Гарднер вказав на "бажання якнайшвидшого включення до складу Лондонського комітету, як повноправних його членів, представників громадських організацій". "Нарада, зі свого боку, – зазначалося в протоколі, – повністю приєднувалася до побажання якнайшвидшого включення до складу Лондонського комітету представників громадських організацій" [24: 296]. Збільшується представництво громадських організацій і в Російсько-американському урядовому комітеті. Для закупівлі взуття через цей комітет і його розподіл при ЦВПК був створений спеціальний відділ – "Центрочобіт".

Із встановленням у Росії буржуазного ладу починається масове утворення різних організацій. ЦВПК взяло безпосередню участь в їх організації і стало активним представником серед них. 1 березня 1917 року на Установчих зборах у Москві був створений Комітет громадських організацій, який від початку намагався діяти як єдина влада в місті. Із 23 організацій, що ввійшли в Комітет, найбільшу роль у політичних питаннях відігравали Центральний і Московський воєнно-промислові комітети [19: 575–577]. Так, го-

ловою утвореного Комітету громадських організацій став С.М. Прокопович, товаришем голови – С.М. Третьяков, а мандатну комісію очолив С.С. Смирнов, тобто, всі члени ЦВПК [18: 177–178].

16 березня 1917 року на об'єднаній нараді громадських організацій під керівництвом члена ЦВПК М.С. Маргулієса був утворений "Союз громадських організацій", завдання якого полягали у підтримці Тимчасового уряду в боротьбі проти двовладдя. Пізніше, в травні, "для об'єднання, узгодження і направлення діяльності установ воєнного і морського відомств і громадських організацій в їхній роботі на оборону" утворився "Об'єднаний комітет із замовлень всередині Росії", який займався низкою питань, відносно заготівлі предметів воєнного постачання. В одному із пунктів Положення про Комітет вказувалися його функції: "Сприяння громадським організаціям в забезпеченні їх матеріалами, робочою силою, перевезеннями" з боку воєнного відомства [27]. Однак в умовах економічної розрухи цей комітет приступити до роботи так і не зміг.

ЦВПК і його керівники приймали участь у заснуванні інших буржуазних організацій. Наприклад, за ініціативою П.П. Рябушинського, А.І. Коновалова і С.М. Третьякова у Москві створено Всеросійський союз торгівлі і промисловості і Московський торгово-промисловий комітет (Торгпром), головним напрямком політичної діяльності яких було сприяти створенню сильної влади, здатної зміцнити становище буржуазії і підготувати остаточний розгром революційного руху [2: 1].

Список використаних джерел

1. Український державний історичний архів у м. Києві. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 3578. – Арк. 255.
2. Государственный Архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 555. – Оп. 1. – Спр. 521. – Арк. 1.
3. ГАРФ. – Ф. 1779. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 242.
4. Российский Государственный Военно-исторический Архив (далі РГВИА). – Ф. 369. – Оп. 1. – Спр. 376. – Арк. 115.
5. РГВИА. – Ф. 13251. – Оп. 40. – Спр. 71. – Арк. 101–110.
6. РГВИА. – Ф. 23. – Оп. 1. – Спр. 481. – Арк. 3–4.
7. РГВИА. – Ф. 13251. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 2–10.
8. РГВИА. – Ф. 13251. – Оп. 6. – Спр. 10. – Арк. 42–45.
9. РГВИА. – Ф. 13251. – Оп. 3. – Спр. 371. – Арк. 12.
10. РГВИА. – Ф. 13251. – Оп. 14. – Спр. 39. – Арк. 16–209.
11. РГВИА. – Ф. 13251. – Оп. 22. – Спр. 10. – Арк. 13.
12. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской революции, документы и материалы, ч.1. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – С. 306–697.
13. Собрание узаконений и распоряжений правительства (далі СУ), 1917. – Отд.1. – № 141. – С. 753.
14. СУ, 1917. – Отд. 1. – № 182. – С. 1015.
15. Второй Всероссийский торгово-промышленный съезд в Москве. Стенографический отчет и резолюции. – М., 1917. – С. 7.
16. Волобуев П.В. Экономическая политика Временного правительства. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 141.
17. Горбачёв И.А. Хозяйство и финансы военно-промышленных комитетов. – М., 1919. – С. 40.
18. Лаврычев В.Я. По ту сторону баррикад. Из истории борьбы московской буржуазии с революцией. – М.: Мысль, 1967. – С. 177–178.
19. Минц И.И. История Великого Октября. – Изд. 2-е. – Т. 1. – М.: Наука. – С. 575–577.
20. Старцев В.И. Внутренняя политика Временного правительства. – Л.: Наука, 1980. – С. 131.
21. Вестник Временного правительства, 1917. – № 10, 16 марта.
22. Вестник Временного правительства, 1917. – № 22. – 1 апреля.
23. Вестник Временного правительства, 1917. – № 74. – 8 июля.
24. Журналы Особого совещания по обороне государства, 1917. – С. 296.
25. Известия ЦВПК, 1917. – № 209. – 18 марта.
26. Известия ЦВПК, 1917. – № 210. – 22 марта.
27. Известия ЦВПК, 1917. – № 233. – 1 июня.
28. Известия ЦВПК, 1917. – № 236. – 10 июня.
29. Новое время, 1917. – № 14844. – 4 августа.
30. Известия революционной недели, 1917. – № 6. – 2 марта.
31. Новый путь. – 1917. – № 3–4. – 3 апреля.

Yaroslav Kuljanda

ACTIVITY OF THE CENTRAL MILITARY INDUSTRIAL COMMITTEE AFTER THE FEBRUARY REVOLUTION

This article describes the differences in activity of the Central military industrial committee in Russia after the February Revolution in 1917.

УДК 94 (477)

Ярослав Секо

ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ НА ШПАЛЬТАХ ГАЗЕТИ "ВОЛИНЬ" (1941–1944 РР.)

У статті аналізуються ідеї української державності, висловлені авторським колективом рівненської газети "Волинь" в період німецької окупації України.

Варто визнати як аксіоматичне твердження про відсутність єдиної орієнтації українського суспільства в роки другої світової війни, а отже, відмовитися від однобічності в тлумаченні тих подій, ролі в них окремих осіб, організацій та партій. Сучасний погляд на історію вимагає перегляду заідеологізованих ярликів, що виникли внаслідок інтерполяції цінностей радянської доби на націоналістичне суспільство переважно західноукраїнського регіону, та уникання творення нових міфів.

Газета "Волинь" була по-суті друкованим органом тієї частини українства, яка свідомо пішла на співробітництво з нацистською Німеччиною задля втілення власних задумів по створенню Української держави. Вона виходила в часи німецької окупації в Рівному з 1 вересня 1941 р. по 7 січня 1944 р. Тому розгляд державницької концепції її видавничого колективу вимагає "винесення за дужки" моральних і світоглядних аспектів проблеми колаборації в межах даної статті. У концептуальному плані виділимо два періоди: 1) 1 вересня 1941 р. – 22 березня 1942 р., – за редагування Уласа Самчука на шпальтах "Волині" активно обговорювалися державотворчі питання; 2) 22 березня 1942 р. – 7 січня 1944 р., – під тиском окупаційної влади на чолі з райкомісаром Е. Кохом українське національне питання розмивається в геополітичних схемах Німеччини. Предметом розгляду даної статті є перший з цих періодів. Частково цю проблему піднято в роботах Р. Радчук, Ю. Шаповала, А. Жив'юка, І. Павлюка.

Одразу відзначимо відсутність на шпальтах "Волині" терміну "Українська держава", натомість мова йде про державність взагалі, Україну, український народ, рідше – українську націю. Це пояснюється обережністю політичної лінії, яка полягала в підтримці нормальних робочих відносин із німецькою владою. Досвід бандерівського крила ОУН з невдалим проголошенням 30 червня 1941 р. Акту відновлення Української держави також давався взнаки. Саме тому акцентувалася увага на поступовості, відкиданні радикальних кроків, пошуку рівноваги, насамперед, рівноваги духу. Остання, на думку У. Самчука, полягала в реальному сприйнятті трагічної дійсності, позбавленому як надмірного оптимізму так і глибокого песимізму щодо здійснюваних подій [1: 1].

Політичний ідеал, який сповідував авторський колектив "Волині" – повна державна незалежність України. Під цим кутом зору розглядалося творення всіх сфер суспільного життя, подавалася нова редакція міфу про невмирущість нації, її минулу й майбутню ве-

лич. Ключовою датою національного самоусвідомлення постало 22 січня 1919 р., коли задокументовано "волю свою бути незалежним і бути вільним" [2: 1]. Соборність української території є ще одним атрибутом державності. Не випадково одним із головних завдань визначалося формування національної свідомості на сході України.

Важливим аспектом цього була боротьба з проявами українського регіоналізму. Наявність у політичному словнику таких самоназв як "галичанин", "наддніпрянець", "волинянин" тощо, було проекцією реального стану речей, який приводив до появи великої кількості "українських п'ємонтів", що ослаблювало фронт національної боротьби. На сторінках "Волині" висловлювалася стурбованість таким станом речей і містився заклик до боротьби за новий тип українця, що "перетворить в майбутньому нашу націю в незламний могутній моноліт, який буде мати один провід, одну націю та одну організацію" [3: 1].

Ідеї Української Самостійної Соборної Держави активно обговорювалися в націоналістичному середовищі протягом 1920–1930-х рр., а їх тлумачення журналістами "Волині" не вирізнялося новизною. Не теоретичні пошуки, а ознайомлення вже з наявними здобутками широких верств населення було головним завданням журналістів. Це робилося при допомозі аналітичних і тематичних статей, інформаційних повідомлень про життя українства, художнього слова, етнографічних матеріалів, критичних заміток тощо. Сам факт легального випуску газети в німецькому інформаційному полі, а з січня 1942 р. її цензурування, позначався на якості матеріалів: з одного боку – обов'язкове цитування Гітлера, прославлення Німеччини й усього німецького, а з іншого – маскування справжньої позиції редакції щодо української справи. Це приводило до розламу читачів за рівнем освіченості й суттєво обмежувало інтелектуальний вплив газети на широкі верстви населення. В цьому контексті пряма апеляція бандерівців до ідей української державності була значно послідовнішою й зрозумілішою. Творці "Волині" протягом всього часу видання газети були обтяжені власною скутістю й мовчанням, позицією "рівноваги духу".

Українське питання з самого початку зав'язувалося на геополітичних проблемах тогочасного світу. Німеччина, яка своєю активною політикою ревізйонувала положення версальської системи визнавалася стратегічним партнером у боротьбі з більшовицьким СРСР. У газетних матеріалах багато писалося про роль німецьких солдат у звільненні української території, але на тому їх функція мала завершитися. Тобто, вони розглядалися як помічники для повалення більшовизму під час війни й союзники в майбутньому. Відчуваючи слабкість такої позиції авторський колектив намагався протиставити традиційному німецькому скептицизмові щодо державності слов'ян національний міф, який обґрунтовував містичну роль України на євразійському просторі. Якщо враховувати нацистський потяг до пошуків Шамбали як центру світу, витоків арійської раси, то в позиції українців був резон. На противагу арійській ідентичності пропонувалася європейськість, а У. Самчук навіть стверджував: "Бути європейцем – означає бути українцем" [4: 1]. Геополітична гегемонія України на сході Європи визнавалася як історична закономірність цивілізаційного розвитку.

Державне будівництво це виключно українська справа, тому що "ніякий вождь, ніякий Ікс та Ігрек не введе нас у землю обіцяну, якщо ми будемо такими, якими ми є зараз" [5: 1]. Про це ж писала О. Теліга: "Обсервуючи цю велику ідею (розвал ворожого світу – Я. С.), ми українці, не сміємо лишатися лише пасивними глядачами, які спокійно коли схочуть, розходяться по своїх домах, лише час від часу приглядаючись до бурхливих змагань, в яких беруть участь інші. Ні, ми мусимо бути активними учасниками в не менш великих змаганнях, змаганнях до відродження і віднайдення всього того, що довгі десятиліття гнітив в нашому народі той злочинний світ, який нарешті валиться" [6: 2].

Ідеал внутрішньої активності особистості здатної на самопожертву в ім'я нації на сторінках "Волині" протистоїть традиційній стихійності українців, обмеженості їх політичного кругозору, апатії до великих справ. Завдання мобілізувати притаманну їм внутрішню енергію, приспану чужинецьким пануванням, зростає пропорційно до ліквідації радянської влади на українській території. Той вакуум, що виник мав бути негайно заповненим. І найперше, що треба зробити – задекларувати намір нарешті стати державною нацією, аби не потрапити в нову залежність.

Втім, така позиція не збігалася з німецькими планами щодо України, звідси – розчарування й фрондерство. 22 березня 1942 р. через статтю У. Самчука "Так було – так буде" німцями конфісковано весь тираж "Волині", а самого автора арештовано [7: 22]. У ній писалося: "Ні, не все одно, як і коли треба прислухатися до думки українського народу. Не все одно, як хто з ним поводить. Не все одно бути з ним у приязні, чи оголосити йому війну. Бо Український Народ, як всі решта народів нашого континенту має свою гордість, має свої життєві потреби. І горе тим, які хочуть так чи інакше їх заперечити ... Україна, це жива, діюча дійсність, яка домагалася права і яке їй по глупоті завжди відмовлялося. Але без того права не може бути здоровою ціла Європа. Все одно, як людське тіло без відповідних вітамінів. Так було, так є, і так буде..." [8: арк. 48].

Успішний початок військових дій на Східному фронті й швидке просування німецьких військ вглиб радянської території сприяло актуалізації державницької ідеї. П. Олійник писав: "Перед нами великанські й zarazом світлі перспективи вільного розвитку й кладення основ державного будівництва. Приходять і надходять хвилі, на які ми так довго чекали, які підготовляли й за які боролись всім своїм існуванням і всіми фібрами наших неспокійних поневолених днів. Нарешті надходить так гаряче бажана хвиля концентрації наших національних сил для одної мети. Нарешті надійшла можливість, що всі сили України можуть працювати на Україну та для України" [8: 1]. Аналогічні переконання зустрічаємо в О. Давена: "Гряде час – валиться жидівсько-масонська тюрма народів. Встане Україна і розвіє тьму неволі ... і на волі віддадуть хвалу Всевишньому сини і дочки многотраждального українського народу. І вражою злою кров'ю окропиться воля України ... Дух безсмертного Тараса виведе Українську Націю шляхом вказаним вождем Коновальцем до самостійності і могутності. Настануть дні великі для нашої батьківщини і буде вона бережена силою і кров'ю своїх синів – володаркою сходу Європи, як колись за Святослава, за Володимира, за Богдана" [10: 2].

Наведені цитати красномовно засвідчують великі сподівання притаманні українському суспільству на швидкі зміни в політичному становищі. Такі ірраціональні, беззастережні вимоги спрямовувалися на активізацію емоційної сфери українців, підбадьорення їх у нелегкі часи воєнних буднів. Але це та межа, далі якої автори "Волині" не заходили, більше того – підкреслювали необхідність переходу від руйнування до творення, повного переосмислення цілого ряду стереотипів поведінки українців, насамперед, впливу традиції й культури на поступ нації: "Казали любити мову, пісню, звичаї, носити свої барви, шапки, штани ... Все то можливо потрібні речі, але все то навіть здалека не є те, що потребує живий чинний, творчий народ" [11: 1]. Наголошувалося на символічному розумінні героїки визвольних змагань 1917–1921 рр., акумульованої в образі Крут. Національний ідеал змістився від героя-лицаря в бік "свідомої, розумної, ініціативної людини". У. Самчук писав про потребу "фантастів машин, фантастів фабричних димарів, фантастів автострад, фантастів розбудови залізниць, ... великих, відважних і потужних господарів" [5: 1].

Відмова від мілітарних гасел передбачала активне включення в господарське життя, охоплення українською ідеєю всіх його проявів. У цьому була своя логіка. Світова війна, в основі якої лежало німецько-радянське протистояння, демонструвала неспроможність українців діяти самостійно, а так як війни не тривають вічно, то необхідно завчасно подумати про власне місце в повоєнному світі. У. Самчук зі сторінок "Волині" запитував чи маємо Батьківщину? Й ствердно відповідав: "Маємо!", однак не розуміємо й не чуємо її. В цьому основна причина розгубленості [12: 1]. Цими рядками головний редактор зачепив фундаментальну проблему різної політичної орієнтації українського суспільства, наявності кількох альтернативних варіантів розвитку держави і нації. На сторінках "Волині" критикувалася як більшовицька практика побудови держави "де нема виразного, сконкретизованого державницького наставлення" [13: 1], так і провокаційні дії бандерівців у німецькому тилу. У. Самчук відкидав можливість прямого перенесення на український ґрунт більшовицької, фашистської чи націонал-соціалістичної моделей, адже "нам треба людей незакукурічених доктриною" [5: 1]. Натомість запропоновано наступні завдання: 1) не закривати очей на дійсність і бачити такою якою вона є; 2) зрозуміти у чому полягає

основна різниця між нами й тими, які досягнули вищого рівня продуктивності; 3) негайно приступити до усунення усіх наших недомагань [14: 1].

Що таке специфічний "український шлях" так і не показано. Творцям "Волині" забракло, як теоретичних знань, так і практичних можливостей для його чіткого окреслення. Було загальне розуміння проблем, які перешкоджають розвитку – неконсолідованість українського суспільства й розкол еліти, залежність від результатів боротьби зовнішніх сил, переважно сільський склад населення або ж національно несвідоме робітництво на сході й півдні, однак, відповідь на те як розв'язати цей комплекс взаємозалежних причин так і залишилася доволі однобічною. Побіжно відзначимо, що на той час жодна політична сила не мала такої чіткої програми. Це було загальною вадою всього українського національного руху.

Аналіз тенденцій тогочасного світу підказував, що реальним підґрунтям могутності провідних світових націй була економічна потужність: "Господарство, – писав У. Самчук, – це одна з основних підстав потужності й сили народу. Було, є і вічно буде незаперечною істиною, що від господарського еквіваленту у великій мірі залежить становище народу і держави у світовій політичній системі. Не однаково ціняться ті народи, яких єдиним господарством є крита очеретом буда та зривання бананів з тими, які вкрили свою землю величними фарбами, підприємствами, фабриками, густою сіткою залізниць, каналів і автошляхів. Так само не однакова їх сила, як військова так і політична" [15: 1]. Саме тому з'явилося нове тлумачення героїки – "герой, хто не лише візьме в руки рушницю, щоб десь героїчно загинути, але й вміє ту рушницю викувати" [11: 1].

Таке протиставлення військової справи господарській характерне для авторського колективу "Волині". Його крайнім виявом стала відверта агітація за виїзд українців на роботу в Німеччину з метою "переймання досвіду", а також заохочення трудової ініціативи на окупованих німцями українських територіях. Останнє подавалося як необхідна подяка німцям за визволення з-під влади більшовиків. У такому підході одразу закладалася суперечність, яку видавці "Волині" не подолали. Український народ завжди експлуатували, використовували як робочу силу поляки й росіяни. Німецьке "звільнення" в цьому статусі нічого не змінювало, а всілякі аргументи на користь модернізації в кращому випадку сприймалися як солодка приправа до гіркої страви. Тому, насамперед, бандерівська критика була в цьому відношенні послідовнішою, а гасла боротьби проти більшовиків і німців привабливішими й зрозумілішими для молодих українців. Внесення елементів раціональності в ірраціональність війни, концентрація зусиль на праці й непомічання "розмови гармат" ускладнювало розуміння народом ідей державності в інтерпретації творців "Волині". Зміщення акцентів на "героїку буднів" було, по-суті, відходом від канонічного прочитання теорії чинного націоналізму в донцовському розумінні, поверненням до "провансальства".

"Розбудова України і організація українського народу, – писав У. Самчук, – ось основні гасла нашого часу" [16: 1]. З історичної відстані цю позицію можна розкритикувати, адже під час завірюхи сніг не відкидають. Однак, віра в швидке закінчення війни змушувала випереджати події, заповнювати утворюваний вакуум українським елементом. Відбудова господарства на національних засадах стала пріоритетом: "Тут а не де інше, коріння всього: і мілітарні спроможності, і політична міць. Не можна сьогодні думати, що тільки політична зрілість, чи національна свідомість врятує нас від загибелі. Вимоги життя сучасності диктують, що не може бути ані національної, ані політичної зрілості так довго, поки вона не буде спочивати на міцних і тривких основах всебічно розбудованого і доцільно використовованого народного господарства" [15: 1].

Першою необхідною умовою для цього є відмова від егоїстичного кар'єризму та праця кожного українця на ввіреному місці (принцип загальнонаціонального солідаризму): "Службовець повинен мало дивитися на годинник, учитель хай виповнить своє почесне завдання виховання і навчання нашої молоді до кінця. Робітник хай свою роботу сповнить чесно і сумлінно – і всі разом з однією думкою, з однією впертістю, маючи перед собою найвище завдання – працю для загалу, працю для України" [17: 2]. Звідси головна проблема – раціональне використання української інтелігенції. Адже суспільство

потерпало не стільки від її браку, скільки від відсутності фахівців у деяких важливих ділянках, доступ до яких раніше був неможливий [18: 2].

Наступним етапом пропонувалося повністю змінити соціальні пріоритети українського суспільства. Воно повинно стати міським. Звідси заклик – "Завойовуймо міста!", бо "місто це розум народу і той розум мусить бути наш" [19: 3]. Активно пропагується ідея розвитку ремесла, торгівлі, кооперації, розвитку банківської сфери тощо. Місто мало стати осередком національного життя, адміністративним, господарським, культурним, спортивно-розважальним центром. Ці царини суспільного життя, котрі раніше контролювалися й використовувалися іноземцями для духовного й матеріального закабалення українців повинні стати світочами відродження нації та основою могутності. Відзначимо, на сторінках "Волині" державотворчі ідеї не лише пропагувалися, але й висвітлювалися їх практична реалізація українською громадою. Кожен конструктивний задум від створення спортивних організацій та національних мітингів до відкриття банків та кооперативної мережі отримував усебічну підтримку.

У 1939 р. 50,2 % українського населення (без урахування жителів західних областей) складала колгоспники, 32,6 % – робітники, 17,2 – службовці [20: 262]. Тобто українці ще залишалися сільською нацією, що не відповідало модернізаційним віянням Західної Європи. У Самчук писав: "Село витворює тип людини, вкоріненої глибоко в ґрунт, але без перспектив польоту, без передумов ширшого, доцільнішого цивілізаційного розмаху. Село консервує і зберігає біологію. Воно утримує в чистоті кров. Воно загромождує ширший матеріал, але воно не дає Нації" [21: 1]. Тому пропонувалося змінити існуючий стан речей шляхом застосування нових підходів до виховання молоді, адже з неї потрібно "витворити не тільки селян, не тільки добрих орачів і добрих молотників, але й добрих мудрих творців, великого цивілізованого життя. Життя міста, життя промислового. Життя творчої культури, ну, і розуміється тієї необхідної та кінечної потреби – мілітаризму" [21: 1]. Сприятливим тлом для цього визнавалося знищення німцями єврейського населення, на місце якого мали прийти українці [19: 3]. Зі сторінок газети активно пропагувалася ідея тісної взаємодії між містом і селом, що сприяло б економічному незалеженню нації. Безперечно роль донора лягає на село [19: 3].

Звертається увага на посилення факторів, що безпосередньо впливають на якість господарського розвитку – підвищення рівня освіти, виховання, дисципліни. У Самчук писав: "Живемо у часі, коли людина мусить узгодити особистий героїзм з особистим знанням. Сьогодні вже стало законом, що мало щось хотіти, треба одразу щось і знати. І справа в тому, що пізнання мають бути не як колись словесним теоретичним баластом, а мають вони бути необхідним додатком, до кожного нашого чину. Без певних знань, без певного підготування, без певного і дуже уважного школення, людина нашого часу стає безвартісною, будь вона безмежно вольова і безконечно героїчна" [22: 1].

Бажана урбанізація українського суспільства неминуче ставила проблему збереження національної ідентичності. Як в умовах русифікованого міста не розчинити національну свідомість сільської молоді? Традиційне сільське виховання, яке давалося швидше завдяки специфічності "сільського повітря" й прищеплювало молоді паростки патріотизму, любові до Батьківщини в нових умовах було не ефективним. Пропонувалося посилити родинне виховання: "В основу життя знову лягли вічно діючі засади: Родина, Батьківщина, Бог. І тепер саме час – використати це право, і в змагу розквіту родин виростити нове покоління, покоління з націоналістичним світоглядом, якому не була б страшна найбільш жорстока доба і найбільш потрясаюча катастрофа" [14: 1]. Цілком зрозуміло, це завдання повинно реалізовуватися в системі національної освіти при допомозі відроджуваних "Просвіт" [23]. Свою роль мало відіграти українське національне мистецтво [24: 3].

Успіхи Німеччини в світі робили її систему ідеалом для наслідування в багатьох країнах. Журналісти "Волині" не були винятком [25]. Єдина вимога – всі ці перетворення мають здійснюватися на національній основі, а їх втілювачами повинні бути українці. Адже в разі ненаповнення відбудованих господарських форм національним змістом, результатами праці українців скористаються ворожі елементи [26: 1]. Думка слушна, однак в умовах німецького "нового порядку" виглядала утопічно. В кінці листопада 1941 р. роз-

порядженням Генерального комісара для Волині й Поділля навчання в школах припинялося. Позиція редакції – не нагнітати ситуацію й чекати на кращі часи [27: 1], була заручницею загальної орієнтації на прихильність німецького командування до української справи.

Державотворча концепція авторського колективу "Волині" не набула завершеного системного викладу, що є закономірним з огляду на характер видання й умови існування. Журналісти не займалися теоретизуванням, а прагнули соціалізувати наявні в середовищі національної еліти ідеї. Тому всі матеріали відзначаються пропагандистським спрямуванням, а отже, заангажовані, завжди суб'єктивні й часом поверхневі. Переважно піднімалася актуальна проблема, що зачіпала той чи інший аспект державотворення, й без обговорення вказувалося на бажаний варіант її розв'язання. Такий метафізичний розгляд суттєво позначався на якості отриманих відповідей, адже суперечив реаліям.

"Волинь" відображала світогляд частини українського суспільства пронимецької орієнтації, яка прагнула знайти місце нації в умовах нового світового порядку. Звідси прагнення виграти час – і як наслідок покvapливість, бажання використати історичний шанс – і боязнь знову залишитися бездержавниками, намагання консолідувати націю – і претензії на провідництво. Це був специфічний погляд витворений бездержавним статусом української нації в умовах другої світової війни, який одночасно оперував категоріями чинного націоналізму й прагнув їх переосмислити.

Кожні ідеї так чи інакше вимагають перевірки історією. Головна суперечність, яка тут існує, полягає в тому, що в конкретному випадку люди виступають безпосередніми творцями й не знають наслідків своєї праці. А час виносить власний, часом безжальний вирок, який знецінює їх намагання в історичній, але не в екзистенціальній площині. Історик, оцінюючи з дистанції, знає чим усе закінчиться, а тому не повинен нівелювати в своєму аналізі, а навпаки – зрозуміти (як писав М. Блок: "Зрозуміти – це не судити") ті чи інші невдачі. Практичні кроки по розбудові державності, які висловлювалися на шпальтах "Волині" виявилися мертвонародженими з огляду на загальний підсумок світової війни та поразку Німеччини. Крім того навіть в умовах окупації вони заважали новим господарям, а отже всіляко урізалися. Однак сама ідея української державності виявилася напрочуд живучою й у цьому контексті "Волинь" постає одним із важливих чинників її збереження та закріплення в свідомості української нації.

Список використаних джерел

1. Самчук У. Рівновага // Волинь. – 1941. – 23 жовтня. 2. Самчук У. 22 січня // Волинь. – 1942. – 22 січня. 3. Демо-Довгопільський А. Чин і злочин // Волинь. – 1941. – 13 листопада. 4. Самчук У. Європа // Волинь. – 1942. – 1 лютого. 5. Самчук У. Більше ініціативи // Волинь. – 1941. – 5 жовтня. 6. Теліга О. Розсипаються мури // Волинь. – 1941. – 5 жовтня. 7. Радчук Р. Рівненське видавництво "Волинь" (1941–1944 рр.) у боротьбі за Українську Україну. – Рівне: Тетіс, 2004. – 40 с. 8. Самчук У. Так було – так буде // Державний архів Рівненської області. – Ф. Р-280 "Українське видавництво газети "Волинь". – Оп. 1. – Спр. 7. – 50 арк. 9. Олійник П. Україна вступає на новий шлях // Волинь. – 1941. – 30 вересня. 10. Давен О. На чорній землі // Волинь. – 1941. – 5 жовтня. 11. Самчук У. Героїзм наших днів // Волинь. – 1941. – 14 грудня. 12. Самчук У. Свідомо жити // Волинь. – 1941. – 16 листопада. 13. Самчук У. Європа і ми // Волинь. – 1941. – 7 вересня. 14. Самчук У. Наше село // Волинь. – 1941. – 30 листопада. 15. Самчук У. Господарство і праця // Волинь. – 1941. – 21 вересня. 16. Самчук У. За мужню дійсність // Волинь. – 1941. – 1 вересня. 17. Перебийніс К. Народе, помагай собі сам // Волинь. – 1941. – 2 листопада. 18. Штуль В. Брак інтелігенції // Волинь. – 1941. – 21 вересня. 19. Самчук У. Завойовуймо міста // Волинь. – 1941. – 1 вересня. 20. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 423 с. 21. Самчук У. Молодь // Волинь. – 1942. – 11 січня. 22. Самчук У. Крути // Волинь. – 1942. – 25 січня. 23. Зінченко П. Завдання школи // Волинь. – 1941. – 23 жовтня. – С. 2; Штуль В. Про роботу школи // Волинь. – 1941. – 30 жовтня. – С. 2; Кибалюк Н. Нова Просвіта // Волинь. – 1942. – 1 березня. – С. 1. 24. Теліга О. Прапори духа // Волинь. – 1941. – 16 листопада. 25. Олійник П. Національна дисципліна // Волинь. – 1941. – 12 жовтня. – С. 2; Книш М.

Виховання молоді // Волинь. – 1941. – 19 жовтня. – С. 2. 26. Кибалюк Н. Нова Просвіта // Волинь. – 1942. – 1 березня. 27. П. Б. Наша школа // Волинь. – 1941. – 4 грудня.

Yaroslav Seko

IDEAS OF UKRAINIAN STATEHOOD ON THE "VOLYN" NEWSPAPER COLUMN (1941–1944)

The paper presents the analysis of the ideas of Ukrainian statehood expressed by the collective body of Rivne newspaper "Volyn" during the period of German occupation of Ukraine.

УДК 94 (477)

Сергій Бондаренко

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ І ЗАВДАННЯ НРУ

У статті розглядається початок інституалізації Народного Руху України за перебудову як громадсько-політичної організації на 1989–1990 рр. Подаються основні етапи виникнення НРУ, а саме: утворення організації в різних областях України, ставлення народних мас до новоствореної організації, політика НРУ щодо КПРС. Розкривається суть основних документів НРУ: "Програми НРУ" та "Статуту".

Виникнення НРУ за перебудову є унікальним прикладом у вітчизняній історії, коли громадська політична організація виникає не стільки за ініціативи її творців, ідеологів, скільки внаслідок суспільної потреби, всупереч перешкодам, які чиняться зі сторони. Ідея створення НРУ, як і належить, була висловлена представниками національної еліти, однак її здійснення цілковито стало заслугою активістів "середньої" ланки, які в умовах боротьби з аморфними, але все ще небезпечними силами влади, реалізували задум.

В рамках даного дослідження розглядаються основні етапи виникнення НРУ.

Основна мета дослідження полягає в тому, щоб, виходячи з актуальності проблеми, на основі зваженого об'єктивного аналізу як архівних джерел, так і тогочасної періодики, показати особливості утворення Народного Руху України, визначити наскільки ефективним був процес становлення громадсько-політичної організації, спрямований, на відновлення незалежності України в кінці 80-х на початку 90-х років ХХ ст.

Крім того завданнями наукового дослідження є визначення ролі НРУ в Україні, а також взаємодія організації з іншими політичними партіями та організаціями визначеного періоду дослідження.

Проблема інституалізації Народного Руху України вимагає поглибленого наукового вивчення, оскільки дає змогу проаналізувати особливості розвитку і характеру функціонування НРУ у даний період дослідження. Осмислення генези виникнення громадсько-політичної організації становить наукову цінність, пізнавальне і практичне значення для сучасного процесу національно-культурного відродження.

Новизна досліджуваної проблеми полягає у тому, що інституалізація Народного Руху України заслуговує ґрунтовне наукове пізнання й об'єктивне дослідження.

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні інституалізації НРУ у зазначений період, поза межами наукових досліджень залишається чимало невисвітлених

аспектів. Науковий доробок вітчизняних істориків з даної проблематики обмежується публікаціями Ю. Литвина, Е. Вілсона, О. Бойка, В. Ковтуна, Б. Гориня, А. Камінського, В. Кулика, В. Чорновола та інших дослідників. Вони аналізують інституалізацію НРУ в різних областях України, основні проблеми з якими громадсько-політичні діячі зіткнулися в час створення організації. Окреслена нами проблема не знайшла ґрунтовного висвітлення у наукових публікаціях. Аналіз історіографії проблеми дає змогу зробити зважений висновок, що на сьогоднішній день у науковій літературі дуже мало праць, які ґрунтуються на вивченні зазначеної проблеми, у яких було б з'ясовано особливості становлення Народного Руху України у перебудовчий період.

Основою для вивчення вищезазначених питань дослідження послужили архівні матеріали: Центрального державного архіву громадських об'єднань України міста Києва, документи і матеріали Народного Руху України. Вони містять цінні статистичні дані та офіційне тлумачення тогочасних явищ та процесів.

Процес інституалізації НРУ розтягнувся в часі і мав свої особливості на заході та сході республіки. Не варто також залишати поза увагою розгортання багатопартійності як виразу плюралізму думок, що, безперечно, було альтернативою широкій масовій громадській організації типу НРУ і врешті-решт стало причиною його реорганізації на III зборах. Важливе значення має з'ясування еволюції програмних засад організації та її відповідності постійно змінним, динамічним умовам розвитку суспільства.

Перші крайові організації НРУ за перебудову виникають після публікації в "Літературній Україні" проекту Програми НРУ у західних областях республіки. Тиск з боку місцевого партапарату у цих випадках, як правило, лише посилював у людей бажання створити рухівські осередки. Ініціатор створення Тернопільського крайового Руху Г. Петрук-Попик згадував як повернувшись до Тернополя із чергового пленуму Спілки письменників України 29–30 листопада 1988 р. під враженнями активної роботи київських митців по утворенню НРУ, він отримав вказівку з обкому партії засудити як їх роботу, так і саму ідею створення потужної народної організації в підтримку перебудови. "Для мене то був страшний удар, – згадує поет, – я вперше з особливою гостротою побачив, усім серцем відчув, що стара, консервативна партократія ніякої перебудови не хоче, що господарі існуючої системи дбають лише про те, аби в їхніх "уділах" нічого не змінилося, а балачки про перебудову – тільки маска не більше" [1: 2]. Вже починаючи з наступного місяця Г. Петрук-Попик обговорює можливість створення крайової організації із місцевими інтелектуалами М. Левицьким, Б. Бастюком, М. Куземко, Л. Крупою, О. Корнієнком, Б. Ткачком. За їх підтримки 24 березня 1989 р. відбулися установчі збори Тернопільської обласної організації НРУ, на котрих були присутні 208 осіб, з них – 6 членів СПУ, 86 – літоб'єднання, та 17 – ТУМу [2: 259]. Реакція партійних структур на її появу виявилася жорсткою. Ініціатора створення тернопільського крайового Руху, секретаря обласної СПУ навіть було виключено з партії [3: арк. 70]. Поява рухівської організації на периферії була конче необхідною для з'ясування того якими шляхами буде діяти влада по відношенню до рухівських активістів. Не випадково установчі збори цієї організації обмежилися обговоренням та підтримкою опублікованих проектів рухівських документів.

Ще 5 березня 1989 р. на конференції львівського ТУМу було схвалено рішення про проведення установчих зборів Львівського крайового руху. Однак, лише 7 травня 1989 р. цей задум втілено. Самі ж збори носили значно гостріший характер ніж тернопільські, що відобразилося в прийнятих документах. Зокрема, було відсутнє положення про підтримку курсу КПУ та наявне положення про необхідність відродження національної символіки [4: 2–3]. У їх роботі взяли участь делегати від первинних осередків та груп підтримки Руху, утворених на львівських підприємствах і організаціях, представники ТУМу, російськомовного руху "Друзі українського мистецтва і літератури", "Зеленого світу", "Товариства Лева", етнографічного товариства імені І. Франка, "Меморіалу", самбірського товариства імені В. Кобільника, представники обласних творчих спілок [5: 1]. Таке широке представництво переконливо аргументує думку про консолідаторську роль НРУ в об'єднанні зусиль інтелігенції та широких прошарків суспільства.

Згідно інформації ЦК КПУ, на 31 травня 1989 р. в семи областях республіки та м. Києві діяли різноманітні структури НРУ (осередки, ініціативні групи, координаційні ради),

які нараховували від 20 до 70 чоловік [6: арк. 68]. Як правило, ці структури виникали на базі існуючих неформальних організацій, в тому числі загальнореспубліканських ТУМу, Меморіалу, "Зеленого світу". Нечисленні ініціативні групи перебували під пильним контролем КДБ, їх діяльність ретельно відстежувалася, на їх членів здійснювався силовий тиск, а через засоби масової інформації в громадськості формували негативну думку щодо рухівської ідеї. Звичайно, активніше ця робота відбувалася на заході республіки. В цьому контексті характерне порівняння проведених за ініціативи ЦК КПУ 18 травня 1989 р. кущових нарад секретарів партійних комітетів різних регіонів. На заході (Волинська, Закарпатська, Івано-франківська, Львівська, Тернопільська, Чернівецька області) домінуючим був аналіз ідеологічної роботи, піднімалися питання демократизації суспільства і проблем пов'язаних з цим [7: арк. 88]. Секретарі Кримської, Миколаївської, Одеської і Херсонської областей активно дискутували над методами впровадження партійного курсу на перебудову, розглядали питання партійної дисципліни та підтримки соціалістичного ладу [8: арк. 92], а їх колеги з Дніпропетровської, Запорізької та Кіровоградської областей взагалі зосередилися в основному на соціально-економічних питаннях [9: арк. 124].

1 липня 1989 р. в Республіканському будинку кіно відбулася установча конференція Київського відділення НРУ [10: арк. 90]. Його поява була важливою принаймні з двох причин. По-перше, засвідчило готовність української інтелігенції не лише до інтелектуального теоретизування над національними проблемами, а й практичного їх вирішення. Створення організації попри відчутний тиск з боку ЦК КПУ показало всю серйозність намірів. По-друге, це мало велике морально-психологічне значення для всього національного руху на Україні. Виникнення осередків у Тернополі, Вінниці, Рівному чи навіть Львові, не мало б такого резонансу й важливості, як його поява у давній українській столиці. Це те ж саме, якби французькі революції починалися б десь у Ліоні чи Марселі, а не в Парижі. Не випадково ініціативна група по проведенню цих зборів на чолі з М. Поповичем буквально настояла на тому, аби вони відбулися виключно в Києві, а не де інде, навіть за межами республіки.

Поява потужних рухівських організацій в двох центрах українського національного руху – Києві та Львові, активізувала численні ініціативні групи по всій Україні. Активна участь їх представників в установчих зборах інших обласних організацій це переконливо аргументує. Зокрема, львівський слід можна простежити в появі НРУ в Івано-Франківську (12 серпня) [11: 8], Чернівцях (26 серпня) [12: 1], Луцьку (19 серпня). У створенні останнього значну роль відіграли й представники рівненського руху В. Червоний та М. Пороський [13: 70, 73]. Київські впливи простежуються в створенні хмельницького крайового осередку та донецького. Так, 20 серпня у Донецькому державному університеті за участю народного депутата СРСР В. Яворівського 109 членів Руху з 8 міст і районів області на установчій конференції проголосили створення НРУ на Донбасі [14: арк. 130]. Безперечно, участь киян та львів'ян носила допоміжний характер, це була авторитетна підтримка, головна роль належала місцевим активістам. Так, найвідчутнішим імпульсом до виникнення волинської регіональної організації НРУ став мітинг, проведений за ініціативою місцевих активістів О. Гудими та М. Тис кого, 23 липня 1989 р. на Замковій площі в Луцьку [13: 71].

Погодимося з О. Бойком, що процес формування та розгортання діяльності обласних рухівських структур у східному та південному регіоні порівняно з західним мав свої особливості. По-перше, він протікав повільніше, зокрема, установчі конференції обласних осередків Руху у Хмельницькій та Херсонській областях відбулися лише у грудні 1989 р., а у Сумській – аж у червні 1990 р. По-друге, у виступах на установчих конференціях, прийнятих деклараціях та практичній діяльності основний акцент у східному та південному регіоні робився не стільки на національних, скільки на соціальних, екологічних, культурних аспектах суспільного життя. Саме спроба радикальної частини рухівського активу посилити національний фактор (виступити за рішучіші українізацію, реабілітацію ОУН–УПА) призвела до розколу Харківської організації НРУ. Аналогічні розколи мали місце в рухівських організаціях Чернігова, Дніпродзержинська, Кривого Рогу [15: арк. 162]. По-третє, в організаційному плані обласні осередки Півдня та Сходу України були значно слабшими та порівняно малочисельними. Так, обрана на установчій конференції у

Донецьку, Координаційна рада була названа тимчасовою, оскільки "учасники конференції сподівалися, що після республіканського з'їзду буде значний ріст лав Руху і тоді вони зможуть провести конференцію "по-справжньому" [16: 5].

8–10 вересня 1989 р. в актовому залі Київського політехнічного інституту відбувся республіканський установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову. Згідно з даними мандатної комісії на нього делеговано 1158 делегатів від 1247 організацій Руху всіх областей України, а також осередків у Литві, Латвії та Естонії. Втім прибуло 1109 делегатів, які представляли близько 280 тисяч активних учасників Руху. Основною причиною відсутності решти делегатів названо тиск з боку партапарату та органів місцевої влади. За національним складом чисельно переважали українці – 944 особи, росіян – 77, євреїв – 9, поляків – 6, білорусів – 6, вірмен – 2, корейців, греків, угорців, чехів, німців, естонців та кримських татар – по одному. Ще 58 делегатів не вказали в анкетах своєї національності. За статтю переважали чоловіки – 1011, жінок нараховувалося значно менше – 98. Серед делегатів 800 чоловік мали вищу освіту, 94 – середню спеціальну, 88 – середню, 44 – незакінчену вищу, 5 – незакінчену середню, 2 – початкову, ще 76 – не вказали. За родом занять на з'їзді були присутні 329 інженерів, 130 працівників освіти, 121 працівник науки, 109 робітників, 104 працівники культури, 48 медиків, 42 журналісти, 25 юристів, 16 працівників сільського господарства, 6 працівників партійного і радянського апарату, 6 кооператорів, 5 акторів, 5 студентів, 3 священнослужителі, 3 товаровознавці і бухгалтери, 2 архітектори, 2 безробітні, 1 домогосподарка, 1 прокурор, 1 військовий, ще 150 не вказали роду занять. Серед делегатів було 228 членів КПРС та 24 – ВЛКСМ [17: 308, 310].

Значення установчого з'їзду полягало в наступному: по-перше, відбулося юридичне оформлення організації, обрання її керівних органів; по-друге, скінчився період декларацій, ідея Руху матеріалізувалася у всеукраїнському масштабі, настав час для справ; по-третє, перед організацією постали проблеми узгодження позицій в середині Руху між поміркованими та радикалами та визначення власних взаємовідносин з КПУ; по-четверте, з'їзд засвідчив слабкість позицій організації на сході й півдні республіки, що могло мати деструктивні наслідки.

З-поміж численних документів прийнятих делегатами установчих зборів відмітимо "Програму НРУ за перебудову" та "Статут НРУ", документах, які найповніше відобразили ідеологію організації та її структурні особливості.

Ідеологи організації запропонували у "Програмі НРУ за перебудову" власну концепцію націотворення, котра відповідала становищу української нації перед розпадом СРСР. На тональності мови документу також відобразилося намагання його творців уникнути прямої конфронтації з партійним апаратом, тому не всі думки та твердження, висловлені в Програмі є логічними та завершеними. Не випадково опублікований спочатку в "Літературній Україні" її проект зазнав різнобічної критики як з боку ЦК КПУ так і від радикалів з УГС. Програма НРУ за перебудову – це багатоаспектний документ спрямований на стимулювання процесу модернізаційних перетворень, причому навздоганяльного типу, які характеризуються визнанням універсальності та еталонності західних інституційних, економічних та духовних цінностей і, відповідно, прагненні прискорити власний розвиток [18: 26]. Провідна роль у цьому процесі належить модернізаційній еліті, специфіка якої полягає в тому, що вона приходить до влади із власним ідейним багажем здійснення не окремо економічних, культурних та інших реформаций, а саме стратегії й тактики суспільного розвитку загалом, де соціальна, економічна, політична, правова та інші царини не тільки між собою пов'язані, але й коригують одна одну [19: 56].

Структурно документ складається із Преамбули, Принципів, цілей, напрямків і способів діяльності, 10 розділів, що розкривають зміст основних напрямків діяльності Руху та прикінцевих положень. У "Преамбулі" окреслено загальне становище української нації кінця ХХ ст. Воно характеризується станом гострої "політичної, економічної, соціальної, ідеологічної, моральної" кризи. Безпосередня причина цього бачиться у насильницькому впровадженні сталінської моделі тоталітарного псевдосоціалізму [17, 209]. Безперечно, що в цьому положенні ідеологи Руху не оригінальні, більше того повторюють партійну лінію на протиставлення двох різних "моделей" соціалізму – хорошої ленінської та пога-

ної сталінської, покладаючи надії саме на втілення першої. Преамбула також увібрала в себе такий здобуток гласності як відкриття "білих плям" минулого й подала нове бачення історичного розвитку українців у ХХ ст. Це дозволяє говорити про синкретичність Програми Руху, яка підсумувала і взяла за основу напрацьований матеріал на культурницькій фазі націотворення, тим самим об'єднавши національний компонент із загальнодемократичним, не допустивши їх протистояння на теренах республіки.

Коло основних завдань діячів НРУ включало: по-перше – утвердження демократичної держави як незалежного суб'єкту міжнародної політики, по-друге – утворення плюралістичної демократії, по-третє – створення соціально орієнтованої ринкової економіки, і по-четверте – формування дієвого громадянського суспільства [18: 9].

У структурі політичного життя НРУ за перебудову однозначно позиціонував себе як громадсько-політичну організацію котра співпрацює з державними установами, радянськими та партійними органами, іншими громадськими організаціями. Цю співпрацю можна розглядати в кількох площинах: політичній – участь у виборах, напрацювання та подання законодавчих ініціатив та пропозицій по реформуванню різних сторін життя на розгляд відповідним державним інститутам; організаторській – вивчення громадської думки, організація національних свят, різних форм обміну думками (лекції, диспути, конференції, створення експертних комісій), видавництво власних газет, бюлетенів, інформаційних листків та їх розповсюдження; контролюючій – здійснення громадського контролю, пильнування за дотриманням Українською РСР положень Загальної декларації прав людини, прикінцевого акту Гельсінської наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, інших міжнародних угод з питань захисту людських прав; економічній – здійснення власної економічної діяльності [17, 211–212].

Розгляд змісту основних напрямків діяльності Руху вчергове підкреслює думку про нього як про коаліцію інтересів, прагнення залучити у власну орбіту якомога більшу кількість людей, знайти кожному з них те завдання, котре бачиться йому найголовнішим. Складовими компонентами стали: 1) ідея демократизації суспільства і дотримання прав людини; 2) ідея національного відродження; 3) ідея соціальної справедливості; 4) екологічна ідея. Усі ці питання активно дискутувалися ще до появи НРУ. Демократизація суспільства та захист природного середовища були загальносоюзною тенденцією, національне питання було актуалізоване Товариством української мови, "Меморіалом", численними неформальними культурницькими товариствами, ідеї соціальної справедливості хоча й не були втілені в життя радянською владою, без сумніву, користувалися підтримкою в суспільстві. Однак, при цьому Програма НРУ не стала компілятивним документом в якому зібрана до купи вся критика. Навпаки, бачення всіх негараздів так і подолання їх здійснено крізь призму національної ідеї. Саме вона постає тим всеохопним осередком, здатним пронизати усі сфери життя, узгоджуючи наявні в них протиріччя. В цьому полягає головний внесок авторів "Програми" у скарбницю української політичної думки.

Основоположним принципом "Програми НРУ" стала констатація того, що національне питання в Україні є "основою буття і розвою української нації, етнічних груп та національних меншин, їхньої інтеграції в єдиний соціум республіки, ядром якого є народ, що дав назву своїй національній державі" [17: 223]. Відповідно національна державність визнавалася вищим ступенем зрілості нації, адже, лише в умовах політичного, економічного, культурного суверенітету можливий її вільний розвиток [17: 224]. У даному питанні, безперечно помітним є вплив політичної думки українських дисидентів, бо саме національні проблеми, на їх думку, в той час були для радянського суспільства найголовнішими, важливішими навіть за соціально-економічні (хоча з ними і взаємозв'язані) [20: арк. 15].

Важливе значення для інституалізації НРУ мало прийняття установчими зборами Статуту. Згідно нього, за НРУ закріплювався юридичний статус незалежної громадсько-політичної організації, відкритої для участі всім громадянам республіки незалежно від їх національності та приналежності до інших громадянських організацій, та спрямованої на співробітництво з усіма силами та організаціями, що виступають за реформування суспільства [17: 480].

Залучення до роботи якнайширших верств населення мало бути здійснене за допомогою розгалуженої мережі осередків. Їх система включала в себе кілька рівнів в основі

яких лежав територіальний принцип. Низовою ланкою Руху було визначено осередок, який на добровільних засадах могли створювати не менше 3-х громадян за місцем праці, навчання, мешкання, в творчих спілках, кооперативах, самодіяльних об'єднаннях, приходах віруючих. Вся робота в низових осередках мала вестися виключно на громадських засадах. У межах певної місцевості декілька осередків створювали територіальну (сільську, районну, районну в місті, міжрайонну, міську) організацію [17: 482].

Наступна ланка – Крайовий рух. Він, згідно Статуту, охоплює декілька осередків, об'єднання, територіальні організації, що діють як самостійні одиниці в селах, селищах, містах районного та обласного підпорядкування в межах однієї або декількох областей України, в містах республіканського підпорядкування [17: 483].

Структура низового первинного осередку, форми його роботи, план діяльності, процедура проведення зборів визначалися його учасниками. Ускладнення організаційної структури Руху відбувається в міру зростання його рівня. Вся робота будується на основі делегування представників нижчих організаційних ланок у вищі. Ця робота замикається на рівні Крайового руху. Його найвищим органом є віче (конференція), яке скликається не рідше ніж раз на рік, а в період між ними – координаційна рада [17: 483].

Найвищим органом НРУ визначено Всеукраїнські збори Руху, які скликаються щороку, а їх склад формується конференціями Крайових рухів. До їх повноважень належало: 1) ухвалювати створення Руху та оголошувати його ліквідацію; 2) схвалювати Програму та Статут Руху, вносити зміни і доповнення до них, а також вирішувати будь-яке інше питання винесене на розгляд зборів; 3) вносити пропозиції до державних органів республіки з питань державного, народногосподарського та суспільного життя республіки та робити відповідні заяви; 4) обирати керівні органи НРУ [17: 484].

У період між зборами поточні питання вирішувалися на Великій Раді НРУ, що збиралася не менше ніж тричі на рік. Велика Рада складалася з двох рівночисельних Рад: Ради представників та Ради колегій. Перша з них формувалася за територіальним принципом із числа обраних Всеукраїнськими зборами осіб, делегованих вічами Крайових народних рухів. Так, до першого складу Ради представників увійшла 81 особа. Її очолив В. Яворівський [17: 489]. Рада колегій формувалася за проблемно-галузевим принципом і складалася із обраних Всеукраїнськими зборами осіб. Її перший склад нараховував 93 особи, котрих очолив В. Черняк. Рада колегій включала себе 4 колегії: політико-правову; соціально-економічну; культури, науки і освіти; екологічну [17: 489].

Постійно діючим виконавчим органом Руху став секретаріат. Його керівником було обрано М. Гориня. 24 вересня 1989 р. на першому засіданні секретаріату були поділені обов'язки між його членами. Заступником голови було обрано В. Муляву, відповідальним з питань роботи на селі – В. Іськіва, з питань інформації – М. Куземко, з питань зовнішніх зв'язків – В. Лінчевського, з питань виборів – С. Одарича, з питань правозахисту – Д. Поїзда, з питань проведення масових заходів – П. Кагуя. До організаційного сектору увійшли Г. Антонюк, М. Поровський, Б. Тернопільський. [21: 5].

На Голову Руху були покладені репрезентативні функції по представленню організації в органах державної влади та управління, на підприємствах, в установах та організаціях республіки та за її межами [17: 487]. Першим головою НРУ було обрано поета І. Драча. При керівних органах НРУ також було створено Раду національностей (очолив В. Мартиросян) та Раду депутатів (Ю. Сорочик) [22: 42].

Згідно з інформацією ЦК КПУ на 9 листопада 1989 р. в республіці функціонувало близько 500 осередків НРУ (близько 70 % у Західній Україні) й налічувалося близько 77 тисяч членів. З них 22,3 % – інженерно-технічні робітники, 14,9 % – представники творчої інтелігенції, 13,4 – викладачі, 12% – наукові працівники, по 9 % – робітники і службовці, 4,3 % – пенсіонери, 3,6 % – керівники середньої ланки. При цьому 60 % членів проживають у західних областях, 25 % – центральних, 12 % – південних та 6 % – східних. Більше половини членів Руху – особи віком 25–45 років, особливо в західних областях, тоді як у центральних, східних та південних переважали 40–50-річні. 8 % складали члени КПРС і більше 35 % – члени ВЛКСМ. Співвідношення членів Руху, лояльних до КПРС, також мало регіональну відмінність. У західних областях четверо проти одного виступало за співробітництво, тоді як в решті – п'ятеро проти одного [23: арк. 198–199].

На той час 36,9 % населення підтримувало НРУ, 25 % – виступало проти, 28 % – було важко відповісти. Найбільша підтримка організації спостерігалася у Києві (61,8 %) та Львівській області (53,4 %), а найменша – у Черкаській, Харківській та Херсонській областях. Головний мотив позитивної оцінки полягав у тому, що люди очікують від Руху головним чином економічних проблем (44,1 %), потім екологічних (26,3), культурно-мовних (12 %), політичних (13,3 %). 36,9 % вважають, що Рух має бути самостійною організацією, яка співпрацює з партією, більше 33 % бачать у ньому безпосереднього помічника, 9 % – співучасника, а 13 % вважають, що Рух має контролювати партійно-державні органи.

Загалом, партійні аналітики вираховували соціальну базу НРУ за перебудову в кількості близько 12 мільйонів осіб, а їх загальний висновок був таким: "Реальний "Рух" сильний сьогодні не своїми організаціями, а ідеалізовано позитивним відношенням людей до самої ідеї його створення. Можна передбачити, що тенденція ця буде наростати в міру росту соціально-економічних труднощів. Тому очевидно, що в подальшому політика повного заперечення "Руху" на місцях може мати лише негативні прояви" [23: арк. 203–204].

Отже, вище проведений аналіз ідеології НРУ в цілому відображає характерну тенденцію всього українського національного руху – перехід від бездержавного до державного статусу української нації. Вже перші документи організації засвідчили її опозиційний до влади характер, який зберігся протягом всього часу її існування (1989–1992 рр.). В ідеології головний акцент було зроблено на модернізаційних перетвореннях навздоганяльного типу, проекту, який знайшов підтримку в інтелектуальних колах. Програма НРУ синтезувала в собі усі вимоги українців по демократизації суспільного життя, створенню умов для національного відродження, поліпшенню життєвого рівня, збереженню природного середовища. Виразне домінування саме націотворчої ідеї є тим критерієм, який дозволяє однозначно ідентифікувати НРУ як виразника інтересів української нації.

Внутрішня суперечка в НРУ між порівняно нечисельними радикалами та поміркованими націонал-демократами була проекцією суспільних настроїв. Лінія керівництва НРУ, спрямована на поступове розширення національних вимог в бік державної незалежності виявилася єдиновірною в тих умовах, дозволила уникнути прямої конфронтації з КПУ, а також протиставлення демократичної та національної ідеї. Крім того це забезпечило відносну єдність національно-демократичного руху та відсутність на Україні так званих "інтерфронтів". Поступова радикалізація вимог НРУ зумовлювалася відсутністю нормальних умов для опозиції в межах замкнутої політичної системи СРСР.

У своєму розвитку НРУ повторив долю аналогічних масових організацій СРСР періоду перебудови. Усі вони мали схожі моделі, гасла, соціальні бази. Їх потужність залежала не стільки від внутрішньої сплоченості, скільки від наявності не менш сильного об'єкту протидії на якому фокусується весь суспільний негатив. Не випадково після проголошення незалежності України і заборони комуністичної партії в НРУ дезінтеграційні процеси в НРУ набули незворотного характеру, що в політичних питаннях вилилося в протиставленні ліній Драча – М. Гориня та В. Чорновола, а в організаційно-структурних М. Поровського та В. Чорновола. Перемогу лінії Чорновола забезпечила потужна низова підтримка критично налаштованих до "нової" влади громадян, яка в свою чергу зумовлювалася суперечливістю умов постановня незалежної Української держави в результаті політичних домовленостей між владною і рухівською верхівкою, а не внаслідок виконання рухівської програми. Перетворення НРУ в політичну партію парламентського типу завершило значною мірою пошук варіантів власного місця в суспільному житті незалежної Української держави.

Список використаних джерел

1. Петрук-Попик Г. Незалежності нема альтернативи // Вільне життя. – 1990. – 24 жовтня. – С. 2.
2. Петрук-Попик Г. Аура слова й борні (1984–1991). Сьома книга акросеміології життя. Очіма і серцем. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 743 с.
3. Про виключення з КПРС відповідального секретаря Тернопільської письменницької організації Петрука-Попика Г. // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2534. – 325 арк.
4. Декларація Львівської регіональної організації НРУ // Віче. – 1989. – № 1. – червень.
5. Інформаційне

повідомлення // Віче. – 1989. – червень. – № 1. 6. Про деякі тенденції у розвитку громадсько-політичних формувань на Україні // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2767. – 172 арк. 7. ЦК компартии Украины // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2534. – 325 арк. 8. Информация о кустовом совещании секретарей партийных организаций Крымской, Николаевской., Одесской, Херсонской областей // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2534. – 325 арк. 9. Информация о встрече с первыми секретарями горкомов и райкомов партии Днепропетровской, Запорожской и Кировоградской областей по актуальным вопросам партийной работы // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2534. – 325 арк. 10. Про установчу конференцію Народного руху України за перебудову міста Києва та Київської області // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Од. зб. 2658. – 233 арк. 11. Віче. – 1989. – № 4. – Серпень. – С. 8. 12. Буковинський вісник. – 1989. – № 2. – Вересень. – С. 1–2. 13. Тиский М. Історія виникнення Народного руху України на Волині. – Луцьк: Ініціал, 2001. – 256 с. 14. О пребывании в Донецкой области народного депутата СРСР В. Яворивского и проведении региональной учредительной конференции Народного движения Украины за перестройку // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Од. зб. 2557. – 220 арк. 15. Про деякі негативні тенденції у розвитку громадсько-політичних формувань на Україні // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Од. зб. 2767. – 172 арк. 16. Бойко О. Народний рух України: від створення місцевих організаційних структур до установчого з'їзду // Людина і полтика. – 2001. – № 3. – С. 3–12. 17. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову. – К.: НРУ, 2000. – 496 с. 18. Зеленюк Г. "Навздогінна модернізація": досвід Польщі та України. – К.: Критика, 2003. – 216 с. 19. Лазоренко О. Теоретичні проблеми суспільної модернізації у процесі розбудови громадянського суспільства // Сучасність. – 2003. – № 2. – С. 90–102. 20. Краткие тезисы дискуссии по национальному вопросу (Апрель 1988 года) // ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 62. – Од. зб. 367. – 65 арк. 21. Вілсон Е. Національна ідентичність в Україні // Політична думка. – 1999. – № 3. – С. 120–128. 22. У секретаріаті Руху // Вісник Руху. – 1989. – жовтень. 23. Лист І. Драча В. Івашку // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Од. зб. 2556. – 74 арк. 24. До членів Руху та до всіх громадян України // Літературна Україна. – 1990. – 8 березня. – С. 3. 25. Гарань О. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України. – К.: Либідь, 1993. – 200 с.

Serhiy Bondarenko

FORMATION AND TASKS OF PEOPLE'S MOVEMENT OF UKRAINE (PMU)

The paper scrutinizes the formation of People's Movement of Ukraine for the Reformation as a social-and-political organization in 1989–1990. The author presents the main stages of PMU rise, namely: formation of the organization in different regions of Ukraine, the attitude to the new organization, PMU's policy as to CPSU. The paper examines the essence of the PMU's main documents: "Programme of People's Movement of Ukraine" and "Charter of the Party".

УДК 356. 13 (477)

Микола Кабачинський

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗБУДОВА ПРИКОРДОННИХ СТРУКТУР НА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІЙ ДІЛЯНЦІ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ В 1991–2003 РОКАХ

У статті досліджується процес становлення і розбудови прикордонних структур на північно-західній ділянці державного кордону України, а також підсумки їх оперативно-службової діяльності у 1991–2003 рр.

Україна на сучасному етапі свого розвитку має дуже багато проблем пов'язаних з державним кордоном. Нелегальна міграція, контрабанда, незаконне переміщення зброї, вибухових, наркотичних та отруйних речовин – це ще не повний перелік протиправних дій, яким потрібно протистояти прикордонникам, з приводу яких приймати виважені рішення політикам.

Але так було не завжди, особливої динаміки зазначені процеси набули з початку 90-х років минулого століття, коли кордони нашої держави виявилися фактично незахищеними від тих, хто мав злочинні наміри. Основними причинами цього стало руйнування системи створеної в СРСР, а також умовний характер територіального розмежування колишніх радянських республік на рубежах, з якими потрібно було створювати нові формування.

Отже, прикордонникам необхідно було вирішувати ці та багато інших проблем для того, щоб забезпечити надійну охорону всіх рубежів країни і, зокрема, однієї з найскладніших ділянок – північно-західної.

Сьогодні нам ще багато необхідно зробити, щоб досягти європейських стандартів в облаштуванні та охороні державного кордону, а отже розуміння того, як розбудовувались кордони України в 1991–2003 роках, розвивалась оперативно-службова діяльність військ регіональних структур Прикордонних військ України (далі – ПВУ), які принципи організації були закладені в її основу, і, які завдання виконувались, – це не тільки пізнання недавньої історії, але й можливість усвідомлення підходів для вирішення проблем сьогодення. Таким чином, ці питання для удосконалення оперативно-службової діяльності сучасних прикордонників мають пізнавальне, наукове й практичне значення.

Про актуальність проблеми свідчить також наявність низки різнопланових наукових досліджень і публікацій. Так, В. Чамара аналізував історію, розбудову прикордонних структур регіону, виконання їх завдань [1], автори книги "Прикордонні війська України: історія і сучасність" – оперативно-службову діяльність порубіжників [2]. Зі статей О. Перехрест [3], Р. Флішаровського [4], В. Бужана [5], Л. Бровченка [6], В. Зубача [7] дізнаємось про діяльність військовослужбовців прикордонних загонів, застав, комендатур і контрольно-пропускних пунктів Північно-Західного напрямку. Узагальнені дані про розвиток Північно-західного напрямку ПВУ можна почерпнути в матеріалах командувача військ напрямку генерал-майора В. Карася [8], у авторів газети "Прикордонник України" [9], книги "Державна прикордонна служба України: історія та сучасність" [10], які в контексті виконання прикордонниками завдань по охороні державного кордону, дають ретроспекцію регіональних структур з часу їх створення. Але досі комплексного наукового дослідження становлення та розбудови Північно-Західного об'єднання ПВУ впродовж 1992–2003 років проведено не було.

Метою статті є дослідження процесу становлення і розбудови прикордонних структур на північно-західній ділянці державного кордону України, та підсумків їх оперативно-службової діяльності у 1991–2003 рр.

Після проголошення незалежності одними з перших прийняли законодавчі акти, які створювали власні ПВ. Так уже 30.08.1991 р. видано Указ Президії Верховної Ради України "Про підпорядкування Україні Прикордонних військ, що дислокуються на її території" [11: 320]. 4 листопада прийнято Закони України "Про державний кордон України" [12] і "Про Прикордонні війська України" [13].

На відміну від південної, а особливо східної і північної ділянок державного кордону України, західна, після розпаду СРСР, мала свої прикордонні структури. Це були з'єднання та частини Західного прикордонного округу ПВ КДБ СРСР. У 1991 р. в новостворених ПВУ західний кордон прийняли під охорону Львівський, Мукачівський, Чернівецький прикордонні загони (далі – ПРИКЗ) [14: 11].

Керуючись миролюбною політикою, враховуючи бажання максимально сприяти розвитку добросусідських відносин між державами і народами, підтримувати економічні стосунки, а також надіючись на здійснення спільної охорони кордонів по периметру колишнього СРСР силами прикордонних відомств країн СНД, у 1991 р. Україна на білоруській, молдовській і російській ділянках планувала організацію лише прикордонно-митного контролю.

Але дійсність дуже швидко внесла свої корективи. Вал незаконних мігрантів, контрабандистів, збройні конфлікти у сусідніх державах – все це вимагало термінового реагування. Адже, як пригадував генерал-лейтенант В. Бондар: "...Ситуація була повністю безконтрольною. Майже поруч з нашими постами вибухали снаряди, горіли будинки, гинули люди. Треба було щось робити аби вогонь війни не торкнувся нашого кордону, не опалив українську землю. І ми, прикордонники... робили все, щоб такого не трапилось..." [15: 22–23].

Враховуючи обстановку на державному кордоні, з метою створення відповідних прикордонних структур та підвищення оперативності управління частинами і з'єднаннями, навесні 1992 р. була проведена робота по створенню регіональних об'єднань.

Північно-Західне управління (далі – ПЗУ, з 13.12.1995 – ПЗН) ПВУ було створене на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 4.05.1992 р. № 221-03 "Про створення Південного, Південно-Східного, Північно-Західного управлінь ПВУ" та наказу Голови Держкомкордону від 8.05.1992 р. № 042, з місцем дислокації у м. Львові [16: 1].

З цього часу війська управління, у взаємодії з військами суміжних управлінь ПВУ, з'єднаннями і частинами Західного Оперативного Командування, 28 корпусом ППО, органами виконавчої влади, територіальними органами СБУ, МВС, регіональними митницями (Західною, Карпатською, Подільською), іншими структурними підрозділами, які здійснювали свою діяльність на державному кордоні, прикордонною охороною суміжних країн приступили до забезпечення охорони українських рубежів.

20 травня 1992 р. наказом Голови Держкомкордону № 047 управлінням ПВУ були визначені для охорони ділянки державного кордону. Цим наказом на ПЗУ покладалося завдання з охорони північно-західної ділянки кордону в межах Житомирської, Рівненської, Волинської, Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської, Чернівецької областей. У 2000 році військам на пряму було також передано під охорону 124,1 км кордону, який проходив у межах радіоактивно забрудненої, внаслідок Чорнобильської катастрофи, зони в Київській області [17: 12]. До того спільним наказом Держкомкордону і МВС від 22 серпня 1996 р. № 354/582 було визначено порядок взаємодії цих відомств при виконанні завдань у межах території, яка зазнала радіоактивного забруднення [18: 53–58].

У 1992 р. у ПЗУ ввійшли Львівський, Мукачівський, Чернівецький прикордонні загони. У тому ж році, 20 жовтня, був сформований Луцький загін прикордонного контролю (далі – ЗПК) (1999–2003 рр. – Волинський ПРИКЗ, з 2003 знову Луцький ПРИКЗ). 20 червня 2001 р. до них приєднався новостворений Житомирський ПРИКЗ.

Розбудова управління продовжувалась і в ході цього процесу відбувся ще ряд знакових подій. Так, до його складу вплилась створена в 1993 р. у Луцьку 25 авіаескадрилья (розформована у 2000 р.) [19: 183]. У 1994 р. створено санітарно-епідеміологічний загін; з'єднання та частини, що перебували в оперативному підпорядкуванні управління – повністю передані у його бойовий склад; додатково включено 2 навчальні загони, 2 інженерно-будівельні батальйони; створена Військова рада [20: 2]. Включена в склад управ-

лінійна школа сержантського складу КПП ПВУ, м. Любомль, (до 1.03.1993 – 21 міжокружна школа прапорщиків), у жовтні 1996 р. була розформована [21: 2].

Таким чином, до 2002 року війська ПЗН мали у своєму складі 5 ПРИКЗ, 3 окремих контрольно-пропускних пункти (далі – ОКПП), 3 навчальні частини, 2 інженерно-будівельних батальйони та військовий шпиталь, які охороняли ділянку державного кордону з шістьма країнами загальною протяжністю 2048,807 км, в тому числі з Білоруссю – 672 км, Польщею – 544 км, Словаччиною – 96,7 км, Угорщиною – 135,1 км, Румунією – 431 км, Молдовою – 170 км [22: 93].

Безпосередньо службу з охорони державного кордону несли 102 лінійні, 4 резервні застави, 2 застави з супроводу потягів та 1 застава спеціального призначення. З них 26 прикордонних застав виконували завдання в гірських умовах [23: 77]. На ділянці на пряму функціонували 34 автомобільних, 18 залізничних, 5 авіаційних та 16 пішохідних пунктів пропуску [24: 13].

9 липня 2002 р. створено Північний напрям ПВУ, а з 1 січня 2003 р. в його підпорядкування передані Житомирський та Волинський ПРИКЗ. Тому в червні 2002 р. ПЗН реформовано в Західний напрям ПВУ.

З квітня 2003 року на базі окремих контрольно-пропускних пунктів "Прикарпаття" та "Закарпаття" в процесі реформування Львівського і Мукачівського загонів відбулося розгортання Чопського і Мостиського прикордонних загонів.

Отже, на липень 2003 р. об'єднання мало у своєму складі 5 ПРИКЗ, навчальний загін у Великих Мостах, військовий шпиталь та окрему інженерно-будівельну роту. Протяжність державного кордону – 1368 км в межах Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської, Чернівецької областей.

Командувачем військ ПЗН у 1992–2002 роках був генерал-лейтенант М. Йолтуховський, у 2002–2003 рр. – генерал-майор М. Гурський. З квітня 2003 р. на посаду начальника на пряму призначили генерал-майора В. Карася.

Особливістю підзвітної ПЗН ділянки кордону була її велика протяжність, різноманітність рельєфу місцевості: річковий (Закарпаття, Волинь, Буковина), лісисто-болотистий (Волинь, Рівненщина, Житомирщина, Київщина), гірський, з різкими перепадами висот (Закарпаття, Буковина) [25: 152].

Значний вплив на розвиток оперативної обстановки на західній ділянці кордону мало загострення криміногенної обстановки. Нелегальна міграція, взята під жорсткий контроль міжнародними злочинними угрупованнями, поширювалась як географічно, так і за розмірами й активізувалась не тільки в Закарпатті (як це було в перші роки), але й на Буковині, Волині.

Відсутність чіткої системи боротьби з незаконною міграцією на всій території України, недосконалість законодавчої бази призводили до того, що нелегали практично безперешкодно перетинали країну і збільшували тиск на систему охорони "зеленого" кордону в межах відповідальності ПЗН. Так, у січні 1999 р. на ділянці прикордонної застави "Варяж" Львівського ПРИКЗ була затримана група нелегальних мігрантів у кількості 114 громадян. У квітні 2000 р. – група з 115 осіб [26].

Відбувалось поступове, цілеспрямоване корегування прикордонної політики з боку наших сусідів, посилення охорони державного кордону, прикордонно-митного контролю. Вступ до НАТО Польщі та Угорщини надав нашим спільним кордонам нових якісних рис. Аналіз наявної оперативної інформації свідчив про певну активізацію розвідувальної діяльності спецслужб цих держав проти України, зокрема, ведення розвідувальної роботи у військах та стратегічних об'єктах, як у прикордонних районах, так і в центральних регіонах нашої країни.

Характерною особливістю північно-західної ділянки була наявність "традиційних" кордонів з відповідними інженерно-технічними спорудами, роками напрацьованою системою охорони, а також "нових" – правове оформлення яких до кінця так і не було завершено.

Для гірської місцевості (Закарпаття, Буковина) характерними були: наявність важкодоступних ділянок; можливість гірських обвалів, сходів сніжних лавин, зсувів ґрунту; різкі зміни погоди протягом доби; малонаселеність; слабо розвинена мережа доріг, разом з

тим наявність значної кількості гірських стежок, які активно використовувались порушниками з метою обходу наших прикордонних нарядів.

Відносно обстановки, яка складалась на ділянці військ ПЗН, фізико-географічних та кліматичних умов, наявності сил та засобів, їх можливостей, планувались та вживались контрольні, оперативно-розшукові та режимні заходи, спрямовані на своєчасне запобігання, виявлення і припинення порушень законодавства України про державний кордон. В основу охорони кордону покладено комплексне застосування різноманітних сил та засобів.

Основні зусилля в охороні кордону зосереджувались на напрямках підвищеної оперативної активності, при цьому враховувались дані та результати фільтраційно-дізнавальної роботи, наявність оперативної інформації. Найбільша щільність прикордонних нарядів створювалась на 2 та 3 рубежах охорони.

Для виявлення та затримання порушників кордону, які використовували залізничний транспорт, організовувалась служба спеціальних прикордонних нарядів на залізничних станціях, а також супровід потягів [27: 153–155].

До охорони державного кордону активно залучались члени громадських формувань, яких на ділянці військ напряму було створено 138, до їх складу входило 1798 осіб. На ділянці кожного прикордонного підрозділу діяло від 2 до 20 громадських формувань. Поновили діяльність клуби ЮДП [28].

Активною формою протидії нелегальній міграції та контрабандній діяльності на кордоні стало проведення прикордонних операцій як самостійно, силами та засобами військ напряму, так і у взаємодії з органами МВС, СБУ, митною вартою. Так, у першому кварталі 2001 р. на ділянках 7, 27, і 31 ПРИКЗ було проведено дві прикордонні операції, в ході яких затримано 56 порушників кордону, контрабандних товарів на суму 41760 грн., виявлено 53 викрадених автомобілі, з яких 34 на ОКПП "Закарпаття" [29: 227].

Для реалізації оперативної інформації активно використовувались застави для виконання спеціальних завдань.

Охорона державного кордону на річках здійснювалась з урахуванням режиму ріки, наявності островів, переправ, гідротехнічних та інших споруд.

Свої специфічні особливості мала організація охорони кордону з Республікою Білорусь та Республікою Молдова, а також виконання завдань у районах, які постраждали від Чорнобильської катастрофи.

На відміну від інших ділянок кордону, основні зусилля там зосереджувались на напрямках, де до державного кордону вели, або перетинали його дороги, які використовувались для незаконного переміщення товарів через кордон, основна щільність сил та засобів створювалась, як правило, на першому рубежі охорони з метою затримання порушників законодавства з прикордонних питань під час здійснення правопорушень безпосередньо на кордоні, з подальшим притягненням їх до адміністративної, а за необхідності, й до кримінальної відповідальності.

Служба на радіоактивно забрудненій території організовувалась та здійснювалась спеціальними прикордонними нарядами на основних автомобільних шляхах методом автопатрулювання та на стаціонарних або тимчасових КрП, посилювався контроль за виконанням правил прикордонного режиму по зовнішньому периметру зони шляхом висилки рухомих прикордонних нарядів. Служба організовувалась вахтовим методом, заміна особового складу здійснювалась через 15 діб.

Незважаючи на різноманітні особливості охорони північно-західної ділянки, основними принципами в її організації залишались: законність; готовність з'єднань, частин, підрозділів, особового складу виконувати поставлені завдання в різних умовах обстановки; активність, адекватність заходів, що вживались, реальним даним обстановки; комплексне застосування наявних власних та взаємодіючих сил та засобів; зосередження основних зусиль на оперативно важливих напрямках; безперервність охорони та глибока її побудова, своєчасний маневр, прихованість, раптовість дій; бойова злагодженість підрозділів; висока професійна підготовка особового складу; моральна самосвідомість, психологічна стійкість, пильність, дисциплінованість військовослужбовців; всебічне забезпечення дій підрозділів; організація та забезпечення якісного добору, вивчення і роз-

становка кадрів; вдосконалення співробітництва з центральними органами виконавчої влади, державними адміністраціями прикордонних областей та районів, прикордонною охороною суміжних держав; проведення фільтраційно-дізнавальної роботи; активізація роботи з удосконалення негласного апарату; здобування випереджувальної інформації; пошук та впровадження нових, ефективних форм і способів охорони кордону [30: 158–159].

Загалом, виконуючи завдання по охорони державного кордону, на північно-західній ділянці прикордонники за досліджуваний період затримали понад 101 тисячу 229 порушників кордону, серед яких 42 тисячі 410 – незаконні мігранти. Крім того, вилучили 319 одиниць зброї, понад 13 тисяч штук боєприпасів, близько 7400 кілограмів наркотичних речовин. Щодо затриманої за цей період контрабанди, то експерти оцінюють її в 40 мільйонів 246 тисяч гривень та більш ніж 117 мільярдів 432 мільйони карбованців (в цінах 1996 р.) [31].

У 2003 р. відбулось реформування ПВУ у правоохоронний орган спеціального призначення. 3 квітня 2003 р. прийняли Закон України "Про Державну прикордонну службу України", який набрав чинності з 1 серпня 2003 р. Тому з 1 серпня 2003 р. Західний та інші напрями ПВУ реорганізували в регіональні управління – територіальні органи, котрі створили "з метою ефективного виконання покладених на ДПСУ завдань", у складі яких вони й продовжили свою діяльність [32: 6–7].

Подальші дослідження стосуватимуться особливостей охорони державного кордону та оперативно-службової діяльності військ ПВУ на ділянці кордону Азово-Чорноморського напрямку в 2000–2003 роках.

Список використаних джерел

1. Чамара В. Там де гори й полонини... // Кордон. – № 1. – 2002. – С. 12–13.
2. Досвід боротьби з протиправною діяльністю на західній ділянці державного кордону // Прикордонні війська України: історія і сучасність. – Хмельницький: Видавництво НАПВУ, 2001. – С. 151–159.
3. Наплив нелегалів із Чечні // Урядовий Кур'єр. 19 липня 2003. – С. 5.
4. Флішаровський Р. Кордон має надійних охоронців // Волинь. 5 червня 2003. – С. 1.
5. Бужан В. Ключі від кордону у нашій кишені // Ратуша. 19 лютого 2000. – С. 3.
6. Бровченко Л. Стражи пушистої гори // Голос України. 21 юня 2000. – С. 4.
7. Зубач В. Прикордонники захищають державу і не менш активно... боргують їй // Європа центр. 1 липня 2000. – С. 2.
8. Карась В. "Недоторканність кордону – головне завдання нашої служби" // Армія України – Західний кордон. 17 лютого 2004. – С. 5–6.
9. Північно-Західний напрям ПВУ: 10 років на варті державного кордону // Прикордонник України. 23 травня 2002. – С. 7.
10. Західне регіональне управління ДПСУ // Державна прикордонна служба України: історія та сучасність / За заг. Ред. М.М. Литвина; редкол.: М.М. Литвин та ін. – К.: "ПРИНТ-ЕКСПРЕС", 2004. – С. 92–107.
11. Указ Президії Верховної Ради України від 30.08.1991 р. № 1464-ХІІ "Про підпорядкування Україні Прикордонних військ, що дислокуються на її території" // Прикордонні війська України: історія і сучасність. – Хмельницький: Видавництво НАПВУ, 2001. – С. 320.
12. Закон України "Про державний кордон України" № 1777-ХІІ від 4.11.1991. – Хмельницький, 1993. – 11 с.
13. Закон України "Про Прикордонні війська України" № 1779-ХІІ від 4.11.1991. – Хмельницький, 1993. – 6 с.
14. Стан та підсумки службово-бойової діяльності ПВУ. 1991–1998 рр. – К.: Держкомкордон, 1998. – 32 с.
15. Боднар В. Все починалося у 91-му... // Діордієв Д. Н., Мельник І. О., Войтенко Є. В. Адреса мужності – Південний кордон. – Одеса: Друк, 2001. – С. 21–28.
16. Центральний архів ДПСУ (далі – ЦА ДПСУ). – Ф. 5. – Оп. 36. – Спр. 1.
17. Чамара В. Вказ. праця. – С. 12–13.
18. Поточний архів Сховище документів Адміністрації ДПСУ (далі – СД АДПСУ). – Інв. 2979. – Спр. 16. – Т. 6. – Арк. 53–58.
19. Авіація Державної прикордонної служби України // Державна прикордонна служба України. – С. 182–189.
20. ЦА ДПСУ. – Ф. 5. – Оп. 36. – Спр. 1.
21. ЦА ДПСУ. – Ф. 5. – Оп. 506. – Спр. 206.
22. Західне регіональне управління ДПСУ. – С. 92–107.
23. СД АДПСУ. – Інв. 2974^а. – Спр. 16. – Т. 1. – Арк. 77–79.
24. Чамара В. Вказ. праця. – С. 12–13.
25. Досвід боротьби з протиправною діяльністю. – С. 151–159.
26. Кучеров А. На-

ряд зупинив на кордоні цілу роту // Україна молода. 15 січня 1999. – С. 3; Його ж. Сразу 115 порушителей границы // Правда Украины. 18 апреля 2000. – С. 1. 27. Досвід боротьби з протиправною діяльністю. – С. 151–159. 28. Суботін В. Участь громадськості та громадських організацій в охороні державного кордону України // Прикордонник України. 22 січня 2005. – С. 3. 29. Поточний Архів відділу документального забезпечення Західного регіонального управління ДПСУ. – Інв. 2150. – Т. 1. – Спр. 1. – Арк. 225–228. 30. Досвід боротьби з протиправною діяльністю. – С. 151–159. 31. Північно-Західний напрям ПВУ. – С. 7. 32. Закон України від 3.04.2003 р. № 661-IV "Про Державну прикордонну службу України" // Закони України з прикордонних питань. – Хмельницький: Вид-во Національної академії ДПСУ, 2003. – С. 19–43.

Kabachyns'kiy Mykola

**FORMING OF THE BORDER-GUARD STRUCTURES IN THE NORTH-WESTERN
AREA OF THE STATE BORDER OF UKRAINE IN 1991–2003**

The article investigates the process of forming of the border-guard structures in the North-western area of the state border of Ukraine and also assesses the results of their service-operational activity in 1991–2003.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

УДК 93 (477)

Віктор Гриськів

КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ НА СЛУЖБІ У МОСКОВСЬКОГО ЦАРЯ

У статті подається огляд діяльності українського князя, першого з достовірно відомих козацьких гетьманів, засновника Запорізької Січі Дмитра Вишневецького-Байди в період його перебування на службі у московського царя Івана Грозного (1557–1561).

Про Дмитра Івановича Вишневецького, українського князя, першого з достовірно відомих козацьких гетьманів, написано немало. Метою даної статті є повніше висвітлення того періоду життя й діяльності князя, який стосується служби у московського царя в тому числі за даними турецьких архівів, викладених у статті французького дослідника Шантала Лемерсьє-Келькеже.

Перші згадки про його стосунки з московським урядом відносяться до 1556 року. У той час він дізнався, що у березні того року на берегах Дніпра з'явився російський загін під проводом дяка Михайла Ржевського, який за наказом московського уряду повинен був "добувати язиків і провідувати про кримського хана" [13: 18]. В загоні були переважно путивльські козаки [3: 131].

У своєму звіті Івану Грозному з червня 1556 року він писав: "...на Днепре к нему пристали литовские люди, отаманы Черкаские, Млинским зовут, да Михайло Ескович, а с ним триста человек, каневских черкас" [1: 30] (черкасами московити називали українських козаків – В.Г.).

У вересні 1556 року до Москви прибув один з отаманів, який супроводжував Ржевського під Очаків – Михайло Єськович, та привіз цареві чолобитну від Вишневецького, щоб той звелів собі служити [12: 493]. Московський цар прийняв пропозицію військової служби, передав Вишневецькому грамоту і подарунки, а також послав на Хортицю своїх посланців – боярських синів Андрія Щепотьєва та Нечая Ртіщева для скріплення договору [2: 32].

Після того як татари на чолі із ханом Девлет-Гіреєм взимку 1557 року у відповідь за напад на Іслам-Кермен зруйнували твердиню Вишневецького – замок на острові Хортиця, Вишневецький зрозумів, що уряд Великого князівства Литовського не може надати йому потрібної підтримки, і переходить на службу до московського царя Івана Грозного [3: 132]. В жовтні 1557 р. через своїх послів – тих же Андрія Щепотьєва, Нечая Ртіщева, Михайла Єськовича а також князя Семена Жижемського, він доносить цареві, що збирається до нього їхати, але перед тим вважає за потрібне здійснити ще один похід під Іслам-Кермен [13: 20]. Тоді ж він повідомляв, що зайняв Черкаси і Канів, а в листопаді того ж року приїхав до Москви, передавши цареві ці міста [14: 566]. Але цар, не бажаючи загострювати стосунки із Сигізмундом-Августом, повелів йому повернути ті замки королеві. Натомість, влаштувавши Вишневецькому урочисту зустріч, дав йому місто Бєлєв з усіма волостями і селами у вотчину, багато дарунків грошима й уборами і на приїзд десять тисяч рублів – величезну на той час суму [5: 121]. Московському послу до Варшави Роману Пивову про Вишневецького наказано було говорити, що цар "пожалував його великим своїм жалуванням, грішми й одягом, дав йому після приїзду з десять тисяч рублів; та пожалував йому у вотчину місто Бєлєв з усім, як було за бєлєвськими князями, а крім того, дав йому багато сіл під Москвою; а він государеві нашому хрест цілував, що йому государеві нашому служити правдою і до самої смерті" [9: 286].

Отже, як бачимо, князь Дмитро зрозумів, що для реалізації його планів щодо ослаблення або й знищення Кримського ханства з метою захисту українських земель йому по-

трібний союзник, тому він розриває відносини з Литвою і переходить на службу до московського царя.

У січні 1558 року розпочинається Лівонська війна (1558–1583) за вихід Росії до Балтійського моря, яка поступово поглинула всю увагу Івана Грозного. Тоді ж цар доручає Дмитрові Вишневецькому очолити похід проти кримських татар, дав йому 5000 російських ратників і з ним разом наказав іти кабардинським князям (п'ятигорським черкесам) [14: 566]. Одночасно було вирішено послати посольство в Литву, щоб переконати литовський уряд до спільної боротьби із Кримом. Був і привід – хан, розгніваний вчинками Вишневецького, зірвав свій гнів на литовській Україні – не зважаючи на всі заходи литовського уряду зняти з себе усяку відповідальність за вчинки Вишневецького і взагалі не допустити розриву з Кримом. На початку року калга з двадцятитисячною ордою несподівано напав на Брацлавщину, зруйнував і пограбував її, а також сусідні волості Волині та Поділля (Хмільницьку, Барську та інші) і з сорокатисячним ясирем спокійно повернувся додому [5: 122].

Тож цілком очевидно, що Іван Грозний намагався поставити Вишневецького у таку політичну ситуацію, за якою князь представляв би перед Туреччиною і Кримом інтереси не так московської, як польсько-литовської сторони. Мабуть саме тому Вишневецькому було доручено організувати переслідування кримської орди і відібрати у неї "польський полон" [10: 99]. До короля ж написав Іван, що він співчуває біді, якої зазнала Литва внаслідок набігу кримчаків; що час їм обом розпочати проти них боротьбу і він готовий допомагати королеві в цьому усіма засобами [7: 250]. Царському послові у Варшаві доручалося говорити: "Государь послал на Днепр князя Дмитрея Вишневецкого со многими людьми, чтоб над царевичем поискати и пленных бы людей освободити, заже на Волини живет все християнство и государь о их невзгодах велми скорбит" [10: 99].

Вишневецький вирушив з Москви разом з кабардинським мурзою Канкlichem, власним братом, отаманом, сотськими і стрільцями. Він ішов судном на Астрахань, з Астрахані по суші до черкесів у Кабарду; в Кабарді йому звелено було набрати військо і йти попри Азов на Дніпро, на Дніпрі стояти і спостерігати за кримським ханом, "на скільки Бог допоможе" [13: 21]. Виконуючи царський наказ, Вишневецький спочатку зупинився під Перекопом і спостерігав за татарами. Під Перекопом він розгромив невеликий татарський загін і пішов "на Тованський перевіз нижче Іслам-Кермена за 25 верств, і на перевозах стояв три дні" [3: 132].

Вишневецький доносив цареві через Івана Мягкова, що не зустрів значного опору з боку татар, оскільки король дав знати кримському ханові про його наближення, і тому "цар Кримської улусы все забил за Перекоп, а сам в осаде был" [3: 132]. Дмитро Вишневецький не став штурмувати Перекоп, очевидно вважаючи, що має недостатньо для цього сил, і повернувся з козаками й московським військом на о. Хортицю, де зустрівся з прибулими московськими ратниками під проводом Михайла Ржевського, Гната Заболотського і Ширяя Кобякова, які привезли з собою провіант, жалування і великі запаси амуніції. Вишневецький відіслав додому хворих і потомлених з Онуфрієм Лашицьким, а сам вирушив на Іслам-Кермен [10: 99]. Згодом він планував похід за Перекоп на Козлов, про що повідомив царя [2: 34]. У відповідь Іван Грозний через Микиту Карпова звелів Вишневецькому "до себе їхати", а на Дніпрі залишити невеликі загони стрільців і козаків під проводом дяка М. Ржевського [12: 494]. Любомир Винар відзначає, що цей наказ царя став "основою конфлікту з Москвою, який згодом закінчився повним розривом між ними" [2: 34]. План же Вишневецького щодо походу за Перекоп доручено реалізувати московському воєводі Данилові Адашеву [5: 124].

Сучасний український історик Володимир Сергійчук вважає, що під час цього походу князь Вишневецький завдав татарам більше шкоди, ніж про це згадується в московських джерелах, оскільки в травні 1558 у своєму листі до польського короля турецький султан знову нарікає на Дмитра і вимагає його "конечно спіймати, аби спокійно стало" [6: 32].

В історичній літературі існує декілька гіпотез відносно причини відкликання Д. Вишневецького до Москви. Володимир Голобуцький вбачає в цьому недовіру Івана Грозного до дій Вишневецького, яку пояснює крутим характером московського царя і тим, що "Вишневецький, недавній підданий Литовсько-Польської держави, яка стояла за спиною

Лівонії, справді міг повернути у принагідну хвилину назад, що пізніше, в 1562 році, і сталося" [3: 132]. Любомир Винар вважає цю тезу неправдоподібною, аргументуючи це тим, що Вишневецького "величаво приймали в Москві" і подарували цінні дарунки. Він припускає, що "надзвичайна популярність Вишневецького серед запорозьких козаків теж не мусіла бути до вподоби москалям, а до того могли вплинути певні непорозуміння між Вишневецьким і Ржевським та іншими московськими старшинами" [2: 36].

На погляд Володимира Сергійчука, Іван Грозний, "цінуючи українського князя як умілого воєначальника, хотів мати його під своєю рукою в разі нападу татар або доручити йому нове, відповідальніше завдання" [10: 102].

На думку Михайла Грушевського, можливо, "що супроти Литви вважали невідповідним тримати Вишневецького на Дніпрі" [5: 124].

На нашу думку, аргументованішою є позиція Володимира Голобуцького та Михайла Грушевського, адже, з огляду на Лівонську війну, Литва була потенційним суперником Москви і згодом таки вступила у війну проти Московської держави на боці Лівонського ордену.

Що б не спричинило рішення царя, Вишневецький до Москви поїхав, залишивши дяка Ржевського з козаками [7: 270].

В грудні того ж року хан дізнався, що цар з великим військом вирушив до Лівонії і, зібравши стотисячну орду, вирушив на Московщину, розіславши загоны під Рязань, Тулу і Каширу. Але на ріці Мечі від полонених командував головним татарським загоном царевич Магмет-Гірей дізнався, що найстрашніші для кримчаків люди – князь Дмитро Вишневецький і боярин Іван Шереметєв до Лівонії не відправилися, а знаходяться перший в Белєві, другий – в Рязані, повернув назад, втративши загиблими від голоду і холоду багато коней і людей [12: 495]. На думку Сергійчука, наведений факт переконливо свідчить про неабиякий авторитет Вишневецького серед кримців, і це, без сумніву, так і є.

У відповідь на цей напад в лютому 1559 р. цар відправив проти татар із п'ятитисячним загоном козаків і черкесів на Дон Дмитра Вишневецького. У квітні він повідомляв цареві, що розгромив під Азовом загін з 250 кримських татар, а Михайло Черкашенин (який, очевидно, ішов з ним на з'єднання) знищив другий загін [14: 566]. Французький дослідник Ш. Лемерсьє-Келькеже, який працював у стамбульських архівах, зазначає – в оттоманських документах повідомляється, що загін Вишневецького складався з донських козаків та черкеських племен [8: 53]. Після цього князь Дмитро почав штурм Азова. Гарнізон, до складу якого входило 200 яничар, зумів його відбити лише за допомогою ногайської орди і при підтримці турецької ескадри з 6 великих і кількох малих галер [8: 53]. Звісно, турки переполошилися, адже через Азов до Стамбула постачалися харчі та будівельний ліс [3: 133].

Більше того, облога фортеці спричинила також голод у Великій Ногайській орді, яка розташовувалася між Волгою та Доном [8: 55]. Внаслідок цього навіть почалося її переселення у турецькі буджацькі володіння [10: 106].

Для допомоги на Дон вислали турецький флот на чолі з адміралом Алі Реїсом. Він перешкодив повторній облозі Азова загонами Вишневецького. Алі Реїс доносив турецькому диванові, що прибуття його галер у гирло Дону змусило "Дмитрашку" (так називають князя Дмитра турецькі джерела, які відшукав у архівах Стамбула французький дослідник Шантал Лемерсьє-Келькеже) відступити на північ, а також перешкодило іншому московському воєначальнику прийти Вишневецькому на поміч з чотиритисячною армією [8: 56].

За свідченнями тогочасних турецьких документів, після цього загоны під проводом Вишневецького на великих човнах подолали морську протоку і напали на Керч. Бей Кафи Сінан повідомляв у Стамбул, що оттоманській ескадрі вдалося відбити цю атаку, після чого "Дмитрашка" повернувся через Азовське море до гирла Дону і піднявся по ньому вгору, де, побудував невеликі форти, готуючись до нового наступу навесні [10: 107]. Ця підготовка князя потурбувала турків. Той же самий бей Кафи, наприклад, на основі даних, отриманих від ногайців, повідомляв, що на північ від Азова зосереджені російська армія і армія "Дмитрашки", в яких нараховується 70 тисяч чоловік [8: 58].

До того ж часу відноситься лист кримського хана до Великої султанської ради, в якому повідомляється про відбиття атак черкесів на Таманський півострів і на Кафу [10: 107]. Ці атаки, безперечно, пов'язані із діяльністю Вишневецького в цих місцях.

Обидва ці походи (1558 і 1559 років), що відбулися за участю черкеських князів, зблизили до них Дмитра. Взимку 1559–1560 років Дмитро Вишневецький, не змирившись з попередніми невдачами, за підтримки черкесів "племіні Жане" знову штурмував Азов. Однак його атаки були відбиті і цього разу [10: 108].

У жовтні Вишневецький приїхав у Москву з черкеським мурзою Ічуруком, який клопався перед московським урядом, щоб черкесів прийняли у московське підданство [2: 36]. Черкеське посольство зверталось з цього приводу до московського царя ще 1552 року. В 1557 році кабардинські послы присягнули на підданство Росії [3: 134].

В лютому 1560 року цар призначив Вишневецького воєводою п'ятигорських черкесів на Кавказі [2: 36]. Чому саме його? На це, очевидно, є дві причини. Причина перша – цілком зрозуміло, що під час спільних походів Вишневецький здобув довіру черкесів, і, можливо, саме його вони хотіли бачити своїм воєводою в першу чергу. Причина друга – у розпал Лівонської війни московському цареві неабияк потрібно було зберегти із Кримом перемир'я і, щоб відволікти Вишневецького від татарських справ, його і послали воєводою до черкесів. Михайло Грушевський вважає, що до такого рішення московського царя спричинило, можливо, "поняття про одноплеменність дніпровських Черкаскозаків з кавказькими Черкесами" [5: 124].

Як повідомляють російські джерела, 1560 року Вишневецький отримав від царя наказ разом з черкеськими князями, підданими його, "промишляти над кримським ханом" [3: 134].

Французький посол у Стамбулі в своїх донесеннях на початку 1561 року повідомляв про похід Вишневецького із черкесами під Кафу, про підготовлені турками до відправлення 20 галер для захисту Кафи та Азова і про очікуваний похід Вишневецького разом з черкесами у бік Мінгрелії (сучасна Західна Грузія – В.Г.) [10: 134]. У розпорядженні Вишневецького, крім українських козаків, були також донські козаки і черкеси племіні Жане [8: 61]. Все це свідчить про бурхливу військову діяльність, яку розгорнув Вишневецький.

Невдовзі після цього Вишневецький вирішив порвати з Москвою і повернутися до Литви. Польський учений Юзеф Вольф вважає, що до цього його спонукали зміни в характері Івана Грозного, спричинені смертю цариці Анастасії Романівни 7 серпня 1560 року і негайно після цього розпочаті езекуції та переслідування [14: 567]. Російський історик М.М.Карамзін також вважає, що Вишневецького до цього спонукали "жестокости царя" і "злое свое нравие тирана" [7: 305]. Дмитро Яворницький пише, що йому причини повернення Вишневецького до Литви невідомі – можливо, йому не сподобалося як обходився Іван Грозний у той час із боярами у Москві, можливо, йому просто не сиділося на одному місці [13: 23]. С.М. Соловйов вказує на певні невідомі причини [12: 576]. Любомир Винар вважає, що з Москвою Вишневецький розійшовся через те, що "його відсунено від Запоріжжя, а його пляни протитатарської кампанії дано до реалізації московським полководцям" [2: 37].

Вишневецький вирішив повернутися на українські землі й далі працювати над організацією козацтва. Скориставшись, очевидно, із нового походу на Дніпро, звідти просить короля дозволу повернутися і отримує від нього дозвіл і охоронний лист (від 5 вересня 1561 р.). Одночасно король повідомляв старосту Черкаського і Канівського князя Михайла Олександровича Вишневецького (двоюрідного брата Дмитра), що брат його князь Дмитро Вишневецький "бажаючи служити своєму природному панові прибув із землі П'ятигорської за Дніпро і знаходиться в урочищі Монастирському за 30 миль від Черкас", доручаючи йому одночасно порозумітися з козаками і довідатися, чи не хотіли б вони служити у Лівонії. Вслід за тим король надав Дмитрові інший охоронний лист на приїзд до королівського двору. Внаслідок цього князь Дмитро вже в грудні 1561 року був на Литві [14: 567]. У Москві виїздом Вишневецького досить схвилювалися. Іван Грозний, вислав у Литву посланця Клобукова, якому був даний наказ: "Если спросят о Вишневецком, то отвечать: притек он к государю нашему, как собака, и потек от государя, как собака же, а государю нашему и земле убытка никакого не учинил" [12: 576].

Очевидно, що князь Дмитро мав наміри ліквідувати загрозу, яка йшла від Кримського ханства та його сюзерена Османської імперії щодо українських земель. Саме з цією військово-стратегічною метою він заснував на Дніпрових порогах першу Запорізьку Січ, згуртувавши довкола себе козаків. Переконавшись, що уряд Великого князівства Литовського не має ані бажань, ані можливостей допомагати у здійсненні його планів він, з метою активізації боротьби проти татар і турків, переходить на службу до московського царя. Побачивши ж, що в світлі Лівонської війни протитатарська політика Івана Грозного відійшла на другий план, і, що внаслідок крутого повороту у поведінці царя соратником його бути стало небезпечно (яскравим прикладом цього служить доля страченого в 1561 році воєводи Данила Адашева), він повертається до короля польського і великого князя литовського Сигізмунда-Августа. Ш. Лемерсьє-Келькеже називає князя Дмитра "кондотьером", тобто найманцем, але ціком ймовірно, що основною його метою був захист українських земель від руйнівних набігів татар.

Список використаних джерел

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные "Археологическою Комиссиею". – С.-Петербург: В типографии Эд. Праца, 1865. – Т. II. – 288 с.
2. Винар Л.Р. Силуети епох. Дмитро Вишневецький. Михайло Грушевський. – Дрогобич: Відродження, 1992. – 184 с.
3. Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – Київ: Вища школа, 1994. – 539 с.
4. Грушевський М.С. Байда-Вишневецький в поезії й історії. // Наука і суспільство. – 1989. – №4. – с. 54–60. – №5. С. 55–61.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Київ: Наукова думка, 1995. – Т. VII. – 628 с.
6. Жерела до історії України-Руси. "Археологічна Комісія НТШ", Матеріали до історії Української козащини, т.1. Документи по рік 1631, видав Іван Крип'якевич. – Львів: НТШ, 1908. – 408 с.
7. Карамзин Н.М. История государства Российского. – Москва: Наука, 1989. – Т. VIII. – 405 с.
8. Лемерсьє-Келькеже Ш. Литовский кондотьер XVI века князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов. // Франко-русские экономические связи. – Москва-Париж: Наука, 1970. – С. 38–64.
9. Полное собрание русских летописей. – Москва: Наука, 1965. – Т. XIII. – 534 с.
10. Сергійчук В.І. Дмитро Вишневецький. – Київ: Україна, 2003. – 192 с.
11. Сергійчук В.І. Байда-Вишневецький – ратник української землі. // Дніпро. – 1989. – №2 – С. 122–132.
12. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Москва: Соцэкгиз, 1960. – Кн.3. – 778 с.
13. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Київ: Наукова думка, 1990. – Т. II. – 560 с.
14. Wolff J. Kniaziowie Litewsko-Ruscy od konca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – 698 s.

Viktor Hryskiv

THE PRINCE WAS IN SERVICE OF MOSKOW TSAR

This article is about the service of the Ukrainian prince, the founder of Zaporishian Sich Dmytro-Baida Wyshnevetskiy in Moskow tsar Ivan the Terrible.

УДК 94 (470 + 571: 477) "18"

Наталія Саламаха

ЗВ'ЯЗКИ М. ПОГОДІНА ТА І. ВАГИЛЕВИЧА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЇХ ЛИСТУВАННЯ)

У даній статті аналізуються зв'язки російського вченого-історика М. Погодіна (1800–1875) та галицького вченого, одного з діячів "Руської трійці" І. Вагилевича, на підставі їхнього листування. В роботі розглядаються причини цих взаємин, їх характер, а також основні наукові питання, які порушували вчені. Зокрема, це була інформація про тогочасний стан інтелектуального життя в Росії та Галичині, обмін літературними та науковими виданнями, наукові інтереси та здобутки кореспондентів. Акцентується увага М. Погодіна на "Російсько-галицькому словнику", який підготував І. Вагилевич, а також на спробах підтримки, в тому числі матеріальної, з боку російського вченого наукових починань І. Вагилевича. У листуванні обох вчених розглядалася спроба та можливі варіанти переїзду І. Вагилевича в Росію для роботи університетським професором.

Важливим фактором у розвитку культурно-наукових зв'язків галицьких та російських вчених були особисті контакти. Одним із ефективних способів їх здійснення слугувало листування. За допомогою кореспонденції забезпечувався обмін думками, книжками, різноплановою інформацією літературного та наукового життя. Найінтенсивніші наукові взаємини впродовж 1830–1840-х рр. склалися між російським вченим-істориком М. Погодіним та галицьким вченим, одним з діячів "Руської трійці" І. Вагилевичем. Мета даної статті полягає в аналізі зв'язків М. Погодіна та І. Вагилевича, на підставі їхнього листування. У відповідності з метою ставляться завдання розглянути причини і характер цих взаємин, а також основні питання, що порушували та вирішували вчені у ході листування.

Першим із російських вчених з метою аналізу наукової діяльності Галичину та Львів відвідав у 1822 р. відомий географ, статистик та етнограф П. Кьоппен. За сприяння М. Гриневецького П. Кьоппен ознайомився з архівом і бібліотекою монастиря св. Онуфрія. Він був у захопленні від побачених рідкісних приладів (зокрема, електричної машини) та багатства книгозбірок. Російський вчений зацікавився також культурним минулим Галичини, а під час перебування у Перемишлі, за участю каноніка І. Лаврівського намагався означити ареал поширення галицьких діалектів та отримати статистичні дані щодо розвитку краю [1: 121–123; 3].

Однак найвагоміше місце у російсько-слов'янських зв'язках у вказаний період належить контактам М. Погодіна з українськими інтелектуалами Галичини. У 1835 р. цей вчений вперше відвідав Львів, де познайомився з представниками польських наукових та культурних кіл. Проте більшість їх стримано відреагували на його прохання познайомити з новинами інтелектуального життя та особливостями становища краю. Пліднішим у цьому плані виявилось знайомство з редактором німецькомовної "Львівської газети" поляком О. Завадським. З його допомогою М. Погодін оглянув визначні історичні пам'ятки Львова, ознайомився з фондами книгозбірні Інституту Оссолінських і греко-католицького монастиря св. Онуфрія [2: 673–674]. Однак подальші відносини М. Погодіна та О. Завадського розвитку не набули. М. Погодін звернувся до свого львівського знайомого з проханням купити ряд видань, на що залишив і кошти, але "не побачив ні книжок, ні грошей" [3: 34]. Від продовження знайомства з О. Завадським застерігав М. Погодіна І. Вагилевич. Він радив російському вченому бути обачним і не вірити жодним обіцянкам цієї людини [4: 629]. Після короткотривалого перебування у Львові російський вчений констатував, що "в Галичині є багато цікавого і важливого для російської історії", однак за браком часу

він не зміг всього побачити та досягнути, але його не полишав задум "під час чергової вакації неодмінно приїхати сюди знову і провести деякі дослідження" [2: 675]. Вже наприкінці 1835 р. М. Погодін отримав зі Львова лист від невстановленого адресата. У листі, зокрема, зазначалося, що редактор "Gazety Lwowskiej" Я. Камінський розпочав працювати над дослідженням з психології. Повідомлялось також, що А. Росцішевський спільно з В.Ганкою готували до друку поему "Суд Любуші" чеською мовою та у перекладі слов'янськими мовами. Із українських авторів у вказаному листі вказувалися такі, як Й.Лозинський у зв'язку з виходом у Перемишлі збірки "Руське весілля"; Й.Левицький; І.Вагилевич [5: 261–217].

Про відвідини М. Погодіна Львова та його зацікавлення Галичиною українські інтелектуали дізналися від настоятеля монастиря св. Онуфрія, історика В.Компаневича.

Найбільш інтенсивні взаємини склалися між М. Погодіним та І.Вагилевичем, початки яких припадають на 1836 р. Ініціатором їх став І.Вагилевич, який 8 березня 1836 р. надіслав листа М. Погодіну. Безпосередньою причиною його написання стали наукові зацікавлення І.Вагилевича. Зокрема, виявлені ним так звані рунічні написи, котрі, як він вважав, мали винятково важливе значення для вивчення дохристиянської епохи Русі [6: 290]. Своім першим листом від 8 березня 1836 р. І. Вагилевич повідомляв М. Погодіну про проведені ним обстеження печер в районі Розгірча, Труханова і Синеvodська Верхнього (сучасний Стрийський р-н Львівської обл. та Долинський р-н Івано-Франківської обл.). Молодий дослідник вважав ці відкриття підтвердженням своєї наукової гіпотези про індійське походження слов'ян, а карпатські печери були "висіченими храмами", що "без жодного перебільшення нагадують собою Індію" [6: 297].

Ця інформація зацікавила М.Погодіна. 8 червня цього ж року він надіслав свою відповідь. У ній наголошувалося, що отримані з Галичини звістки викликали у нього науковий інтерес, і він зацікавлений у подальшому розвитку взаємин з І.Вагилевичем [7: 306]. Більше того, М.Погодін опублікував листа І.Вагилевича під назвою "Письмо из Лемберга" в "Московском наблюдателе" (1836 р., Ч. VII. С. 288–299) і порівнював отримані написи з аналогічним матеріалом, знайденим у різних місцевостях Сибіру [3: 28], а також з письмом давніх русів, "знайденими нашим орієнталістом Х.Френом" у арабського письменника X ст." [7: 306]. Водночас, підбадьорений таким чином галицький учений, за порадою М.Погодіна, надіслав результати своїх наукових розвідок чеському славісту П.Й.Шафарику в Прагу. Останній опублікував їх в "Časopise Českeho Museum" [8: 197–219], хоч, як зазначав І.Вагилевич, знайти ключ до тлумачення написів П.Й. Шафарику також не вдалося. Цю публікацію в чеському виданні відразу ж після його виходу у світ відзначив О. Бодяньський. У листі, адресованому М.Погодіну від 1 липня 1838 р. з Праги, зокрема, йшлося: "Сьогодні вийшов № 2 "Музейника", в якому особливо помітні: а) "Розгорецькі печери" – опис їх і відбиток написів ... Це наші старі знайомі. Автор І. Вагилевич, який, пам'ятаєте, в першому своєму листі прислав нам ці відбитки, і ми потім друкували їх в "Наблюдателе" [9: 61]. Інший відомий вчений-славіст І. Срезневський висловив скептицизм щодо наукової цінності знайдених І. Вагилевичем написів, вказуючи, що після особистого огляду карпатських печер він прийшов до переконання, що написи на їхніх стінах – не що інше, як "імена відвідувачів цих печер, що важко читаються через погідні впливи та м'який камінь" [10: 73]. М. Погодін не міг не довіряти авторитету І. Срезневського як ученого, однак його негативна оцінка наукової діяльності І. Вагилевича не відвернула російського історика від взаємин з галицьким вченим, які тривали впродовж десяти років (1836–1846 рр.) і відзначалися своєю інтенсивністю.

Вже з перших листів І.Вагилевича до російського адресата помітна готовність галицького вченого надсилати повідомлення про новини літературного і наукового життя Галичини через те, що "браття наші північно руси" з цікавістю розпитували (В. Компаневича. – Н.С.) "про нашу руську словесність" [6: 289]. Водночас ця кореспонденція є свідченням захоплення науковим авторитетом М.Погодіна, цим "премилиим побратимом", який докладає зусиль, щоб "зоря просвіти" засяяла у Галичині [4: 627]. Забезпеченню ефективнішої та пліднішої співпраці у цьому напрямку, на думку І. Вагилевича, сприяло б періодичне видання під редакцією М. Погодіна, яке доцільно

видавати російською, українською, чеською та польською мовами, що "було б корисно як взагалі для освіти слов'ян, так і літературної взаємодії" [11: 206].

Завдяки змістовним та вичерпним відомостям І.Вагилевича М.Погодін мав змогу дізнатися сам та інформувати освічене суспільство Росії про видання руською (українською) мовою у Будимі в 1837 р. "Русалки Дністрової", про наміри І.Вагилевича опублікувати українською переклад давньоукраїнського героїчного епосу "Слово о полку Ігоревім", ознайомити українського читача з "Краледворським рукописом" [4: 624]. Хоча галицький будитель зазначав, що його співвітчизники роблять тільки перші несміливі кроки в літературі, він не залишав поза увагою всіх більш-менш значних робіт місцевих літераторів і вчених, як-от Д. Зубрицького, Й. Левицького, Г. Ількевича [4: 624]. Збірка "Галицькі приповідки і загадки", зібрана та упорядкована останнім із цих авторів, невдовзі отримала схвальну рецензію, вміщену у "Журнале Министерства Народного Просвещения". У ній, зокрема, відмічалася подібність мов, а сама книжка, на думку рецензента, вкотре підкреслювала спорідненість слов'янських племен, що "розділені часом, простором, долею, але зуміли зберегти теплоту любові і співчуття до всього їм рідного" [12: 100].

Одночасно І.Вагилевич звертався до М. Погодіна з проханням написати про новини російської літератури, оскільки "ми бажали б ближче познайомитися з російською словесністю". З цією метою він замовив у львівського книгаря Я. Мілліковського ряд російських видань, зокрема, праці М. Полевого, "Українські пісні" М.Максимовича та збірки "Запорізької старини", але Я. Мілліковський повернув гроші [13: 15]. У відповідь російський вчений знайомив І.Вагилевича з літературними новинками тогочасної Росії, вказуючи, що "російська словесність прагне до національності". Він, зокрема, згадував про нові видання творів О. Пушкіна, М. Гоголя та його ймовірний візит до Львова, М. Язикова, народних пісень, зібраних І. Киреевським та О. Бодяньським, нових граматик російської мови М. Греча, К. Калайдовича, О. Востокова, "добрих, але ще не зовсім зрозумілих", численних збірників з матеріалами і документами з російської історії [7: 306].

Намагаючись заповнити інформаційний вакуум в Росії про Галичину і навпаки, І. Вагилевич та М. Погодін прагнули отримати один від одного відповідно українські та російські видання. Як зазначав Я. Головацький, галичанам було "дуже важко отримувати вісті справедливії о російській словесності, хоч не за горами, не за морями живемо, та яка відомість зблукає до нас, то все із третьої або четвертої руки ... От, правду сказати, як не дочитаємось чогось у чеськім Музейчику** або в Іордановому слов'янському літописі***, то і нічого не можемо знати" [14: 11]. У 1836 р. М. Погодін надіслав до Львова ряд наукових, художніх та публіцистичних видань – "короб з книжками ... сумою на тисячу рублів, до Лемберга, в монастир Святого Онуфрія, пану Компаневичу" [15: 69]. Одночасно І. Вагилевич отримав особисто від М. Погодіна його "Историю русскую" та "Марфу Посадницу", а також праці М.Бантиша-Каменського "Історія Малої Росії"; Ю. Венеліна "О Болгарах"; О. Хомякова "Ермак" і "Самозванець"; М. Язикова "Стихотворения"; "Историю об унии"; "Русские достопамятности"; Г. Квітки "Малороссийские повести" [7: 307]. Але у випадках, коли йшлося про тогочасні російські видання, співпрацювати було досить важко.

Книжки, що надходили з Росії до Галичини, відразу ж потрапляли у цензурний відділ львівської поліції. Галицькі чиновники повертали їх адресатам лише після тривалої перевірки останніх у їхній благонадійності віденському двору. Так, І. Вагилевич у листі до М. Максимовича від 7 березня 1837 р. зазначав, що "у нас вельми гостра цензура ... Книжки не тільки мої, але й для бібліотеки прислані в поклін від п. Погодіна, ще лежать у цензурі і за рік ще не вийдуть" [16: 411–412]. Д. Зубрицький з цього ж приводу у своєму листі до М.Погодіна від 10 березня 1841 р. писав: "Ще в квітні минулого (1840. – Н.С.) року Ви прислали для Вагилевича, Головацького і мене декілька книг ... Мені відразу ж повернули мої екземпляри, а Вагилевичу і Головацькому, як студентам, до цього часу не повернули і, можливо, не повернуть" [4: 552]. Звичайно, за таких умов відомості про Росію в Галичині були епізодичними і неповними, оскільки галицькі вчені на той час з науковою метою не їздили в Росію і таким чином не мали можливостей повною мірою отримувати інформацію про неї. У свою чергу австрійська влада не схвалювала запрошення до місцевих вищих шкіл зарубіжних викладачів. Однак, у галицьких літературних та нау-

кових діячів все-таки з'явилась певна можливість завдяки матеріалам, що отримували, розширювати знання про мову, культуру, історію Росії.

У свою чергу, М. Погодін був зацікавлений у придбанні в Галичині рукописів та стародруків для поповнення своєї знаменитої колекції – "Древলেখранилища". Він неодноразово звертався з проханням про купівлю для нього відповідних видань до О. Завадського, Д. Зубрицького, І. Вагилевича, В.Компаневича. Так, у листі до останнього з них, датованому 27 липня 1839 р., М. Погодін повідомляв, що не зможе повертатися з Німеччини у Росію через Львів, як це планував раніше, і прохав "купити стародруків, що виходили у Львові чи Кракові" [1: 141]. На підставі листування галичан з М.Погодіним з'ясовано, що йому вдалося отримати зі Львова такі видання: Слово Єфрема Сирина XIII ст., Купчу грамоту (1421 р.), Служебник (1604 р.), Требник (1606 р.), І.Дамаскина "Про священство" (1614 р.), Служебник (1702 р.), Псалтир (1704 р.), Апостол (1706 р.), Евхологон (1720 р.), збірку автографів українських і польських діячів XVIII ст., лист митрополита Мелетія, "Збірку пісень Жеготи Паулі" [17: 103].

М. Погодін постійно спонукав І. Вагилевича до розробки наукової тематики, адже коло його наукових зацікавлень виявилось досить широким. І. Вагилевич, зокрема, збирав етнографічний матеріал у районі українського Підгір'я (межиріччя річок Стрия та Бистриці), за його висловом, "точного, щирого". На підставі цих відомостей у нього був намір написати розвідки про монастир у Скиті, "де знайшов написи слов'янські на граніті", свято Коляди та дослідження про бойків і гуцулів, яких вважав нащадками половців [4: 631]. Галицький вчений вивчав і слов'янську символіку, вважаючи, що за допомогою її даних можна якнайточніше розкрити глибинний зміст народної поезії [4: 630]. Він також захопився дослідженням слов'янської демонології, зібрав для написання цієї наукової розвідки матеріал галицький, польський і частково хорватський [4: 638]. І. Вагилевич звертався з проханням до М. Максимовича надати для порівняльного аналізу "повір'я поміж північно-руссю про упирів, вампірів, вурдалаків, щось таке жахливе, як в повісті Гоголя "Вій" [16: 416]. Ще з 1837 р. І.Вагилевич почав працювати над "Граматиною південно-руською" [4: 630]. Робота над цим дослідженням тривала вісім років, і воно побачило світ у 1845 р. Однак наукову цінність цієї мовознавчої праці І.Вагилевича поставив під сумнів навіть один із його найближчих однодумців Я. Головацький. Зокрема, він вказував, що "автор не показав мову так, як вона вживається між народом, але по-своєму помудрував, понакручував, що вийшло ні те, ні се" [14: 19]. І. Вагилевич у 1842 р. через І. Срезневського надіслав російському вченому для публікації у "Москвитянине" такі свої дослідження, як "Монастир Скит", "Караїми в Галичині", "Весілля у слов'ян", "Поховання у слов'ян", "Меч бузький". Однак жодне з них так і не було опубліковане. Більше того, галицький вчений отримав інформацію, що нібито за всі статті М.Погодіна виплатив йому гонорар. Після цього він запевнив свого російського адресата, що жодні гроші до нього не надходили, і просив повернути всі статті [4: 648]. І.Вагилевич також часто прохав М.Погодіна надрукувати у Москві твори українською мовою, які він переклав, зокрема, "Слово о полку Ігоревім" та "Літопис Нестора".

Особливе зацікавлення у М. Погодіна викликала робота галицького вченого над підготовкою "Російсько-галицького словника", що було предметом їхнього листування впродовж 1836–1839 рр. [18: 81]. Перші відомості про цей напрямок діяльності І.Вагилевича М.Погодіна отримав у листі від 8 березня 1836 р.: "... він (І. Вагилевич. – Н.С.) складає також "Словник", який планував видати так, як В. С. Караджич опублікував свій Сербський, тобто з граматиною, описом обрядів і повір'їв народу, ... у нього є вже близько 10 тис. слів" [6: 292]. Прагнучи посприяти виданню "Російсько-галицького словника", М. Погодіна у червні 1836 р. звернувся за підтримкою в Російську Академію наук. При цьому він наголошував на важливості вивчення "слов'янських діалектів" для збагачення російської мови. За відсутності словників і граматик для деяких з них і одночасно необхідності їх створення, М. Погодіна пропонував керівництву наукової установи матеріально підтримувати вчених, що займаються даними проблемами, а також своє посередництво у відносинах з ними "для пришвидшення створення їхніх вкрай важливих праць" [19: 434]. Ця ініціатива М. Погодіна знайшла схвальний відгук серед керівництва академії, про що його особисто проінформував її науковий секретар Д. Язиков, наголошуючи,

що "Академія ... буде очікувати відповідь з цього предмету, а особливо щодо складання паном Вагилевичем "Словника російсько-галицького" [19: 436]. Доцільність подібного клопотання та виправданість позитивного рішення цієї наукової установи Росії пізніше підтвердилася і висновками І. Срезневського. Останній під час наукової подорожі Галичиною в 1842 р. переконався, що жалюгідний стан "літературної діяльності південних русів" викликаний відсутністю не інтелектуального потенціалу, а "будь-яких засобів" [10: 55]. Окрилений такою підтримкою, М. Погодін інформував про відповідну ухвалу академії наук І. Вагилевича і можливість при цій нагоді отримати кошти для завершення роботи [7: 306]. У свою чергу, галицький вчений висловив подяку керівництву академії за підтримку його наукових починань і розуміння їх значимості для подальшого розвитку літератури у Галичині [4: 627].

І. Вагилевич запевнив М. Погодіна, що словник буде готовий до друку в 1839 р., оскільки він "потребує немало часу для вдосконалення". Неможливість зробити це раніше він пояснював труднощами орфографічного характеру, пов'язаними з написанням слів із змінними голосними та "проясненням всього, що належить до домашнього життя та географії" [4: 628]. Але М. Погодін і надалі у своїх листах наголошував, що дана праця І. Вагилевича особливо зацікавила Російську академію наук. У зв'язку з цим він просив надіслати якомога детальніші відомості про словник поштою або скористатися послугами О. Бодянського, який на той час перебував у Львові і передати їх через нього [7: 308–309]. Проте І. Вагилевич не зміг закінчити "Російсько-галицький словник" до вказаного строку. Причиною цього було те, що автор мав надто широкий задум. У листі І. Вагилевича до його російського кореспондента від 9 липня 1837 р. йшлося про намір до ряду слів подати окрему філологічну розвідку з тим, щоб їх значення навести у "Словнику" паралельно на всіх слов'янських мовах. "Російсько-галицький словник" за задумом автора мав бути ілюстрований народними прислів'ями, а також цитатами з творів І. Котляревського та Г. Квітки-Основ'яненка [4: 630]. Для цього у І. Вагилевича не було достатньої кількості джерел та наукових матеріалів, про що він писав М. Погодіну у листі від 16 серпня 1840 р. [4: 630]. Фаховій підготовці видання бракувало також відсутність належної матеріальної підтримки.

Робота І. Вагилевича над словником співпала з часом закінчення ним навчання у семінарії (1839 р.). Однак духовна влада не поспішала з висвяченням І. Вагилевича. У зверненні, датованому березнем 1841 р., до Президії губернської управи щодо семінаристів, які закінчили духовні студії, але не прийняли священничого сану, митрополит М. Левицький особливу увагу звертав на Я. Головацького та І. Вагилевича. Доводилася їхня невідповідність духовному сану через участь у виданні альманаху "Русалка Дністровая", і, крім того, через зв'язки І. Вагилевича з М. Погодіним, зокрема через листування з останнім та отримання від нього російських книжок. Подібні відносини розцінювалися як небажані, оскільки, на переконання галицьких церковних діячів та чиновників, могли греко-католиків "зводити з доброї дороги". Більше того, влада знала, що І. Вагилевич за порадою російських вчених робив подорожі Галичиною для збору необхідних їм матеріалів, а такі заняття давали всі підстави вважати, що І. Вагилевич зовсім не підготовлений до прийняття духовного сану [20: 62].

Наступного року, щоб поправити матеріальне становище, І. Вагилевич звернувся до М. Погодіна з проханням допомогти видати підготовлену ним фольклорну збірку. Зокрема, він писав: "Чи не озьмете мій збірник колядних і щедровних пісень? Буде їх числом 130, інші менш важливі собі залишаю... Ціну не кладу – раз, що Ви як русин і літератор будете їх уміти найкраще оцінити, а тому я Вам багато зобов'язаний, так що якби не моє становище, то би віддав їх Вам у розпорядження" [4: 640]. Як наслідок, І. Вагилевич фактично залишився без засобів для існування. У зв'язку з тим у листі від 3 січня 1842 р. він написав М. Погодіну, що для видання деяких наукових праць йому потрібні кошти [4: 639].

М. Погодін отримував інформацію про нелегке становище свого галицького кореспондента також з листів Д. Зубрицького [4: 563, 570]. Саме Д. Зубрицький за дорученням російського вченого викупив у І. Вагилевича рукопис його збірки колядок та щедрівок і надіслав в Росію, де планувалося її видати тиражем у сто примірників [21: 184]. Про до-

лю своєї збірки І. Вагилевич намагався дізнатися у О. Бодянського: "...Будьте ласкаві, донесіть, чи отримував М. Погодін мій збірник колядних пісень, і як йому подобаються? До другої книжки надіюся дістати пісень з Буковини, навіть по-волоськи" [22: 88]. Цей крок був виправданим, адже кошти, одержані І. Вагилевичем за цю працю, були чи не першим його гонораром, хоч Д. Зубрицький "зекономив" на ньому: замість попередньо обіцяних М. Погодіним 100 гульденів виплатив 60.

Коли І. Вагилевичу вдалося покращити стосунки з митрополією в середині 1845 р., він писав М. Погодіну, що тривала, майже двоохрічна перерва у їхньому листуванні викликана підозрою з боку влади у його зв'язках з таємним товариством, що потягло за собою заборону "могили розкопувати та спілкуватися з іноземними літераторами, особливо російськими". У той же час І. Вагилевич заявляв, що "готовий аж тоді висвятитися, аж всякі інші види на чесне і гідне утримання для мене утрачу" [4: 648].

І. Вагилевич розумів, що як у сільського парафіяльного священника у нього не залишиться достатньо часу і можливостей для заняття наукою. Після невдалої спроби обійняти місце професора кафедри української мови в Перемишльській гімназії (1839 р.), він планував переселитися на територію Російської імперії. У разі згоди щодо цього російського уряду І. Вагилевич просив М. Погодіна знайти для нього "місце при бібліотеці або й професуру", і зі свого боку запевняв, що буде працювати над підвищенням свого професійного рівня: "вчитися буду, що потрібно" [4: 639]. Через те, що пропозиції М. Погодіна про сприяння науковими заняттями слов'янських учених, адресовані в Російську Академію наук та міністерство народної освіти [23: 27], втілені у життя не були, І. Вагилевич змушений був вирішувати питання про професорську кафедру та переїзд в Росію іншими шляхами. Зокрема, він, а також польський юрист та історик В. Мацейовський зверталися до міністра внутрішніх справ Царства Польського А. Стороженка з проханням сприяти в одержанні кафедри І. Вагилевичу в одному з університетів. Тоді конкретно йшлося про кафедру класичних мов у Варшавському або слов'янознавства у Петербурзькому, Київському чи Харківському університетах [24: 8]. А. Стороженко визнав переїзд І. Вагилевича в Росію можливим, а помічник куратора Київського навчального округу М. Юзефович мав зайнятися влаштуванням галицького вченого на роботу в Київський університет [25: 36].

Саме про це інформував І. Вагилевич М. Погодіна своїм листом від 8 серпня 1846 р. При цьому він писав, що для прискорення переїзду необхідна письмова рекомендація одного з російських вчених, який би підтвердив його благонадійність, ерудованість, бажання розширювати та вдосконалювати знання [4: 650]. Звичайно, І. Вагилевич за таких умов хотів бачити своїм поручителем М. Погодіна. Він зважав на авторитет останнього у вченому світі та на досить тривалі стосунки, що склалися між ним та російським вченим. Справа І. Вагилевича про його працевлаштування потрапила до канцелярії київського генерал-губернатора Д. Бібікова. Вона розглядалася більше року і, незважаючи на рекомендації М. Погодіна, не була вирішена позитивно для І. Вагилевича [25: 37]. Це пов'язано з тим, що канцелярія Д. Бібікова вимагала надавати докладні біографічні дані всіх кандидатів, які прагнули працювати у Київському університеті, у т.ч. на кафедрі славистики. Кандидатура І. Вагилевича, який брав участь у виданні забороненої цензурою "Русалки Дністрової", таким чином виявилася неможливою [26: 35].

Поступово захоплення І. Вагилевича Росією, її науковими та культурними досягненнями минуло, що вплинуло на згортання контактів з М. Погодіним. Власне бачення причин припинення контактів М. Погодіна та І. Вагилевича висловлене у дослідженні Г. Дем'яна, котрий пояснив тривалість листування між ними тим фактом, що "І. Вагилевич далеко не відразу зрозумів справжню суть недемократичних поглядів" М. Погодіна, а "їх суспільні погляди були діаметрально протилежними" [27: 21]. Однак, десятилітнє листування М. Погодіна та І. Вагилевича приносило однаково користь для обидвох дослідників, оскільки, порушувало низку актуальних питань як наукового, так і практичного характеру і характерних для сучасного професійного рівня.

Список використаних джерел

1. Свенцицкий И.С. Материалы по истории возрождения Карпатской Руси (Сношения Карпатской Руси с Россией в 1-ую половину XIX века). – Львов: Издание Галицко-

русской Матицы, 1906. – 212 с.; Возняк М. Погляд на культурно-літературні зносини галицької України та росіян в першій половині XIX в. // Неділя. – Ч. 43. – С. 3–10. 2. Из письма ординарного профессора Московского университета Погодина к г. министру народного просвещения из Германии // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1836. – № 9. – С. 672–675. 3. Воспоминание о Маркияне Шашкевиче и Иване Вагилевиче, из записок Я.Ф. Головацкого // Литературный сборник. – Львов. – 1885. – Вып. I. – С. 1–35. 4. Письма к М.Погодину из славянских земель (1835–1861). – М. – 1880. – Вып. III. – 295 с. 5. Иноземная литература славянских наречий (Выписки из письма М.Погодина к редактору. Москва, 27.11.1835) // ЖМНП. – 1836. – Ч.9. – С. 216–217. 6. Славянские новости (Письмо профессора Погодина к редактору) // Московский наблюдатель. – 1836. – Ч. VII. – С. 288–304. 7. Возняк М. У століття "Зорі" М.Шашкевича. – Львів, 1936. – Ч. II. – 324 с. 8. D.J.W. Rozhorecke geskyně (S wupodobnenjm napisu) // Časopis Českého Museum. – 1838. Sv. 2. – S. 197–219. 9. Письма к М.Погодину из славянских земель (1835–1861). – М., 1879. – Вып. I. – 136 с. 10. Донесение 5 адъюнкт-профессора Срезневского г. министру народного просвещения, из Кракова, от 2 августа 1842 // ЖМНП. – 1843. – № 2. – Отд. VI. – С. 39–75. 11. Славянские новости (Письмо профессора Погодина к редактору Ж.М.Н.П.) // ЖМНП. – 1838. – Ч. 19. – С. 187–214. 12. Б.Ф. Галицькіє приповідки и загадки, зібрані Г.Ількевичем. У Відні надруковано черенками о.о. мехитаристов. 1841. 124 с. (рецензія) // ЖМНП. – 1842. – Ч. 33. – Отд. 6. (Обозрение книг и журналов). – С. 100–111. 13. Свенцицкий И.С. Материалы по истории сношений Карпатской Руси с Россией // Научно-литературный сборник. – Львов, 1906. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 1–65. 14. Савченко Ф. Західня Україна в листуванні Головацького з Бодянським. – Київ, 1930. – 52 с. 15. Гербільський Г.Ю. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. – Львів, 1964. – 250 с. Данилов В. Письма Ивана Вагилевича к М.А.Максимовичу // Русский филологический вестник. – 1912. – Т.68. – № 4. – С. 407–417. 17. Тишинська Є. Погодін і Зубрицький. – Львів, 1912. 18. Кріль М. Зв'язки вчених Росії і Галичини у першій половині XIX ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1986. – Вип. 22. – С. 77–84. 19. Савченко Ф. З "Україніки" погодінського архіву // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1929. – Т. 150. – С. 433–443. 20. Студинський К. Причинки до культурного життя Галицької Русі в літах 1833–1847 // Кореспонденція Я.Головацького в літах 1835–1849. Львів, 1909. – С. 1–63. 21. Пашаева Н.М. Неизданная переписка Д.И.Зубрицкого // Славянский архив. – М., 1962. – С. 179–186. 22. Савченко Ф. Листи галичан до Бодянського // Україна. – 1929. – № 9. – Кн. 36. – С. 85–93. 23. Погодин М.П. Историко-политические письма и записки в продолжении Крымской войны. – М., 1874. – 358 с. 24. Лист І.Вагилевича до сенатора О.Я.Стороженка // Киевская старина. – 1898. – Т. 60. – С. 7–8. 25. Грушевский А. Из жизни украинской интеллигенции 1830-х годов // Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – 1916. – Т. XXI. – Кн. 1. – С. 16–37. 26. Ільницька Л.І. Міжслов'янські зв'язки І.Вагилевича і Я.Головацького в 30–60-х роках XIX ст. (з маловідомих матеріалів) // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 39. – С. 33–40. 27. Дем'ян Г. Іван Вагилевич – історик і народознавець. – Київ, 1993. – 150 с.

* Френ Х.Д. (1781–1851) – відомий російський орієнталіст та нумізмат, професор кафедри східних мов Казанського університету (1807–1815), академік Російської академії наук (з 1820 р.)

** Йдеться про "Časopis Českého Museum".

*** Мається на увазі ляйпцізький журнал "Jahrbücher Für slawische Literatur Kunst und wissenschaft" ("Щорічник з слов'янської літератури, мистецтва і науки"), який видавав лужичанин Ян Петр Йордан.

Natalya Salamaha

THE RELATIONS BETWEEN M.POGODIN AND I.VAHYLEVYCH (ACCORDING TO THE MATERIALS OF THEIR MAILING)

The focus of the article is on the correspondence and relationships between Russian scientist-historian M.Pogodin and Galician scientist I.Vahylevych, one of the members of "Rus Trinity". The investigation deals with the cause of their relationships, their nature and also with principal scientific questions studied by two scientists. In particular, it was information about state of the intellectual life in Russia and Galicia of that time, exchange of belles-lettres and scientific editions, scientific interest and achievements of correspondents. Special attention is attracted to M.Pogodin's interest to the creation of "Russian-Galician Dictionary" by I.Vahylevych and to the ways of support, as well as Russian scientist's moneyed assistance of the scientific undertakings of I.Vahylevych. An attempt and possible ways of I.Vahylevych's leaving for Russia to work there as a university professor was considered in the correspondence of both scientists.

УДК 94 (477)

Олег Рудий

СТЕПАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ: ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ

Розглядається історіографія даного питання. Робиться спроба висвітлити соціально-економічне, природно-географічне середовище і побут місцевого населення, тобто умови, в яких пройшло дитинство С. Смаль-Стоцького. Також досліджуються окремі сторінки його біографії і наукової діяльності.

Сутність даної наукової проблеми полягає у потребі повернення імен видатних українських діячів, життя і творчість яких у радянський період несправедливо замовчувались. Беручи до уваги той факт, що робота над біографіями окремих особистостей має величезне наукове значення, можна з певністю стверджувати, що дане дослідження внесе певний вклад в науково-дослідницьку роботу, яка проводиться в руслі історичної біографістики.

Актуальність теми пов'язана зі зростанням інтересу до призабутих імен наших земляків, а також з потребою встановлення значення ролі особистості в історичних процесах, які відбувалися в українському суспільстві. Потреба вивчення життя і діяльності українських громадських діячів і вчених тісно пов'язана з потребою відновлення історичної справедливості.

Метою даного дослідження є встановлення нових, і систематизація вже відомих фактів і даних, які стосуються біографії, громадської і наукової діяльності С. Смаль-Стоцького, а також їх подальше узагальнення.

Об'єктом дослідження є життя і діяльність С. Смаль-Стоцького, вплив його діяльності, наукових поглядів на ті історичні процеси, в яких він брав безпосередню участь, а також на ті, які відбувалися і після його смерті. Адже потрібно враховувати той факт, що певні наукові і політичні погляди чи думки цього видатного українського діяча підтверджуються чи спростовуються по сьогоднішній день.

Хронологічні рамки, які обмежують наукове дослідження під назвою "Степан Смаль-Стоцький: життя і діяльність", визначаються з допомогою біографічних даних про час народження і смерті цього видатного діяча, і відповідно становлять часовий проміжок від 1859 по 1938 роки.

Предметом дослідження в процесі вивчення життя і діяльності С. Смаль-Стоцького є закономірності та специфіка функціонування і впливів соціального, економічного, політичного і інших факторів зі сторони оточуючого середовища на формування і розвиток особистості цього громадського діяча. І навпаки: думки і погляди, які формувалися в науковій і політичній діяльності українського суспільства під впливом ідей і поглядів С. Смаль-Стоцького. Шляхом досягнення кінцевого результату є проведення і опрацювання доступних даних, які можуть вплинути на висновки виконаної роботи.

Завдання дослідження. Враховуючи той факт, що в радянський період історії України діяльність С. Смаль-Стоцького несправедливо замовчувалась, а відтак і не вивчалась, то враховуючи сучасні процеси націотворення і зацікавленість діяльністю провідних українських діячів, основним завданням цього дослідження буде повернення призабутої постаті нашого земляка – Степана Смаль-Стоцького, вивчення і оцінка його громадянської, політичної, наукової діяльності і спадщини.

За хронологічною ознакою історіографія даного питання розпочинається працею Я. Миколаєвича "Географічно-статистичний опис Кам'янецького повіту" 1894 р. В ній автор, висвітлює питання географічного, ландшафтно-природного і економічного характеру з точки зору статичних даних, а також подає інформацію історичного і етнографічно-побутового характеру. Цінність даної праці полягає в тому, що вона надає відомості про соціально-економічне становище населення того регіону, в якому народився і виростав Степан Смаль-Стоцький. Хоча праця Я. Миколаєвича побачила світ в той час коли С. Смаль-Стоцький покинув рідне село Немолів, вона має певну цінність з огляду на те що містить краєзнавчий статистичний матеріал, який відображає спосіб життя і побут місцевих мешканців в 2 пол. 19 ст. Отже опосередковано праця Я. Миколаєвича "Географічно-статистичний опис Кам'янецького повіту" проливає світло на ті умови, які могли впливати на формування характеру і світогляду майбутнього громадсько-політичного і наукового діяча [14].

В 1932 р, перебуваючи в Празі Степан Смаль-Стоцький власноручно написав спогади про своє дитинство. В 1933 р. вони були опубліковані в газеті "Вісник" (Львів). А в 1989 р. ця автобіографічна праця, в скороченому вигляді була опублікована в історично-мемуарному збірнику "Надбужанщина" том II [11].

У стисло науковій площині виділяються його піонерські праці на теми українського правопису (9 праць); української граматики (10 праць); словникарства (орфографічний словничок і підручна граматика для середніх шкіл), кілька праць з діалектології та історії і походження української мови. Він був головою товариства "Союз", головою літературно-історичного гуртка і головою товариства "Рідна школа" [12: 267–287].

З усного повідомлення місцевого краєзнавця В.М. Пруса вдалося дізнатися про те, що в Львівському історичному архіві є зібрання переписки С. Смаль-Стоцького з іншими громадськими, політичними і науковими діячами.

В радянський період ім'я С. Смаль-Стоцького згадувалося в "викривальних" працях про "українських буржуазних націоналістів". Так, в праці "Правнуки погані", яка була опублікована видавництвом "Радянський письменник" в 1960 р., опосередковано згадується С. Смаль-Стоцький. Сама праця написана М. Терлицею і присвячена проблемам українського націоналістичного руху в еміграції (Канада, США). Праця написана вкрай тенденційно і являє собою зразок радянського агітаційного твору [22].

До радянського періоду відносяться також праці місцевих краєзнавців В. Пруса, В. Матиящука, І. Діка. Вони написані в кінець періоду "перебудови" і можливо саме тому мають яскраво виражений творчий, пошуково-дослідницький характер. Так на ці роки припадає потужний спалах краєзнавчих публікацій на різноманітну тематику. В районній пресі після більш як півстолітньої "тиші" появилось багато статей про видатних українських діячів, вихідців з Радехівщини (теперішнього Радехівського р-ну). На 1990 р. припадає кілька статей присвячених біографії С. Смаль-Стоцького, подібні публікації продов-

жують друкуватися і в наступні роки. Варто відзначити що основна частина таких статей написана вищезгаданими краєзнавцями на основі архівних матеріалів і оригінальних історичних документів які зберігаються в різноманітних місцевих установах. Ці праці мають безпосереднє відношення до нашого наукового дослідження і будуть використовуватися в подальших пошуках [6; 7; 8; 9; 10; 15; 16; 17; 18].

З проголошенням незалежності України різко зростає кількість праць присвячених відновленню історичної пам'яті. Саме такою працею є книга В. Гордієнка "Українська Галицька Армія", яка побачила світ в 1991 р. у видавництві "Меморіал" міста Львова. В ній автор розкриває події пов'язані з створенням і діяльністю УГА. Ця праця має опосередковане відношення до теми нашого дослідження, оскільки в ній згадується прізвище С. Смаль-Стоцького як представника Буковини в контексті таких історичних подій як розпад Австро-Угорської імперії і становлення Західно-Української Народної Республіки [4].

В 1992 р. в видавництві "Каменяр" м. Львів побачив світ краєзнавчий нарис "Радехів" авторами якого були І. Дік і М. Чабаренко. В цій праці автори подають історичний аспект розвитку Радехова як населеного пункту, зачіпаючи поряд з цим історію Радехівщини, а також життя і діяльність видатних особистостей, які є уродженцями нашого краю. Дана праця має безпосереднє відношення до теми нашого дослідження, оскільки в ній висвітлюються питання, які дозволяють пролити світло на спосіб життя і побут соціального середовища в якому виховувався С. Смаль-Стоцький. В ній також розглядаються історико-політичні події, які відбувалися на території нашого регіону в період життя і діяльності С. Смаль-Стоцького. В краєзнавчому нарисі "Радехів" також наводиться коротка біографія С. Смаль-Стоцького поряд з біографіями інших громадських діячів – вихідців з Радехівщини [5].

В 1993 р. в журналі "Слово і час" №3 було надруковано статтю Стефанії Андрусів "Людина з дороги часу". Ця публікація безпосередньо стосується теми нашого дослідження, оскільки в ній розглядається наукова творчість С. Смаль-Стоцького як мовознавця і шевченкознавця [2].

Безумовно, що останнім часом продовжують появлятися публікації, які прямо чи опосередковано стосуються життя чи діяльності С. Смаль-Стоцького. Хоча інколи вони стосуються здавалося б дуже віддалених дисциплін, наприклад: лінгвістика і археологія [20; 21].

Малою батьківщиною С. Смаль-Стоцького є Радехівщина. Територія Радехівщини входить до складу північно-західних українських етнографічних земель. З геологічного погляду ці регіони розташовані на південно-західному схилі північної частини Українського кристалічного щита і дещо обниженого продовження Поліського кристалічного масиву, який на півночі сполучається з Білорусько-литовським кристалічним масивом. Український кристалічний щит і обидва згадані масиви збудовані з магмово-кристалічних скель. Вік цих скель, які є основою українських земель, становить приблизно 3600–600 мільйонів років [12: 9].

Сучасний Радехівський район знаходиться у північній частині Львівської області. Він був утворений в 1940 р. Площа району становить 1,1 тис. кв. км., а кількість населення (станом на 1990 р.) – 53,9 тис. У Радехівському районі знаходиться м. Радехів (райцентр), смт. Лопатин та 69 сільських населених пунктів. Більша частина району розташована на рівнині Малого Полісся, а північно-західна на схилах Волинської височини. Поверхнею Радехівського району є низовинна зандрова денудаційна рівнина. В районі є поклади таких корисних копалин: кам'яного вугілля, торфу, піску і глини. Радехівський район розташований у межах двох фізико-географічних областей – Малого Полісся та Волинського Полісся. Пересічна температура січня – 4,0 – 4,6° С, липня + 17,8 + 19,2° С. Період з температурою понад +10° С має тривалість 154–162 дні, Рівень опадів становить 576–628 мм. на рік. Їх основна частина випадає у теплий період року. Висота снігового покриву – 16–22 см. Радехівський район міститься у вологій, помірно теплій агрокліматичній зоні. Територією району проходить головний Європейський вододіл (гідрографічна сітка Радехівщини є досить густою і складається з р. Стир (басейн Дніпра) з її сімома притоками і р. Західний Буг (басейн Вісли) з п'ятьма притоками [3: 57]. Найпоширенішими є дернові карбонатні ґрунти, які займають до 70% площі району; у східній час-

тині – ясно-сірі і сірі-лісові (до 15% площі), в північній – темно-сірі опідзолені та чорноземи опідзолені. Площа лісів становила 31,3 тис. га. Основні породи: сосна (понад 60% лісовкритої площі), дуб, граб, вільха чорна, береза [13: 109].

В середині 19 ст. становище галицького селянина було досить складним. Хоча в травні 1848 р. було оприлюднено указ про скасування панщини і по галицьких селах з цього приводу відбулися святкування, з економічної точки зору стан місцевого населення залишався важким. Так, після скасування панщини за всі повинності радехівських підданих було встановлено викуп в сумі 60975 флоринів, який сплачували протягом наступних 40 років. В цей час графу Міру, крім Радехова, належало ще 10 навколишніх сіл, населення яких мало сплатити ще 70000 флоринів. Після скасування панщини у графа залишилося 26 тисяч моргів землі, тоді як селянам було передано лише 12,5 тисячі моргів. Власністю поміщиків залишалася переважна більшість лісів і пасовищ, було відмінено право селян безплатно користуватися окремими панськими угіддями (сервітутами). В цей час звичними стають судові процеси між селянськими громадами і поміщиками [5: 20–23].

В другій половині 19 ст. населення Радехівщини займалося переважно хліборобством. Використовувалися примітивні сільськогосподарські знаряддя: коси, дерев'яні рала, плуги, борони, серпи, (згодом коси з грабками), вила, ціпи і інші. Також розвивалося тваринництво. Як писав Я. Миколаєвич, у Радехові люди тримали багато коней, а також великої рогатої худоби, порівняно мало вигодовували свиней, однак в великому обсязі займалися вівчарством. Так в Радехівському судовому окрузі, що становило третину площі Кам'янецького повіту, випасали біля 70 % від загальної кількості овець повіту. За власними спогадами С. Смаль-Стоцького ми дізнаємося що ремісників поміж християнського населення повіту було мало [5: 26–27].

Однак в автобіографічних спогадах про своє дитинство, описуючи сцени сільського життя і побуту в с. Немилів, С. Смаль-Стоцький змальовує зародки ремесел поміж українського сільського населення. В його розповідях про родичів і односельців, ми знаходимо свідчення про столярство, ковальство, свічкове виробництво, ткацтво. Безумовно що в цей час ці галузі ремесел були лише частиною натурального сільського господарства, але навіть в цих повідомленнях С. Смаль-Стоцького ми можемо помітити тенденції (в різній мірі) до перетворення цих галузей сільського господарства в окремі ремесла [Авт.].

Ось як описує ці явища тодішнього сільського побуту сам С. Смаль-Стоцький: "Десять так посередині головної вулиці з одного боку є "криниця" – це джерела, з яких витікає потічок, що далі спливаєється з потоком, який пливе з околиць Радехова між Середпільцями, Муканями та Немоловом аж до Стиру в Станіславчику. До тієї криниці ходили жінки з цілого села чи літо чи зима "хуста прати". Кілька кроків від криниці стояла колись школа, що до неї і я ходив. З другого боку вулиці проти криниці стоїть церква, на місці тієї старої, що в ній, малий ще хлопчина, виспівував я та вичитував "Вірую", а навіть "Апостола". В тім невеличкім селі, в рідній хаті, в школі і церкві, між ровесниками та людьми, творився мій світ" [11: 269].

З спогадів С. Смаль-Стоцького ми також дізнаємося про важке економічне становище населення краю. Він розповідає про практичну відсутність товарно-грошових відносин в галицькому селі, посиляючись на те що місцеве населення майже всі потрібні товари виготовляло вдома (тобто підтверджує панування натурального виробництва). Гроші можна було заробити як правило наймаючись на різноманітні роботи до пана. Хто з населення мав 50 ринських, той вважався великим багатцем, і інколи позичав іншим людям під великий процент. Такі (великі) гроші як правило отримували з продажу худоби чи збіжжя на ярмарку. Щоб не потрапити у пастку до лихварів, не пропасти з голоду у важкі роки, селяни в ті часи засновували громадські позичкові каси, засипали збіжжя у громадський шпіхлір. Однак і це часом не допомагало. траплялося, що невеликі селянські наділи і майно продавали за борги. Хоча в околицях Радехова кількість посівних площ збільшувалась в середньому на 2,2 га. (за рахунок освоєння нових земель), населення регіону зростало швидше. Тодішні галицькі сім'ї були великі (7–10 чоловік). У 1880-х роках селяни почали емігрувати за кордон [5: 24–28].

Окрім соціального гніту місцеві селяни терпіли стихійні лиха, неврожаї, епідемії, важкі зими. Так в 1880 р. зима тривала сім місяців. Спалахи холери в 1855, 1873, 1915 роках забрали велику кількість людських життів. Щодо медичного обслуговування населення, то його в сучасному розумінні в повіті не існувало. Лікарі (котрі лише в кін. 19 ст. поселилися в Радехові) обслуговували населення повіту приватно, однак звичайні люди на їх допомогу розраховувати не могли: за візит до лікаря доводилося платити великі гроші. Сільські люди лікувалися у знахарів, серед яких зустрічалися справжні цілителі. В кожному селі була бабка-повитуха, яка вміло виконувала обов'язки акушера [5: 32–35].

Під кінець 19 ст. у Радехові і окремих селах повіту набула розмаху боротьба з пияцтвом. Міщани та селяни вступали в "Братство тверезості", складали присягу не пити горілки. Відбувалися значні зрушення на краще в свідомості простого народу [5: 35–36]. Про такі зміни свідомості в побуті селян Немолова згадував С. Смаль-Стоцький [12: 286]. Про те, що пияцтво в галицькому селі мало загрозливі масштаби свідчать дані Я. Миколаєвича. Лише в Кам'янецькому повіті було 23 ґуральні, а найчастіше вони зустрічалися саме в Радехівському судовому окрузі [14: 57].

Збереглися роздуми С. Смаль-Стоцького написані ним у 1893 р. Він вважав, що причиною недолі українського (руського) народу є несправедливе відношення до нього уряду: "За руські податки не постановляє нам скрізь руських панотців, руських учителів в суді і в старостві... за руські податки будують собі інші люди дороги для себе, а мужики руські мусять по лихих дорогах псувати статок ... За руські податки утримуються школи, в котрих нидіють, марніють умом руські діти, з котрих народу нема ніякої користі, як би ся належить наука в школах за коштовна ..." В 1848 р австрійський уряд під тиском громадськості дозволив у народних школах викладання українською мовою, що, однак, було запроваджено не скрізь. С. Смаль-Стоцький згадував про своє навчання у Радехівській трикласній школі в 1860-х роках. Там уроки велися польською мовою. Писати почали вже не гусячими, а сталевими перами.

Крім іншого, у школі навчали церковного співу, німецької мови, малювання. Кожного дня школярів водили до костелу на Службу Божу [5: 34]. З інших спогадів С. Смаль-Стоцького ми дізнаємося про зміни в його рідному селі Немилові до яких спричинилася шкільна освіта [12: 285].

В автобіографічних розповідях С. Смаль-Стоцького знайшлося місце для опису села в часи його дитинства [12: 268]. Цей опис можна доповнити статистичними даними Я. Миколаєвича, який стверджує, що в селі Немилові на кін. 19 ст. в власності сільської громади перебувало: поля 694 морги, пасовиськ 24 морги, лісів 39 морги. В той же час до панського двору належало: поля 1437 морги, сіножатей 103 морги, городів 14 морги, лісів 1165 морги, а пасовиська були відсутні. Статистичні дані підтверджують спогади С. Смаль-Стоцького, так станом на 1866 р. в Немилові відвідувало школу 27 дітей, а станом на 1890 р. кількість школярів досягла 125, тобто зросла майже в п'ять разів [14: 44–68].

Степан Смаль-Стоцький народився 21 січня 1859 р. в Немилові. Хоча ця дата є досить спірною [5: 47; 10]. Пізніше Степана послали на навчання в Радехів, після чого він поступив в гімназію у Львові [12: 28; 21]. Під час навчання С. Смаль-Стоцький проживав в одній кімнаті разом з О. Мишугою, який будучи його земляком (з Виткова) в майбутньому також прославився як видатна особистість [7].

С. Смаль-Стоцький навчався у Чернівецькому та Віденському університетах [5: 47]. В 1885 р. він склав у Відні докторат філософії та іспит на право викладання в університеті. Тоді ж отримав кафедру української мови та літератури в університеті міста Чернівці. У 1918 р. професора С. Смаль-Стоцького обрано академіком всеукраїнської академії наук [9]. Він був також і членом австро-угорського парламенту. Тогочасна історія Буковини нерозривно пов'язана з його діяльністю, С. Смаль-Стоцький був засновником чи реформатором усіх місцевих українських товариств та установ. В 1917 р. він став головою бойової управи Українських Січових Стрільців, а потім послом Західно-Української Народної Республіки у Празі. Довгі роки жив і працював у Чехословаччині [5: 47; 4: 9].

Степан Смаль-Стоцький – педагог, мовознавець і літературознавець, автор праць з граматики, шкільних підручників з української мови та багатьох інших книг та брошур [5:

47]. Його ім'я згадується під час організації збору грошей на Український Червоний Хрест [22: 62]. Він проводив активну переписку або полеміку через публікації у пресі з такими видатними діячами як М. Кордуба, М. Драгоманов, К. Студинський [1: 220; 18; 15; 17]. В 1936 р. С. Смаль-Стоцький захворів і продовжував курс лікування в санаторії [16]. Згодом цей видатний діяч, помер у Празі 1938 р., а похований був у Кракові, поряд з дружиною, яка померла раніше [5: 47; 7].

Досить цікавою виявилася наукова спадщина С. Смаль-Стоцького, актуальність якої не втрачається по сьогоднішній день. На думку С. Андрусів: "літературознавчі дослідження С. Смаль-Стоцького майже виключно пов'язані з інтерпретацією творів Т. Г. Шевченка. Виданий у 1934 р., збірник його шевченкознавчих праць "Т. Шевченко. Інтерпретації" містить майже всі його статті про творчість і особу кобзаря написані в різний час і для різної аудиторії, а, отже, на різному рівні: є тут популярні – виступи на вечорах пам'яті поета (напр., "Чому Тараса Шевченка називаємо генієм України"), переважна більшість – університетські студії, пов'язані з утвердженням методу дослідження, пізніше названого теорією внутрішньої інтерпретації художнього твору. Кожна стаття – окремий твір ("Іван Підкова", "Тарасова ніч", "Великий льох"), у деяких поставлено проблеми більш загального характеру, хоч вирішуються вони також на конкретному текстовому матеріалі – "Шевченкова етика", "Ритміка Шевченкової поезії". Метод С. Смаль-Стоцького вимагав "роз'яснювати й вивчати Шевченка передовсім із самого поета, підходити до окремих його творів не тільки зі становища того твору, що його розбираєш, а у зв'язку з поемами, найперш написаними більш-менш у тому самому часі, а далі – з іншими. Такий, підхід наводив на ту справедливу думку, що у свій "Кобзар" Шевченко влив увесь свій світогляд та що тому світоглядові він дав вислів у різних щодо змісту своїх творах, тим-то щоб і головну думку тих творів схопити, і порозуміти в них і поодинокі образи, а то й не раз слова, – треба брати Шевченка на весь зріст, таким, яким він нам виявляється в усіх своїх творах, і в поезії, і в оповіданнях, і в "Деннику", і в листуванні", – так описував цей метод найздібніший з учнів Смаль-Стоцького В. Сімович" [2: 25–34].

Поза прямою науковою і громадською діяльністю С. Смаль-Стоцького можна зустріти також і опосередковані дані які стосуються інших наук, зокрема етнографії. Так в його спогадах про рідне село Немилів є описи звичаїв і обрядів, побуту і способу життя місцевого населення в другій пол. XIX ст. [11] Цікавими: є також лінгвістичні гіпотези С. Смаль-Стоцького щодо спорідненості української і сербохорватської мов. Ця гіпотеза отримала несподівану підтримку від сучасних українських археологів. Так, з повідомлень львівських археологів О. Корчинського і Б. Полянчука ми дізнаємося про те, що знайдено археологічні підтвердження присутності хорватських племен в Прикарпатті. Більше того, сучасні науковці Хорватії вважають наш регіон своєю прабатьківщиною, про що також свідчить абсолютна схожість в назвах наших і тамтешніх гір, сіл, потічків [20; 21].

Соціальне середовище С. Смаль-Стоцького складалося з місцевого (галицького) селянства, яке в середині 19 ст. становило одну з найнижчих верств суспільства Австро-Угорської імперії. Саме на подібних випадках можна прослідкувати як в умовах зародження капіталістичних відносин відбуваються зміни в свідомості і світогляді місцевого населення, а також вплив діяльності особисті (в даному випадку С. Смаль-Стоцького).

Потрібно відзначити що не тільки дитинство, але і подальше життя С. Смаль-Стоцького проходило в досить бурхливі часи початку XX ст. Так Перша світова війна, яка тривала з 1914 по 1918 рр. мала значний вплив на розвиток соціальної і національної свідомості українського населення, що зрештою привело до утворення Західно-Української Народної Республіки. Безумовним фактом є те, що під час такого стрімкого розвитку подій, жоден з видатних українських діячів не міг стояти від них в стороні. Більше того, ряд особистостей (в тому числі і С. Смаль-Стоцький) були потужними генераторами змін в свідомості суспільства, які впливали на хід історичних подій в цьому регіоні і поза його межами.

Під час утворення ЗУНР, яка була першою українською державою в західноукраїнському регіоні з часів занепаду Галицько-Волинського князівства, С. Смаль-Стоцький бере участь в її формуванні. А після поразки української національної революції він продовжує працювати не тільки в науковому, але і в громадсько-політичному руслі. Цей пе-

ріод його життя припадає на міжвоєнні часи світової історії. Саме в цей час закінчилася одна з найбільших воєн (Перша світова війна), а людство потиху наближалось до іншої, ще більш страшної і кривавої – Другої світової війни. С. Смаль-Стоцький помер в 1938 р. не доживши до початку війни близько року. Значна кількість праць Степана Смаль-Стоцького припадає на період австро-угорського панування, а в 1920-і – 30-ті роки вишли у світ такі його праці як: "Розвиток поглядів про сім'ю східнослов'янських мов і їх взаємне споріднення" (1925 і 1927 р. р.), "Поліські говори" (1927 р.), "Українська мова, її початки, розвиток та характеристичні її прикмети" (1933 р.) "Питання про східнослов'янську прамову" (1937 р.) Значні заслуги вченого полягають в усталенні на західноукраїнських землях фонетичного правопису завдяки його підручнику для українських гімназій під назвою "Руська грамати́ка", який був написаний значно раніше у співтоваристві з Гартнером, однак його останнє видання побачило світ в 1926 р. під назвою "Українська грамати́ка" [10].

Список використаних джерел

1. Алексієвець М.М. Українська історична біографістика: забуте і невідоме. – Тернопіль: Лілея, 2005. – 352 с.
2. Андрусів С. Людина з дороги часу // Слово і час. – № 3. – 1993.
3. Бабичев Ф.С. Географічна енциклопедія України: В III т. – К.: Українська енциклопедія, 1993. – Т. III. – 783 с.
4. Гордієнко В. Українська Галицька Армія. – Львів: Меморіал, 1991. – 111 с.
5. Дік І. Наддорожчий спадок // Зоря комунізму. – 1990. – 24 лютого.
6. Матіяшук В., Прус В. Краєнин про країнина // Народна справа. – 1992. – 22 вересня.
7. Матіяшук В. Та вода по каменю... // Зоря комунізму. – 1990. – 14 квітня.
8. Матіяшук В. Творча співпраця // Зоря комунізму. – 1990. – 16 квітня.
9. Матіяшук В. Родовід С. Смаль-Стоцького // Народна справа. – 1990. – 16 жовтня.
10. Любар О. Історія української школи і педагогіки. – Київ: Знання, 2003. – 449 с.
11. Мартинюк М. Надбужанщина: В III т. – Нью-Йорк: Об'єднання надбужанців, 1989. – Т. II. – 950 с.
12. Мартинюк А.М. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. – К.: Наукова думка, 1985. – 222 с.
13. Миколаєвич Я. Опис географічно-статистичний повіта Кам'янецького. – Л.: Наукове Товариство імені Шевченка, 1894. – 121 с.
14. Прус В. Вогнище на вітрах // Народна справа. – 1990. – 22 листопада.
15. Прус В. Звідти привітань не було // Народна справа. – 1990. – 24 листопада.
16. Прус В. Стоїть на стороні чистоти // Народна справа. – 1991. – 18 січня.
17. Рад би я почути... // Народна справа. – 1991. – 28 вересня.
18. Русанівський В.М. Українська мова. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
19. Сурмай У. У нас розкопали... столицю Хорватії // Експрес. – 2002. – 19–26 вересня.
20. Скаврон Б. Колиска слов'ян – Прикарпаття? // Експрес. – 2002. – 4–11 липня.
21. Терлиця М. Правнуки погані. – К.: Радянський письменник, 1960. – 360 с.

Oleh Rudy

STEPAN SMAL-STOTSKY: LIFE-STORY AND ACTIVITY

The historiography of the given question is discussed. An attempt to describe the social-economic, natural-geographic situation, and life conditions of the local population, in fact, the conditions in which the childhood of S. Smal-Stotsky took place, is made. Some facts of his biography and scientific activity are also investigated.

УДК 61 (09) (477)

Тетяна Лахманюк

ІВАН ЯКОВИЧ ГОРБАЧЕВСЬКИЙ І УКРАЇНСЬКЕ СТУДЕНТСЬКЕ ТОВАРИСТВО "СІЧ" У ВІДНІ

У даній статті авторка розкриває роль Івана Яковича Горбачевського в українському студентському товаристві "Січ" у Відні.

Іван Якович Горбачевський (1854–1942) був особистістю, яка вражає багатогранністю діяльності і знань, великою ерудицією, а загалом – глибокою любов'ю до свого народу.

Актуальність даної теми полягає у тому, що Іван Якович зразок того, яким повинен бути українець: працьовитим, витриманим, незламним, гордим і скромним.

І як науковець, і як громадсько-політичний діяч, він працював не для себе, а для свого народу.

Відсутність в українській історичній науці спеціального дослідження про нашого славетного земляка активізує поглиблене вивчення його життєвого шляху, осмислення місця і ролі у вітчизняній історії. При цьому суттєвим є введення до наукового обігу нових джерел як необхідної умови об'єктивного і всебічного висвітлення біографії відомого вітчизняного діяча.

Лише на початку 90-х рр. минулого століття в Україні з'являються перші публікації про І. Горбачевського. Їхні праці так чи інакше торкалися окремих аспектів життєвого шляху Івана Яковича.

Тому автор поставила перед собою завдання висвітлити роль Івана Горбачевського в українському студентському товаристві "Січ" у Відні.

Сприяття розв'язанню цих завдань певною мірою покликана і ця стаття, авторка якої намагається неупереджено, на новітній методологічній основі, з широким використанням джерел, визначити та проаналізувати внесок І. Горбачевського у товариство "Січ" у Відні.

У різні історичні епохи кожен народ висуває видатних діячів, які вносять неоціненний внесок у розвиток вітчизняної та світової культури і науки. До них належить і наш земляк Іван Якович Горбачевський [4: 3].

Наш земляк на пропозицію студентів погодився очолити українське студентське товариство "Січ" у Відні. Його двічі підряд у 1875 і 1877 рр. обирали головою товариства. Тут варто згадати, що засновником товариства "Січ" у 1868 р. і першим його головою був відомий український культурно-громадський діяч другої половини ХІХ ст. Наталь Вахнянин; він також був у 1868 р. одним із засновників і першим головою товариства "Просвіта" у Львові [2: 11].

Необхідно вказати що, закладені в дитячі роки зерна національної свідомості проросли буйним цвітом у час навчання у Віденському університеті: в студентському об'єднанні "Січ", яке Іван Якович очолив, створюється українська бібліотека, видається "Історія України" Маркевича, книжечки поезій Т. Шевченка. За цю діяльність І. Горбачевський потрапляє під нагляд поліції у Відні [3: 3].

Здійснений аналіз наявних документів свідчить, що головною метою діяльності культурно-пропагандистського товариства "Січ" було протидіяння акціям польського та російського товариств, що поширювали найгірші чутки про українців [6: 7].

У 1875–1876 рр. "Січ" під головуванням Івана Горбачевського розпочала видання низки популярних брошур, які, на жаль, були у Львові конфісковані [2: 11]. Тодішній студент-медик майбутній адмірал Австро-Угорського флоту Ярослав Окуневський у своїх "Листах з чужини" писав, що товариство "Січ" висіло на волоску. До товариства "Січ" у

той час нерідко "заглядала" поліція. Оскільки І. Горбачевський належав також до тої "революційної" спілки, його ім'я було записане на чорній таблиці в уряді, його перетрясла поліція, і він сидів якийсь час в Івановій хаті (криміналі). Автор "Листів з чужини" згадував, що пачки з книжками переховувались у хімічній лабораторії, де асистентом працював наш земляк, очевидно, як "хімічні препарати" [5: 255].

У той же час з Києва на еміграцію виїхав Михайло Драгоманов. Він зупинився у Відні, де думав замешкати і розпочати видання українського журналу. Однак швидко вчений переконався, що австрійські порядки не дадуть необхідного для задуманого ним видання простору і свободи слова. Тому в середині 1876 р. йому довелося переїхати до Женеви.

Перебуваючи у Відні, М. Драгоманов познайомився з І. Горбачевським. Надалі внаслідок переїзду до Женеви він підтримував з молодим українським науковцем і політиком листовий зв'язок.

Про діяльність тогочасної "Січі" І. Франко писав: "В лоні самої "Січі" почали формуватися люди, що не їли даром університетського хліба, піддавалися науці серйозно, не для посади та кар'єри, такі люди як Іван Пулюй, Іван Горбачевський та інші. Вони творили, як тиху опозицію проти шумного кнайпового життя "Січі" і проти галицької рутенщини" [2: 11–12].

Таким чином, з вищенаведеного випливає, що у цей час літературно-наукова праця ніде в Галичині між українським суспільством не була зорганізована. Перші початки такої праці зустрічаємо в товаристві "Січ" у Відні, і тут належить Іван Якович до перших каменянів у цій ділянці. Разом з Михайлом Драгомановим і Остапом Терлецьким він стає на чолі змагань переробити товариство "Січ" в товариство літературно-наукове. Під головуванням Івана Горбачевського в "Січі" за 1875–1877 рр. змагається літературно-науковий рух до такої висоти та в такій програмі, що навряд чи в наступних роках віденська "Січ" могла відзначитися більшими успіхами. Бібліотека "Січі" збільшилась до 1000 томів, товариство відкрило читальню, видано накладом товариства першу частину історії Маркевича в 1000 примірниках та 4 книжечки поезій Шевченка для народу: 1) "Сотник", "Марина", "Титарівна", 2) "Княжна", "Варнак", "Петрусь", 3) "Неофіти", "Марія", 4) "Відьма" та підготовлено до друку і другу частину "Історії Маркевича" і "Популярну антологію", які однак через нестачу коштів не вийшли друком [3: 31].

Потрібно підкреслити, що головною роботою була культурно-пропагандистська праця: книжки, лекції (двічі виступав М. Драгоманов, Ф. Вовк, професор Дністрянський, В. Антонович, Олена Пчілка та інші) [6: 7].

У 1877 р. у Львові почалися ревізії, арештування і т. д. Це перенеслось і до Відня. Почалися і тут арешти, але ця акція не тривала довго, все ж таки вона припинила розвиток літературно-наукової праці товариства "Січ" вже за головування Петра Огоновського під кінець 1877 та протягом 1878 року [3: 32].

У січні 1877 р. почалися переслідування членів редакційного комітету журналу "Друг". Зокрема, було викликано у поліцію І. Франка. Його допитували про зв'язки з М. Павликом і М. Драгомановим. Піддавалися допитам й інші члени редакційного комітету, а за І. Горбачевським був організований таємний нагляд [2: 12].

Наш земляк став жертвою цих переслідувань за те, що вислав до Бухаресту пачку книжок, де знаходився "Кобзар" Т. Шевченка празького видання. Він провів тоді у віденській поліції одну ніч [3: 32].

Запит про особу і знайомства Івана Горбачевського віденська поліція надіслала до Збаража – і у відповідь отримали донесення тутешнього старости [1: 20].

Отже, даний період життя та діяльності Івана Яковича характеризується підвищеним потягом до знань з історії рідного краю та його видатних діячів (Т. Шевченка, П. Куліша, І. Котляревського). Його талант і здібності втілювалися в організаційній праці у роботі студентського товариства "Січ" у Відні [3: 60].

Таким чином, формування світоглядних та громадсько-патріотичних поглядів Івана Яковича Горбачевського здійснювалося в процесі спілкування з визначними українськими діячами освіти і науки, а також відомими представниками світової науки і культури. Цей перманентний процес сприяв народженню такої багатогранної постаті як І. Я. Гор-

бачевський, котрий відіграв велику роль в українському студентському товаристві "Січ" у Відні.

Список використаних джерел

1. Волотовська Н. Іван Горбачевський. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2004. – 56 с.
2. Головацький І. Іван Горбачевський (1854–1942): життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1995. – 125 с.
3. Гонський Я. Іван Горбачевський у спогадах і листуваннях. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2004. – 184 с.
4. Конопелько Г. Науковець, педагог, людина // Ровесник. – 1979. – 8 вересня. – С. 3.
5. Окуневський Я. Листи з чужини. – Львів, 1902. – Т. II. – С. 255.
6. Шендеровський В. Іван Пулюй і сучасність // Українське слово. – 1994. – № 50. – С. 7.

Tetyana Lakhmanyuk

**IVAN YAKOVYCH GORBACHEVSKIY AND UKRAINIAN STUDENT SOCIETY
"SICH" IN VIENNA**

In the given article the author exposes the role of Ivan Yakovych Gorbachevskiy in Ukrainian student society "Sich" in Vienna.

УДК 94 (477)

Оксана Валіон

**МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І НАДДНІПРЯНЩИНА
(КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)**

У статті авторка аналізує зв'язки М. Грушевського з Наддніпрянською Україною наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Особливу увагу сконцентровано на внеску вченого в організацію і діяльність Українського наукового товариства у Києві та виданні "Літературно-Наукового Вістника".

Галицьке двадцятиліття М. Грушевського (1894–1914) – окремий цілісний і самобутній період життя та діяльності історика, позначений найвищим піднесенням його наукової та громадської активності. В цей час він став одним із найвизначніших діячів українського національного відродження, провідним ідеологом української соборності, неперевершеним координатором науково-культурного життя не тільки Галичини, а й Наддніпрянської України.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні впливу вченого на культурно-духовне життя Східної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У ході написання статті авторка окреслила наступні завдання – проаналізувати діяльність М. Грушевського в Українському науковому товаристві (далі – УНТ) та висвітлити його роль у виданні "Літературно-Наукового Вістника".

Частково досліджувана проблема відображена в працях Ю. Тищенка [1], О. Романіва [2], М. Жулинського [3], Л. Винара [4], Т. Щербань [5], В. Масненка [6], Я. Грицака [7]. Джерельні матеріали про зв'язки М. Грушевського з Наддніпрянщиною містяться у фонді 1235 "Грушевські – історики, філологи" Центрального державного історичного архіву у м. Києві (далі – ЦДІА України у м. Києві).

У період галицького двадцятиліття діяльність М. Грушевського, спрямована на розбудову наукового і культурного життя та прищеплення національної самосвідомості у якнайширших верств українського народу, не обмежувалася лише Галичиною, а й поширювалася на Наддніпрянську Україну. Як великий соборник, Грушевський постійно думав про організацію українського наукового життя на сході України, але волею історичних обставин склалося так, що наука дуже довго була забороненою сферою українства в Росії (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р. призупинили національно-культурний рух на Наддніпрянщині на кілька десятиліть). "Тяжкою була свідомість того, що для українського національного життя зістається забороненою, неприступною та сфера, що вінчає собою повноту культурно-національного життя, служить найвищою рекомендацією духовної дозрілості суспільности, глибини і серйозности її культурного життя" [8: 4], – зазначав історик. Цей гіркий висновок він порівнював з прикладами Галичини, де русини, включившись в науковий процес за останнє десятиліття, насамперед в НТШ, заклали міцні підвалини для розвитку наукових дисциплін українознавства і здобули визнання й повагу в усьому науковому світі, тоді як "... велика Україна російська, її наукові сили, її наукові робітники мусять зіставатися пасивними свідками того всього, або містити свої праці в виданнях "в Росії абсолютно заборонених" [8: 4].

На початку ХХ ст. російський самодержавний режим вступив у період чергової глибокої політичної кризи. Її спровокувала безславна поразка у російсько-японській війні (1904–1905 рр.) [7: 86]. В країні значно пожвавилися національні рухи. До влади в бюрократичній верхівці прийшли прихильники поміркованих реформ, що збудило нові надії серед свідомого українства.

Цей поточний момент М. Грушевський прагне повноцінно використати для заснування на Східній Україні паростків культурологічних та наукових структур паралельно з галицьким. У 1907 р. при підтримці групи співробітників журналу "Киевская старина" вчений створює у Києві Українське наукове товариство, за статутом подібне до Наукового товариства ім. Шевченка, завдання якого полягало в тому, щоб "... допомагати розробленню й популяризації українською мовою ріжних галузей науки, підтримувати зв'язки між ученими, що працюють в ріжних сферах науки, особливо в Києві, давати їм спромогу обмірковувати серед членів Товариства з наготовленими до друку статтями, науковими відкриттями і вислідами, помагати розповсюдженню наукового знання через лекції і видання, для того уряджувати публічні засідання, систематичні курси, наукові екскурсії, видання і т. п." [9: арк. 1].

На перших загальних зборах Товариства 29 квітня 1907 року присутні наголосили на тісному зв'язку з науковою роботою, що велася досі тільки в Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові на всю соборну Україну і обрали головою Українського наукового товариства М. Грушевського, який був зв'язківцем двох порізнених державними кордонами українських земель. Приймаючи головування в УНТ історик чітко зазначав: "Українське Наукове Товариство мусить мати перед очима подвійну мету, вказану йому і його статутом і тими обставинами, в яких задумує воно розвивати свою діяльність: по-перше – організацію наукової роботи, по-друге – популяризацію серед суспільности здобутків сучасної науки" [8: 6]. Проте умови для українського наукового життя у Києві були значно гіршими, ніж у Львові. "Та незвичайно інтенсивна і, як на скупі матеріальні засоби, незвичайно успішна, повна самовідречення робота українських вчених, зібраних в Науковім товаристві ім. Шевченка, – писав М. Грушевський, – зістається на віки-вічні проречистим свідоцтвом проти усіх тих, які схочуть кидати якісь закиди недбальства, нездарності, індиферентизму до своїх наукових і культурних інтересів на голову цілого українського суспільства, цілого народу. Заразом Галичині той захист і ґрунт, якого не могли знайти – свідоцтво того занедбаня й упослідженя, яке терпіли культурні інтереси українського народу в Росії й знаходили в нищій, шляхтою і єзуїтами задавленій

"На нашій славній Україні,

На нашій – не своїй землі" [10: 57].

За своєю структурою УНТ в Києві було дуже близьким до НТШ у Львові. Наукова робота розвивалася у всіх галузях науки, але пріоритет, на думку голови Товариства, мав бути "... в тих областях наукової роботи, які роз'яснюють нам минувшість і сучасне жите

українського народу й його території" [8: 6]. Спочатку було утворено три секції: історичну, філологічну та математично-природничу.

Найбільш представницькою як за складом членів, так і за дослідною, видавничою діяльністю була історична секція, яку очолював М.С. Грушевський. До її складу входили В. Щербина, А. Яковлів, В. Антонович, В. Данилевич, М. Біляшівський, О. Грушевський, О. Левицький, І. Джиджора, Я. Шульгін, В. Науменко та інші відомі дослідники [6: 142]. На думку Т. Щербань, значення історичної секції УНТ полягало в тому, що вона стала своєрідною школою для багатьох українських вчених. У її рамках розпочалася диференціація різноманітної гуманітарної проблематики, яка згодом у системі ВУАН оформилася у самостійні наукові напрямки та установи: комісії з вивчення звичаєвого права, соціально-політичних рухів та інші [5: 30].

Для організації наукових занять в певних галузях науки, які вимагають широкої участі не тільки членів Товариства, при секціях були організовані комісії – етнографічна, мовна. Пізніше виникли секції: медична, етнографічна (замість комісії), статистично-економічна, археологічна, мистецька, технічна; підсекція археографічна; комісії: історично-економічна, правнича (деякі з них розгорнули працю лише у 1917–1920 рр.).

Членство УНТ складалося, згідно статуту, з трьох категорій членів: а) дійсних; б) почесних; в) членів-співробітників.

Керувала УНТ Рада Товариства, яка "... складалася з голови, його товаришів і певного числа членів, яких вибирали Загальні Збори. Ревізійну комісію вибирали Загальні Збори не менш як з трьох секцій" [9: арк. 1–4].

Офіційними органами Товариства були "Записки Українського наукового товариства", які виходили з 1908 р. і мали характер "... чисто-наукового українського видавництва, якого досі бракувало в Росії" [8: 12–13]. В "Записках УНТ" друкувалися розвідки й реферати, прочитані на наукових засіданнях і секціях Товариства; замітки, огляди, критичні статті з різних галузей знання, насамперед з українознавства – української мови, літератури, історії, артистичної творчості, етнографії, археології, географії, права, економіки, статистики та ін. До 1914 р. побачило світ 13 томів "Записок" [6: 143].

Окрім "Записок" справою наукового видавництва УНТ займався видаваний з 1907 р. замість "Киевской старины" журнал "Україна" в дещо зміненій програмі: додавши до відділу наукового відділ публіцистичний. Його Грушевський перетворив у 1913 р. в кварталник. Згодом, з'явилися такі видання, як окремі "Збірники" медичної та природничо-технічної (пізніше технічної) секцій, "Український етнографічний збірник" та "Український науковий збірник" [11: 180–188].

Українську мову визнали в основі діяльності Товариства. Як зазначає історик В. Масненко, УНТ було практично першою україномовною науковою інституцією на Наддніпрянщині. З точки зору націотворчого процесу впровадження української мови у наукову практику, це вже було чимале досягнення [6: 141].

Завдяки організаційному талантові М. Грушевського, до активної співпраці в УНТ було залучено окрім київських науковців, представників інших наукових центрів Східної України (Харкова, Одеси), Галичини, Буковини, а також вчених, які працювали за межами українських земель (у Санкт-Петербурзі, Парижі тощо) [6: 142]. Серед співробітників "Записок" знаходимо Я. Шульгіна, О. Левицького, О. Грушевського, В. Щербину, Г. Павлуцького, К. Антоновича, А. Яковлева, В. Доманицького, В. Перетца, М. Біляшівського, Б. Грінченка, О. Черняхівського, Ф. Вовка, В. Липинського та інших відомих науковців. Більшість з них складала історичну школу Грушевського. Можемо погодитись з думкою Л. Винара, що це був "львівсько-київський період" (1907–1914 рр.) історичної школи Грушевського, оскільки пересадження наукової діяльності вченого зі Львова до Києва одночасно сприяло поширенню впливів і діяльності його школи серед придніпрянських дослідників [4: 67–68].

Одним з пріоритетних напрямів популяризації української науки в Товаристві М. Грушевський вважав організацію публічних лекцій з українознавства. Восени 1907 р. діяч прочитав серію лекцій про "Культурний і національний рух на Україні в другій половині XVI ст.", в яких описав риси культурного і національного руху в неподільній єдності цих двох могутніх чинників національного відродження. Не оминув дослідник еволюції полі-

тичної думки в Україні, формування релігійної свідомості, історії суспільно-церковних відносин, національного самоусвідомлення української еліти, форм організації національних сил, створення культурних центрів України, міграції форм суспільної свідомості в духовній культурі тощо. Ці лекції були надруковані в 1909 р. спочатку в "Літературно-Науковому Віснику", а в 1912 р. вийшли окремою науково-популярною працею під назвою "Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці" [12: 136–256]. Як свідчать відгуки сучасників вченого, праця мала важливе значення для піднесення національної самосвідомості українського народу, в ній "почувався виразний зв'язок між старим нашим національним життям і сучасними змаганнями, перед очима стає *синтез Руси і України* – одна з найважливіших культурних проблем сучасного українського покоління" [13: 311].

"Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці" – це перша в українській культурологічній науці спроба розгорнути аргументовану еволюцію, формування цілісної системи духовної культури в складний, але плідний період національної історії і розкрити шляхи і методи формування суспільної свідомості внаслідок інтенсивної взаємодії різних форм духовної культури [3: 79].

Для М. Грушевського УНТ маніфестувало "... постулят повноти української культури, вінчаної науковими аспіраціями і науковими дослідженнями. Воно пересаджувало на великоукраїнський ґрунт наукову працю, розпочату кількома десятиліттями скорше – на ґрунті галицьким, в очікуванні можливості здійснити план української академії наук" [14: 8]. Розуміючи, що головний центр українського наукового життя повинен бути в столиці України, в Києві, вчений всю організаційну діяльність в Товаристві спрямовував на перетворення його в Академію Наук, про що стверджує §13 Статуту УНТ. У ньому Товариство розглядалося як об'єднуючий центр "... напередодні реального перетворення по суті у вільну Наукову Академію, а Українське наукове товариство перетворюється в єдину наукову асоціацію на Україні, у якій повністю буде забезпечено і принцип національний" [2: 87]. Цю ідею вдалося реалізувати лише в умовах гетьманського правління на Україні в 1918 р. та, на жаль, при цьому були повністю зігноровані наукові сили УНТ.

Отже, розбудова М. Грушевським наукового і культурного життя на сході України значно розширила коло науковців, що займалися вивченням різних ділянок українства, одночасно закладаючи міцний фундамент для утвердження національної самосвідомості. "Українська нація, – писав історик, – показала слов'янському і західноєвропейському світові свою культурну дозрілість, а НТШ і УНТ виконали своє завдання в творенні культурно-наукової основи, що віддзеркалювала повну культурну незалежність українського народу" [4: 47].

Важливу роль у національно-культурному відродженні українства мало те, що М. Грушевський перемістив у 1907 р. зі Львова до Києва видання "Літературно-Наукового Вісника". Вирішальним чинником, що вплинув на напрямок таких дій вченого, була ідея української соборності.

Значну роль у налагодженні редагування "Вісника" у Києві відіграли І. Джиджора та І. Кревецький, яких М. Грушевський направив зі Львова. Згодом основний тягар редакційних турбот перебрав Ю. Тищенко [1: 138–139]. У київському періоді "Вісника" не брав участі в редагуванні журналу І. Франко. Його донька – Ганна Франко-Ключко свого часу трактувала виведення її батька з редакційного комітету "Вісника" як вияв не порядності та невдячності з боку видатного українського історика [15: 75–76]. Така теза далека від істини, бо відхід Великого Каменяря від редакції журналу значною мірою пояснюється загостренням його хвороби. 27 жовтня 1906 р. І. Франко повідомив М. Грушевського, що стан здоров'я не дає йому змоги продовжувати редагувати "Вісник" [16: 299]. Тому наведена теза, на наш погляд, є неправдоподібною, принаймні, й І. Франко, й В. Гнатюк до 1910 р. продовжували співпрацювати з журналом, хоч їхні прізвища на титульній сторінці більше не були зазначені.

У Києві часопис перебував під постійним тиском і наглядом цензури. Про це доволі докладно зазначав Ю. Тищенко: "Само собою цензурі й адміністрації поліційного характеру підлягає і "Літературно-Науковий Вісник". Проти нього особливо мали зуб як офіційні, так і добровільні чинники царського уряду. Видавець його і фактичний редактор

М. С. Грушевський був занадто відомий цілій Росії. Його ім'я було синонімом українського сепаратизму, загрозою єдності і неподільності Росії" [4: 185]. Уже в січні 1907 р. в редакції часопису відбувся обшук, внаслідок якого співробітники редакції та редакційні рукописи були заарештовані, а сам "Вістник" через два тижні після виходу першого (в цьому році) номера заборонили за "шкідливе спрямування" [17: арк.3].

Попри такі заборони М. Грушевський на сторінках журналу велику увагу приділяв висвітленню національного питання, наголошуючи на тій могутній силі, що стоїть за українським рухом: "На українство оглядається цілий ряд інших національних і обласних течій: вони опираються на тих же принципах, що й український рух, і зріст українства в їх очах дає шанси осягненню мети, і взагалі того перестрою відносин, до котрого змагають вони так само, як змагає українство" [18: 30].

Видання "Вістника" аж до початку першої світової війни тісно пов'язане з М. Грушевським. Всі ці 17 років як у Львові, так і у Києві журнал значною мірою завдяки йому з честю виконував покладену на нього місію:

тримав українську суспільність у курсі тих культурних та соціально-політичних змагань, якими жив цивілізований світ;

служив справі національного відродження;

сприяв духовній концентрації українських культурних сил та зближенню порізаних державними кордонами українських земель;

підтримував процес консолідації "безформенного пасивного етнографічного елемента" в модерну європейську націю.

Таким чином, можемо стверджувати, що діяльність Михайла Грушевського в галицьке двадцятиліття мала всеукраїнський характер.

Саме через культурну інтеграцію регіонів діяч у перспективі прагнув об'єднати розшматовану Україну. Очоливши Українське наукове товариство у Києві, вчений змагав до консолідації наукових і суспільних сил українства, без огляду на кордони чужих держав, що його розділили, і ворогів національного відродження. М. Грушевський значно розширив коло науковців, які займалися вивченням різних аспектів діяльності українського народу, одночасно закладаючи міцний науковий фундамент культурно-духовного відродження на наступні десятиліття.

Список використаних джерел

1. Тищенко Ю. Перше знайомство з проф. М. С. Грушевським: Уривок з споминів // Відродження: Календар-альманах. – Буенос-Айрес, 1954. – С. 136–141.
2. Романів О. Михайло Грушевський і його роль у становленні української національної науки // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1994. – С. 80–92.
3. Жулинський М. Михайло Грушевський: до проблеми створ Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали: К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 304 с.
4. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали: К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 304 с.
5. Щербань Т. Історичні дослідження в Українському історичному товаристві (1907–1921 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – №1. – С. 23–33.
6. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – Київ – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.
7. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століть. – К.: Генеза, 2000. – 356 с.
8. Грушевський М. Українське наукове товариство і його наукове видавництво // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 1. – С. 3–15.
9. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1235.– Оп. 1. – Спр. 80.– Арк. 1–4.
10. Грушевський М. Справа українських катедр і наші наукові потреби // ЛНВ. – 1907. – Т. 37. – С. 42–57.
11. Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві та історична секція при Всеукраїнській Академії наук в рр.1914–1923 // Україна.– К., 1924. – Кн.4.– С. 180–188.
12. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці // Грушевський М. Духовна Україна.– К.: Либідь, 1994. – С. 136–256.
13. Лист В. Липинського до М. Грушевського від 1 травня 1912 р. // Листування Михайла Грушевського. I.II – Упор.: Р. Майборода, В. Наулко, Т. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. –

Київ – Нью-Йорк: УІТ, 2001. – С. 311. 14. Грушевський М. Велике діло // Україна. – 1929. – Ч. 32. – С. 3–9. 15. Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. – Торонто, 1956. – 131 с. 16. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 50. – 704 с. 17. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 1–6. 18. Грушевський М. На українські теми // ЛНВ. – 1914. – Т. 65. – С. 24–31.

Oksana Valion

MYCHAILO HRUSHEVSKY AND NADNIPRYANSHCHYNA

The article deals with Hrushevsky relationship with Nadniproanska Ukraine. A special attention is paid to the scientist's contribution to the Ukraine scientific organization foundation and creativity in Kyiv as well as publishing of "Literary Scientific journal".

УДК 94 (477)

Юрій Древницький

ВОЛОДИМИР СТАРОСОЛЬСЬКИЙ І РАДИКАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті аналізується вплив В. Старосольського на радикалізацію українського національного руху в Галичині на початку ХХ ст.

Володимир Старосольський належить до плеяди діячів українського національного руху першої половини ХХ ст., котрі усвідомивши потребу в будівництві незалежної Української держави, доклали всіх зусиль для пробудження національної свідомості українців, розробки теоретичних аспектів та організації форм боротьби за державність. Не випадково, в сучасних умовах державного будівництва їхній практичний досвід вимагає наукового аналізу в різних площинах. Предметом даної статті є громадсько-політична діяльність В. Старосольського у першій чверті ХХ ст. Головна увага звертається на його участь в роботі студентської організації "Молода Україна", а також ролі в радикалізації вимог українського національного руху як типового представника молодого покоління політиків на прикладах Української соціально-демократичної партії та стрілецького руху. До цієї теми в історіографії зверталися такі дослідники як І. Райківський, О. Жерноклеєв, І. Кресіна, О. Панок. Однак, існує нагальна потреба в систематизації матеріалів, а також у поглибленому вивченні ряду аспектів діяльності В. Старосольського через залучення нових джерел.

Ще під час навчання у Віденському університеті, В. Старосольський став членом студентського товариства "Січ", а з 26 березня по 4 вересня 1899 р. навіть був його головою. Проте, піднесення його активності у громадсько-політичному житті починається із поверненням до Львова. Перелом ХІХ–ХХ ст. цікавий закінченням так званої "ери священиків" і початком "ери професорів і адвокатів". На перші ролі виходить молода генерація інтелігенції, радикалізується студентство. Саме воно актуалізує в молодіжному середовищі національну ідею як боротьбу за державну незалежність і соборність України.

Молодий В. Старосольський вважав, що студентство є не стільки професійним, скільки віковим феноменом і покладав на нього великі надії у поступі української нації до історичного самовиявлення. Першим кроком до цього мала стати відмова від стихійності й перехід до організованих форм роботи. Загалом же, такий потяг до організованості в усьому є визначальною рисою світогляду В. Старосольського. Восени 1898 р. він, як стверджує у своїх мемуарах Лонгин Цегельський, ініціює створення молодіжної організації "Молода Україна" [10: 70].

За своїм змістом "Молода Україна" була ідеологічним рухом молоді, яка вірила в ідею вільної, самостійної, соборної Української Держави і готова була служити цій ідеї. Формально організація не мала легальної основи, не проводила виборів управи, не фіксувала членів. Територіально вона охоплювала Галичину й Буковину, а її ряди, що включали навіть учнів середніх шкіл, налічували близько тисячі осіб. Очолював "Молоду Україну" провід – "Комітет Десяти", директиви котрого виконувалися точно і без протестів.

Один із членів "Комітету Десяти", Л. Цегельський, так описав його у вище згаданих споминах: "Управа створила себе сама, самостійно, дорогою особистого порозуміння десяткох найдіяльніших і найрухливіших тоді... провідників української університетської молоді у Львові, їхній авторитет і моральний престиж серед товаришів студентів був такий, що нікому й в голову не приходило квестіонувати факт самозванчого складення і складу "Комітету Десяти"... Все, що від того "Комітету" виходило, було наче святим приказом..." [10: 69]. Цей "Комітет Десяти" складався з членів п'ятох політичних партій. Відзначимо, що В. Старосольський в ньому представляв соціал-демократів.

Головним друкованим органом організації був місячник "Молода Україна", котрий був дуже популярним серед української молоді. Він виходив протягом 1900–1902 рр. Його редактором і видавцем вважався М. Залітач, хоча найчастіше авторами редакційних статей були В. Старосольський і Л. Цегельський, за участі котрих побачило світ 33 числа цього видання. Як свідчить аналіз тогочасних публікацій В. Старосольського, українська національна ідея в його розумінні мала широкий соціально-політичний зміст, її атрибутами були не тільки національна державність, але й політична і національна свобода, демократія і соціальна справедливість. Без сумніву, цьому сприяло захоплення В. Старосольського популярними серед молоді соціал-демократичними ідеями, а також науковий інтерес до національної проблематики, що згодом оформилося у власну науково обґрунтовану теорію нації [3: 136].

В. Старосольський у діяльності "Молодої України" розвиває ще один аспект національної ідеї – соборництво. Особливо це помітно в прагненні В. Старосольського отримати статті для журналу з Наддніпрянської України. Здійснення цього задуму відбувалося як на легальних так і на конспіративних засадах. Так, через адвоката Миколу Шухевича, дядька своєї нареченої Дарії, він дістав брошуру Миколи Міхновського "Самостійна Україна", видав її у Львові, а потім переслав тираж на Наддніпрянщину. Також ним були налагоджені зв'язки із Лесею Українкою, котра стала однією із дописувачів "Молодої України". Головним партнером на Наддніпрянщині була "Революційна Українська Партія" (РУП), з членами якої були налагоджені регулярні стосунки. Конспірація при цьому була така, що навіть "Комітет Десяти" у повному складі не був поінформований про людей і шляхи цього підпільного спілкування. Л. Цегельський називає чотирьох втаємничених: себе, С. Горука, В. Темницького і В. Старосольського [10: 79].

Протягом 1899–1902 рр. В. Старосольський з товаришами провів цілу низку масових студентських віч з вимогами утворення "самостійної української держави в етнографічних границях". Важливо підкреслити, що саме на "вічах усіх українських студентів Австро-Угорщини", скликаних 13 липня 1899 р. і 14 липня 1900 р. Оргкомітетом, до складу якого входив і В. Старосольський, було вперше офіційно висунуто вимогу створення українського університету у Львові [2: 31]. Як відзначав В. Гнатюк типовими для В. Ста-

росольського у той час були дві ідеї. Перша з них, це "не лишатися позаду в культурному поході людскости...", "по силам своїм докинути щось до суми культурних добутоків людства..." і друге, що "рідний університет є... конечним кроком по дорозі до нашого ідеалу, яким є Україна ірредента".

Організація "Молода Україна" увійшла в історію українського національного руху насамперед завдяки двом проведеним акціям, ініціатором котрих виступав В. Старосольський. Насамперед, це сецесія українських студентів Львівського Університету в 1901–1902 рр., як протест проти покарання університетською владою тих студентів, які організували віча за створення українського університету, і взагалі проти шовіністичної політики австрійської влади. В наслідок цієї акції, яку широко підтримало українське громадянство, майже пів тисячі українських студентів покинуло Львівський Університет і пішли навчатися до інших університетів Австрії.

Дана акція була неоднозначно сприйнята в українському середовищі. Дехто вважав, що сецесія була "втечею з поля бою без бою" і тому була неуспішною. Старосольський належав до другого табору. На його думку, якщо "бій" зводитиметься до протестів (навіть із бійкою) та маніфестацій тільки на місці, у Львові, то він не матиме успіху, це буде тупцювання на місці, повторення попередніх помилок. Проблема українського університету залишалася б лише локальною, східногалицькою. Сецесія стала широкою пропагандою справи українського університету, та й всієї української проблематики далеко поза межами Галичини, по цілій Австро-Угорщині, а то й за кордоном.

Володимир Янів уже з перспективи півстоліття твердив: "сецесія... спричинилася до пропаганди української справи й мала найбільше позитивне значення для створення настрою солідарности; цей настрій був початком багатой традиції боротьби за українське високе шкільництво" [1: 50]. Сучасні дослідники О. Жерноклєєв та І. Райківський, акценти розставляють дещо по-іншому. На їх думку акція не досягла очікуваного ефекту, однак, вона сприяла усвідомленню студентством неможливості домогтися бажаних змін власними силами, у відриві від боротьби всієї української спільності за національні права, показала необхідність включення молоді в цю боротьбу, в тому числі й у складі існуючих політичних партій [3: 136]. Додамо, що дана акція сприяла усвідомленню лідерами молоді власної сили, що дозволило їй при включенні в політичне життя Галичини не загубитися в тіні старшого покоління, а активно відстоювати власні, значно радикальніші, погляди.

Інша громадська акція "Молодої України", в якій В. Старосольський брав активну участь – великий селянський страйк проти визиску селян великими польськими земле-власниками в 1902 р. Володимир був одним з чотирьох референтів цієї справи на студентському вічі в липні 1902 р. у Львові. Ці страйки мали мати не тільки соціально-економічний характер, але й були матеріальною відплатою полякам за їх протидію у справі українського університету. Студенти, зокрема ті, які поверталися з сецесії роз'їхалися по селах з пропагандою. Цей історичний і перший успішний страйк, який охопив біля 200 тисяч селян Галичини, був також першим масовим страйком в Європі [1: 50].

В 1903 р. "Молода Україна", з різних причин, перестала діяти у своїй звичній формі. Однією з причин цього став відхід В. Старосольського від справ через здобуття ним наукового ступеня доктора права, а отже перехід до інших форм діяльності. Насамперед, він включається у роботу Української соціал-демократичної партії Галичини й Буковини, і поступово стає одним із найактивніших її членів. Особливо сильними його позиції були серед молодого покоління соціал-демократів, котре свою платформу означило наступним – посилення національного компоненту в ідеології УСДП та виходу української соціал-демократії з-під впливу польської.

Певна ідентиферентність соціал-демократичної доктрини до національного питання відома, однак, молоде покоління усвідомлювало цю слабину насамперед виходячи з дійсності польсько-українських відносин. Ігнорування поляками настроїв та позицій укра-

їнської громади мали відбиток саме в національній сфері, а тому розвиток ідеології соціал-демократів в польському фарватері не відповідав поточним потребам нації. Молодь, яка швидше інтуїтивно посилила національне звучання в УСДП, як згодом виявилось, вірно вловила основну тенденцію європейської соціал-демократії перед початком I світової війни – підтримку власних національних урядів, а не класових інтересів [7: 88; 3: 140].

В. Старосольський був послідовним у відмежуванні від польської соціал-демократії. Одним із приводів цього стало рішення польських есдеків у січні 1907 р. зняти з виборчої кампанії одного із "старих" лідерів УСДП і одночасно активного члена ППСД М. Ганкевича. Це призвело до внутрішньої консолідації в середині УСДП й опору полякам. Велику роль у цьому відіграв В. Старосольський. Як речник "молодих" він взяв участь у переговорах з лідерами "старих" (Т. Меленем, І. Возняком), що відбулися у січні 1907 р. Згідно досягнутої угоди В. Старосольський увійшов до складу редакції головного органу партії – газети "Воля". На наступній конференції 17–18 лютого 1907 р. було навіть вперше поставлено питання про необхідність роботи серед міського робітництва, яке ППСД розглядала як сферу виключно свого впливу [3: 138].

Варто відзначити, що партійна робота в цей період часу не стала для В. Старосольського визначальною. Паралельно з цим він активно стажується в провідних університетах – Берлінському (1905–1906), Грацькому (1907) та Гейдельберзькому (1907–1908, 1911–1912). Займався він також адвокатською практикою. Найвідоміший процес цього часу за його участю – справа про вбивство намісника Галичини графа А. Потоцького українським соціал-демократом М. Січинським. Вміле ведення справи дозволило замінити смертний вирок двадцятирічним ув'язненням [3: 138].

Незалежницькі погляди Старосольського чи не найповніше розкрилися напередодні I світової війни. Ще 7 грудня 1912 р. у Львові відбулася міжпартійна нарада найвизначніших галицьких діячів, у якій від УСДП взяли участь Ю. Бачинський, М. Ганкевич та В. Старосольський. Саме вони висунули ідею боротьби за незалежну Україну, хоча в разі збройного конфлікту з Російською імперією їхнє бачення ситуації було таким: все галицьке суспільство має стати на боці Австрії.

Відповідно до цих рішень УСДП взяла участь у організації стрілецького руху. У воєно-історичному нарисі "Історія січових стрільців", В. Кучабський відзначав, що початки українського стрілецтва варто шукати в Галичині у 1912 р., коли там спостерігався розквіт української національно-військової думки [5: 15]. Погоджуючись з цим лише частково, ми б дещо віддалили в часі нижню межу до початку ХХ ст. Безпосередньо формуванню військово-патріотичного світогляду галичан передували ідеї потреби організованості політизованого національного руху та розгортання спортивного руху, які виявилися складовими компонентами для формування стрілецької ідеології. Можна з упевненістю сказати, що якби вони в часі не передували б розвитку національно-військової думки, то її практична реалізація значно затрималася б. Залишаючи осторонь питання впливу спортивних товариств, що не є предметом нашої статті, звернемо увагу на опосередковану роль "Молодої України" в цьому процесі.

Д-р Степан Ріпецький у своїй книзі "Українське Січове Стрілецтво" стверджує, що "майже всі... провідні члени "Молодої України" це – або майбутні визначні Українські Січові Стрільці в Першій світовій війні (М. Галущинський, В. Старосольський, С. Ґорук, Т. Мелень), або організатори і провідники довоєнного стрілецького руху (В. Старосольський, С. Ґорук, В. Гуркевич, Т. Мелень), або члени Української Боевої Управи (В. Темницький, В. Старосольський, В. Гуркевич), або передові члени Головної, а пізніше Загальної Української Ради (С. Баран, Л. Цегельський, В. Темницький, В. Старосольський, Т. Мелень), або співробітники Союзу Визволення України (Л. Ганкевич, Л. Цегельський, В. Темницький, Т. Мелень)" [4: 54–55]. Як бачимо, саме колишнє студентство, вже достатньо

зміцніле, стає тією рушійною силою для переходу галицького суспільства на значно вищий порядок власної організації.

В. Старосольський був не лише одним із ідеологів стрілецького руху, але й його активним учасником. Дуже цікаву його характеристику подає І. Кедрин: "Це була виїмкова і насправді дуже рідкозустрічна комбінація прикмет тіла і духа, що зосередилась в одній особі: високий, статний, з подовгастим худим обличчям аристократа і таким же аристократичним спокоєм та манерами, – тип ученого, проте з тонким почуттям гумору і при всьому нахилі до студій далеко не відлюдок, – Богом обдарований промовець, естет і гуманіст, здавалось би – кабінетна людина, проте ідеолог Українського Січового Стрілецтва, – соціаліст, але ворог марксизму й ворог всякого екстремізму та сектанства, рідкісна поява, рідкісна індивідуальність. Такий був професор, доктор Володимир Старосольський" [6: 389]. Вважаємо, що В. Старосольський був типовим представником свідомого українства, котре змагаючись за власні ідеали й відчуваючи постійну потребу в людях здатних до самопожертви, поєднувало в собі часом протилежні риси. Це був тип надзвичайно діяльних людей, що обрали активний варіант боротьби за національну державність.

В. Старосольський став першим головою першої стрілецької організації "Січові стрільці", що виникла у Львові 18 березня 1913 р. Згодом це товариство, як і решта схожих організацій, влилися в легіон Українських Січових Стрільців. Як чільний представник УСДП В. Старосольський увійшов до складу Головної Української Ради та Української Бойової Управи і протягом 1915–1918 рр. був постійним відпоручником УБУ при легіоні УСС, став одним із його політичних провідників та ідеологів.

Роль В. Старосольського особливо зросла в 1917 р., коли внаслідок падіння Російської імперії на Наддніпрянщині розпочалися державотворчі процеси під керівництвом Центральної Ради. Після цього в стрілецькому середовищі виникли дискусії, щодо подальшої долі легіону. Це мотивувалося тим, що на Наддніпрянщині виникла Українська держава, яку необхідно підтримати. Натомість військова боротьба на боці Австрії, яка не виявляє жодних симпатій до української справи, позбавлена як ідейного, так і реального змісту. 26 травня 1917 р. у Коші відбулася розширена нарада за участю усіх стрілецьких формацій, яку провів Д. Вітовський. Більшість виступила за саморозпуск легіону. Однак, позиція меншості, яку відстоювали Н. Гірняк та В. Старосольський, що полягала у необхідності збереження легіону через непевне становище в Галичині, примусила більшість відкласти рішення до з'ясування позиції політичного проводу.

24–25 липня 1917 р. у Відні під головуванням Ю. Романчука відбулася нарада за участю українських парламентських послів і членів Палати Панів, членів Української Бойової управи, делегатів від УСС (одним із них був В. Старосольський) та представників політичних партій, на котрій розглядалося дане питання. На ній було прийняте рішення про збереження січового стрілецтва, тим самим відвернуто чергову загрозу саморозпуску [7: 73–75].

Активну позицію зайняв В. Старосольський після розпаду Австрійської імперії. Коли 19 жовтня 1918 р. Українська Національна Рада висловила за збереження зв'язків із Австрією, то В. Старосольський солідарний із настроями стрілецтва писав: "Настрій стрілецтва, старшини і мужви (рядовиків) – супроти рішення 18 і 19.10 (жовтня – Ю. Д.) був просто бунтарський. Усі домагалися проголошення з'єднання з Великою Україною". 24 жовтня 1918 р. на зборі старшини у Чернівцях було однозначно висловлено, що безпосередньою метою національних змагань є соборна, вільна, самостійна Україна [7: 89]. Втім, вже на початку листопада 1918 р. В. Старосольський попав у польський полон і був інтернований у табір для військовополонених під Краковом.

Здійснений аналіз громадсько-політичної діяльності В. Старосольського у австрійський період дозволяє стверджувати, що вона була спрямована на мобілізацію активності свідомого українства. Участь В. Старосольського в "Молодій Україні", УСДП, стрілецько-

му русі як ідеолога і активіста, а також успішна адвокатська практика зробили його одним із найавторитетніших діячів Галичини. Провідною ідеєю його діяльності була боротьба за державність української нації, неодмінною умовою котрої мала б бути соборність українських земель. Прихід В. Старосольського у політику зумовлювався загальною тенденцією зміни не просто поколінь галицьких політиків, але й світоглядів. Молодь піднесла суспільну роль національної ідеї, яка з того часу постала не просто засобом самоідентифікації, а визначальним чинником визвольних змагань.

Список використаних джерел

1. "Молода Україна" // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 45–51.
2. Жерноклеєв О. С. Національна ідея "Молодої України" (1900–1903) // Галичина. – 1997. – № 1. – С. 31.
3. Жерноклеєв О., Райківський І. Володимир Старосольський: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) // Людина і політика. – № 5. – 2003. – С. 135–150.
4. За долю робітничого стану // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 52–55.
5. Історія січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – 347 с.
6. Кедрин І. Володимир Старосольський (У 100-річчя народин) // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 389–392.
7. Кресіна І. Свідомість і воля – основа нації // Розбудова держави. – № 1–2. – 1998. – С. 85–92.
8. Лазарович М. Українські січові стрільці: національно-політична та культурницька діяльність. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – 202 с.
9. Стрілецьким шляхом // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 70–87.
10. Цегельський Л. "Молода Україна" – історичний спомин // Календар "Провидіння". – Філядельфія, 1948.

Yuriy Drevnitsky

VOLODYMYR STAROSOLSKYY AND RADICAL NATIONAL MOVEMENT IN THE GALICIA AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

In the article analyses Volodymyr Starosolsky's influence on radical national movement in the Galicia at the beginning of the XX century.

УДК 94 (477)

Андрій Тильний

ОСНОВНІ ВІХИ СУСПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕТРА ФРАНКА (1895–1941 РР.)

У даній статті висвітлено суспільну діяльність Петра Франка, показано його участь в організації і діяльності молодіжної організації "Пласт", заснуванні авіації УГА тощо.

28 червня 2005 р. минуло 110 років від дня народження сина Івана Франка – Петра, життя і діяльність якого повністю були присвячені служінню рідному народові і Вітчизні.

Саме наприкінці першого літнього місяця в родині Франків, у с. Нагуєвичах, народився син Петро. Після закінчення гімназії у Львові здібний і наполегливий юнак закінчує Львівський університет та політехніку. Одночасно вчився й фізкультури.

У грудні 1911 року Петро Франко став організатором другого осередку Пласту у Львові (Перший заснував студент "Політехніки" Іван Чмола). Він створив так званий пробний таємний гурток при філії Української гімназії у Львові, куди ввійшли учні старших класів. Його діяльність базувалася на засадах скаутського підручника Байден-Пауелла в перекладі на польську Мелковського. У березні 1912 року він переріс в досить чисельну пластову організацію яка існувала до часу I-ї світової війни й нараховувала близько 120 членів. Третій пластовий гурток П. Франко заснував на початку квітня 1912 року в жіночій семінарії Українського педагогічного товариства у Львові, керівництво яким згодом передав учителям [1]. Головний акцент робився в них на фізичний вишкіл, в якому їх організатор бачив головне покликання скаутингу.

6 квітня 1913 року у Львові відбувся I-ий з'їзд представників пластових гуртків Львова, на якому створено "Організаційний Пластовий Комітет"(ОПК), головою обрано О.Тисовського. Безпосереднім організатором та керівником з'їзду був П.Франко. Тут були ухвалені статут та плани діяльності Пласту, складені Тисовським, та вимоги до трьох пластових іспитів і проект однострою англійського взірця, який виробив П.Франко.

12 лютого 1914 року зібрався II-ий Пластовий з'їзд, в якому взяли участь представники 30-ти організацій краю. На ньому була утворена Осередня Пластова Управа (ОПУ), на котру вже були покладені функції центральної пластової влади. До її складу входили майже всі ті особи, що й до ОПК.

3 січня 1914 року за редакцією П.Франка виходить часопис "Пластовий табір" (до війни побачили світ 6-ть номерів). У березні 1914 року ОПУ розпочала проведення першого реєстру пластових організацій, а в квітні 1914 року Галичина була поділена на 11 пластових Округ [1].

Однією з найвизначніших подій в розвитку довоєнного Пласту стала участь його членів у великому Сокільсько-Січовому здвигу, який відбувся 28 червня 1914 року у Львові з нагоди сторіччя від дня народження Тараса Шевченка. Місто ще не бачило такої величної маніфестації: вулицями якого пройшли 500 учасників з різних молодіжних українських організацій. Між ними були пластуни з усієї Галичини. Керував пластовим відділом П.Франко [1]. Цей здвиг став першим і останнім великим прилюдним виступом українського Пласту перед I-ою Світовою Війною. З початком війни пластуни масово вступають до лав Українських Січових Стрільців (УСС) при австрійському війську.

Коли почалася Перша світова війна, Петро пішов з братом Тарасом добровольцем в підрозділи Українських Січових Стрільців. Брав участь у боях за Карпати. На 1 червня 1916 р. він уже четар УСС під командою хорунжого Р. Сушка, а в Українській Галицькій Армії (УГА) стає летуном. Саме йому Державним секретаріатом військових справ було довірено створення нового для УГА роду військ.

Днем заснування авіації Української Галицької Армії вважають 1 грудня 1918 р. Саме у цей день Державний секретаріат військових справ (ДСВС) своїм наказом № 16 започаткував першу структуру найновішого на той час роду збройних сил. У наказі, зокрема, зазначалось:

1. Комендантом летунського відділу і референтом летунства при ДСВС іменую поручника УСС Петра Франка.
2. Летунський відділ підлягає безпосередньо ДСВС.
3. Летовище wraz із всіма забудованнями і упорядженнями попередньої летунської сотні в Красному переходить на виключний ужиток Летунського Відділу.
4. Всі зголошення до Летунського Відділу, як вишколених вже в австрійській армії так і новиків, мають Окружні Військові Команди і коменданти фронтних частин негайно пересилати до ДСВС [4: 183].

Перший галицький український авіазагін було створено в Красному, очолив його саме Петро Франко. Він під час служби в УСС виїжджав до Сараєва, де й закінчив летунську школу. Спочатку загін мав лише 20 літаків, але бився відчайдушно і майже завжди виходив переможцем. На початку травня 1919 р. летунський полк нараховував близько 80-ти апаратів, але боєздатних не більше третини, причому серед них багато застарілих і спрацьованих зразків. Також у Красному П. Франком було засновано летунський вишкіл, де проходили навчання близько 20-ти льотчиків.

4 січня 1919 р. літак П. Франка було збито, і він потрапив у полон. Пілота тримали у таборі Домб'є під Краковом. Але, перехитривши сторожу, Петро Франко втік до Чехословаччини, а звідти знову до свого загону.

У 1937 р. на сторінках "Червоної калини" він написав спогади про фронтові дні, про товаришів, які на стареньких, латаних "Даймлерах", "Ньюпорах", "Фарманах" і "Альбатросах" – спадщині колишньої австро-угорської, німецької і наддніпрянської авіації – боролися проти новеньких літаків ворога, постійно ризикуючи життям, і нерідко гинули [2].

У 1922 р. переїздом до Коломиї розпочався черговий етап діяльності П. Франка. Він влаштувався на роботу гімназійного вчителя географії і руханки. Це було поворотним моментом у спортивному житті міста. Ним було збудовано два корти, на яких учні вчилися грі в теніс. Спорт вийшов поза мури гімназії. За сприяння деяких старших учнів і в погодженні з Петром Франком у місті було відновлено руханкове товариство "Сокол", колись дуже впливове. Кімнати товариства відразу ж наповнилися українською молоддю – шкільною, ремісничою і міщанською. У 1925 р. при "Соколі" було організовано футбольну секцію, і тоді перший раз українські футболісти з'явилися на грі у власних спортивних кольорах – червоно-зелених. На той час він часто їздив до Львова, але ніхто не знав, що Петро Франко веде лекції з хімії в таємному українському університеті м. Львова. Польська поліція стежила за кожним його кроком, і він з групою інженерів у 1931 р. завербувався на роботу в Радянську Україну [3].

Оселився П. Франко у Харкові, куди незабаром переїхала і його родина. Тут пише низку наукових праць, укладає підручник з хімії та "Енциклопедичний словник" з хімічної термінології, робить винаходи в галузі переробки молока, читає курс хімії в політехнічному інституті. Разом з тим Петро Франко плідно працює і на літературній ниві. Він створює драму за повістю Івана Франка "Захар Беркут" та кіносценарій на основі твору "Борислав сміється". У Харкові він пережив страшні роки голодомору 1932–1933 рр. На власні очі бачив жахливу смерть людей від голоду. Після відмови в грудні 1936 р. прийняти радянське громадянство, Франко з сім'єю змушений був переїхати до Львова. Тут продовжував працювати деканом одного з факультетів Львівського торгово-економічного інституту.

Восени 1939 р. його призначили директором музею Івана Франка і обрали депутатом Західної України від Львова. На початку війни у 1941 р. П. Франко разом з давнім другом – академіком К. Студинським пропав безвісті під час евакуації. Вважається, що його заарештувала радянська контррозвідка.

Так закінчив своє життя чоловік, який всього себе поклав на вівтар служіння Вітчизні. Приклав свій талант на створення молодіжних організацій, нового роду військ УГА, саме в той час коли це було найбільше потрібно. І після закінчення I-ої світової війни він не розчинився в загальні багатьох діячів визвольних рухів, а продовжив працювати на ниві освіти. Цим сприяючи відродженню патріотичного духу серед молоді і спрямування його в організоване русло. Його винаходи в галузі хімії, особливо, що стосується молока покликані покращити життя народу. Що ж стосується створення "Енциклопедичного словника хімічних термінів", то не його вина в тому, що цей словник не дістав широкого поширення, було б дивно, якби це сталося в час боротьби радянської влади зі всім українським.

Список використаних джерел

1. Що таке Пласт. Теми гутірок для інструкторів ВППП. users.adamant.net/kplast/vpppp/19.doc
2. Руданець Ольга. Петро Франко, син Івана/ Вісник Коломиї. – № 51 15.07.1995 р.
3. Василь Нагірний Безстрашний пілот і галантний професор // Всевідо. – № 69. – 20.06.1998 р.
4. Литвин Микола. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут Східно-Центральної Європи. – Львів, 1998. – 488 с.
5. Західно-Українська Народна Республіка // Армія України. – 1993. – 23 жовтня.

Andriy Tilniy

BASIC LANDMARKS OF PUBLIC ACTIVITY OF PETRO FRANCO (1895–1941)

A public activity of Franco Petro is reflected in the given article, his participation is shown in organization and activity of the youth organization "Plast", fundation aviation UGA and others like that.

УДК 94 (477)

Назарій Дребот

ФОРМУВАННЯ В`ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА ЯК ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА

У статті висвітлюються умови та середовище під впливом яких відбувалося формування В. Чорновола як громадського діяча.

В`ячеслав Чорновіл – видатний політик, громадський діяч, публіцист та журналіст, невтомний борець за незалежність України. Постать В`ячеслава Чорновола увійшла в новітню історію України, як одна з найвидатніших, що відіграла важливу, одну із найголовніших ролей у становленні української державності. Неординарна особистість В. Чорновола викликає підвищений інтерес у політиків, громадських діячів та пересічних громадян.

Переважає більшість знає В. Чорновола вже сформованим громадсько-політичним діячем. Та мало хто знає як саме відбувалося становлення В. Чорновола як громадського діяча, під впливом яких рушійних сил та факторів формувалися його національно-демократичний світогляд, непохитні переконання та ідеї.

В`ячеслав Чорновіл уродженець Черкащини, земляк славетного "Кобзаря". Любов до Батьківщини, рідної мови та культури привили йому батьки. Його батько був вчителем української мови та літератури, а мати учителька початкових класів. Школу він закінчив з відзнакою ("золотою медаллю") і у 1955 році поступив на філологічний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. Чи вагався В`ячеслав Чорновіл із вибором майбутньої професії, мабуть ні. Адже його батько був добрим викладачем, тому і В`ячеслав Максимович полюбив літературу. Його тягло до поезії, гарно писав шкільні твори. Навіть уявив себе майбутнім письменником. Він виховувався в абсолютно українській стихії.

Ще раніше в родині сталося лихо: у 1937 році заарештували, а потім розстріляли його дядька Петра, який був керівником Уманського окружного відділу освіти. Сім`я змушена була переїжджати з району в район, ховатися, оскільки брат "ворога народу" це теж "ворог народу". Та все одно, про всяк випадок, як у багатьох родинах українських інтелігентів, у сінях висіла торба, в якій була зміна білизни, шматок сала, щоб можна було схопити в останню хвилину, коли братимуть. Наприкінці сорокових батька, В`ячеслава Максимовича почали тягати в КДБ. Батько повертався з району блідий. У нього почалася виразка шлунка. Цей момент відклався в душі В. Чорновола [3: 107].

Дуже вразив В`ячеслава Київ, коли він приїхав вступати до університету. Його вчили – і він вірив, що є Українська Радянська Соціалістична Республіка, є чудова українська мова, є чудова література – і класична, і сучасна. Тільки йому було не зрозуміло, чому в

Києві його питали, чи не з Польщі він приїхав. Усі приїжджі до міста швидко адаптувалися до російської мови, а йому було гидко міняти своє обличчя.

Як стверджував сам В`ячеслав Чорновіл : "Я прийшов до університету цілком ортодоксальний, як і всі ми прийшли". Проте навчатися на філологічному факультеті йому було "нудно", йому хотілося активнішого життя, він прагнув до щирого правдивого слова, до думки, а філологія в другій половині 50-их років цікавилася лише образом комуніста в українській літературі. Тоді В`ячеслав Чорновіл звернувся до журналістики, де панувала більш розкутіша атмосфера, хоча і тут вона не була творчою в прямому значенні цього слова, адже журналістів готували для засобів масової інформації. Таким чином, навчаючись ще на філології В.Чорновіл зв`язався з університетською газетою "За радянські кадри", яку редагував декан факультету журналістики Іван Васильович Прокопенко, який поставив йому умову: якщо В.Чорновіл за рік належно проявить себе в газеті, він посприє його переходові на факультет журналістики. Своє слово декан дотримав і у 1956 році В.Чорновіл перейшов на факультет журналістики [2: 15].

Ще навчаючись на філологічному факультеті "справжнім переворотом" для Чорновола був ХХ з`їзд і викриття культу особи Сталіна – "це був останній удар" після чого він почав радикально переглядати свої погляди, усе чого вчили. Згодом відбулось кілька політичних арештів, зокрема В. Чорновіл був присутній в актовій залі університету – ще в якості комсомольського активіста коли привезли з-під слідства Бориса Мар`яна, щоб студенти його засудили (за створену ним програму-мінімум та програму-максимум перебудови радянського суспільства). Виключили ще одного його однокурсника, а згодом і засудили. Це дуже похитнуло віру В`ячеслава Максимовича в справедливість системи. І саме тоді його погляди чітко визначилися. Вони полягали у "боротьбі проти партійної диктатури, проти однопартійної системи, боротьби за національне звільнення".

Також В. Чорновіл активно відвідував вечори "СІЧ", так називали студію імені Чумака. Там збирались молоді поети які відмовились від конформістського спрямування поезії, вони перестали писати про партію, а почали писати про любов, і про квіти й про природу [4: 439]. Та й клуб творчої молоді В`ячеслав Максимович не залишив поза увагою. Зокрема він переймався мовною проблематикою, брав участь у палких дискусіях. Ось як говорить про це Л. Танюк: "Він заводився з півоберта, буквально пірнав у суперечку, й аргументував свою позицію дуже цікаво, заходячи з цілком несподіваного боку, – а суперечки поруч були неабиякі!" Саме тут і згуртувалася творча молодь, якій не була байдужою доля рідної мови, культури та батьківщини. Вони ненавиділи аморфність, конформізм, – це були перші паростки шістдесятництва.

Навчаючись в університеті, він працював у багатотиражці, починав з коротеньких заміток про студентське життя. Згодом пішли розлогіші публікації, інтерв`ю, статті. Оскільки з дому матеріальна допомога була незначною, дописував в республіканські видання, зокрема в газету "Колгоспне село" та журнал "Україна".

Але вже тоді деяким "правильним" його однокурсникам не сподобалось його нестандартне мислення. Вони повідомили про це партком і комітет комсомолу. Як наслідок стаття у факультетській газеті "Журналіст", в якій критикували В.Чорновола як ідейно незрілого, які в нього ревізіоністські погляди.

Вихід був один – комсомольські будови, які тоді особливо розгорталися на Донеччині. Таким чином, у 1957 році він був змушений на рік перервати навчання в університеті і поїхав до Жданова (Мелітополь) на будівництво доменної печі. Саме там він зустрівся з Сергієм Дубиніним, працівником "Київського комсомольця", який був уповноважений створити виїзну редакцію на зведенні третьої домни [1: 37].

Згодом В.Чорновіл розповідав: "морально було важко – це бруд, лайка, матюки, п`янка. Якщо щось і залишилось від попередніх комсомольських позицій, то воно вивітрилося абсолютно. Отож, це був корисний період. Працюючи у виїзній газеті, побачив як мало важить ця гласність, поки існує такий потужний бюрократичний апарат..." [6: 33].

Після року перебування на будівництві В.Чорновіл привіз в університет підшивку газет з його статтями, був допущений до іспитів і протягом місяця здав їх екстерном за пропущений рік.

На останньому році навчання досліджував "Публіцистику Бориса Грінченка", його зацікавила ця тема, бо ще донедавна Б.Грінченко вважався одним з ідеологів "буржуазного націоналізму". Патріотичні поривання В.Чорновола дедалі наростали і це вилилось у його дипломну роботу.

При збиранні матеріалів йому швидко забракло потрібної літератури в київських бібліотеках. Тоді він і домовився з Львівським телебаченням, що воно візьме його на переддипломну практику, щоб була змога попрацювати в місцевій академічній бібліотеці.

Так, В'ячеслав Чорновіл опинився у Львові. На студії ж підготував кілька сюжетів, брав участь у передачах як ведучий. Особливо йому подобалися телепередачі, які йшли прямо в ефір і в кадрі можна було імпровізувати без цензури [7: 763].

Ось як згадував про Львів сам В.Чорновіл: "я побачив українське місто, – люди на вулицях розмовляли українською, масовий патріотизм! Мені сподобався Львів і я переїхав туди 1960 року."

Згодом, за порадою Павла Максимовича Федченка, який був науковим керівником дипломної роботи В.Чорновола, повертається до Києва, щоб зосередитися лише на наукових пошуках. Так, з травня до грудня 1963 року працював секретарем комсомольської організації управління Київської ГЕС, з січня до вересня 1964 року – літпрацівником газети "Комсомольської ГЕС" [5: арк.1]. Таким чином, працюючи, В'ячеслав Максимович склав усі три кандидатські екзамени та подав заяву про вступ до аспірантури до Київського державного педагогічного інституту ім. М. Горького. Він пройшов за конкурсом до аспірантури та до навчання не був допущений, як "неблагонадійний".

Після радіогазети на київській ГЕС завідував спочатку відділом промисловості, а потім ідеології в газеті "Молода гвардія" (вересень 1964 – вересень 1965). Працюючи в "Молодій гвардії", публікував не тільки власні праці, а й поезії Івана Драча, Миколи Вінграновського, Василя Стуса, яких інші видання вже не публікували [3: 111]. В. Чорновіл прориває блокаду, гуртує людей, примножується самвидавна, "захалавна" література. І саме в цей період відбувається перехід з мистецько-громадської – на політичну площину.

Отже, виховувався В. М. Чорновіл у цілком українській стихії, завдяки батькам він полюбив українську мову та культуру. Він на відмінно закінчив школу, та приїхав до Києва здавати вступні іспити та одразу був шокований, тим що в українському місті вирувала російська мова. Відтоді і почав сумніватись В'ячеслав Максимович у тому чого їх навчали, він пригадав і розстріляного дядька, згодом свою роль відіграв ХХ з'їзд та останньою краплиною – була вимушена академвідпустка, де він усе побачив на власні очі і усе зрозумів. Саме тому В. Чорновіл відвідував вечори "СІЧ", та був членом клубу творчої молоді, там він знайшов своїх однодумців, молоду українську інтелігенцію, яка прагнула індивідуальності, відродження рідної мови та культури.

Список використаних джерел

1. Біографія // В'ячеслав Чорновіл. Твори: У 10-ти т. – Т. 1. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 36–45.
2. Василь Яременко. Так починався В'ячеслав Чорновіл // В'ячеслав Чорновіл. Твори: У 10-ти т. – Т. 1. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 13–27.
3. Гаман Віктор Пантелейович. В'ячеслав Чорновіл // Парламентські коридори, або момент істини у нашій новітній історії: Розмови різних років з українськими парламентарями. – К.: Український письменник: Вир, 1998. – С. 106–122.
4. З інтерв'ю В'ячеслава Чорновола журналу "Пам'ять століть" (1997, №2) // В'ячеслав Чорновіл. Твори: У 10-ти т. – Т. 1. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 437–441.
5. Особова справа голови обласної ради Чорновола В. М., звільненого у 1992 р. // Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-221. – Оп. 3. – Спр. 1318. – 15 арк.
6. Танюк Л. Сяйливий дух доби // Твори: У 10 т. – Т. 2. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 24–57.
7. Танюк Л. Слово забирає В'ячеслав Чорновіл // Слово. Театр. Життя. Вибране в 3-ох томах. – Т. 2. – К.: "Альтерпрес", 2003. – С. 761–772.

Nazariy Drebot

FORMING V YACHESLAVA CHORNOVOLA AS A CIVIL FIGURE

In the article the terms and environment are lighted under act of which took place forming V. Chornovola as civil figure.

РОЗДІА 3
ВСЬОСВІТНЯ ІСТОРІА

УДК 94:32 (410) "18"

Людмила Валюх

ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЗДОБУТКИ БРИТАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА КІНЕЦЬ ХІХ СТ.: ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ

Досліджено процес територіально-політичного становлення Британської імперії. Проведено аналіз форм і методів її політичного та економічного проникнення в країни Америки, Азії та Африки. Висвітлено експансіоністську політику англійського уряду, спрямовану на розширення та зміцнення імперії.

Актуальність теми. Історія становлення Британської імперії все ще потребує уважного і детального вивчення з позицій сьогодення, адже, щоб зрозуміти на яких підвалинах розвивається сучасна британська держава необхідно вивчити історичні, економічні та політичні засади її формування. Саме тому набуває актуальності дослідження процесу територіально-політичного становлення і розвитку Британської імперії наприкінці ХІХ ст. Володіння колоніями у даний період виявилось могутнім стимулом для зміцнення території імперії, збагачення і розвитку британського суспільства, визначило характер економіки, відбилося на соціальній сфері й ідеології та сприяло перетворенню цієї метрополії на одну з провідних держав світу.

Історіографічний аналіз. Історії становлення Британської імперії присвячували свої праці ще радянські історики, зокрема Ф.А. Ротштейн, Н.А. Ерофеев, Б.М. Туполев, І.Д. Парфенов, В.В. Александров, Д. Шефер, Т.Н. Гелла. Серед сучасних науковців слід відмітити праці С.С. Трояна, Л.Ю. Питльованої. Однак аналіз сучасної монографічної літератури та періодичних видань свідчить про необхідність проведення глибших досліджень із даної проблематики.

Метою статті є проведення всебічного аналізу особливостей процесу виникнення та формування Британської імперії; форм і методів її політичного та економічного проникнення в країни Америки, Азії та Африки.

Реалізація поставленої мети потребує вирішення наступних основних завдань:

- висвітлити зовнішню політику Англії впродовж ХVІІ–ХІХ ст., розкрити етапи перетворення її в одну з наймогутніших колоніальних імперій світу;
- проаналізувати причини, перебіг та наслідки боротьби Британії з Німеччиною та Францією за завершення розподілу світу в останній чверті ХІХ ст.;
- розкрити суть експансіоністської політики англійського уряду спрямованої на розширення та зміцнення Британської імперії.

Початок утворення Британської колоніальної імперії припадає на ХVІІ ст. В цей час були засновані морські бази та станції, що відіграли роль опорних пунктів для проникнення на американський континент, в Азію, Австралію й Африку. Слід відмітити, що Британія вступила на шлях колоніальних захоплень пізніше Іспанії, Португалії та Голландії. Колоніальне суперництво з цими державами, а також із Францією та Німеччиною, призвело до нескінченної низки воєн, загострення взаємин між ними.

На початку ХVІІІ ст. володіння Британської імперії були незначні: вони обмежувалися головним чином Америкою. Кілька колоній, заселених емігрантами з Англії, розташувалися на вузькій смузі вздовж Атлантичного узбережжя та на декількох островах Карибського моря. Крім того, англійцям належали також величезний острів Ньюфаундленд і територія, що знаходилася поблизу Гудзонової затоки. Але населення цих володінь було малочисельним, а економічна роль обмеженою. На Сході в руках англійців знаходилися усього лише кілька невеликих торгових баз в Індії. В Африці вони володіли кількома факторіями для торгівлі рабами □1: 5□.

На другу половину XVIII ст. серед володінь Англії найважливіше місце займали континентальні. 13 колоній у Північній Америці склали центральну ланку тодішнього англійського колоніалізму та були головними партнерами Англії в торгівлі. Разом із островами Вест-Індії вони постачали в Англію продукти, що обмінювалися тут на промислові вироби. З Африки масово вивозилися раби: західна півкуля була найважливішим ринком збуту цього "живого товару" □1: 5□.

Наприкінці XVIII ст. Британській імперії було завдано дуже сильного і відчутного удару – в результаті національно-визвольної війни англійських північно-американських колоній (1775–1783 рр.) вона позбавилася 13 володінь. Це боляче вдарило по економіці, престижу та національній гордості жителів метрополії. Втрата американських колоній виявилася переломною датою, найбільшою катастрофою в історії Британської імперії. В результаті американської революції від неї залишилися, власне кажучи, одні уламки – кілька островів у Карибському морі та малонаселена і погано обстежена (на той час) Канада □13: 27□. Втрата центральної та найважливішої частини імперії означала її можливу ліквідацію та крах економічної системи. Удар, завданий англійському колоніалізму, багатьом сучасникам здавався смертельним.

Однак Британська імперія не загинула: на руїнах "першої" колоніальної імперії виникла "друга", що значно перевершила її у масштабах і проіснувала ще півтора століття. Англійці почали створювати другу імперію ще до втрати Америки, але особливо енергійно вони діяли наприкінці XVIII ст. Зоною захоплення виявився азіатський континент де найбільше значення мала Індія. Її британське завоювання було здійснене руками заснованої ще в 1600 р. Ост-Індської компанії і тривало довгий час. Основним суперником Англії в Індії була Франція. У 1757 р. британські завойовники підкорили Бенгалію і вигнали звідти французьких колонізаторів. Ця анексія дала поштовх подальшому завоюванню країни, яке завершилося в середині XIX ст. У 1782 р. англійський політичний діяч Ч. Фоці говорив: "Індія – найяскравіший діамант, що нині залишився в британській короні" □9: 163□. Отож, найважливішою особливістю другої колоніальної імперії було те, що центр її ваги знаходився вже не в західній півкулі, а в Азії.

Крім заморських володінь, Англія мала й внутрішню колонію – Ірландію. У 1801 р. була підписана унія про її приєднання і створення Об'єднаного королівства Великобританії та Ірландії.

На початку XIX ст., у період воєн проти Франції, англійцям удалося завоювати панування на морях і витиснути французів із деяких колоній. У 1814 р. тривала війна завершилася повним розгромом Наполеона. Віденський конгрес закріпив за Англією більшу частину її завоювань. Повернувши Франції деякі другорядні володіння (Мартініку, Гваделупу, частину тропічної Африки), Англія зберегла в своїх руках, крім старих володінь, також ряд островів у Вест-Індії (Тобаго, Сент-Люсія), в Індійському океані (Цейлон, Сейшельські острови, Іль де Франс), мис Доброї Надії та частину голландської Гвіани (Сурінам). Франція була витіснена з Індії. Найбільші князівства Індії, що були об'єктом англо-французького суперництва, – Бенгал, Хайдарабад і Карнатік – перетворилися на англійські володіння. Часткову самостійність зберегла лише держава сикхів у Пенджабі (на північному-заході Індії) □7: 3□. Можна констатувати, що до 1815 р. Англія значно збільшила свої колоніальні володіння: вона оголосила своєю власністю п'ятий континент (Австралію), південний край Африки (мис Доброї Надії), майже завершила завоювання Індії.

Таким чином, Англія зміцнила свій статус світової держави, підірвала могутність Франції та Голландії, захопивши частину територій на Суматрі, Капську колонію у Південній Африці, острів Яву та інші володіння в Індонезії. Крім того, Великобританія встановила контроль над Португальською колоніальною імперією, посилюючи її проникнення в Латинську Америку. Окрім територіальних захоплення відбувалася й економічна експансія: англійські товари витісняли продукцію інших країн із колоніальних ринків на всіх континентах.

Після 1815 р. колоніальна експансія Англії продовжувалася з неослабною силою й енергією, і на XIX ст. припадають її найбільші захоплення у всіх частинах земної кулі. Головним і найважливішим об'єктом залишалася Індія. Під приводом "захисту" кордонів цієї колонії від зовнішніх ворогів Англія поширила свою владу в Азії: спочатку на терито-

рію усього Індостану, а потім на схід – за рахунок Бірми, на захід – за рахунок Сінду і Белуджистану, на північ – за рахунок Кашміру. В 1849 р. Англія завоювала Пенджаб – державу сикхів, останню незалежну область Індії. □2: 59□. У результаті до середини ХІХ ст. весь гігантський півострів з його багатомільйонним населенням був перетворений на британську колонію.

Що стосується інших великих територіальних захоплень цього часу, то тут варто назвати Нову Зеландію, Саравак (північна частина о. Борнео), в Африці – Наталь □5: 206□.

Важливу роль в експансії відігравали острови: це були ніби виставлені вперед бастиони англійського колоніалізму. Вони функціонували як військові бази, що дозволяли всіляко розширювати зону діяльності англійського флоту та контролювати морські шляхи. Велике стратегічне значення мали острови, розташовані на морських шляхах в Атлантиці, – Асунсьйон і Трістан-да-Кунья (захоплені Англією в 1815 р.), Фолклендські (1832 р.), о. Святої Олени (захоплений раніше, але оформлений як англійське володіння в 1834 р.). У Середземному морі форпостами англійського флоту були о. Мальта (захоплений Англією в 1800 р.), Іонічні острови (вони були загарбані в ході війни проти Наполеона). Таку ж роль виконував і Гібралтар (англійці зайняли його ще в 1704 р.). У Північному морі опорним пунктом був о. Гельголанд, захоплений у 1807 р. У 1819 р. англійці придбали о. Сінгапур: разом із захопленими в 1858 р. в Індійському океані Нікобарськими й Андаманськими островами ці володіння дозволили Англії встановити контроль над морським шляхом із Європи на Схід. Не залишився без уваги і Тихий океан: тут стратегічне значення мав придбаний у 1849 р. о. Ванкувер, розташований біля західних берегів Канади, острова Кокосові та Кілінг (захоплені в 1857 р.), а також о. Фіджі (1874 р.). У 1840 р. англійці захопили острови Нової Зеландії □9: 163□.

Ця розкидана система островів стала, у свою чергу, плацдармом для подальшої експансії. Так, отриманий після закінчення "опіумних воєн" (1840–1842 і 1856–1860 рр.) з Китаєм о. Гонконг, що знаходиться поблизу берегів цієї країни, був націлений на проникнення вглиб Китаю. Острів Лабуан, захоплений у 1846 р., був опорним пунктом для розширення англійського впливу та торгівлі в Південно-Китайське море. Мис Доброї Надії став трампліном для просування вглиб африканського континенту: у 1843 р. англійці анексували Наталь, а в 1852 р. встановили фактичний протекторат над бурськими республіками Трансвааль і Оранжевою. Характерно, що, прагнучи встановити свій вплив на Аравійському півострові й у країнах, що прилягали до Перської затоки, англійці починали з захоплення островів: у 1838 р. вони зайняли о. Хорг у Перській затоці, у тому ж році – о. Перим при вході в Червоне море, у 1839 р. – о. Курья-Мурья на підступах до Аравії й у 1839 р. – о. Аден, що став найважливішою базою англійського морського панування в цьому районі □13: 47□.

В 1854 р. Англія захопила Белуджистан, що відділяв Афганістан від моря; в 1856 р. вона втрутилася у війну між Афганістаном і Персією та розпочала війну проти останньої. Згідно мирного договору 1857 р. Персія зобов'язувалася у своїх відносинах із зовнішнім світом користуватися англійським посередництвом □7: 100□. Таким чином, більша частина Середнього Сходу потрапила під вплив Британської імперії.

Можна констатувати, що впродовж півстоліття після Віденського конгресу – з 1815 р. до 1865 р. – територія Британської імперії збільшилася на 12,5 млн. км², чи приблизно в 2 рази □8: 12□.

Територіальна структура Британської імперії в середині ХІХ ст. представлена у таблиці:

Назва частини світу	Територія тис. км ²	Населення тис. чоловік
Азія	2365	153480
Західна півкуля	3504	2870
Океанія	8031	393

Африка	113	663
Європа	307	143
Усього	143320	157550

Територія багатьох колоній зазначена в джерелах лише приблизно, оскільки в ряді випадків межі англійських володінь ще не були зафіксовані й постійно мінялися. Неточними є дані й про населення англійських володінь. Чисельність жителів Індії вказувалася приблизно. Ще менше даних було про чисельність корінного населення в інших володіннях: як правило, офіційна статистика взагалі їх ігнорувала. Так, у Наталі в 1850 р., за офіційними даними, не було жителів □8: 13□. Дійсно, англійців у той час там майже не було, однак проживало досить численне корінне населення.

Найбільшим недоліком статистики є відсутність даних про англійські напівколонії, тобто країни та народи, що тільки юридично були вільні, а насправді знаходилися в повній залежності від Англії. Ступінь цієї залежності був різним, іноді вона мала прихований характер, а часом нічим не відрізнялася від колоніальної. У напівколоніальному становищі знаходилися, зокрема, Китай та деякі країни Латинської Америки. Їхня зовнішня торгівля була під фактичним контролем Англії. Економічне панування Британської імперії підкріплювалося військовим і опір йому був майже безнадійним □10: 96□.

Втім, якщо залишити осторонь ці напівколонії, то і без них масштаби Британської імперії були колосальними. Її володіння розташовувалися у всіх географічних зонах і широтах, у них були представлені всі природні умови земної кулі, різні народи, раси людства та цивілізації – від примітивних до найвищих зразків древньої культури, що виникла та розвивалася незалежно і раніше від Європи.

Сучасник так змальовував масштаби цих володінь у 1837 р.: "Сонце ніколи не заходить над цією дивною імперією, – і в той час як мисливець на березі р. Святого Лаврентія чи Оттави мерзне від зимового холоду, фермер і пастух в Австралії гріються під південним сонцем. На всіх землях під різним кліматом британці, усі ті, хто шукає змін і хто не може знайти заняття на батьківщині, поширюють нашу мову, закони і волю" □8: 14□. Вираз "імперія над якою ніколи не заходить сонце", що колись хвалькувато повторювали іспанські колонізатори, тепер постійно вживався англійськими публіцистами.

Колоніальні надбання Англії того періоду склалися з трьох основних груп. До першої групи належали володіння, у яких європейці, головним чином англійці, становили більшість населення. Чисельність корінних жителів тут швидко скорочувалася під тиском безупинно приїжджаючих колоністів. До числа цих колоній, що одержали найменш улюблені переселенських, належали Канада, Південна Африка, Австралія та Нова Зеландія □10: 79□. За розмірами території ця група колоній була найбільшою, але кількість населення у них була незначна.

У другій групі англійських володінь проживало численне населення. Більшість його складала корінні жителі. Представниками англійців тут були, в основному, чиновники та комерсанти. До цієї групи належала Індія, найбільше колоніальне володіння Англії за чисельністю населення. Третю групу володінь становили численні острови та бази □8: 14□.

Історичний процес складання Британської імперії відбився в тогочасній термінології. Тільки деякі з її частин іменувалися колоніями, інші називалися "корінними колоніями", "плантаціями", "залежними територіями" і, нарешті, просто "володіннями". Цікаво, що найбільша колонія – Індія – взагалі не фігурувала в числі англійських володінь. На особливому становищі знаходилися також військово-морські бази та станції флоту.

Термін "колонія" виник в античну епоху і в перекладі з латинської мови означає поселення. Спочатку він застосовувався у Стародавньому Римі: римляни називали колоніями поселення своїх громадян засновані поза межами метрополії □10: 56□. Втім, практика виведення колоній за межі своєї держави почалася ще задовго до Риму: колонії створювали фінікійці і греки, відомо також про активну китайську колонізацію в давні часи.

В Англії термін "колонія" довго зберігав своє первісне значення: аж до кінця XIX ст. колоніями іменували лише ті території, що були заселені вихідцями з Англії. Колонія у 1841 р. визначалася як: "Група людей, що належать до однієї країни і політичної спільності, що, залишивши цю країну і спільність, створюють нове відособлене суспільство, залежне чи незалежне, у якому-небудь районі, що майже зовсім не заселений або з якого вони виганяють корінних жителів". Аналогічне визначення дає відомий англійський статистик і економіст середини XIX ст. Д. Маккуллох у своєму "Словнику торгівлі". Колонією він називає "поселення, засноване в чужих країнах людьми, що або добровільно емігрують з батьківщини, або їх насильно туди виселяють" [3: 121]. Англія багато десятиліть застосовувала обидва види заселення, направляючи в колонії як емігрантів, так і засланих.

Доки Британська імперія обмежувалася американськими володіннями, заселеними в основному вихідцями з Англії, термін "колонія" зберігав давнє значення. Але, в міру того як колоніальні володіння зростали й урізноманітнювалися, термін набував широкого вжитку і колоніями стали поступово називати всі заморські володіння. Для того щоб попередити можливу плутанину, колонії в прямому розумінні слова, тобто території заселені емігрантами з Англії, на відміну від усіх інших, стали іменувати переселенськими [10: 79]. Така термінологія вживалася довгий час.

В останнє десятиліття XIX ст. велася активна боротьба між країнами за завершення розподілу світу. У цій боротьбі Англія брала активну участь. Безпосереднім приводом для посиленої гонитви держав за колоніями було загострення антагонізму навколо ринків сировини та збуту товарів; великого значення набував також вивіз капіталу із залежних країн.

Найбільшим територіальним захопленням Британської імперії в кінці XIX ст. було приєднання Бірми (1885 р.). До 1887 р. англійці захопили весь Малаккський півострів. Із захопленням у 1876 р. острова Сокотра (при виході з Червоного моря в Індійський океан) і в 1877 р. острова Борнео Британія завершила створення системи морських опорних пунктів на шляху з Європи на Далекий Схід [7: 152].

У цей же період між державами були поділені острівні володіння в Тихому океані. Англія активно брала участь у цьому розподілі. У 1874 р. вона захопила острови Фіджі, у 1877 р. – острови Гільберта, Елліс і Фенікс, у 1884 р. – південно-східну частину Нової Гвінеї, у 1887 р. – розділила з Францією Нові Гебриди, в 1888 р. приєднала острови Кука, Різдва, у 1889 р. після запеклої боротьби захопила частину островів Самоа, і в 1893 р. – Соломонові острови [7: 152].

Основною ареною колоніальної боротьби держав наприкінці XIX ст. виявилася Африка. Головними суперниками Англії тут виступали Німеччина та Франція. Англія давно намагалася завоювати Єгипет. Спочатку вона закріплювала свої позиції на підступах до нього. Захопивши у 1839 р. Аден, англійці забезпечили собі вигідну позицію на півдні від Червоного моря. В 1875 р. вони скупили акції Суецького каналу. Кіпр, анексований у 1878 р., разом із захопленою раніше Мальтою закріпив за Британською імперією стратегічну перевагу в східній частині Середземного моря. З середини XIX ст. посилювалося проникнення англійського капіталу в економіку Єгипту. Однак англійцям доводилося ділити сфери впливу в Єгипті з Францією. Побоюючись національно-визвольного руху, направлено проти іноземців, уряд Гладстона прийняв рішення про окупацію Єгипту. У вересні 1882 р. англійці його повністю завоювали. Після захоплення Британією Єгипту, а у 1884 р. Сомалі вся Північна та Північно-Східна Африка була, за винятком Абіссинії, поділена між державами [3: 116].

Боротьба між Англією і Францією йшла за верхів'я Нілу і за тропічну Західну Африку. Щоб не дати французам загарбати величезний басейн ріки Конго, англійці допомогли Португалії і Бельгії захопити цю територію: англо-португальською конвенцією 1884 р. Англія визнавала претензії Португалії на велику частину узбережжя Африки південніше Гвінейської затоки, а потім дозволила бельгійському королю Леопольдові захопити величезну територію басейну Конго. Берлінська конференція (1884–1885 рр.) визнала захоплення, які здійснив Леопольд [12: 408].

Боротьба за території в Африці зіштовхнула Англію з Німеччиною. Перше різке зіткнення між ними відбулося в 1884–1885 рр. у зв'язку із захопленням німцями Південно-Західної Африки. Відмовившись визнати англійські права на цю територію, Бісмарк оголосив про анексію Південно-Західної Африки, викликавши цим невдоволення в Англії. Захоплення німцями території Того і Камеруну сприяло подальшому погіршенню відносин між обома державами □11: 49□.

Але найбільш гострої форми англо-німецька боротьба набула в Східній Африці. Уклавши ряд фіктивних договорів із вождями місцевих племен, німецький уряд оголосив анексію величезної території на східному африканському узбережжі. Щоб полегшити собі подальші захоплення в Африці, англійська правляча верхівка створила спеціальні привілейовані компанії – Британську східно-африканську компанію (1888 р.), Британську компанію Південної Африки (1889 р.) та ін. Вони володіли величезними капіталами та користувалися повною підтримкою з боку уряду. Прагнучи об'єднати свої володіння у Східній Африці, уряд очолений Солсбері (прем'єр-міністр Великобританії 1885–1892 рр.), підписав у 1890 р. з Німеччиною договір, який отримав назву Гельголанд-Занзібарського. Згідно нього Німеччина віддала Англії значну частину своїх колоніальних володінь на східноафриканському узбережжі та о. Занзібар в обмін на о. Гельголанд у Північному морі. Значення о. Гельголанд особливо зросло для Німеччини з початком будівництва Нільського каналу в 1887 р. Канал повинен був з'єднати Північне та Балтійське море. У зв'язку з цим Гельголанду, як важливому опорному пункту, відводилася особлива роль у німецьких воєнно-морських планах. Великобританія ж захопила ліву частку територій у цьому районі Африки. Загалом, згідно Гельголанд-Занзібарського договору територія Британської імперії збільшилася на 1 млн. миль² □11: 50□. Вищезгаданий пакт був підсумком довготривалого періоду англо-німецької боротьби за домінування в Східній Африці.

Значними були також англійські захоплення в Південній Африці. Після того, як були відсічені спроби англійської анексії, Британія почала політику оточення бурських республік, прагнучи відрізати їх від зовнішнього світу. В 1885 р., у відповідь на анексію німцями Південно-Західної Африки, англійці захопили Бечуаналенд, що відокремлював німецькі володіння від бурських республік.

Особливо важливу роль в англійській територіальній експансії у Південній Африці зіграла привілейована кампанія Південної Африки. Її очолював Сесіль Родс. Він хотів створити неперервні англійські володіння в Африці від Каїру до Кейптауну. В 1889 р. кампанія Родса захопила колосальну територію заселену племенем метабеле (Метабелеланд), перейменувавши її на честь Родса в Родезію, і в тому ж році приєднала до англійських володінь Ньясу: північний кордон англійських володінь у Південній та Південно-Східній Африці вперше тепер у німецькі колонії. Закінчилося оточення бурських республік □6: 154□.

У січні 1895 р. англійський збройний загін під командуванням Л.Джемсона, директора Британської Південно-Африканської привілейованої компанії, здійснив авантюрну спробу захопити Трансвааль. Це вторгнення, відоме під назвою "рейд Джемсона", було організоване з відому прем'єр-міністра Капської колонії Сесіля Родса та міністерства колоній у Лондоні. Англійський уряд був у досить складному становищі й зайняв вичікувальну позицію. Вторгнення англійського загону зазнало поразки: 2 січня Джемсон змушений був здатися бурам □4: 13□. Вищезгаданий рейд призвів до подальшого загострення англо-німецьких протиріч.

Основною ареною англо-французького колоніального протистояння у останній чверті XIX ст. була Західна та Центральна Африка. У Західній Африці обидві держави намагалися встановити свій контроль над усією Гвінейською територією. 28 червня 1882 р. Англія та Франція підписали між собою конвенцію про поділ сфер впливу в Гвінеї. Згідно неї Гвінейське узбережжя, включаючи гирло Меллакорре, переходило під контроль Франції. Сьєрра-Леоне від гирла річки Великий Скарсис і острови Лос ставали Британськими володіннями □3: 21□.

У Центральній Африці боротьба йшла за Судан. Збройні загопи англійців і французів зустрілися у містечку Фашода. Це ледь не призвело до війни. В результаті англо-

французьких переговорів 21 березня 1899 р. обидві держави уклали угоду, згідно якої Франція отримала частину Верхнього Судану □7: 165□. Кордони територіальних володінь обох держав у Центральній Африці були визначені.

Віками колоніалізм був причиною міжнародних конфліктів і війн. Англія протягом чотирьох століть брала участь у, приблизно, двохстах війнах спрямованих на захоплення колоній. "Якщо ми на один момент згадаємо історію нашої країни... – говорив Джозеф Чемберлен, міністр колоній Британії (1895–1905 рр.) – то ми побачимо, що кожна війна – велика чи мала, в якій ми брали участь, в основному велася через колоніальні інтереси. Це абсолютно правильно і, напевно, буде правильно доки не закінчиться ця епоха" □10: 131□. Завдяки активній експансіоністській політиці уряду наприкінці ХІХ ст. площа Британської імперії складала 33 млн. км², а її населення в 1900 році нараховувало 370 млн. чоловік.

Основні висновки процесу дослідження територіально-політичних здобутків Британської імперії можна сформулювати в наступних положеннях:

1) Зовнішня політика Британії впродовж ХVІ – ХІХ ст. була спрямована на збільшення кількості колоніальних володінь. Сильний та багаточисельний флот забезпечував їй домінування на морських торговельних шляхах, що дало змогу анексувати значну кількість територій, внаслідок чого Англія стала однією з наймогутніших колоніальних імперій світу;

2) Останнє десятиліття ХІХ ст. відзначається активною боротьбою між індустріально розвиненими країнами за завершення розподілу світу. Безпосереднім приводом для посиленої гонитви держав за придбанням колоній було бажання отримати нові джерела сировини, ринки збуту власних товарів, а також вивезення матеріально-фінансових цінностей із залежних країн;

3) Активність Великобританії у питаннях колоніальної експансії була дуже великою. Вона приєднала до своєї, і без того потужної, імперії території в Африці, помітно розширила володіння на Далекому Сході, Південно-Східній Азії та районах Тихого океану. Своїми діями англійські правлячі кола прагнули створити унікальну імперію, що охоплювала би найважливіші в економічному та стратегічному відношенні райони Азіатського й Африканського континентів;

4) Територіально-політичні здобутки Британської імперії були досягнуті завдяки розпочатій та активно впроваджуваній цілеспрямованій експансіоністській політиці англійського уряду. Розширення імперії державні діячі Британії розглядали як шлях збереження економічного, військового і політичного домінування у світі в умовах появи серйозних суперників у боротьбі за світові ринки. Володіння колоніями визначило характер економіки британського суспільства й стало могутнім стимулом для його збагачення і розвитку.

Список використаних джерел

1. Айзенштат М.П., Гелла Т.Н. Английские партии и колониальная империя Великобритании в ХІХ веке (1815 – середина 1870-х гг.). – М.: ИВИ РАН, 1999. – 217 с.
2. Александров В.В. Колониальные владения империалистических государств. – М.: Соцэкгиз, типолит. им. Воровского, 1937. – 224 с.
3. Александров В.В. Борьба империалистических держав за раздел Африки (1881–1914 гг.) – М.: Высшая школа, 1963. – 84 с.
4. Гелла Т.Н. Либерализм и "новый империализм" в Великобритании в 80–90-х годах 19 века // Новая и новейшая история. – 2001. – № 2. – С. 5–23.
5. Григорович И. Очерки новейшей истории (1815–1891). – СПб.: Изд. Ф. Павленкова, 1892. – 388 с.
6. Девидсон А.Б. Сесиль Родс и его время. – М.: Мысль, 1984. – 367с.
7. Ерофеев Н.А. Очерки по истории Англии 1815–1917 гг. – М.: Изд-во ИМО, 1959. – 308 с.
8. Ерофеев Н.А. Английский колониализм в середине ХІХ века.: Очерки. – АН СССР, Институт всеобщей истории. – М.: Наука, 1977. – 256 с.
9. Ерофеев Н.А. Империя создавалась так... Английский колониализм в ХVІІІ в. – М.: Наука, 1964. – 169 с.
10. Мнацаканян М.О. Колониализм и его исторические формы. – АН СССР, Институт востоковедения. – М.: Наука, 1976. – 240 с.
11. Троян С.С. Политическая борьба в Германии по вопросам колониальной политики (середина 80-х – начало 90-х годов ХІХ в.). – Черновцы. 1993. – 81 с.
12. Тэйлор А.Дж. Борьба за господство в Европе. 1846–1918: Пер. с англ. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 644 с.
13. Шефер Д.

Раздел мира между великими державами. (История колоний). – М., Изд. потреб. о-в юга России, 1918. – 132 с.

Ludmyla Valukh

THE TERRITORIAL-AND-POLITICAL ACHIEVEMENTS OF THE BRITISH EMPIRE AT THE END OF THE 19TH CENTURY: HISTORICAL EVOLUTION

The author investigated the process of territorial-and-political formations of the British Empire. She analyses the forms and methods of Its political and economical penetration into countries of America, Asia as well as Africa. The paper elucidates the English government policy of expansion directed to the enlargement and consolidation of Empire.

УДК 94 (438)

Леся Алексієвець

РОЗСТАНОВКА ТА КОНФІГУРАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ СИЛ У КОНТЕКСТІ ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ЗАГАЛЬНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ (1918–1926 РР.)

У статті розкрито історичні передумови відродження й створення нових суспільно-політичних сил у Польщі після Першої світової війни, проаналізовано їх розстановку та конфігурацію в контексті національного державотворення в 1918–1926 рр.

Відновлення державності Польщі після I світової війни відбувалося в умовах активізації демократичних та революційних процесів. Формування основ суспільно-політичного устрою відновленої незалежної Польської держави значною мірою залежало від позиції, прагнення і активності різних політичних партій та громадсько-суспільних угруповань, їх ідеології. У пошуку стабільної конституційно-політичної моделі Польща „рухалася від слабкого парламентського режиму до контроверсійної авторитарної системи” [1:265]. Загальновідомо, що одним із головних елементів політичної структури кожного сучасного суспільства й держави є партії та функціонуючі в них партійні системи. Такий методологічний підхід можемо повністю застосувати відносно відродженої в 1918 р. Польщі, як і до більшості країн Європи та світу, в яких – у нові й новітні часи – сформувалися суспільно-політичні групи, що прагнули здобути й здійснювати владу. Без участі політичних партій важко уявити собі можливість появи демократично-парламентської системи. Конституції, запроваджуючи різні форми політичного устрою, охоплювали їх, як правило зі статичного боку. Їх творці не переймалися тим, звідки вони будуть черпати сили, здатні привести в рух державні інституції. Навіть побіжний погляд на політичне життя держав, що прийняли форму парламентського правління, вказує, що фактором, оживляючим конституційні положення, були політичні партії. Один із відомих теоретиків державного права міжвоєнного періоду Г. Кельсен, відповідаючи тим, хто заперечував необхідність існування політичних партій в системі парламентської демократії, твердив, що така позиція може бути продиктована лише „недалекоглядністю й обманом. Сучасна демократія є безповоротно і неухильно партійною державою” [2:79]. Без участі політичних партій

важко уявити собі можливість появи національного представництва. Вони, загалом, „робили суспільства здатними до дії” [2:79]. Порівнюючи роль політичних партій в різних системах демократичного устрою, варто зазначити, що особливого значення вони набувають в системах парламентського правління, оскільки в цій моделі ладу партії охоплюють своєю діяльністю майже всі ланки державного апарату. Партії в їх взаємодіях, відносинах, конфліктах і взаємній ротації при владі розглядаються як єдина система, що певною мірою визначає життєздатність і функціонування державної системи.

У цьому зв'язку доречним буде розглянути деякі термінологічні питання, а також визначити загальні проблеми, що стосуються генези, розвитку й функцій політичних партій у структурі суспільства й держави. Це дасть змогу порівняти, в якій мірі існуюча у відродженій Польщі партійна система мала аналоги в інших країнах, а у чому бачимо її специфічні риси.

Дослідники історії політичних партій як історичного й соціологічного явища однак стайні в тому, що партії в сучасному розумінні цього слова з'явилися в період Великої Французької революції, а згодом сформувалися в парламентській системі. Утворення масових політичних партій в класичних національних державах було пов'язане передусім із явищем прогресуючої демократії й лібералізації суспільно-політичного життя. Загальне виборче право чи боротьба за нього створили проблему організації централізованих установ для інтеграції великих виборчих мас. З розвитком держав партії змінювали свій політичний та правовий статус, і в наш час представляють такий інститут влади, без якого не може здійснюватися виборне формування державності, легальне завоювання населенням провідних політичних позицій.

Ця особливість діяльності партій властива їм за визначенням [3:285]. У зарубіжній історіографії існує досить багато різних дефініцій політичної партії, і одна з перших, яку дав відомий англійський учений XVIII ст. Е. Берк, полягає в тому, що партія „являє собою організацію людей, об'єднаних з метою просування спільними зусиллями національного інтересу, керуючись деяким специфічним принципом, стосовно якого всі вони прийшли до влади” [4:172]. Сучасне розуміння партій з відповідними типологічними ознаками сформувалося в XIX–XX ст. Так, німецький вчений В. Хасбах вбачає в партії союз людей з однаковими політичними поглядами і цілями, що прагнуть до завоювання влади для реалізації власних інтересів. М. Вебер вважав партії громадськими організаціями з добровільним членством, що борються за владне правління і забезпечення активним членам відповідних умов (духовних і матеріальних), для одержання певних матеріальних вигод чи особистих привілеїв, або для того й іншого одночасно. У визначенні політичних партій, яке дає Дж. Ла Паламбара, вказано, що: по-перше, партія є носієм ідеології або, принаймні, відбиває конкретну орієнтацію, бачення світу людиною; по-друге, є організацією, тобто відносно тривалим в часі об'єднанням людей; по-третє, ставить за мету завоювання влади; по-четверте, прагне забезпечити собі підтримку народу [4]. Як бачимо, вчені розглядають партію як об'єднання людей, що зорганізувалися для участі в політичному житті задля завоювання політичної влади, виражають інтереси певних соціальних груп населення і покликані представляти їх у структурі влади.

Основною лінією нашого дослідження, на основі оригінальних джерел партійно-політичної структури як найважливішої складової частини парламентської системи, є наступне тлумачення цього питання, – що політична партія є суспільною групою, а отже, вона не представляє собою цілого народу чи суспільства і є, як це показує етимологія слова у мовах латинського кореня (*partis*), тільки частиною народу чи суспільства. Тому однієї партії, у єдиному числі, не може фігурувати: частина передбачає завжди другу, чи інші складові, й не тільки існування, але і розвиток кожної партії пов'язані з наявністю та розвитком, як мінімум, однієї із супротивних партій. В цілому ж, партії відіграють роль головної конструкції суспільно-політичного устрою й парламентської системи, представляючи спільність людей, об'єднаних ідеологічно й організаційно з метою здобуття (шляхом виборів чи іншими), утримання і використання державної влади для реалізації інтересів окремих соціальних груп, верств, етнічних спільнот тощо.

Сформулювати в міру повне визначення партій і подати їх вичерпну класифікацію відносно важко, оскільки існує надто багато елементів, що складають поняття. Політоло-

гічна й історична науки сьогодні використовують різні типології політичних партій для аналізу їх діяльності й трактування базових положень. Зрештою нашим завданням не є детально розглядати це питання. В заувагах загального характеру, які необхідні для аналізу партійно-політичної структури, що існувала у новопосталій Польській державі, достатньо назвати найбільш характерні риси існуючих політичних партій. Отже, під таким кутом розгляду, можна означити, що політична партія, діюча в межах суверенної самостійної держави – це така спеціалізована організація, яка, представляючи визначені суспільні верстви, прагне, спираючись на свою програму і визнану ідеологію, здобути й здійснювати державну владу самостійно, або в коаліції з іншими партіями. До найважливіших елементів загально сформульованого поняття партії належать: 1) відповідний ступінь організації; 2) ідеологія або програма, що формулює мету діяльності; 3) завдання у політичній системі; 4) представлення суспільних і політичних інтересів конкретних соціальних верств населення. Аналіз діяльності політичних партій міжвоєнної Польщі дає змогу встановити їх основні функції: представницька – формування та обґрунтування інтересів певних суспільних груп, визначення цілей, завдань, принципів та засобів їх досягнення; соціальна – створення громадської думки, вплив на неї з метою залучення на свій бік якомога більшого числа нових членів чи прихильників; владна – участь у всіх форумах державної влади, виробленні та здійсненні внутрішнього й зовнішнього політичного тиску або боротьба за державну владу на всіх рівнях за можливість впливу на неї; ідеологічна – розробка прийнятної для більшості політичної програми; економічна – пошук джерел фінансування політичних дій; кадрова – політичне виховання частини чи всього суспільства, підготовка й висування кадрів для державного та партійного апарату. Характерною рисою створення політичних партій Польщі є те, що процес їх формування відбувався у країні, позбавленій незалежності. На наш погляд, у поляків можна вирізнити два визначальні етапи реалізації цілей партій, що там діяли. Перший – це прагнення за допомогою різних засобів і методів боротьби здобути національну незалежність. Другий – спроба здобути самостійно чи в коаліції з іншими партіями владу у власній національній державі. Цю тезу повністю підтверджує історія національно-визвольного руху польського народу за незалежність і народження Другої Речі Посполитої.

Виникнення суверенної Польської держави, у якій щонайменше до 1926 р., діяла демократично-парламентська система, сприяло об'єднавчим прагненням в різних сферах й площинах національного, суспільного, економічного та культурного життя. Подібне явище з'явилося втім у всіх країнах Центрально-Східної Європи, які в 1918 р. здобули незалежність. Варто також додати, що в результаті специфіки суспільно-політичного життя в окремих захоплених польських територіях, діючі там партії внесли після відродження Польщі до її розбудови різноманітні, подекуди зовсім відмінні традиції, форми й методи їх діяльності. Так, специфіка політичного життя в Галичині сформувала типи партій, наближені до центрально- і західноєвропейських моделей. Діячів цих партій, незалежно від їх політичного походження, характеризувала лояльність щодо державної влади, переоцінка ролі парламенту і схильність до компромісів. У свою чергу кожні починання партій, що діяли на території, захопленій Пруссією визначалися необхідністю боротьби з германізаційною політикою німецьких властей. Значну роль у цьому протистоянні відіграли ендеція, партія християнських демократів та католицькі організації, які пробуджували у широких верств не лише національну свідомість, а й відстоювали ідею боротьби за незалежність Польської держави. Території, анексовані Пруссією, де домінував вплив правоцентристських партій, внесли до суспільно-політичного життя Другої Речі Посполитої як порівняно високу культуру праці у місті й на селі, так і суспільну дисциплінованість, а також деякий консерватизм. Важкі умови партійно-політичної діяльності, що існували в Королівстві Польському сформували постать діяча-підпільника та тип кадрово організаційно-дисциплінованої партії. Водночас створювалися умови для формування вузьких і діючих таємних груп. Деяких діячів Королівства характеризувала схильність до прийняття індивідуальних і самостійних рішень, а ще – недовір'я в міжпартійних контактах. Загалом, досвід, якого набули політичні партії в окремих захоплених територіях, доволі істотно вплинув на характер партійно-політичного життя в Другій Речі Посполитій.

Звернення до періоду анексії польських земель є в цьому випадку доволі обґрунтоване, оскільки важко абстрагуватися від явищ, котрі мали місце перед поверненням Польщі незалежності й які суттєвим способом впливали на історію становлення політичних партій у досліджуваній період. Отже, коли йдеться про формування політичних партій на польських теренах напередодні здобуття у листопаді 1918 р. незалежності Польщі, треба брати до уваги вище зазначені передумови, що випливають з ключового факту – відсутності власної державності. А тому, на відміну від більшості західноєвропейських політичних партій, за якими, як правило, знаходилася постійна державна влада, польські формувалися в опозиції до чужої, загарбницької держави або у боротьбі з нею. Вони діяли за поділу економічної й політичної цілісності земель Речі Посполитої на три окремі окупаційні дільниці, й, як наслідок, у різних правово-політичних умовах у кожній з них. Така ситуація у Центрально-Східній Європі була винятковою. Адже в інших країнах, наприклад в Чехії та Словаччині, теж позбавлених національної державності, треба було враховувати тільки правово-політичний порядок, який був обов'язковим у монархії Габсбургів. У той же час, поляки мали справу із політичною системою, створеною як Габсбургами і Гогенцолернами, так і Романовими.

Власне тільки в Галичині, де в добу автономії поляки здійснювали адміністративну владу, перед I світовою війною, існували сприятливі умови для розвитку нормальних форм політичного життя й утворення різних політичних партій. Зате відсутність під російським загарбанням до 1905 р. будь-яких конституційних свобод утруднювало утворення масових партій, які попри це розвивалися самотійно, наперекір політиці царату. В прусській дільниці також з'явилися „багатообіцяючі деформації” [5:359].

Крім названих чинників, що зумовлювали розвиток партій в окремих польських дільницях, необхідно також вказати інші обставини. На нашу думку, на специфіку формування партій у Польщі суттєво вплинула відсутність багатших, ніж в інших країнах, традицій самостійного міщанського руху, який не зміг створити значимішої організації й сформувавши привабливу програму. Слабкість польського міщанства впливала як через певні запізнення, відносно Західної Європи, у перебігу процесів індустріалізації, так і з того факту, що домінуючу роль в торгівлі, промисловості й ремеслах відігравали інші, непольські національності, головним чином німецькі та єврейські буржуа й дрібне міщанство. Водночас, збережена на окупованих польських землях привілейована позиція поміщанства, що чітко видно у випадку консерваторів у Галичині, не давала цій групі, як представникові феодальних традицій, зайняти значиміше місце у творенні масових політичних рухів у різних частинах країни.

До того ж, специфічним явищем для усіх польських земель було те, що тут раніше, ніж розвинуті буржуазні політичні партії, сформувався соціалістичний рух. Той факт, що уже наприкінці XIX ст. у Польщі утворилися головні політичні партії робітників: Польська соціалістична партія, Соціал-демократична партія Королівства Польщі і Литви (до 1900 р. діяла під назвою Соціал-демократичної партії Королівства Польського), Польська соціал-демократична партія Галичини й Цешинської Сілезії, а також Польська соціалістична партія на території, анексованій Пруссією, як і те, що на початку XX ст. почав виділятися самостійний селянський рух, спричинив у польських умовах занепад ознак прогресивності в політичних концепціях буржуазних партій, особливостей, характерних для раніше сформованих на Заході партій ліберально-демократичних рухів. Здебільшого ці партії, представлені передусім національно-демократичним табором, розвивалися в опозиції до робітничого й селянського руху або в боротьбі з ним. Хоча, незалежно від мотивації політичної активності, а отже, переваги національних чи незалежницьких гасел, у деяких випадках існували площини певної взаємодії – до політичної конфігурації вступали першочергові завдання, наприклад, захист перед особливими проявами германізації в Познанському воєводстві, боротьба за польські школи у Королівстві Польському під час революції 1905–1907 рр., боротьба за незалежність Польської держави. Також існували певні ідейно-організаційні зв'язки у межах окремих напрямків діяльності між польськими партіями й партіями в країнах-анексантах.

З точки зору розвитку польських політичних партій важливий етап становили події, пов'язані з революцією 1905–1907 рр. й запровадження демократичної виборчої системи

в Австрії. Особливою рисою цього періоду був загальний розвиток форм суспільно-політичного життя на польських землях і збільшення виборчих функцій в починаннях партій, зокрема тих, що діяли на терені Галичини. Хоча, якщо розглядати питання політичної активності в ширшому масштабі й у порівнянні з країнами Західної Європи, то суспільство Польщі в післявоєнний час характеризувала політична активність. Тут були часи виняткового політичного руху, як наприклад, в 1918–1920, 1922–1923 рр., але додамо, що значною мірою це пожвавлення мало спонтанний, нетривалий характер. Належить також звернути увагу на іншу характерну рису політичного життя польського суспільства, а саме на те, що, незважаючи на значну політичну роздробленість, ступінь інтеграції партій та інших громадсько-політичних об'єднань був невисоким. З цього погляду Друга Річ Посполита залишалася позаду західноєвропейських країн, в яких суспільна організація була глибшою, що пов'язувалося з досягненнями соціально-економічного розвитку.

Принципи організації й діяльності політичних партій у відродженій Польській державі визначалися відповідними правовими домінантами. Взагалі, закон про політичні партії з'явився лише на початку ХХ ст., і то в небагатьох країнах. У Польщі до 1921 р., тобто часу прийняття Березневої конституції, діяли інші, відмінні на кожній анексованій польській території, правові акти й положення про громадські товариства й зібрання, встановлені Німеччиною, Росією чи Австрією. Частина з них функціонувала аж до 1921 р. Особливо різний характер мали положення про воєнний та особливий стан. На їх основах адміністративна влада втручалася в роботу політичних партій, обмежуючи їх діяльність.

Березнева конституція 1921 р. статтею 108 гарантувала громадянам Польської держави право коаліцій, зібрань, а також утворення товариств і союзів [6]. Загалом, правові положення, що діяли в Польщі від часу здобуття незалежності в 1918 р. до травневого перевороту 1926 р. створювали політичним партіям широкі можливості для діяльності. В існуючій тоді системі парламентської демократії вони відігравали вирішальну роль у законодавчій та виконавчій владах. Партії, залежно від своєї волі й значення в різних державних структурах, впливали на рішення сейму, а також політику урядів, делегуючи до них своїх представників. Навіть, незважаючи на правові та адміністративні обмеження, що стосувалися, насамперед, опозиційних політичних партій і пов'язаних з ними організацій, а також їх видань, у складних умовах після травневого перевороту, проіснували до кінця життя Другої Речі Посполитої. Цей факт безумовно відрізняє „санацію” від авторитарних систем у Європі, що, як правило, не були терпимі до жодних антирежимних чи опозиційних дій.

На політику і діяльність партій у Польщі закономірно впливали суспільно-економічний та культурний розвиток, структури й традиції, характерні для кожної з частин польських земель. Упродовж тривалої доби поділів існували три окремі сегменти польського суспільства, відмінні за характером і змістом політичні інституції й моделі. Поляки у Пруссії досягли високого рівня економічного розвитку, який у Познаньщині та Померанії ґрунтувався на успішному сільському господарстві та переробній промисловості, у Сілезії – гірничодобувній, важкій промисловості. Вони також досягли високого рівня національної свідомості, й на цій основі політичного піднесення. Хоча й економічно інтегровані у німецький ринок, поляки цих теренів опиралися політичній асиміляції і згодом досягли визначного ступеня національної солідарності, яка перетнула соціальні межі. Політично ці західні поляки демонстрували сильну регіональну спорідненість, що поєднувалася з почасти зневажливою та уразливою гоноровістю стосовно своїх співвітчизників.

Політично, адміністративно та культурно привілейована Галичина була економічно бідна, з примітивним рівнем агротехніки, та демографічно перенаселена. Тут виняткова політична гегемонія консервативного польського дрібнопомісного дворянства відчула виклик селянського, соціалістичного та українського національного рухів.

Територія, що повернулася у відновлену Польщу з-під російської влади, розвивалася в економічному відношенні нерівномірно. Процеси перебудови до вимог часу в сільському господарстві розвивалися значно повільніше. Наразі, для розвитку промисловості у Королівстві Польському склалися досить сприятливі умови: по-перше, він відбува-

вся у регіонах, де вже існували певні паростки промислового виробництва; по-друге, тут був достатньо місткий внутрішній ринок для споживання промислових виробів; по-третє, польські підприємці могли скористатися вигодами різкого розширення російського ринку. Так, уже на початку ХХ ст. текстильні виробництва Варшавського та Білостоцького регіонів виступали на загальноросійському ринку як визнані монополісти, а Лодзь, завдяки якості своєї продукції, перетворився на європейський текстильний центр. У Домбровському вугільному басейні динамічно розвивалася металургія, Варшаві – металообробна промисловість та машинобудування, зростала мережа залізничного транспорту. Технологічний переворот у провідних галузях промисловості Королівства Польського сприяв тому, що обсяг виробленої продукції надавав цим землям індустріально-аграрного характеру. У суспільно-політичному житті царська влада намагалася суттєво послабити польську шляхту, як покарання за її повстання 1830–1831 та 1863–1864 років, при цьому використовувала такі методи – визволення селян, культурна русифікація, адміністративний тиск. Водночас поляки розвивали розгалужене політичне життя – почасти конспіративне й революційне, певною мірою прагматичне, – яке характеризувалося широким спектром ідеологічних відтінків. Загалом же господарський розвиток польських земель був дуже неоднорідним і мав досить виразні територіальні відмінності. У свою чергу, нерівномірність соціально-економічного розвитку польських земель затримувала процес політичного розвитку, по-різному впливаючи на формування політичних партій, рухів й таборів та визначаючи їх специфіку. Політичні партії незалежної Польщі віддзеркалювали, і, зокрема, поєднували ці регіональні відмінності.

Маючи на увазі вищезгадані обставини і проблеми, що торкаються становлення й розвитку суспільно-політичних партій та об'єднань в контексті національно-державного будівництва, перейдемо до характеристики партійно-політичних структур, які сформувалися на польських землях напередодні 1918 р. й розвивалися в роки Другої Речі Посполитої. Можна стверджувати, час, що наступив після Першої світової війни – доба відродження та утвердження слов'янських народів – був порою розвитку масових суспільно-політичних об'єднань і партій. Новоповстала Польська держава у цьому сенсі не стала винятком. Одночасно з фундаментальними перетвореннями соціально-політичного устрою незалежної Польщі відбувалися глибокі зміни в польському суспільному русі. Політичні партії віддзеркалювали всі складності й суперечності післявоєнного суспільства в Польщі. При цьому, незаперечним є те, що ставлення різних політичних сил до власної національної державності виявилось важливою передумовою, що визначила у подальшому їх позиції в ході державотворчих процесів.

Різний рівень соціально-економічного розвитку в колишніх анексованих трьох частинах польських територій, незавершеність загальнодемократичних перебудов, територіальна роздрібленість, політична залежність від іноземних держав позначилися на характері суспільно-політичних змін у польських землях, зумовили їх особливості й широку амплітуду меж в еволюції програмних засад політичних партій Польщі міжвоєнної доби. Такі чинники, як відмінності релігійних вірувань, культурних та історико-державних традицій, юридичного статусу посилювали цей вплив на формування політичних партій на польських теренах, визначали їх специфічні відмінності в досліджуваній період.

Вище наше звернення до часу поділених польських територій між іноземними державами у цьому випадку є настільки обґрунтованим, що важко було б абстрагуватися від явищ, котрі мали місце перед здобуттям Польщею незалежності й які істотним чином впливали на історію політичних партій у міжвоєнне двадцятиліття. А, отже, коли мова йде про діяльність й розвиток партій у відновленій Польщі, треба, наголосимо ще раз, брати до уваги історичні передумови, що впливали з самого факту відсутності у поляків власної держави. Закономірно традиції національно-визвольного руху, котрий розгорнувся ще до 60-х років ХІХ ст., за гегемонії шляхти, здійснювали значний вплив на розвиток польських політичних партій.

Партійно-політична система Польщі, яка отримала державну самостійність після Першої світової війни, у листопаді 1918 р., складалась в процесі політичної диференціації польського суспільства шляхом трансформації політичних сил, їх ідейно-програмних установок у нових умовах. Внутрішньополітична орієнтація стала основною відмінною

ознакою їх політичної конфігурації, на відміну від зовнішньополітичної напередодні та в роки Першої світової війни. Все це значною мірою визначило не тільки форми й напрями різних партій, але і еволюцію їх програмних позицій боротьби за суспільно-політичний устрій на етапі відновлення Польської держави.

Новосформована польська партійно-політична структура після 1918 р. стала важливою функціональною частиною представницько-парламентської системи. Вона відображала соціальну і національну будову відновленої Польщі, була виявом досягнутого на початку ХХ ст. рівня економічних відносин. Соціально-класова структура в цілому відповідала рівню середньорозвинених європейських країн з особливостями, що впливали з характеру попереднього соціально-економічного і політичного розвитку. За структурою населення вона поступалася передовим країнам: 74 % людності проживало на селі й 26 % – у містах (у східному регіоні лише 13 %). У сільському господарстві було задіяно майже 64 % населення, промисловості – 17,2 %, торгівлі – 6,2 %, на транспорті та комунікації – 3,7 %, адміністрації – 3,2 % [7:459].

Особливістю соціально-економічного становища новоствореної Польської держави була різноманітність соціально-класової і національної структур різних регіонів. Суттєво проглядалася диференціація основних верств населення, за значної питомої ваги селян, робітників, дрібних власників та ремісників. Так, у соціальній структурі населення в 1921 р. селяни становили 53,2 %, робітники – 27,5 %, дрібні власники і ремісники – 11,0 % [7:459].

У національному відношенні Польська держава була багатонаціональною. Це створювало для партійно-політичних правлячих кіл проблеми політики щодо національних меншин. Вони відстоювали інтеграцію та зміцнення унітарності Польщі як національної держави, обмежували відцентрові та „сепаратистські” прагнення тих національностей, котрі компактно заселяли цілі регіони – українці, німці, литовці. За переписом 1921 р. з урахуванням коректив, пов'язаних з його неповнотою, у країні проживало 65 % поляків, 16 % українців, 10 % євреїв, 5 % білорусів, 4 % німців, а також 1 % росіян, чехів, литовців та інших, разом узятих. Поляки домінували у центральному регіоні, натомість з наближенням до кордонів їхня частка зменшувалася. На Поліссі, Волині, Східній Галичині вони становили меншість: Полісся – 24 %, Волинь – 16 %, Східна Галичина – 26 %. Польське населення переважало у великих містах – Познані – 94 %, Кракові – 84 %, Варшаві – 72 %, Лодзі – 62 %, Львові – 62 %, Вільно – 56 % [7:459]. У нових політичних умовах початку ХХ ст. посилилася активність національних меншин, набрала сили тенденція до їх організаційного згуртування та політичного самовизначення, розгорнувся процес самоствердження утворених національних політичних партій, кристалізації їхніх програм та активної боротьби за вплив на маси.

Вищевказані соціально-політичні, економічні та культурні фактори зумовили множинність партій, організацій та ідейних течій у нововідродженій Польській державі. Це явище розглядаємо не тільки як показник розщеплення („атомізації”) польського суспільства, але вважаємо, у відповідній мірі, свідченням його демократичності. Система багатопартійності виступає як впливовий чинник становлення основ національної демократії. Вона створила сприятливіші можливості як для критики політики і цілей основних політичних партій, так і для використання в межах існуючого суспільного устрою окремих інститутів політичної системи з метою задоволення вимог широких верств населення країни.

Партійно-політична структура новоствореної Польщі досліджуваного періоду характеризувалася наявністю цілого ряду політичних партій, які були змушені рахуватися з фактом взаємного існування. Як уже зазначалося, стан політичних партій, що склався на рубежі ХІХ–ХХ ст. і перетворений після 1918 р., відображав соціально-класову і національну структуру польського суспільства. Виходячи із сучасної типології, партійну систему Польщі цього періоду можна охарактеризувати як багатопартійну, в якій були представлені різні партії. Це була різноманітність так званого поляризованого плюралізму, за наявності двосторонньої опозиції – справа і зліва, а також партій, що виступали проти існуючого соціально-економічного і політичного ладу державної влади. Разом з тим, варто зазначити, що в наявній у той час системі мали місце намагання впливового монополісти-

чного угруповання, інтереси котрого представляла партія національних демократів, забезпечити собі монополію і відтіснити на задній план інші правлячі політичні партії, позбавити їх впливу в основних сферах політичної влади. Між іншим, одночасно подібна тенденція була характерна також іншій, не менш, а періодами і більш впливйй партії лівої частини польського політичного простору, соціалістичній, в основному, яка зосереджувалася навколо Ю. Пілсудського, т.зв. пілсудчики.

У досліджуваній період склалась помітна особливість партійно-політичної системи в Польщі: тенденція до утворення невеликих за числом учасників урядових коаліцій, які володіли трохи більше половини необхідної більшості у парламенті. До блоків, як правило, входили партії порівняно широкого політичного спектру. Первісно коаліціям були властиві внутрішні суперечності, зумовлені відмінностями партійних інтересів.

До і під час Першої світової війни 1914–1918 рр., а також у перші роки існування новоутвореної Польської Республіки вже функціонувала розгалужена мережа різноманітних за своїм характером і програмними засадами політичних партій. Існувало політичне розмаїття та примноження партій – на 1926 р. було 26 польських та 33 партій етнічних меншин, а 31 одна з них досягла законодавчого представництва [8:46]. Враховуючи кількість, схильність до поділу, злиття та загальну змінність організації, на наш погляд, найкраще проглянути їхню політику у формуванні ідеології національного державотворення лише ідентифікуючи найбільші та найстабільніші партії. Тому у статті обмежимося представленням тих головних аспектів партійно-політичної структури, які тісно пов'язані й суттєво впливали на визначення суспільного устрою відновленої Польщі, а також на характер і функціонування демократично-парламентської системи правління. З необхідності сконцентруємо основну увагу на партійно-політичних угрупованнях, що були представлені у сеймі, зрештою, не на всіх в однаковій мірі. Тут розглянемо лише ті, котрі мали реальний шанс опинитися в урядовій коаліції та мали вплив на державну політику. Поза межами дослідження залишилася позапарламентська політика партій, якщо вона не позначалася рішучим чином на позиціях, характерних для цього періоду в уряді.

З-поміж найважливіших політичних угруповань, які відіграли суттєву роль в окремих частинах Польської держави, треба назвати консервативні, національно-демократичні, селянські (людові) й соціалістичні. Характерно, що крім згаданих вище відмінностей, які характеризують окремі частини анексованих польських земель, в них сформувалися ті самі основні політичні течії, отже можна говорити про явище певної збіжності у розвитку польських політичних таборів у трьох сегментах розподіленої Польщі. Польську партійну систему 20-х років ХХ ст. як об'єднання взаємозалежних партій характеризували такі риси як: наявність великої кількості партій; існування двох партій, значно авторитетніших за інші; формування складу уряду однією з двох партій, яка одержала перемогу на виборах; демократичний політичний лад. Найбільш поширена у світі типологія партійних систем ґрунтується на кількісному критерії – числі партій, які реально борються за владу або здійснюють на неї вплив. Відповідно виділяють, як відомо, однопартійну, двопартійну і багатопартійну. Суспільна конфігурація польського політикуму відновленої Польщі відрізняється певною поляристістю партій. У міжвоєнній Польській державі, незважаючи на наявність великої кількості партій, сформувалася, як уже зазначалося, багатопартійна система, суть якої полягала в протистоянні двох її частин: з правого боку – національно-демократичної і з лівого – Польської соціалістичної партії. Саме ці політичні угруповання були головними центрами тяжіння, між якими розгойдувався маятник громадських переваг, що проявлявся у виборі представників владних структур. Такий уклад визначав „обличчя політичного життя у відродженій Польщі” [9:438].

Найдавніші традиції належали консервативним угрупованням, що виражали інтереси передусім поміщицтва й знаходили в ньому своїх суспільних прихильників. Частково також консерватори шукали опори серед великих буржуа. Вони представляли рух, який погоджувався співпрацювати з владою держав-анексантів. На початку ХХ ст. консерватори зробили спробу інтеграції в тісніші організаційні рамки, пристосовуючись до вимог системи парламентської демократії.

Схожий характер мав національно-демократичний табір, який виріс в основному з позитивістського й ліберального руху. Виступаючи як представники інтересів польського

народу, націонал-демократи проголошували насамперед необхідність підготовки суспільства до боротьби із державами-загарбниками, в ім'я захисту польських національних інтересів. Як загальнопольський рух, виступаючи з гаслами солідарності й національної єдності, а також проголошуючи націоналізм, зміг інтегрувати буржуазію, дрібне міщанство, інтелігенцію, а також здобути прихильність у частини селян і робітників. Під час революції 1905–1907 рр. ендеки на землях, загарбаних Росією, висловилися за політику угоди з царатом. Одночасно вони відстоювали автономію для Польського Королівства в межах Російської імперії, таким чином йдучи назустріч національним та суспільно-економічним прагненням частини польських заможних верств населення. У період наближення Першої світової війни ендеки в Королівстві Польському стояли на ґрунті співпраці з Росією, вороже ставлячись до Німеччини. В основі ідеології польської правиці в умовах відродженої національної державності знаходилася ідея парламентської республіки, хоча праві партії не були послідовними прихильниками парламентської демократії, вважаючи, що польське суспільство до неї ще не готове. Але в умовах, коли переважна більшість спільноти вбачала у демократичному правлінні кращу гарантію майбутнього Польщі, вони повністю переорієнтувалися на західні держави Антанти, проголошуючи постулат об'єднання польських земель та утворення незалежної Польської держави і завбачливо надали перевагу формуванню суспільно-політичного устрою у формі парламентської демократії.

Національний табір, який усвідомлювався як захисник польської державності, віддзеркалював багатоетнічні та федералістські традиції давньої Польщі до періоду поділів. Його представники, наполягаючи на тому, що лише поляки можуть бути господарями у відновленій державі, прагнули усунути етнічні меншини від ефективної участі у політичній владі. Вони також намагалися, наскільки було можливо, культурно полонізувати усіх їх, за винятком євреїв, яких правиця розглядала як неспроможних до асиміляції і котрі, отже, мають бути позбавлені громадянства. У такий спосіб прагнули створити цілісне польське суспільство. Основною рисою суспільної програми було прийняття принципу солідарності, економічної програми, її основи – приватної власності, пов'язаної з полонізацією народного господарства та наполяганням на конституційній й адміністративній централізації. В справах культури, освіти і звичаїв домінували націоналістичні ідеї, підтримані культом традицій і відзначені привілейованою роллю католицького костелу.

Окреме місце в суспільно-політичній конфігурації польського суспільства займали християнські демократи (*Chrześcijańska Demokracja*), які спиралися в принципі на ту саму суспільну базу, що й ендеки. Цей рух був виразніше клерикальним, сповідував християнсько-соціальну ідеологію *Regum Novarum*. Спроби організації партії хадеків, яка діяла на схожих засадах в країнах Західної Європи, були зроблені на зламі XIX–XX ст. у всіх загарбаних польських територіях. Християнсько-суспільний рух під пруським загарбанням, базуючись на ґрунті суспільної солідарності, об'єднувався на основі гасел захисту католицької віри й прав польської національності від переслідувань німецькою стихією. Також у цей час в Галичині й Цешинській Сілезії було зроблено спробу організувати партію хадеків (Союз Сілезьких Католиків, Польський народний центр). Зате утворення в Польському Королівстві під час революційних подій 1905–1907 рр. Об'єднання християнських робітників, як і організацію в той же час з ініціативи ендеків Національного робітничого союзу, треба трактувати як прояв пенетрації, тобто проникнення, робітничого середовища суспільно консервативними угрупованнями. Радикальний напрям християнських демократів у перші роки існування Другої Речі Посполитої у програмних документах приділяв увагу визначенню шляхів досягнення національної незалежності, а також розробці проектів соціально-політичних і духовних перетворень у польському суспільстві.

Особливою формою організації суспільно-політичного життя сільського населення був селянський рух. Селянство за умов відновлення польської державності складало більшу частину населення, і, природно, стало об'єктом гострої боротьби між різними політичними партіями за вплив на нього. В атмосфері напружених національних і соціальних колізій рубежу XIX–XX ст. на польських землях зростає політична активність селянства, виникли селянські партії, які боролися за самостійну політичну роль в роки незалежної

Польської держави. Вони намагалися відобразити інтереси різних верств села, включаючи найбільш селян. Особливо велика активність селянських партій пояснюється незавершеністю аграрних перетворень і сприятливою для цього системою парламентської демократії.

Зауважимо, що найшвидше, ще в 90-х роках ХХ ст., організованої форми селянський рух набрав у Галичині, оскільки цьому сприяли відповідні політичні умови, перш за все, автономія, яку Галичина мала. Зате в Королівстві Польському розвиток самостійного політичного руху селян мав труднощі як з огляду на існуюче законодавство Росії, так і через те, що на зламі століть значний вплив серед сільського населення отримали ендеки. Тільки від моменту здобуття Польщею незалежності простежується тенденція активізації села в Королівстві й набуття певних організаційних форм на землях, загарбаних Пруссією.

Найбільш впливовою силою з точки зору її політики та розташування у польському політикумі після Першої світової війни й парламентській системі була селянська партія „П'яст” (Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast”). Цю партію підтримувало переважно польське селянство Галичини. Націоналістична, а, отже, періодично пов'язана з правими, вона опиралася здійсненню справді радикальних аграрних реформ, аби білоруські та українські селяни у східних регіонах не отримали переваги за рахунок польських та щоб принцип приватної власності не був підданий небезпеці. Партія „П'яст” діяла щодо селян шляхом опікування громадської роботи та інших видів сприяння з боку держави. Це вимагало від неї намагання бути завжди урядовою, що зумовлювало її маніпуляції коаліціями впродовж перших років міжвоєнної Польщі.

Інша селянська партія – „Визволенє” (Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie”) вела активну боротьбу за реалізацію своїх концепцій державного устрою Другої Речі Посполитої, проведення соціально-економічних перетворень і визначення державних кордонів країни. Посилення політичної активності селян примусило партію в 1918 р. значно радикалізувати свої програмні вимоги, виступаючи за надання повної національної незалежності польському народу, а у доповненнях до програми від 1916 р. [10], ухвалених на з'їзді 1–2 листопада 1918 р. партія стала на основи парламентської демократії [11]. Висунута ПСЛ – „Визволенє” вимога радикальної аграрної реформи, її боротьба за демократизацію політичного устрою Польської держави і соціальну емансипацію селянства сприяли підвищенню рівня зрілості селянських мас, активному залученню їх до політичної діяльності, що було суттєвим кроком на шляху до усвідомлення і їх дій щодо необхідності корінного перетворення польського суспільства на основі парламентського управління.

Залишається згадати соціалістичний рух. Він розвивався в міру паралельно у всіх польських дільницях, перебуваючи в сфері впливу двох моделей соціалістичних партій, а саме – сформованої в умовах царського деспотизму в Росії, та – „буржуазних демократій” Заходу. Певною специфікою польського соціалістичного руху був його відносно ранній поділ на дві течії: незалежно-реформаторську та революційно-інтернаціоналістичну. Але він, слід підкреслити, стосувався не всіх польських земель, а виключно території одного захоплення, тобто Королівства Польського, де соціалістичний рух діяв у нелегальних умовах – глибокої конспірації, у той час як в „австрійській” частині Польщі наявні мінімальні конституційні свободи відносно сприяли соціалістичній пропаганді. Робітничий рух у Галичині виник раніше, ніж у Королівстві, але внаслідок відсталості соціальної структури цього регіону не набув послідовного динамічного характеру. Значні відмінності у федеративно-правовому устрої держав, які розділили Польщу, вели до різних темпів формування суспільної свідомості робітничих верств населення. В австрійській частині цей процес проходив в умовах господарського застою краю, суспільної і культурної відсталості, що було зумовлено як намаганням австрійських властей перетворити Галичину в напівколонію, так і політикою польських заможних класів, які зберегли і зміцнили свої економічні та політичні переваги. У Королівстві Польському умови формування соціалістичного руху були значно складнішими через відсутність громадянських свобод у самодержавній імперії Романових. На польських землях у складі Німеччини посилення асиміляторської політики властей викликало стихійний опір польського насе-

лення. Намагання зберегти рідну мову і католицьку віру створювало сприятливий ґрунт, з одного боку, для розвитку національної самосвідомості, а з другого – поширення ідей соціальної співдружності перед загальною небезпекою. Незважаючи на територіальний поділ, між соціалістичними партіями трьох загарбань (ППС, ППСД і ППС Пруського загарбання) існували тісні контакти. Значною мірою їх підтримувала польська соціалістична еміграція з Королівства Польського. Також варто додати, що СДКПІЛ та утворені після розколу в ППС в 1906 р. ППС-Лівиця та ППС-Революційна фракція представляли партії конспіративного типу, які діяли в особливих умовах Росії. Зате ППСД, діючи легально, набувала рис, типових для соціал-демократичних партій західних країн, а, отже, разом із виховними функціями намагалася здобути якнайбільшу кількість виборців з метою зміцнення своїх позицій.

Вибух Першої світової війни спричинив подальший розвиток політичного життя й створив ширші умови утворення міжпартійних блоків у межах однієї чи всіх загарбаних польських територій. Суттєву поправку внесло відродження національної польської державності. Під впливом відновлення Польської держави відбулися зміни настроїв у польському суспільстві, з якими змушені були рахуватися усі політичні партії, відбувалися перегрупування суспільно-політичних сил, відкриваючи чітку перспективу будівництва нової незалежної Польщі. Соціалісти та пілсудчики, які були одним рухом напередодні Першої світової війни та тісно пов'язані багатьма ідеологічними, особистими та „сентиментальними” стосунками упродовж 1920-х років, ототожнювалися з давніми багатотнічними, федералістичними та толерантними релігійними традиціями держави, так само як з антиросійськими повстаннями 1794, 1830–1831 та 1863–1864 років, що мали на меті відновлення незалежності Польської держави на демократичних засадах. А тому, не лише робітництво, а й багато державницько налаштованих інтелігентів підтримували ці два лівих рухи у міжвоєнній Польщі. Соціалісти, за якими йшла значна частина польського населення, визнаючи необхідність часткової націоналізації промисловості й радикальної аграрної реформи, рішуче заперечували шлях, який після Жовтневого перевороту 1917 р. обрала Росія. Оптимальною формою суспільно-політичного устрою для Польщі вони вважали парламентську республіку.

Таким чином, завоювання державної незалежності Польщі справило вирішальний вплив на розвиток суспільно-політичного життя у країні. Становлення і трансформація польської системи парламентаризму післявоєнної доби пов'язані з множинністю політичних партій, організацій, ідейних течій, яка, природно, впливала на функціонування всього державного апарату відновленої Польської держави. Усе це було результатом анексії в минулому польських земель. На територіях, що ввійшли до Другої Речі Посполитої у 1918 р., існували значні відмінності у соціальних структурах та політично-правовій системі. Процес інтеграції польського суспільства ускладнювався наявністю інонаціональних територій, а також регіональної специфіки, що історично склалася. До того ж, у країні спостерігався розвиток сильних національних партій, котрі домагалися підвищення своєї ролі в управлінні країною і в цілому у політичному житті. Деклароване рівне для всіх партій право участі у прийнятті рішень з питань державної ваги часто порушували націоналістичні партії, насамперед ендеки, що прагнули фактичного усунення партій національних меншин від участі у суспільно-політичному житті країни. Це не могло не викликати недовіру і навіть ворожнечу нацменшин до новоствореної Польської держави.

Однією з важливих специфічних прикмет політичного життя на польських землях є те, що в умовах позбавлення державності, до 1918 р. сформувалися певні елементи власної партійно-політичної системи всупереч чужинній державній владі. Ця система згодом розвинулася й функціонувала в умовах незалежності країни. В основному міжвоєнне двадцятиліття принесло, як зазначалося, множинність у сферу розвитку політичних партій. Порівняно з періодом до 1914 р., відбулося поширення впливу партій різноманітного типу й різної політичної орієнтації. Почали переважати партії з розбудованою організаційною структурою й масовим членством. Від моменту відродження Польщі виникли нові умови для діяльності партій і політичних напрямків, які у своїй основі сформувалися під кінець XIX – на початку XX ст. Найбільш помітним явищем було об'єднання після ли-

стопада 1918 р. споріднених ідейних течій, що мали місце в окремих розділених територіях. У пізніші роки відбувалася подальша поляризація в межах партій та політичних блоків в умовах функціонування пристосованого до системи парламентської демократії. Розбудована ще до 1918 р. партійна політична система, її основні елементи підлягли глибоким модифікаціям у відновленій Польщі, услід за перебудовою і формуванням нового суспільно-економічного і політичного устрою. У нових історичних умовах відбувалася поляризація суспільно-політичних сил навколо правого сектору партійної системи Польщі та лівої частини польського політичного простору, які відігравали значну роль в історії Другої Речі Посполитої. Роль партій, що представляли інші політичні напрямки, була менш значною в тодішніх подіях. У цей новітній період ключову роль у суспільно-політичному житті Польщі відігравали два угруповання – табір національно-демократичних сил й так званої незалежної лівиці.

Демократичні механізми влади вимагали доброї волі головних політичних сил. Однак, парламентська демократія, котра примирила партії на зорі незалежності, була повалена. Сьогодні, коли знову задумуємося над оптимальною формулою правління, це питання окремого ґрунтовного дослідження. Додамо лише, що авторитаризм не розв'язує жодної проблеми, з якою не може дати собі раду демократія. Про це застерігає доля Другої Речі Посполитої.

Список використаних джерел

1. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні. – Київ: Критика, 2004. – 464 с.
2. Pietrzak M. Rządy parlamentarne w Polsce w latach 1919–1926. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – 356 s.
3. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с.
4. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку. – М.: Логос, 2000.
5. Tomicki J. Partie polityczne // Polska odrodzona 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / Pod. red. Jana Tomickiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. – S. 349–407.
6. Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1921, nr 44, poz. 267.
7. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
8. Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Пер. з англ. В.П. Канаша. – К.: Мега-тайп, 2001. – 496 с.
9. Nałęcz T. Odzyskana niepodległość // Samsonowicz H., Tazbir J., Lepkowski T., Nałęcz T. Polska. Losy państwa i narodu. Do 1939 roku. – Warszawa: Wydawnictwo ISKRY, 2003. – S. 415–576.
10. Nr 107. 1916 [czerwiec 11–13], Warszawa. – Program PSL w Królestwie Polskim // Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / Pod redakcją H. Janowskiej i T. Jędruszczaka (Powstanie II Rzeczypospolitej...). – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 280–284.
11. Nr 210. 1918 [listopad 11–13], Warszawa. – Uzupełnienia do programu PSL w Królestwie Polskim z 1916 r., przyjęte na zjeździe stronnictwa 1–2 listopada 1918 r. // Powstanie II Rzeczypospolitej... – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 424–426.

Lesya Alexiyevets

DISLOCATION AND CONFIGURATION OF SOCIAL AND POLITICAL FORCES IN THE CONTEXT OF POLISH NATIONAL STATE CREATION: GENERAL FEATURES AND PECULIARITIES (1918–1926)

The paper reveals the historical preconditions of revival and creation of new social and political forces in Poland after WWI as well as analyses their dislocation and configuration in the context of National State Creation in 1918–1926.

УДК 94 (438)

Інна Кватира

РОЗСТАНОВКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ СИЛ В ПОЛЬСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918–1939 РР.)

У статті розкривається процес розстановки суспільно-політичних сил у польському суспільстві та особливості становлення парламентської системи у Польській державі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.)

Відродження та становлення слов'янських країн у міжвоєнну добу відбувалися внаслідок комбінованої дії багатьох об'єктивних чинників як внутрішнього так і міжнародного характеру, тобто, завдяки збігові національних інтересів і зовнішньополітичної ситуації в повоєнній Європі. Зокрема, серед внутрішніх факторів – боротьба за збереження національно – культурних традицій, діяльність національних рухів, політичних організацій та партій, подолання соціально-економічної кризи та пережитків іноземного панування. З відновленням та проголошенням незалежних держав у європросторі після Першої світової війни постали питання національно-державного будівництва, пошуку форм суспільно-політичного устрою [3: 16].

Поряд з іншими слов'янськими народами в цей період можливість відродити свою державу отримали і поляки. Завдяки багатотисячолітнім традиціям польської національної державності та сприятливим зовнішнім факторам, така можливість була використана – на карті повоєнної Європи постала II Річ Посполита.

Протягом більше півстоліття від тогочасних подій накопичився певний об'єм досліджень з висвітлення проблем та історичних подій що були пов'язані з відновленням та становленням Польщі як незалежної держави на початку ХХ ст. Як польські так і вітчизняні дослідники звертають увагу на значимість висвітлення саме питань періодизації та уточнення рамок державотворчих процесів міжвоєнної Польщі, еволюції парламентської системи, розстановки суспільно-політичних сил в країні, ефективності державних структур та реформування економіки, культурно-духовного відродження. На жаль, повного, ґрунтовного опрацювання та узагальнення всіх питань історії міжвоєнної Польщі, без відбитку заангажованості політичними чи ідеологічними догмами, у вітчизняній історіографії немає.

Проблемам внутрішньої політики, становлення та еволюції парламентської системи присвячені, зокрема, праці істориків полоністів радянського періоду О. Манусевича, А. Міллера [7], А.Кострикіна [6], І. Яжборовської, П. Матвєєва [8], П. Ольшанського та ін. Серед праць польських істориків великої уваги заслуговують праці періоду ПНР: "Польща після травневого перевороту. Нарис політичної історії Польщі 1926–1939 рр." А. Айнкенеля, "Історія Польщі 1914–1939" Х. Зелінського, "Польща в Європі і світі 1918–1939" З. Ландау, Й. Томашевського. Вдалим підсумком тогочасних досліджень історії II Речі Посполитої є колективна праця "Відроджена Польща 1918–1939, держава-суспільство-культура" під редакцією Й.Томіцького. Значний фактичний матеріал знаходимо в працях А. Василевського, М. Тимовського [15], В. Шубінського, М. Нашковського, Т. Наленч та ін. Серед розробок сучасних українських істориків цікавими і ґрунтовними є праці З. Баран [4], Л. Зашкільняка, Черній А. І., Черній В. А. [13], Я. Ісаєвича, В. Сергійчука, Л. Алексієвець [2]. Актуальність вивчення питань розбудови незалежної Польської держави в складних умовах міжвоєнної Європи не викликає сумніву в сучасній історичній науці. На нашу думку, потребує детального вивчення та узагальнення значний доступний, в сучасних умовах, документальний матеріал.

Враховуючи вищезазначене, в даній статті автор прагне висвітлити процес розстановки суспільно-політичних сил в умовах національно-державного відродження та про-

слідкувати шляхи та особливості становлення парламентської системи у Польщі міжвоєнного періоду.

Після прийняття конституції і встановлення кордонів Польща знаходилася в стані ілюзорної нормалізації. Непостійність урядів, брак тривалої більшості в парламенті, а також схильні до крайностей партії були характерними і для інших держав тогочасної Європи.

Пізніше виявилось, що зубожілий, позбавлений більше ніж на століття незалежності край, без досвіду новітнього парламентаризму, але обмежений поділом на частини, а також міжнаціональними конфліктами, знаходився дуже далеко від нормалізації.

Занепокоєння викликала і зовнішня загроза, а саме підписання між Радянською Росією і Німеччиною в квітні 1922 року договору в Рапалло [15: 284]. Німеччина не хотіла мати на своєму східному кордоні сильну Польщу, яка, до того ж, розділила її на дві частини, так звані польським кордоном. Так, начальник управління сухопутних сил рейхсверу генерал Ханс фон Сект в докладній записці на ім'я рейхсканцлера Й. Вірта від 11 вересня 1922 року, дуже відкрито і однозначно висловився, що існування Польщі є "незносним і несумісним з життєвими умовами Німеччини". Тому підписання Рапальського договору викликало в Польщі з самого початку негативну реакцію. В польському уряді і дипломатичних колах вважали, що в результаті укладання цього Російсько-Німецького договору зовнішньополітичні позиції Польщі значно погіршаться [9: 147].

Внутрішні політичні конфлікти виникли в Польщі з 1921 року на основі невирішених спірних питань, які були відкладені на пізніші строки в процесі творення держави. Конституція 1921 р. у відновленій Польській державі запроваджувала парламентсько-представницький устрій. Проте на територіях, які увійшли до складу II Речі Посполитої, існували значні відмінності в соціальних структурах та політико-правовій системі. Ці та інші чинники зумовили множинність партій, організацій, ідейних течій. Розстановка суспільно-політичних сил відбувалася за умов відсутності єдності між різними політичними партіями та рухами та розвитку сильних націоналістичних партій. Народні демократи намагалися захопити владу, за підтримки свого керівника в сеймі Грабського сподіваючись отримати більшість в сеймі. Але сподівання були марними, оскільки кожен третій громадянин не був поляком і не підтримував ендецького націоналізму. Згідно із проведеним у 1921 р. першим після війни загальним переписом населення в країні проживало понад 27 млн. чоловік, у тому числі близько 35% непольського походження [1: 236]. Наступ ендеції в цій ситуації орієнтувався на Пілсудського і це передбачало можливість об'єднання навколо маршалка, з огляду на його особисті заслуги перед вітчизною і як керівника держави.

В листопаді 1922 року відбулися чергові вибори до сейму і сенату. Новий сейм і сенат склалися із депутатів, які представляли найвпливовіші з існуючих на той час двохсот діючих у країні партій. Керована ендеками партійна комісія отримала 38% мандатів і подальша боротьба не дала б результатів. Тому претендентом залишився кандидат лівих народників з "Визволення" Габріель Нарутович, який опирався ще й на інші партії лівих, центру, представників національних меншин. Через тиждень після виборів, 16 грудня 1922 р. Нарутович був вбитий фанатиком від правих Елігіушем Нев'ядомським. Ендеки понесли моральну відповідальність за цей вчинок, бо в своїй пропаганді не цуралися відвертих погроз на адресу кандидата. Замах, однак, не співпадав з планами отримати правочентристську більшість у сеймі, а, навпаки, ізолював ендеків від центру, який голосував за Нарутовича. Смерть Нарутовича залишила в польському політичному житті осад ворожості і нетолерантності.

Прем'єром залишився ген. Владислав Сікорський, наступним президентом обрано Станіслава Войцеховського, який мав підтримку Пілсудського. Переважна більшість сейму, яка підтримувала Сікорського і Войцехівського, була непостійна, мінлива, бо входили в неї представники національних меншин, які швидко почали шукати іншої коаліції, що спиралася б на порозуміння польських партій.

Народники з "П'ясту" заключили 17 травня 1923 р. договір з ендеками і їхніми слабкими союзниками. Цей документ, "Пакт Ланкоронський" (але підписаний в Варшаві) передбачав обмеження прав національних меншин в політичному житті, освіті і економіці,

а також в реалізації земельної реформи, хоча в більш поміркованій версії, ніж передбачала невтлена в життя постанова 1920 року.

Нова коаліція усунула уряд Сікорського і створила правоцентристський, з В. Вітосом, як прем'єром, на чолі.

Це сталося у несприятливий момент. За минулі місяці інфляція досягла катастрофічних розмірів, необхідно було впроваджувати програму стабілізації. Її запропонував міністр фінансів Грабський, але він був змушений подати у відставку, коли уряд не реалізував цю програму.

Уряд Вітоса не проіснував довго. Частина делегатів від "П'ясту" виступала проти намагань поступового обмеження земельної реформи і, нарешті, вийшла з партії. Коаліція через це втратила в сеймі більшість. Відходив від керівництва уряд непопулярний, обтяжений кровопролиттям, а також інфляцією і економічним хаосом [15: 285].

19 грудня 1925 р. сформувався позапарламентський уряд Владислава Грабського, який головною метою поставив оздоровлення економіки. Майже за два роки Грабський зміг вдало маневрувати між лівими і правими, вишукувати якщо не підтримку, то хоча б толерантність. Отримав повноваження для проведення стабілізації валюти. Зміг задіяти для цього всі суспільні прошарки, а найбільше заможних. За кілька місяців запровадив замість польської марки злотий як стабільну валюту, обмінну і що мала забезпечення в золоті і світових валютах.

Однак поступово ситуація в уряді погіршувалася. Спричинив до цього конфлікт з Пілсудським. З 1923 року він усунувся від офіційного політичного життя і проживав під Варшавою. Хоча мав значний вплив на діяльність усіх партій, переважно спираючись на військових. Спочатку він займав позицію вичікувальну, навіть коли міністром військових справ став його конкурент генерал Сікорський. В 1925 р. все-таки він критикував Сікорського публічно.

Справжнім ударом для уряду було погіршення економічної ситуації. До всього приєдналась нова хвиля інфляції і спаду курсу злотого. Знизилось виробництво, збільшилось безробіття, загострилися кризові явища. Грабський був змушений піти у відставку. Кабінет Грабського проіснував найдовше зі всіх урядів – до 1926 року, тому і доробок його був найвагомим. Крім грошової реформи, в Сеймі було прийнято закон про земельну реформу. Остаточна редакція закону, з поправками сенату, була прийнята вже після відставки Грабського в грудні 1925 року. Ще раніше, в лютому цього року, було підписано конкордат, який регулював стосунки держави з католицькою церквою. Натомість рішення, що стосувалися надання прав національним меншинам, не давали позитивних результатів, бо були дуже недосконалі. Після падіння кабінету Грабського конкуруючі між собою політичні напрямки, усвідомлюючи труднощі всередині країни і у зовнішніх відносинах, не пішли на конфлікт.

Майже всі більші партії, від ендеків до соціалістів, змогли домовитися і створили коаліційний уряд з безпартійним прем'єром, Олександром Скшинським (20 листопада 1925 р.). Спочатку цей уряд, здавалося, був прийнятним для Пілсудського, бо ввійшли в його склад кілька близьких йому міністрів, крім цього міністром військових справ став ген. Желіговський [15: 287].

З утворенням нового уряду співпало різке погіршення економічного становища. Розгорнулася криза в армії. Вона проявилася в тому, що під тиском прибічників Пілсудського пішла у відставку ціла група компетентних генералів, в тому числі Ю.Галлер, Т.Розвадовський, С.Шептицький [13: 237]. Партії, що брали участь в уряді, намагались покращити економічне становище, щоправда, різними шляхами. Ендеки були схильні відшукати можливості через заохочення для приватного капіталу та через зниження соціальних виплат. Соціалісти прагнули покласти відповідальність за покращення економічної ситуації на найзаможніші кола. Обидві партії знаходились під тиском очікувань з боку своїх прихильників. ППС мусило протиставляти себе радикальній пропаганді комуністів. Суперечності в уряді загострилися на початку 1926 р., коли Пілсудський змінив своє ставлення до нього – з позиції нейтральної на відкрито критичну. В квітні, коли економічна ситуація надалі погіршувалась, конфлікт між ендеками і соціалістами призвів до розколу урядової коаліції.

Правиця і центристи схильні були до такої домовленості, яка раніше і дала можливість привести до влади уряд Вітоса. Керівники "П'ясту", а також інші виразники тієї концепції, недооцінювали опозиції, яка виникне до їх ініціативи. Суспільство пам'ятало катастрофічну інфляцію 1923 р., листопадові сутички і кровопролиття. Пілсудський вважав скликання правоцентристського уряду, провокацією проти себе. Якщо в 1924–1925 рр. і на початку 1926 р. більше було в польському політичному житті несподіваної зрілості, порозуміння для налагодження компромісів, взаємної терпимості, то тепер домінувало бажання отримати повну владу над противниками.

10 травня 1926 р. Вітос створив уряд, який з обуренням був сприйнятий всіма лівими, а також і пілсудчиками. З конституційної точки зору, цей уряд мав серйозні підстави для створення, але з політичної точки зору його створення не мало сенсу [15: 289].

З 1922 року суспільні симпатії змінилися переважно в бік лівих. Не вистачало також політичної мудрості в прийнятті рішень, особливо через тиск впливових військових в армії пілсудчиків. Тому винних у кризі парламентської системи потрібно шукати скоріше не в уряді Вітоса, – більше свідчень проти пілсудчиків, які давно виношували плани збройного повалення уряду. Щонайменше за півроку до травневого перевороту 1926 р. почались дуже конкретні приготування, а в квітні ген. Желіговський, як міністр, дав розпорядження під приводом проведення маневрів сконцентрувати під Варшавою підрозділи під командуванням офіцерів – пілсудчиків [15: 288].

Неспроможність парламентської системи, нетривалість урядів, позбавлених опори у вигляді монолітної сеймової більшості, порушення головних принципів при укладанні міжнародних компромісів, корупція; – все це привело до розгортання "сеймократії".

Праві і Дмовський готували створення Обозу Великої Польщі, ендецької організації, яка йшла в розріз з парламентарним курсом Грабського, маючи за мету впровадження авторитарної влади, незважаючи на тиск позапарламентського руху. Народник Вітос і соціаліст Доминський також критикували надмірність парламентаризму і ослаблення виконавчої влади.

Стояло питання приготувань і очікування доброї нагоди – хто перший зробить спробу повалення існуючої політичної системи. В країнах того часу, які не мали досвіду парламентського керівництва державою до 1914 року також спостерігалось розчарування в парламентаризмі.

12 травня 1926 р. Пілсудський з вірними йому підрозділами рушив на Варшаву. Можливо, це було тільки демонстрацією сили, яка схилила б президента Войцеховського відправити Вітоса у відставку. Це б підірвало стержень правоцентристської коаліції, а Маршалек став би непередбаченим конституцією арбітром і посередником. Войцеховський не погодився з цією пропозицією. Почалися військові сутички, були жертви з обох сторін, але найбільше постраждало цивільного населення. В перший етап наступу підрозділи Пілсудського, перейшовши Віслу, захопили значну частину міста [15: 288]. Урядові війська, які були стягнуті на околицях, під командуванням Т. Розвадовського і В. Андерсена потіснили прибічників Пілсудського. Однак страйк залізничників, а потім і загальний страйк корінним чином змінили обстановку.

Продовження бойових дій, в ході яких було вбито 379 і поранено 920 чоловік, загрожували перерости в громадянську війну. Цього боялись лідери обох сторін. [13: 238].

Коли заколотникам вдалося зайняти майже всю Варшаву, Войцеховський і Вітос зішли з арени. 14 травня президент і прем'єр подали у відставку, збройна боротьба припинилася. Місце президента зайняв Маршалек сейму Ратай, було скликано уряд під головуванням пілсудчика Казимира Бартла. Пілсудський залишився Міністром справ військових.

Це була капітуляція легітимної влади держави перед силою і наступна легалізація цієї сили. Хоч травень 1926 р. і не був свідченням зрілості політичного життя, але обидві сторони змогли показати готовність не доходити до крайнощів. Ставлення переможців до іншої сторони було поміркованим, тобто вони навіть уникали стосунків один з одним. Темною плямою залишилося тільки таємниче зникнення генерала Загурського, можливо, знищеного пілсудчиками [15: 289].

Так закінчився травневий переворот 1926 р. в Польщі. Починався етап так званої "санації". Назва походить від латинського слова "sanatio", що означає оздоровлення, оскільки саме під гаслами оздоровлення соціально-політичного життя в країні було здійснено державний переворот [1: 253].

31 травня 1926 р. відбулося об'єднане засідання Сейму і Сенату для виборів нового президента. Висунутий кандидатом в президенти від ППС Ю.Пілсудський був обраний в першому ж турі переважною більшістю голосів. Узаконивши таким чином травневий переворот, він, щоб зберегти необмежену Конституційними нормами свободу для своїх подальших дій, відмовився зайняти посаду глави держави [13: 239]. Він запропонував на цю посаду близького собі Ігнація Мосціцького, ученого-хіміка, як здавалося, позбавленого будь-яких великих політичних амбіцій. Формування парламенту, склад якого не відбивав політичних настроїв в державі, був вигідним Пілсудському. На успіх у разі виборів могли розраховувати в першу чергу ті, які були на боці Маршалка, тобто соціалісти, а також ліві народники з "Визволення" і Сторонництва Хлопського (Політичного угруповання Селянського). Пілсудський не для того виступив проти правих і центристів, щоб стати залежними від лівих, – навпаки, він хотів бути найвищою інстанцією. Він схилився більше до консерватизму і легковажив парламентськими методами.

На перший погляд зміни в політичній системі були незначні: 2 серпня 1926 р. відновлено березневу конституцію, надано президентові право розпускати Сейм і Сенат, а також видавати розпорядження на підставі ухвалених сеймом повноважень. Це підсилювало виконавчу владу, хоча уряд і надалі був відповідальний перед сеймом, якому також належала, як останній інстанції, законотворчість. Найбільшим звинуваченням, яке можна було закинути Пілсудському, була видима підтримка функціонування парламентаризму, при позбавленні його престижу. Це виявилось нормою теперішнього стилю правління. Пілсудський схилив "букву закону" до своїх потреб, а сейм був на захисті конституційності і законності. Це в історії держави диктатура, "лагідна" щодо покірних, але в разі непокори готова до репресій.

Маршалек був насправді найбільш популярною людиною в Польщі, однак не мав за собою добре організованої підтримки в правлячих колах. Він міг беззастережно розраховувати на давніх підлеглих йому військових з Легіонів і ПОВ, які були в переважній більшості в теперішній армії, або серед лівих та центристських політичних партій. У війську пілсудчики почали відігравати головні ролі, багато з них робило блискавичні кар'єри, тоді як противники Маршалка були ніби в стані "відпочинку", або ж їх притримували на других ролях [14: 290].

Ендеків не вражали спроби обмеження парламентаризму, але вони і надалі лишалися ворожими Пілсудському. Ліві і центристи щораз гостріше протестували проти обмежень влади Сейму. Протягом 1927 р. вони перейшли до більш чи менш вираженої опозиції.

Сприяли цьому також розколи і протиріччя серед самих пілсудчиків. Маршалек шукав для себе підтримки, перш за все, серед консерваторів. Від запровадження парламентської системи з 1919 р. найбільше важили вони в польській політиці. Але скоро Пілсудський опинився в конфлікті з ендеками, які отримали підтримку з боку заможних груп суспільства, і співпраця з консерваторами була йому необхідна для збереження свого становища.

Під час підготовки до виборів, які мали відбутися в 1929 р., пілсудчики утворили Безпартійний Блок Співпраці з Урядом більшими виборчими списками, ніж партійними [15: 290]. Безпартійний Блок (ББ) очолив полковник В. Славек. На проведення блоком виборчої компанії було виділено асигнування у 8 млн. злотих. Пілсудський погодився стати першим кандидатом в списку ББ. Вибори перетворилися таким чином в плебісцит, що повинен був відобразити ставлення до режиму і уряду [13: 239].

Під час виборів 1929 р. в деяких виборчих округах було визнано недійсними ендецькі бюлетені. Вистачало теж зловживань, особливо на "кресах східних", де влада не хотіла допустити успіху національних меншин або комуністів. Хоч і ББ отримав найбільше голосів, але ще був далекий від повного успіху.

Наприклад до сейму 1929 р. від Бродівського повіту Тернопільського воєводства по виборчому округу №55 м. Золочів було обрано 9 депутатів [11: 47].

Кожен четвертий виборець голосував за "санаційні" списки, і таким чином ББ отримала 125 місць з 444 [13: 239]. Ендеки перестали бути для уряду небезпечними, натомість зміцніли сили лівих народників і соціалістів. Якщо б Пілсудський захотів і надалі бути одноосібним керівником держави, то йому прийшлося б змусити сейм до капітуляції або розпустити його.

Виник черговий конфлікт, у зв'язку з вибором маршалка сейму. Сейм обрав не запропонованого ББ К. Бартеля, а І. Дашинського. Пілсудський різко критикував вибір сейму, з небувалою до цього агресивністю. Це був тільки початок його майбутніх виступів проти Сейму. В лютому 1929 р. у справі міністра фінансів Габрієла Цеховича, якого Сейм притягнув до конституційної відповідальності за незаконні видатки на потреби ББ під час виборчої кампанії виступає також Пілсудський, який різко критикував сеймову опозицію. Це було характерно для щоразу виразнішої тенденції до застосування політики "сильної руки", що знайшло відображення у скликанні в квітні 1929 р. так званого "уряду полковників". Відтоді, як на чолі уряду став дуже поміркований Бартель, "полковники", серед них – Валерій Славек, Александр Пристор і Казимир Святальський, – відігравали найважливішу роль у визначенні політичного курсу [15: 291].

Хоча в червні 1929 р. Державний трибунал ухилився від розгляду справи Цеховича, стосунки уряду з опозицією погіршилися. Ендеки були менш активні, ніж партії центру і ліві, які 14 вересня домовились про об'єднання, що пізніше отримало назву Центролев. Вони виступали на форумі сейму проти політики "санації" і змусили Пілсудського відправити у відставку "уряд полковників". Але схилити маршалка до проведення більш ліберального курсу їм не вдавалось. Центролев плекав ілюзії щодо можливого тиску на Пілсудського через сейм, та вони виявились марними. Центролев намагався організувати масовий рух, закликав по всій країні до демонстрацій. Найбільшою з них був конгрес 29 червня 1930 року в Кракові. Серед його постанов були радикальні, але не було чіткого плану усунення існуючої диктатури. Після літньої перерви протистояння посилювалось, але уряд перейняв ініціативу. Пілсудський схилив президента до розпуску парламенту і оголошення виборів на листопад 1930 р. [15: 291]. Виборчу кампанію "санація" розпочала досить своєрідно: щоб не допустити такого провалу, який в 1928 р. потерпів ББ, в ніч з 9 на 10 вересня 1930 р. за складеним Пілсудським списком були заарештовані і відправлені до Брестської в'язниці 84 політичні діячі, колишні депутати і сенатори. В ході виборчої кампанії було заарештовано ще 5000 чоловік. Серед них були переважно активісти Центролеву, ендеки і члени партій національних меншин.

В періодичній пресі наводилась інформація (зокрема по Тернопільському воєводстві) про те, що напередодні виборів до Сейму і Сенату 1930 р. неспокійна політична обстановка, проводиться анти польська агітація, підпали поміщицьких маєтків, а, відповідно, з польської сторони – каральні експедиції в села [5: 90].

Ось що говорилось про ці наступні вибори в газеті "Діло" від 9.X.1930 року: "Не байдуже й для нас, який устрій Польської держави, чи парламентарний, чи диктаторський... Виборча картка для українського інтелігента, селянина й робітника – це можливість відчувати відповідальність не лише за себе та родину та за її завтрашній день, а за цілу громаду, за цілу націю в перспективі майбутнього..." [17: 4].

У воєводські управління надходили секретні розпорядження стосовно правил проведення виборів, тактики щодо національних меншин та різних верств населення, як, наприклад, надання матеріальної допомоги військовослужбовцям під час проведення виборів [12: 3–19].

Вибори відбулися 16 листопада 1930 р. ББ отримав 46% голосів і 249 місць з 444. Пост прем'єр-міністра зайняв В.Славек. У складі уряду переважала "група полковників" [13: 240].

Велика криза 1929–1933 рр. негативно вплинула на свідомість суспільства, компрометувала себе вільно-ринкова політика в економічній сфері, послабилась популярність Пілсудського і "санації" в політичному житті, що також не сприяло відродженню парламентської демократії. Як і в інших державах Європи, більшої популярності набували про-

грами планової економіки, більшою чи меншою мірою підпорядкованої державній владі. Відповіддю на розбіжності, деканацію і почуття безнадійності, на конкуренцію між партіями, корупцію політиків і брак сильної влади була ностальгія за системою, яка спиралася на ідеологію, просочену оптимізмом, а також надія на справедливий і остаточний постійний лад [15: 292].

Такого визнання не мала жодна з великих партій. Найлегше було довіритися комуністам, бо здавна вони засуджували капіталістичний безлад і трактували парламентську демократію як обман (ошуканство). Їх впливи набули значного зміцнення, особливо серед національних меншин і також серед поляків. Захитались також і ті напрями, які до того часу були вірні демократії і парламентаризму. Соціалісти вважали можливим майбутнє встановлення "диктатури пролетаріату" і необхідність націоналізації основних галузей економіки.

Людовці (народники), з 1931 р. в складі Сторонництва Людового, відкинули всі побоювання перед наругою над правами власності, вважали необхідною радикальну земельну реформу, проведену одномоментно і без відшкодування землевласникам. Серед молодших народників знаходила популярність ідеологія аграризму в її антикапіталістичній інтерпретації. Вона включала в себе культ землі, селянина і господарювання з точки зору соціалістичного устрою економіки [8: 127].

Частина християнських демократів симпатизувала програмі корпоративної побудови держави, в якому суспільство, об'єднане навколо економіки, перебрало б на себе функції держави.

Ендеки поділилися на різні групи, але в переважній більшості поступово позбавлялися традицій парламентаризму. Переважали прагнення створення ієрархічної і дисциплінованої держави-народу. Переважали вони і в таборі Обозу Великої Польщі (OWP). Після його розпуску урядом ще далі просунувся створений в 1934 р. Obos Narodowo – Radykalny (ONR). Він порушив не потребовані до того часу ендеками основи вільно конкурентної економіки, виступав за націоналізацію деяких галузей економіки, а також за підпорядкування церкви і науки державним відомствам. Це все мало бути пов'язано з обмеженням прав євреїв і їх власності. [15: 293]. В порівнянні з опозиційними партіями, "санация" вражала безвладдям. Її небажання парламентаризму не давало можливості і підстави для створення позитивної програми. Кризу намагалися перечекати завдяки запровадженню економії, а також за допомогою різних репресій. Реагували вони також на ріст активності українських і білоруських національних угруповань на східних теренах Польщі. Наступні уряди "полковників" продовжували цю політичну лінію. Стан справ в державі часто страждав через те, що головний голос мав Пілсудський. Маршалек не так виявляв ініціативу, як намагався її, будь-яку, стримати.

Протягом травня 1931 р. – травня 1933 р. при владі перебував уряд полковника А. Пристора. В 1933 р. Мосціцький в третій раз був переобраний президентом. Новим прем'єром став Я. Енджевич, якого в травні 1934 р. замінив Л. Козловський. Не рахуючись з діючими нормами права, до сейму був направлений новий проект Конституції. (З огляду на стан здоров'я Маршалка). Сейм і сенат схвалили проект. 23 квітня 1935 р. підписана президентом Конституція набрала сили основного закону держави [13: 241]. Згідно Конституції, президент обирався на сім років загальним голосуванням. Допускалась можливість висунення на цю посаду лише двох кандидатів.

Президент наділявся широкими повноваженнями: він призначав прем'єра, міністрів, скликав і розпускав сейм і сенат, був верховним командувачем збройними силами, вирішував питання війни і миру, видавав різні акти без погодження з урядом, призначав третину складу сенату. Президент вважався відповідальним за свої дії "лише перед Богом і історією". Конституція 23 квітня 1935 р. була ще одним кроком від демократично-парламентської системи до авторитарного устрою держави. [13: 241].

Через 3 тижні, 12 травня, помер Ю.Пілсудський. Слідом за конституцією, 8 липня 1935 р. запроваджено новий виборчий закон: право висунення кандидатів в депутати надавалося лише окружним виборчим комісіям: на кожне депутатське місце можна було висувати не більше двох кандидатів. Демонтаж принципів парламентаризму продовжувався прискореними темпами [1: 254].

Смерть Пілсудського була для уряду значним потрясінням. За загальною думкою, Мосціцький не був політично готовий до тієї відповідальності, яка "впала" на нього згідно конституції. Сподівалися, що місце прем'єра займе Валерій Славек, найближчий соратник Маршалка. Посаду генерального інспектора збройних сил зайняв, після Пілсудського, ген. Едвард Ридз-Смігли.

Першим завданням нової команди було проведення виборів. Опозиція оголосила бойкот виборів. В голосуванні 8 вересня 1935 р., офіційно взяли участь 47% виборців. Найменшу активність, за статистикою, виявили виборці на "кресах східних", тобто на території Західної України. Практично "санацію" підтримували лише державні службовці, офіцери, частина буржуазії, працівники державних підприємств. Так чи інакше, вибори засвідчили провал ББ. За кілька тижнів ББ втратив всі свої позиції і був розпущений. Сподівалися, однак, на створення більш досконалої згуртованої організації "санаційної", але ці сподівання не були реалізовані.

Центральними постатями урядового табору стали Мосціцький і Ридз-Смігли в ONP і в головній партії ендеків – Сторонництві Народовому панували антипарламентарні і антидемократичні тенденції.

Політична боротьба нерідко переносилася на вулиці, а також почастишали виступи із силовими методами проти єврейського населення.

З 1934 року комуністи прийняли нову лінію, спрямовану на захист незалежності і демократії проти фашизму, створивши Народний фронт. До них приєдналася частина соціалістів і народників і навіть радикальної інтелігенції, яка раніше підтримувала Маршалка. Розпад "санації", наступ ендеків і зростання зовнішньої загрози з боку гітлерівської Німеччини, спочатку несміливість, а пізніше виразніші спроби посилення "санаційної" системи і обмеження прав і свобод громадян, – ці фактори спричинили до того, що значної популярності набули гасла "немає ворога на лівіці".

Після певних вагань, Ридз-Смігли, вирішив зміцнювати свої позиції, спираючись на прибічників "санаційної" політики і лінії "сильної руки".

Більш ліберальну політику проводив Мосціцький, головним радником якого став віце-прем'єр зі справ економіки Євгеніуш Квятковський.

Виразом компромісу став скликаний в травні 1936 р. останній уряд II Речі Посполитої з генералом Феліціаном Славой Складовским на чолі. Більш активний Ридз-Смігли хотів усунути, на двадцять років старшого за себе, президента і захопити владу. В 1936 році він отримав призначення маршалка, і його соратники почали створювати нову урядову організацію 21 лютого 1937 р. був створений Табір національної єдності (OZN). До співробітництва з ним вдалося залучити навіть частину ONR під керівництвом Болеслава Пясецького. Планувалось притягнути на свій бік ендеків і розправитися з центристсько-лівою опозицією Для реалізації цих планів потрібно було посилити репресії, що загрожувало громадянською війною [15: 295].

Політичне протистояння в правлячій верхівці сприяло розгортанню робітничого руху. З 1935 р. почали вибухати потужні страйки, проводились демонстрації. В 1936 р. відбулося 2 тис. страйків за участю 662 тис. чоловік, в березні 1936 р. був проведений загальний 24-годинний страйк.

Значне пожвавлення настало в селянському русі. Селянська партія на з'їзді в 1935 р. висунула вимоги розподілу без викупу великих землеволодінь, амністії політв'язням, розпуску сейму; проведення демократичних виборів, зміни зовнішньополітичного курсу. Біля 2 млн. чол. взяли участь у Дні селянських дій 15 серпня 1936 р. 16–25 серпня відбувався загальний селянський страйк. В умовах загострення соціальних і політичних протиріч намітилася певна тенденція до зближення буржуазно-поміщицьких і клерикальних кіл з правлячою верхівкою. Однак найбільш реалістичні кола доклали певних зусиль до боротьби проти "санації". Проявилось це, зокрема, в співробітництві впливових політичних діячів, Падеревського, Сікорського, Галлера, Корфанто, які знаходились за кордоном. Вони об'єднались в так званий "Фронт Моргес" (Морж), за місцевістю в Швейцарії, де відбувались їх зустрічі. Але "антисанаційному" колу не вистачало ні енергії, ні підтримки, ні згуртованості, ні уміння спертися на антифашистський фронт, що

складався, у боротьбі за незалежність Польщі перед загрозою фашистської Німеччини [13: 243].

Зовнішня загроза згладила гостроту політичних протиріч. Захоплення у Чехословаччині Тешинської Сілезії – економічно високорозвинутого району з населенням 227 тис. чоловік – "санацийне" керівництво використовувало з метою роздування національно-патріотичної кампанії, щоб на фоні цього провести нові вибори у Сейм і Сенат, бо від 13 вересня 1938 року декретом президента були достроково розпущені обидві палати. Вибори нового Сейму були призначені на 6 листопада, Сенату – на 13 листопада 1938 р. Опозиція знову бойкотувала вибори, хоча активність виборців цього разу була значно вища. У виборах взяли участь 67% виборців. Але і на цих виборах спостерігались тиск і підтасовка результатів.

Одні діячі санації намагалися знайти контакти з ендеками з Сторонництва Народового або ONP, інші шукали можливості порозуміння з народниками і соціалістами. "Фронт Моргес" зайняв своє опозиційне місце, так як дехто з найближчих емігрантів повернув до Польщі. Опозиція пропонувала очолити боротьбу за порятунок незалежності. "Санація" відкинула цю пропозицію, але проводила більш об'єднавчу політику. В суспільстві брали верх патріотичні і солідарні настрої [15: 297].

Політична та економічна нестабільність в Польщі, а також складне міжнародне становище молодої країни, яка виявилася в колі інтересів двох інших супердержав, стали у вересні 1939 р. причинами втрати держави, як такої.

Доба Другої Речі Посполитої – це час розбудови і становлення польської державності у надзвичайно складних умовах, що склалися на міжнародній арені і всередині країни, це час значних успіхів у ліквідації пережитків більш як столітньої неволі: було встановлено кордони, визначено структуру державної влади і сформовані її органи, визначено державний устрій Польщі та ставлення до національних меншин, забезпечено міжнародне визнання Польської держави. Двадцятиріччя польської незалежності мало величезне значення для відродження культури, національного самовизначення і самоствердження поляків.

Найважливішим, однак, було виховання нової генерації поляків з твердим переконанням, що незалежність держави – це стан нормальний, а відсутність незалежності – стан негативний і несправедливий.

Список використаних джерел

1. Алексієвець Л. Політичний розвиток та еволюція парламентської системи у Польщі в 1918–1939 роках // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія. Історія. – Вип.12. – Тернопіль, 2000. – С. 247–255.
2. Алексієвець Л. Історіографія історії відродження Польської держави у міжвоєнний період // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія. Історія. – Вип.2. – Тернопіль, 2002. – С. 134–151.
3. Алексієвець М. Відновлення національної незалежності слов'янських країн центральної та південно-східної Європи: погляд через десятиліття // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія. Історія. – Вип. 3. – Тернопіль, 2003. – С.14–19.
4. Баран З. А. Відродження і становлення Польської держави 1918–1921 рр. Львів, 1995. – 54 с.
5. Информации периодической печати о политической и общественной жизни Тернопольского воеводства перед выборами в Сейм и Сенат. – Державний архів Тернопільської області(далі ДАТО). – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1441. – 97 арк.
6. Кострыкин А., Миллер А. Очерк истории Польши (1918–1945) //Преподавание истории в школе. – 1992. – № 3–4. – С. 4–11.
7. Миллер А. И. Очерк польской истории (X-1918) //Преподавание истории в школе. – 1990. – № 1. – С. 31–47.
8. Матвеев Г.Ф. "Третий путь?" Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. – М.: МГУ, 1992. – 240с.
9. Соколов В. Фетисов И. Рапало и довоенная Польша // Международная жизнь – 1993. – № 1. – С. 135–143.
10. Статистические данные о результатах выборов в представительстве самоуправления в 1929 году. – ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1304. – 39 арк.
11. Сведения поветовых староств о результатах голосования в Сейм и Сенат по Тернопольскому воеводству. – ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1305. – 89 арк.
12. Сек-

ретные распространения воеводского управления поветовым староствам о предстоящих выборах в Сейм и Сенат и порядок их проведения. 1931 год. – ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1635. 13. Черній А.І., Черній В.А. Історія південних і західних слов'ян в трьох частинах: (Від найдавніших часів до кінця ХХст.). – Рівне: Волинські обереги, 1999. – 443с. 14. Dybkowska A., Zaryn J. Zaryn M. Polskie dzieje od czasow najdawniejszych do wspolczesnojsi /Pod. red. Sucheni-Grabowskiej A., Krola E.C. – W.: Wydawnictwo naukowe PWN, 1994. – 378s. 15. Tymowski M. Historia Polski / J. Kienevicz, J. Holzer – W., 1991. – 381s. 16. Українські вісті. – 1919. – ДАТО. – Спр.21. 17. Діло. Львів. 1930. – ДАТО. – Спр.70–75.

Inna Kvatyra

PLACING OF SOCIAL AND POLITICAL FORCES IN POLISH SOCIETY IN THE PERIOD BETWEEN WW I AND WW II (1918–1939)

This articles deals with placing of social and political forses in the Polish society in the period between WW I and WW II, and peculiarities of development the parliamentary system in Poland (1918–1939).

УДК 327.36

Андрій Грубінко

УКРАЇНСЬКО-БРИТАНСЬКІ ВІДНОСИНИ НА РУБЕЖІ ХХ І ХХІ СТОЛІТЬ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НОВОГО ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ

Українсько-британські відносини слід розглядати в контексті сучасних глобальних світових і континентальних процесів, враховуючи міжнародну ситуацію, наявні інтереси провідних держав і міжнародних структур. Тому у статті особлива увага звертається на розгляд основних геополітичних чинників впливу на відносини між Україною та Великою Британією протягом 1991–2004 рр., серед яких автор виділяє Росію, США та Європейський Союз.

Останнє десятиліття ХХ століття ознаменувалося значними геополітичними змінами в Європі та світі. Крах комуністичного режиму в країнах Центрально-Східної Європи призвів до розпаду комуністичного табору і ліквідації Радянського Союзу. Відбулося об'єднання Німеччини, а на теренах колишнього СРСР утворилася низка незалежних держав. Понад два десятки держав і народів євразійського континенту відмовились від попереднього політичного курсу і здійснили перші кроки на шляху до "західної" цивілізації, що З. Бжезинський назвав "справжнім тектонічним зсувом", а О. Тоффлер процесом "зміщення влади на світовому рівні". Ці геополітичні зміни поклали край Ялтинсько-Потсдамській системі міжнародних відносин, сформованій наприкінці Другої світової війни і означали перехід від біполярного до поліполярного світового устрою. Поряд із дезинтеграційними процесами на сході Європи інтеграційні процеси на заході континенту з утворенням Європейського Союзу вийшли на вищу стадію розвитку. За усієї невизначеності майбутнього стало очевидним, що Європа і світ перебувають на перехідному етапі розвитку до якісно нових відносин.

Наслідком та одним з головних результатів геополітичних трансформацій на рубежі 80-х – 90-х років ХХ ст. стало відновлення Української державності, що ознаменувало завершення глобального протистояння у формі т.зв. "холодної війни". Не випадково американський дипломат С. Телбот охарактеризував незалежну Україну як ключовий елемент у новій Європі, зважаючи на її геополітичне становище та розмаїття природних ресурсів [1: 5]. В ракурсі геополітики Україна займає на Євразійському континенті винятково важливе, значною мірою унікальне місце, яке часто визначається поняттями "географічний центр Європи", "перехрестя між Сходом і Заходом".

Розпад т.зв. "східного блоку" створив передумови виникнення нової Європи та одночасно породив нові геополітичні невизначеності і суперечності. Як зазначав 37-й Президент США Р. Ніксон, "кінець "холодної війни" не спростив світ, а зробив його складнішим" [2: 16]. Відновлення єдності Європи передбачає дезінтеграцію Євразії, геополітичний переустрій усього посткомуністичного простору. Враховуючи безперспективність подальшої виключної орієнтації на Схід (тобто Росію), для України виникла необхідність відроджувати історичні та налагоджувати нові відносини із країнами Заходу – провідними державами європейського та євроатлантичного простору, розбудова конструктивних відносин з якими стала визначальним фактором утвердження державності України та реалізації її геополітичного потенціалу.

До провідних держав Заходу належить Велика Британія, відносини з якою з 1991 року забезпечують Україні реалізацію у практичному поєднанні стратегічних західноєвропейського і трансатлантичного напрямів її зовнішньої політики, та, як засвідчує досвід міждержавних стосунків на багатосторонньому рівні, здатні впливати на інші ключові напрями останньої. Слід зазначити, що українсько-британські відносини до початку заключного десятиріччя ХХ ст. в силу географічних та історико-культурних особливостей обох країн, історичних обставин не набули стабільного конструктивного характеру. На перший погляд країни знаходяться достатньо далеко одна від одної, на різних кінцях Європи, але сучасні засоби комунікації дозволяють підтримувати та розвивати двосторонні контакти, які своїм історичним корінням сягають Середньовіччя. Відсутність будь-яких територіальних претензій, національних упереджень, глибоких історичних образ дало змогу обом країнам наприкінці ХХ ст. почати розбудову повноцінних двосторонніх взаємин. Сьогодні Велика Британія, як провідний учасник сучасних міжнародних процесів і структур, є одним із ключових партнерів України на західному напрямку її зовнішньої політики.

Актуальність дослідження українсько-британських відносин протягом 1991–2004 років зумовлена необхідністю аналізу в цілому особливостей формування геостратегії та зовнішньополітичної концепції України як незалежної держави, досвіду реалізації відносин із ключовими суб'єктами сучасної системи міжнародних відносин та геополітичних умов здійснення співпраці між двома країнами в контексті розвитку міжнародних відносин, внутрішніх трансформаційних процесів в Україні з метою оптимізації подальшої її інтеграції в європейське та світове демократичне співтовариство. Події, що відбулися в Україні наприкінці 2004 року, ознаменували початок нового етапу в розвитку української державності, засвідчили принципові зміни підходів до здійснення та коригування засад зовнішньої політики держави. Сьогодні важливо не повторювати помилок минулого, остаточно позбутися усталених стереотипів, упереджень та комплексів, консолідувати суспільство навколо національної ідеї розбудови України як європейської держави та активного учасника міжнародних процесів.

Історіографія дослідження проблематики українсько-британських відносин у 1991–2004 роках представлена низкою праць українських вчених, як-от, Н. Яковенко, Ю. Крушинського, І. Храбана, В. Майка, П. Ігнат'єва, В. Дударьова, М. Пічугіної, О. Неприцького, Л. Ямпольської, у яких дана проблематика найчастіше розглядається за окремими аспектами і в контексті зовнішньої політики Великої Британії. Серед монографічних досліджень виділимо праці Н. Яковенко та Ю. Крушинського [3,4], в яких вперше зроблено спробу комплексного аналізу основних досягнень, проблем та перспектив відносин двох країн в контексті основних тенденцій розвитку сучасної системи міжнародних відносин. Відзначимо також працю британського дослідника Р. Волчука "Зовнішня політика України та політика безпеки 1991–2000" [5].

Нещодавно автором статті видано монографічне дослідження, присвячене комплексному конкретно-історичному аналізу процесу становлення і розвитку українсько-британських міждержавних відносин у 1991–2004 роках, в якому детально розглянуто особливості геополітичних умов їх реалізації, визначено ключові геополітичні чинники впливу [6]. Результати проведеного дослідження лягли в основу написання цієї праці.

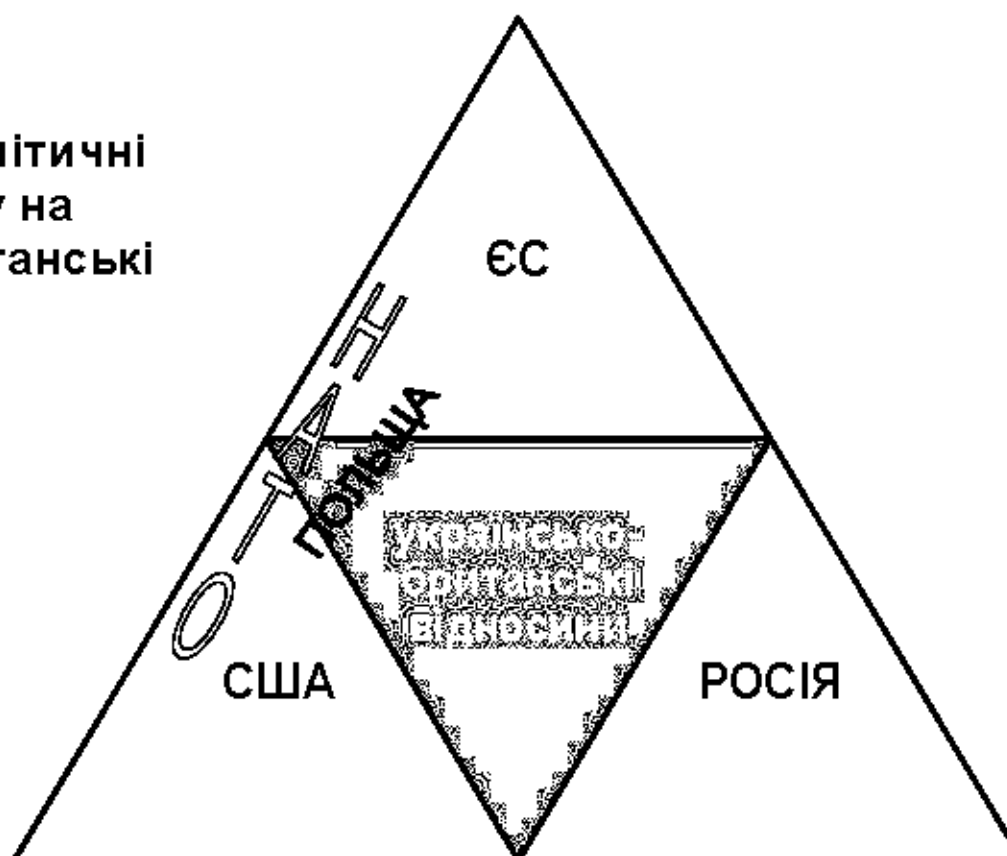
Метою статті є висвітлення геополітичних умов становлення і розвитку українсько-британських відносин протягом 1991–2004 років через комплексний аналіз особливостей здійснення впливу на них системи ключових геополітичних чинників. Досягнення цієї мети та застосування відповідного підходу до вивчення проблеми дає можливість здійснювати поглиблене вивчення окремих напрямів та ключових аспектів проблематики реалізації співпраці між Україною та Великою Британією з урахуванням особливостей геополітичної орієнтації країн та специфіки реалізації їх зовнішньої політики.

Для розгляду геополітичних умов розвитку відносин між Україною та Великою Британією застосовано своєрідну тривимірну систему координат – вплив на українсько-британські відносини основних геополітичних чинників, якими є Росія, США та ЄС (див. схему 1). Вони безумовно породжені історико-культурним досвідом та геополітичними усталеними детермінантами розвитку обох країн та потребують комплексного розгляду у їх єдності і взаємовпливах.

Особлива роль Росії в українсько-британських відносинах зумовлена двома основними об'єктивними обставинами – історико-культурними, політичними та економічними зв'язками України та Росії і зацікавленням керівництва Британії у співпраці з Росією в політичній та економічній сферах.

Після офіційного розпаду СРСР британське керівництво серед пострадянських країн, визнавши їх незалежність, надало пріоритет відносинам з Росією, яку бачили в ролі реальної правонаступниці Радянського Союзу, лідера та гаранта стабільності в рамках новоствореного СНД. У Великій Британії, окрім політичної еліти, мало хто знав про існу-

Схема 1. Геополітичні чинники впливу на українсько-британські відносини

вання України не як провінції СРСР чи Росії. Однак гостра соціально-економічна криза останньої, внутрішньополітичні проблеми, посилення шовіністичних настроїв досить швидко викликали певне розчарування в країн Заходу і побоювання щодо можливості відновлення єдиного державного утворення на пострадянському просторі. Ці обставини сприяли збільшенню їх уваги до інших молодих держав у регіоні, і в першу чергу до України, яка на той час до того ж володіла третім за обсягом у світі ядерним арсеналом.

Активізації українсько-британських відносин сприяв процес відмови від ядерного арсеналу, що юридично відбувся протягом 1992–1994 років. В умовах нестабільної ситуації в Росії, її втручання у внутрішні справи сусідніх країн уряд Великої Британії підтримував Україну під час конфлікту навколо так званої "проблеми Криму". Офіційну позицію Великої Британії висловив Міністр закордонних справ Д. Херд в Києві у травні 1994 року, за-

значивши, що "британська позиція в цьому питанні є гранично чіткою: Крим є складовою частиною України, він знаходиться в межах її кордонів, визнаних світовим співтовариством. Отже, непорозуміння мають вирішуватися урядом України та керівництвом Криму без застосування сили або силових методів" [7: 88].

У середині 90-х років відбулося посилення позицій відносин з Україною у зовнішній політиці Великої Британії. Це проявилось, зокрема, в інтенсивному двосторонньому діалозі на різних рівнях протягом 1995–1996 років, характер та результати якого засвідчили завершення періоду односторонньої орієнтації на Росію та пошук інтересів у відносинах з Україною як перспективним партнером. Впливова британська газета "The Times" опублікувала статтю, в якій йшлося про необхідність підтримки Заходом України в умовах намагання Росії посилити вплив на колишні радянські республіки [8: 67]. Посилену увагу міжнародного співтовариства до України було яскраво помітно під час візиту до Києва Прем'єр-міністра Дж. Мейджора у квітні 1996 року. Зокрема, та ж "The Times" у редакційній статті зазначала: "Стабільність на Сході залежить від сильної, процвітаючої і вільної України...", а російський часопис "Известия" застерігав, що "проти Москви Лондон пустить у хід українську карту" [9: 4].

Необхідно врахувати, що Росія, особливо на початку 90-х, розглядала Україну як традиційну сферу своїх інтересів, а не як рівноправного стратегічного партнера. Вона прагнула не випускати Україну з-під впливу, прагнучи залучити її в нові інтеграційні структури, як-от союз Росії–Білорусі, або через зміцнення організаційних структур СНД. Не відповідало національним інтересам Росії і прагнення України вступити до НАТО, з яким в липні 1997 року остання уклала Хартію про особливе партнерство. Як відповідь на тиск Росії, політична еліта України у зовнішньополітичних відносинах на той час в основному орієнтувалася на провідні країни Європи та США.

Втім наприкінці 90-х відбулося зближення позицій нового британського керівництва з керівництвом Росії, особливо після приходу до влади Президента Путіна. Налагодилися особисті тісні контакти між ним та британським Прем'єром Т. Блером. У 2002 році Т. Блер охарактеризував відносини між Великою Британією та Росією як "найтісніші за багато років". Такі тенденції мали під собою реальне геополітичне підґрунтя, а саме – суперництво Великої Британії, яка перебувала в процесі активного пошуку шляхів виходу на позиції лідера в ЄС, із т. зв. ядром Євросоюзу в особі Німеччини та Франції. Специфіка своєї геополітичної ролі змушувала Британію шукати власних союзників, у тому числі за межами ЄС. Відтак Блер скористався можливістю замінити трикутник Москва–Берлін–Париж на вісь Лондон–Москва. Склалися передумови для позиціонування Великої Британії як головного європейського партнера Росії на євроатлантичному напрямі.

Суперництво Британії з Німеччиною за першість в ЄС мало вагоме економічне підґрунтя, яке стосувалося в першу чергу транспортування російських енергоносіїв до Європи. Тут маємо пригадати зацікавленість провідними британськими енергетичними компаніями у перспективах транспортування російських енергоносіїв через територію України. Як відомо саме російсько-британська компанія "ТНК–BP" влітку 2004 року отримала можливість прокачувати російську нафту по нафтопроводу Одеса–Броди, щоправда у реверсному напрямі.

Одночасно з російсько-британським відбувалося зближення України і Росії, яке посилилося в період різкого падіння міжнародного авторитету керівництва України і досягло свого апогею у вересні 2003 року з підписанням угоди про Єдиний економічний простір (ЄЕП). Такий розвиток подій, а також традиційна енергетична залежність економіки від російських енергоносіїв та експансія російських капіталів зумовили фактичну зміну "багатовекторної" зовнішньополітичної орієнтації Києва в бік Москви. Усе це спричинило напруженість у відносинах України з країнами Заходу та поставило під сумнів подальші перспективи інтеграції в європейські та світові міжнародні структури.

Окремо виділимо проблему стереотипно-ментального сприйняття України британським суспільством. Як зазначали, зокрема, дипломати обох країн, переважна більшість громадян Сполученого Королівства взагалі мало знали про СРСР, не говорячи про Україну. Для них існувала або Росія, або Радянська Росія. Тому трансформацію на цих теренах вони сприйняли як трансформацію Росії. Однак це переважно не стосувалося

вищих ешелонів влади та інтелігенції. Перший Посол Сполученого Королівства в Україні С.Хіманс у 1993 році відзначав курйозний випадок, коли йому надійшов лист із Англії з підписом "Посольство Великобританії. Київ. Російська Федерація" [10: 7]. Не є секретом, що у західному світі Україна переважно асоціювалася із інформацією про ЧАЕС, футбольним клубом "Динамо" (Київ), економічними та внутрішньополітичними проблемами, численними українськими нелегалами.

Фактичній зміні сприйняття нашої країни британською громадськістю сприяли події президентських виборів в Україні у листопаді-грудні 2004 року, а саме їх найяскравіша складова – "помаранчева" революція, що засвідчили, зокрема, численні матеріали провідної британської преси. Позиція Росії у цей час зустріла різку критику з боку широкого суспільства, а остаточні результати виборів означали одну із найсуттєвіших невдач її політики на пострадянському просторі. Це доводять переконливі заголовки: "Українські вибори розділяють Європу та Росію", "Путін зустрічає напруженість з боку ЄС через українське голосування", "ЄС дивиться критично на Москву через продовження виборів" ("The Financial Times"), "Де "холодна війна" ніколи не закінчується", "Путін застерігає Захід від ізоляції Росії", "Боротьба України за ідентичність з часу розпаду Радянського Союзу" ("The Guardian"), "Небезпечна гра Москви в українську рулетку" ("The Independent"), "Ці президентські вибори також можуть змінити світ" (The Economist) тощо.

Численні матеріали британської преси засвідчили, що події в Україні відкрили для британців нову Україну. Україну – як важливий геополітичний чинник на пострадянському просторі та в усій Європі. Країну – відмінну від Росії, зі значно вищою політичною культурою, демократичними традиціями, громадянською свідомістю, баченням свого місця серед високорозвинених європейських і світових держав.

Значний вплив США на українсько-британські відносини зумовлений тим, що як Україна, так і Велика Британія підтримують з ними стратегічні відносини. По закінченні "холодної війни" та розпаду СРСР США фактично опинилися в ролі єдиної наддержави. Враховуючи необхідність подальшого визначення геополітичної ролі країн Центрально-Східноєвропейського регіону в контексті формування нової системи безпеки, пострадянський простір одразу увійшов до орбіти їх інтересів.

Велика Британія в силу історико-культурних чинників була і залишається стратегічним "особливим" партнером США у всіх сферах взаємодії. Сполучене Королівство – основний союзник Сполучених Штатів в Європі, НАТО, ключовий лобіст їх інтересів на Європейському континенті. Трансатлантичне співробітництво стало потужним фактором, що визначив особливе місце країни в європейській регіональній системі. Навіть після вступу Великої Британії до ЄЕС у 1973 році, британо-американські відносини вважалися первинним пріоритетом у зовнішній політиці [11: 20]. Лейтмотивом чи гаслом діяльності Британії на позиціях "між Америкою та Європою" стала фраза Т. Блера, висловлена в грудні 1998 року: "Слід зрозуміти раз і назавжди, що Велика Британія не має вибирати між тим, щоб бути зі США чи з Європою. Це означає бачити Велику Британію з обома. Ми сильніші зі США завдяки нашій силі в Європі, ми сильніші в Європі завдяки нашій силі зі США" [12].

Розпад СРСР викликав серйозне занепокоєння провідних країн Заходу, спричинене необхідністю кардинальної і швидкої перебудови світової та континентальної системи безпеки на основі нової геополітичної конфігурації та невизначеністю подальшого шляху розвитку пострадянських країн. Вплив США на українсько-британські відносини особливо проявився під час вирішення питання щодо приєднання України до Договору нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) і ядерного роззброєння. Ця проблема стала основним фактором, який до середини 90-х визначав відносини України зі США та Британією. Її керівництво слідом за Сполученими Штатами заявило про готовність розвивати повноцінні відносини з Україною лише після відмови від ядерної зброї, про що вперше заявив Міністр закордонних справ Д. Херд у січні 1992 року в Києві. Велика Британія, підтримавши вимоги свого "особливого" партнера, взяла дієву участь у процесі ядерного роззброєння України – надала гарантії безпеки, технологічну, фінансову та консультативну допомогу.

Прем'єр-міністр Великої Британії Дж. Мейджор 5 грудня 1994 року поставив підпис під Меморандумом про надання гарантій безпеки у зв'язку з приєднанням України до ДНЯЗ, що дозволило вивести українсько-британські відносини на новий рівень, у першу чергу в сфері стратегічної військово-політичної взаємодії. Цей факт та подальша активна співпраця між країнами у сфері безпеки та оборони дає підстави розглядати Сполучене Королівство як стратегічного партнера України в сучасній системі безпеки.

Набуття статусу без'ядерної держави дозволило Україні досягти на середину 90-х вагомих зовнішньополітичних результатів на євроатлантичному напрямі. Укладено угоди з ЄС, розпочалася співпраця з виконання програм технічної допомоги та надання кредитів МВФ, Світовим банком, ЄБРР. Країна стала активним учасником програми НАТО "Партнерство заради миру", а у липні 1997 року укладено Хартію про особливе партнерство Україна–НАТО. Україна взяла активну участь у врегулюванні Балканського конфлікту як країна-миротворець. Досвід, набутий в процесі ядерного роззброєння та здобутий авторитет у розбудові регіональної і світової безпеки високо оцінені у 1998 році, коли Міністр закордонних справ Б. Тарасюк взяв участь у розширеному засіданні міністрів закордонних справ країн Великої вісімки у Лондоні щодо ядерних випробувань та нерозповсюдження ядерної зброї [13: 3].

Погодження британської та американської політики щодо України проявилось протягом 2000 – початку 2001 років за час правління уряду В.Ющенка, діяльність якого отримала схвалення. Провідні країни Заходу висловили підтримку поглибленню співпраці України з ЄС і НАТО, перспектив вступу до СОТ, виділили кошти на закриття ЧАЕС.

Протягом 2002–2004 років спостерігалось чергове посилення впливу чинника США на українсько-британські відносини. Американський і британський уряди чинили значний дипломатичний та економічний тиск на українську владу щодо її антидемократичної діяльності ("справа Гонгадзе", "касетний скандал" тощо), імовірного незаконного продажу озброєнь і військової техніки до Іраку (т.зв. "кольчужний скандал"), що спричинило фактичну політику ізоляції особисто Президента України з боку США та дипломатичне ігнорування урядами провідних країн Заходу (приклад – Празький самміт НАТО, листопад 2002 р.). Однак на початку 2003 року США та Велика Британія пом'якшили свою позицію у зв'язку з приєднанням України до міжнародної військової коаліції в Іраку. У травні Л. Кучма вперше за кілька років мав коротку зустріч у Санкт-Петербурзі із Т. Блером. Як зазначав Посол США в Україні Дж. Хербст, союзники "побачили користь у поновленні контактів на найвищому рівні, ...які були використані для висловлення думок з різних питань" [14].

Важливо зазначити, що спільна участь миротворчих військових сил Польщі та України в одній коаліції союзних військ із силами США та Великої Британії експертами небезпідставно розцінюється як можливе формування стратегічної геополітичної вісі Вашингтон–Лондон–Варшава–Київ, яку ряд вчених схильні протиставляти геополітичній вісі Париж–Берлін–Москва [15: 5]. З огляду на плідну тристоронню українсько-польсько-британську співпрацю у військовій сфері, проведення раундових тристоронніх консультацій щодо євроінтеграції протягом 2002–2005 років, а також стратегічного партнерства Польщі зі США, така вісь видається реальною і перспективною.

Подальші перспективи розвитку відносин України з країнами Заходу було фактично поставлено у залежність від рівня проведення та результатів президентських виборів 2004 року. Незадовго до голосування Держдепартамент США оприлюднив список чільних українських високопосадовців і представників великого бізнесу, наближених до Президента Л. Кучми, яким заборонявся в'їзд на територію Сполучених Штатів. Через одну добу після проведення другого туру виборів 21 листопада, які місія спостерігачів ОБСЄ охарактеризувала як такі, що не відповідали вільному волевиявленню громадян, і за день до оголошення ЦВК офіційних підсумків, 23 листопада із заявою про невизнання їх результатів виступили Держсекретар США К. Пауел та, невдовзі, Міністр закордонних справ Великої Британії Дж. Стро. Свою підтримку демократичним силам в Україні висловила Маргарет Тетчер і додала, що "Захід має активніше підтримувати українських демократів" [16,17]. По завершенні драматичної виборчої кампанії британське керівництво

серед інших привітало факт проведення виборів мирно та без серйозних порушень, висловило готовність якнайшвидше розпочати співпрацю з новим керівництвом України.

Значення ЄС як чинника впливу на українсько-британські відносини зумовлений найперше прагненням нашої країни поглиблювати відносини із цим об'єднанням на основі стратегічного партнерства в контексті сучасних масштабних євроінтеграційних процесів на континенті та наявності з травня 2004 року спільного кордону. Сьогодні ЄС – найбільший західний сусід України. Тому дослідження відносин України з провідними країнами-членами Європейського Союзу набуває особливої актуальності.

Європейська політика Британії бере свої витoki з доктрини "трьох сфер впливу", проголошеної у післявоєнні роки У. Черчиллем, що ґрунтувалася на традиціях британського імперіалізму, відмінності від континентальної Європи і передбачала пріоритетними напрямками зовнішньої політики відносини в рамках Британської Співдружності націй та партнерство зі США. З плином часу ця доктрина зазнала суттєвих змін, і наприкінці ХХ століття європейська політика країни фактично врівноважилася за своїм значенням зі стратегічними британо-американськими відносинами. Цьому сприяла активна європейська політика лейбористського уряду на чолі з Т. Блером. На початку ХХІ століття Велика Британія прагне зайняти провідні позиції в ЄС, не забуваючи про власні інтереси і значення "особливих" відносин зі США.

Сполучене Королівство є послідовним прихильником процесу розширення європейських інтеграційних процесів на схід Європи. Логіка в такій політиці очевидна, адже вказаний процес зумовить концентрацію зусиль об'єднання на максимально безболісній та ефективній інтеграції з імовірними кандидатами на вступ та новими країнами-членами, що спричинить послаблення федералістських і наднаціональних тенденцій та посилення державоцентризму. Відповідно до таких підходів та логіки європейської політики Великої Британії Україна отримала можливість знайти саме в ній одного зі своїх партнерів у справі євроінтеграції.

Зі встановленням двосторонніх відносин та початком їх розбудови європейські питання регіональної безпеки, розбудови регіональних інтеграційних інституцій та зміцнення європейської стабільності стали предметом активного діалогу між країнами. Як член ЄС Велика Британія завжди вітала прагнення України інтегруватися в Європейську спільноту та її структури, висловлювала готовність надавати підтримку, що відображено, зокрема, у текстах двосторонніх документів. Її керівництво визнає Україну як європейську країну, здатну відігравати важливу роль у Європі та світі. Велика Британія проявила високу політичну активність у справі підтримки визначення конкретних рамок взаємовідносин між Україною та ЄС у формі Угоди про партнерство та співробітництво, однією з перших серед країн-членів ЄС ратифікувала цей документ, сприяла вступу України до Ради Європи, взяла активну участь у розробці Спільної стратегії ЄС щодо України (1999 р.). Країна здійснила вагомий вклад в реалізацію співпраці Україна – ЄС за різними напрямками і програмами. Налагодився активний тристоронній діалог і співпраця між Україною, Великою Британією і Польщею.

Одночасно, як показали події останніх років, керівництво Великої Британії у своїй політиці щодо України не може нехтувати своїми європейськими інтересами, відійти від загальних тенденцій розвитку ЄС і контексту відносин між Києвом та Брюсселем. У 2002 році британський уряд став одним з ініціаторів надання Україні спеціального статусу "сусіда" Євросоюзу, що було негативно розцінено тодішнім українським керівництвом і фактично перекреслило усі його намагання чітко визначити перспективи України щодо входу в ЄС. Разом з тим, дана ініціатива стала об'єктивним відображенням реальності, яка полягала у черговій і найбільшій хвилі розширення ЄС і передбачала нові можливості для України у співпраці з об'єднанням, не закриваючи "двері" для вступу у майбутньому. Про це неодноразово зазначали британські політики і дипломати. Зокрема, депутат Європарламенту і послідовний прихильник євроінтеграції України, Віце-президент Делегації міжпарламентського комітету Україна–ЄС британець Ч.Таннок заявив: "Я вважаю Україну найважливішим європейським сусідом, який висловив зацікавленість отримати статус члена ЄС у довгостроковій перспективі. Зважаючи на свою європейську

культуру і традиції, а також високий рівень освіти, ця країна має право на такі амбіції" [18: 5].

Також британський уряд прийняв ряд кон'юнктурних рішень, спрямованих на погодження позицій щодо європейських питань з континентальними партнерами (в першу чергу – Франція і Німеччина) в умовах зовнішньополітичних розбіжностей з ними щодо проблем боротьби з тероризмом та іракського конфлікту. За цих умов позицію Великої Британії щодо політики ЄС у ставленні до сусідніх країн можна розглядати як чергову поступку своїм континентальним партнерам. Особлива акцентація уваги британського керівництва на необхідності реформування єдиних інституцій ЄС, посилена зацікавленість широким спектром внутрішньоєвропейських питань засвідчили коригування підходів до проблеми федералізації ЄС. Слід врахувати також вплив на зовнішню політику уряду внутрішньополітичної ситуації.

Однак основний стримуючий фактор євроінтеграційних процесів України – неготовність самої країни, її колишнього керівництва здійснювати реальні, а не декларативні кроки у даному напрямку. Це проявилось у численних внутрішньополітичних проблемах та неефективності більшості реформ, декларативному характері стратегічного курсу на європейську інтеграцію, несформованості цілісної суспільної думки щодо сутності та необхідності інтеграції України до ЄС, непослідовності зовнішньополітичних кроків [6: 71–76]. Британський дослідник Р. Волчук, аналізуючи причини в розходженнях між прагненнями України до європейської інтеграції та реальними кроками у цьому напрямку, зазначає, що офіційний Київ, будучи переконаним у власній геополітичній значущості (як "буфер проти Росії", стратегічний транзитний пункт, країна, де "Схід зустрічається із Заходом") не виправдав оцінки, за якою його демократичний розвиток та економічні перетворення мають більше значення для ЄС [5: 113]. Всі ці комплексні причини сприяли формуванню переважно негативного іміджу України в Європі, скептичному ставленню керівництва ЄС і країн-членів щодо можливості і доцільності входження України до об'єднання.

Події президентських виборів 2004 року в Україні стали катализатором готовності її суспільства прийняти базові європейські демократичні цінності. Як показали результати – український народ готовий самостійно визначати своє майбутнє, формувати правове, демократичне громадянське суспільство і бачить дані цінності в основі організації держави та роботи нової влади. Президентом України та Урядом чітко визначено основну стратегічну мету розвитку держави – інтеграція в європейський простір на основі переходу від декларацій до конкретних виважених і послідовних кроків. У зв'язку з цим є об'єктивно очікуваним посилення уваги європейських структур до України, розвиток співпраці в усіх сферах на основі взаємної довіри та передбачуваності. Ці сподівання можуть справдитися під час головування Великої Британії в Раді ЄС протягом другого півріччя 2005 року, особливо в контексті очікуваного самміту Україна–ЄС 1 грудня 2005 року за участю Т. Блера та В. Ющенка.

В результаті проведеного комплексного аналізу основних геополітичних чинників впливу на українсько-британські відносини протягом 1991–2004 років можемо сформулювати наступні висновки.

Здобуття незалежності, налагодження широких міжнародних контактів з іншими країнами, входження до ряду міжнародних структур створило навколо України новий геополітичний клімат, який дозволив творчо використовувати великий досвід західних демократій для вирішення завдань державотворення і трансформації суспільства.

В результаті геополітичних трансформацій наприкінці драматичного ХХ сторіччя, пов'язаних із докорінною зміною в системі міжнародних відносин, виникли реальні можливості для повноцінного налагодження і розвитку тісних взаємин між незалежною Україною та Великою Британією.

Ці відносини, враховуючи історико-культурну та геополітичну особливість обох країн, одразу потрапили у сферу впливу провідних "геополітичних гравців" сучасності, якими визначаються Росія, США та ЄС. Ключову роль при цьому відіграє важливе геополітичне та геоекономічне розташування України, її роль у формуванні системи безпеки на Європейському континенті.

Роль зазначених геополітичних чинників протягом досліджуваного періоду була неоднаковою і зазнавала трансформацій. Так, якщо впливи США на українсько-британські відносини залишалися стабільно великими і посилювалися протягом останнього періоду (2002–2004), то вплив Росії зазнавав певних змін, з послабленням на середину 90-х років і подальшим посиленням, чому сприяла політика українського керівництва та міжнародна ситуація. Додамо також фактор стереотипно-ментального сприйняття британцями України як фактично складової Росії, який був домінуючим протягом всього періоду незалежності України і лише останнім часом зазнає відчутних змін. Сьогодні, в нових умовах реалізації українсько-британських відносин, коли нове керівництво України завершило політику "багатовекторності" і проголосило курс на інтеграцію в Європейську спільноту, чинник ЄС виходить на передній план. Також спостерігається посилення чинника США на українсько-британські відносини, тоді як вплив чинника Росії зазнав послаблення.

Зведення чинника Росії у зовнішній політиці України до регіонального рівня, загальна прагматизація українсько-російських відносин, остаточне припинення неефективної політики т.зв. "багатовекторності" сприятимуть поглибленню європейського напрямку зовнішньої політики України.

Україна і Європейський Союз сьогодні не мають альтернативи розвитку ефективній співпраці. Велика Британія як активний та впливовий учасник євроспільноти підтвердила пріоритетність своєї участі в загальноєвропейських процесах. Саме тому українсько-британські відносини не можна розглядати поза сферою участі двох країн в євроінтеграційних процесах та відносинах з ЄС, який окреслюється як головний перспективний чинник їх розвитку.

Протягом досліджуваного періоду Україна виступала передовсім як пасивний об'єкт політики інших глобальних гравців внаслідок відсутності чітких глобальних пріоритетів економічного та політичного характеру, тобто перспективної стратегії розвитку країни. Сьогодні, зі зміною внутрішньо- та зовнішньополітичних умов розвитку, Україна отримала реальну можливість, завдяки в першу чергу чітким, послідовним та прогнозованим діям, формувати україноцентричну політику та відповідне міжнародне середовище, надолужити згаяний час і приступити до реалізації історично належного їй значного геополітичного потенціалу як одного з ключових геополітичних гравців регіонального та континентального значення. Від цього виграє як сама Україна, так і її подальші відносини з провідними країнами світу.

Привабливість та перспективність відносин нашої країни зі Сполученим Королівством визначається, окрім традиційних глобальних інтересів, впливів та можливостей, відчутними трансформаціями зовнішньополітичного курсу країни із посиленням її континентального чинника та прагненням посісти лідируючі позиції у Європі. Інтеграційні процеси на континенті стали пріоритетною сферою британської політики. Сприяння поширенню євроінтеграційних процесів, які зменшують наднаціональний тиск і розширюють європейський ринок, вирізняє Велику Британію як надійного партнера України у її прямованні до Європи, а "особливі" відносини зі США дають можливість поглиблювати інтеграцію у євроатлантичний простір колективної безпеки і демократії. Євроінтеграційні та євроатлантичні прагнення України збігаються з баченням Великою Британією її місця в сучасному геополітичному просторі.

Список використаних джерел

1. Україна в міжнародних відносинах ХХ століття/За ред. Я.Й. Малика. – Львів: Світ, 2004. – 468 с.
2. Nixon R. Seize the Moment. America's Challenge in a One-Superpower World. – New York et. al., 1992. – 308 p.
3. Яковенко Н. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. – К.: Науковий світ, 2003. – 227 с.
4. Крушинський В. Британська Європа чи Європейська Британія. Великобританія в європейських інтеграційних процесах. – К., 2003. – 214 с.
5. Wolczuk R. Ukraine's Foreign and Security Policy 1991–2000. – London and New York: Routledge Curzon, 2003. – 216 p.
6. Грубінко А. Українсько-британські відносини 1991–2004. – Тернопіль: Видавничий відділ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – 336 с.
7. Британська позиція:

Крим є складовою частиною України/З прес-конференції Міністра закордонних справ і у справах Співдружності Великої Британії Дугласа Херда//Дипломатичне дос'є, вип. № 12/Політика і час. – 1994. – №12. – С. 88. 8. Ігнат'єв П. Українсько-британські відносини у 90-ті роки: політичний та економічний аспекти//Вісник КНУ. Міжнародні відносини. – Вип.19. – 2001. – С. 65–70. 9. Олійник О. Київ – Лондон: за європейським часом//Урядовий кур'єр. – 1996. – 20 квітня. – С.4. 10. Сорока М. Саймон Хіманс: "Бізнесменам потрібні гарантії" // Урядовий кур'єр. – 1993. – 4 лютого. – С.7. 11. Крушинський В. Фактори формування "особливої" позиції Великої Британії стосовно європейських інтеграційних процесів//Вісник КНУ. Міжнародні відносини. – 2003. – Вип.25 – С. 17–20. 12. Blair T. Britain's role in the EU and the Transatlantic Alliance, speech by the Prime Minister, Mr Tony Blair, at a luncheon to mark the 150th Anniversary of the Associated Press, London, Tuesday 15 December 1998. Available: <http://www.fco.gov.uk/servlet/Front?pagename=OpenMarket/Xcelerate/ShowPage&c=Page&cid=1007029391647&a=KArticle&aid=1013618395163>. 13. Вісім плюс чотири, включаючи Україну. Міністр закордонних справ Борис Тарасюк коментує підсумки лондонської зустрічі//Політика і час. – 1998. – №7. – С. 3–4. 14. Мостова Ю. Джон Херст: контекст американо-українських відносин змінився//Дзеркало тижня. – 2003. – 18–24 жовтня. Available: <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/465/43250/>. 15. Жеребецький Є. Війна в Іраку та її геополітичні наслідки для України// Економічний часопис XXI. – 2003. – № 11–12. – С. 3–7. 16. Statement by the Foreign Secretary on developments in Ukraine (23.11.04). Available: <http://www.britishembassy.gov.uk/servlet/Front?pagename=OpenMarket/celerate/ShowPage&c=Page&cid=1087554805733&a=KArticle&aid=1100185932502>. 17. "Залізна леді" Маргарет Тетчер не залишилась осторонь подій в Україні // Інформаційне повідомлення телеканалу "5 канал", 29.11.2004. Available: <http://www.5tv.com.ua/newsline/139//3009/>. 18. Фоменченко Г. Чарльз Таннок: "Ця країна має право на великі амбіції"// Євробюлетень. – 2004. – Жовтень. – С. 5.

Andriy Grubinko

UKRAINIAN-BRITISH RELATIONS ON THE BORDER OF THE 20ST AND 21ST CENTURIES IN THE CONTEXT OF CREATION OF THE MODERN GEOPOLITICAL AREA

Ukrainian-British relations must be considered in the context of global world and continental process, taking into international situation and the interests of leading countries and international structures. Thus, special attention is paid to the major geopolitical factors of the influence on the relations between Ukraine and Great Britain in 1991–2004, among which the author distinguishes Russia, the USA and the European Union.

УДК 94 (477)+327

Олена Цуп

ТЕРНОПІЛЬЩИНА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКОГО МІЖРЕГІОНАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

У статті розкриваються основні аспекти українсько-чеського міжрегіонального співробітництва в економічній, соціальній і культурній сферах протягом 1991–2004 років на прикладі Тернопільської області.

Україна та Чеська Республіка – нові незалежні Європейські держави, які виникли внаслідок вікових національно-визвольних змагань українського та чеського народів, краху тоталітаризму на зламі 80–90-х років ХХ століття, кардинальної зміни міжнародних відносин в Європі та світі. Упродовж 1990-х років в основному співпадали основні українські й чеські завдання національно-державного будівництва, боротьби за міжнародне визнання обох країн та реалізації політики безпеки і співробітництва. Між Україною та Чеською Республікою з самого початку не існувало принципових розбіжностей або спірних питань, які не можна було б вирішити шляхом переговорів, компромісу тощо. Все це заклало міцну основу динамічного розвитку українсько-чеського міждержавного співробітництва 1990-х років.

Завдяки зваженім, скоординованим і цілеспрямованим спільним зовнішньополітичним діям Україна і Чеська Республіка сформували впродовж 90-х рр. ХХ ст. не тільки стійкі двосторонні міждержавні зв'язки на різних рівнях, але й основу цілісної системи стратегічного партнерства. У цьому контексті науковий і практичний інтерес представляє аналіз процесу становлення українсько-чеського міжрегіонального співробітництва та визначення ролі Тернопільської області в системі двосторонніх міждержавних відносин.

Тернопільщина зі своїми багатими природними і людськими ресурсами та досить розвинутою структурою промисловості є перспективним регіоном для встановлення торговельних відносин як в короткотерміновому, так і в довготерміновому часовому горизонті. Однак, слід відзначити те, що на міжрегіональному рівні відсутня договірно-правова база двостороннього співробітництва. Відбувається пріоритетність контактів регіональних та місцевих органів самоврядування, здебільшого в економічній сфері.

Цікавим є і той факт, з чим асоціюється Чеська Республіка у пересічного тернополянина. За даними власного опитування ця країна відома: пивом, автомобілями "Шкода", тролейбусами, богемським склом та чеськими луна-парками. В цілому, мешканці нашої області не надто переймаються з подіями, які відбуваються в ЧР. Хоча Чехія і Тернопільщина могли б здійснювати успішне співробітництво у всіх галузях, зробивши перехід від конкретної господарської співпраці до практичної реалізації спільних проектів.

Одним з важливих напрямків двосторонніх контактів є співпраця у торговельно-економічній сфері. За даними Управління зовнішньоекономічних зв'язків облдержадміністрації за 2004 рік Тернопільська область в цілому здійснювала зовнішньоторговельні операції підприємствами та організаціями із 25 країнами в експорті та 22 – в імпорті [2].

Можна простежити динаміку зростання кількості партнерів Тернопільщини протягом даного періоду. Так, у 1995 р. було зареєстровано 45 країн, 1996 – 50, 1997 – 56, 1998–2004 – 57. Чеська Республіка поряд з Німеччиною, Великобританією, Австралією, Польщею є одним з основних інвесторів протягом всього часу [3:3].

Зовнішньоторговельний оборот Тернопільської області з ЧР за 1995–2004 рр. склав 17213,32 тис. дол. США. Частка імпорту (26,79 %) у загальному обсязі переважає частку експорту (лише 4,05 %) [4–12].

Наша область експортує в ЧР овочі та деякі їстівні коренеплоди, продукти неорганічної хімії, органічні хімічні сполуки, пластмаси та вироби з них, шкіряну сировину, бавовну та вироби з бавовни, інші рослинні текстильні волокна, паперову пряжу та вироби з неї, реактори, ядерні котли, обладнання і механічні пристосування, їхні частини, іграшки, ігри та спортивний інвентар, тютюн та промислові замітники тютюну, інструмент, ножові вироби, деревину, скло, папір, картон, вироби з каменю, гіпсу, цементу, азбесту, електричні машини та їх устаткування тощо [4–12].

Основними статтями імпорту є фармацевтичні продукти, ефірні масла, парфюмерні, косметичні та туалетні засоби, білкові речовини, клеї, ферменти, вироби з чорних та недорогоцінних металів, меблі та постіль (з 1996 р. – вироби з соломи, кава, чай, прянощі, взуття;). Цікавим є і той факт, що згідно щорічних звітів Управління зовнішньоекономічних зв'язків Тернопільської облдержадміністрації Чеська Республіка була єдиною країною чиї парасольки, годинники та вироби з олова використовували мешканці нашої області [4–12].

Прямі іноземні інвестиції здійснюються в такі галузі, як сільське господарство, в тому числі і лісове, в харчову і обробну промисловість, торгівлю (оптову і роздрібну), транспортні послуги та послуги в інших сферах.

Найбільшою чеською інвестицією в Тернопільську область є спільне українсько-чеське підприємство у виді закритого акціонерного товариства "Добра вода" (СП ЗАТ "Добра вода"), яке зареєстроване 15 серпня 1997 року, м. Зборів Тернопільської області. Форма власності – колективна Засновники – лідер в республіці Чехія по виробництву питної води та безалкогольних напоїв фірма HBSW-Чехія та громадяни України. Основний вид діяльності :виробництво мінеральної природної столової води масового вжитку (сильногазованої і негазованої); виробництво безалкогольних напоїв, тонізуючих на базі мінеральної води з застосуванням виключно натуральних складників: (апельсин, лимон, грейпфрут – в перспективі планується випуск напоїв "мультивітамін", "яблуко", "кола". Реалізація виробленої продукції здійснюється як на території України, так і за її межами [1].

Виходячи з потреб ринку, в Україні і в нашому регіоні, зокрема, виникає потреба розвитку порівняно широкої шкали промислових галузей. Йдеться, насамперед, про електротехнічну й харчову промисловість, будівельну промисловість, сільськогосподарське виробництво, текстильну, шкіряну й взуттєву промисловість, деревообробну, виробництво меблів та машинобудування. На вказані галузі могли б націлитися чеські виробничі підприємства й експортні організації. Вигідним в багатьох випадках може бути експорт поденної праці.

Надалі може утримуватися інтерес до поставок машин та обладнання загальноживаних в промисловості. Окрім інших областей, насамперед, в галузі харчової промисловості все ще існує потреба модернізації виробництва, що викликає попит на поставки харчових машин і матеріалів (машин, для підготовки й виробництва харчів та напоїв, машин для млинарської промисловості й обробки зернових культур, пакувальних машин та матеріалів).

До інших промислових галузей, які підвищують попит на машинне обладнання, експортоване з ЧР, відноситься текстильна, шкіряна й взуттєва промисловість (машини для обробки шкіри, машини для ремонту взуття, текстильні машини), паперова й поліграфічна промисловість (машини для офсетного друку, газетний та канцелярський папір).

У сільському господарстві перспективу мають поставки малої сільськогосподарської техніки, садових та лісничих машин.

В області споживчих товарів й надалі підвищуватиметься попит на меблі, взуття, одяг, незважаючи на те, що відносно цих статей держава проводить порівняно жорстку протекційну політику. Перспективу мають побутові електроприлади. До іншого важливого споживчого товару можна віднести скло і порцеляну [13:35].

Варто зосередитися на будівельно-інвестиційній діяльності, в зв'язку з поступовим розвитком будівництва супермаркетів й оживленням будівництва квартир. Відповідно зростатиме потреба збільшення поставок будівельних матеріалів (сантехніки, термоізоляційних та гідроізоляційних матеріалів, дахових систем, фарб, штукатурних сумішей,

кераміки, вікон та санітарних виробів). Можна очікувати на підвищення попиту в області транспортних засобів (легкових автомобілів).

На сьогоднішній день для області гострою стала проблема стаціонарних зарубіжних міграцій, яка потребує вирішення на державному рівні, тому що основними причинами активізації еміграційних процесів є економічні. Оскільки економічні умови в Україні в цілому і в області, зокрема, не можуть бути значно пом'якшені найближчими роками, проблема стаціонарних еміграцій потребує вирішення шляхом їх непрямого регулювання, а саме: – переорієнтація частини потенційних стаціонарних емігрантів на трудових мігрантів шляхом укладання відповідних (на багатосторонніх та двосторонніх рівнях) угод; організація обміну і стажування спеціалістів; організація навчання молоді за кордоном; створення спільних підприємств тощо [19].

Незважаючи на те, що на даний час Україною підписані та ратифіковані угоди про взаємне працевлаштування громадян з Російською Федерацією, Республікою Молдова, Республікою Польща, Латвійською Республікою, Литовською Республікою, Республікою Білорусь, Республікою Вірменія, Соціалістичною Республікою В'єтнам, Чеською та Словацькою Республіками, Португальською Республікою, робота щодо зовнішньої трудової міграції упродовж останніх років проводилася лише в межах реалізації двох останніх угод. Документальне оформлення процесів трудової міграції за угодами з Чеською та Словацькою Республіками відбувається безпосередньо у центрах зайнятості України та урядових структурах праці згаданих країн. Це дає змогу вести чіткий облік трудових мігрантів у розрізі працедавців, контроль за дотриманням останніми умов праці та сплатою усіх передбачених законодавством й угодами страхових внесків та відповідних податків. Треба відмітити, що робота в цьому напрямку в Тернопільському районі ведеться недостатньо активно. Однак, зважаючи на особливості географічного положення Тернопільської області та надлишковість робочої сили на її теренах, одним із вагомих важелів регулювання місцевого ринку праці Тернопільщини була і залишається трудова міграція її мешканців, зокрема нелегальна трудова міграція, яка здійснюється, переважно, під виглядом туристичних поїздок. Це явище набуло розповсюдження не тільки у нашій області. Воно створює негативний імідж Україні та її громадянам, сприяє погіршенню криміногенної ситуації в країнах працевлаштування та, окрім цього, додатковим тягарем лягає на бюджети різних рівнів. За інформацією управління з питань туризму та курортів облдержадміністрації, згідно з державною статистичною звітністю за 2002 рік Чехію відвідали 274 мешканці нашого краю, у 2003 році – 449, а в 2004 – 2406 [14–16]. Даних про повернення громадян із туристичних поїздок немає. За даними Західного регіонального управління Державної прикордонної служби України за 8 місяців поточного року державний кордон України перетнули на виїзді 1939446 осіб, а в зворотньому напрямку – 1677149 осіб. Розбіжність між цими цифрами не може служити показником міграції населення Тернопільської області, тому що при перетині кордону не реєструється громадянство та постійне місце проживання особи, що перетинає кордон, і тому, що громадянин може повернутись на Україну шляхом перетину кордону в іншій області України. Серед країн виїзду безумовними лідерами є Італія, Росія, Польща, а Чехія користується дещо меншою популярністю [19].

Слід зазначити, що в цій країні до роботи задіяні переважно чоловіки будівельних професій та малокваліфіковані громадяни. Жіноча праця в Чеській Республіці, переважно, обмежується сферою обслуговування.

Обсяги інвестицій, які отримує Україна завдяки заробітчманству, підрахувати важко. За деякими оцінками, середньомісячні доходи громадян, які працюють за кордоном, сягають 2 млрд. грн., що можна порівняти з третіною номінальних грошових доходів всього населення. На думку інших фахівців, вони становлять 4–6 тис. доларів США на одного мігранта в рік. Множення цієї цифри навіть на мінімальну оцінку кількості заробітчман дає результат в 5 млрд. доларів. На Тернопільщині, за оцінками місцевої влади, щорічні перекази від працівників-мігрантів становлять близько 100 млн. доларів США, в той час як обласною програмою залучення інвестицій на 2002–2005 роки передбачено надходження від іноземних інвесторів 13,4 млн. грн., або лише близько 2% названої суми [18:30].

Не меншої уваги потребує і сфера культурних зв'язків, оскільки на сьогоднішній день вони розвиваються дуже слабо. Єдиним виключенням став Фестиваль чеського кіно, ініційований Чеським центром, який проходив в Тернополі з 31 березня по 3 квітня 2004 року. На розсуд тернополян пропонувалося чотири стрічки чеських митців, мовою оригіналу. Переклад здійснювали дві студентки безпосередньо під час перегляду картини. Однак, кількість глядачів була не надто великою [20].

Чеська Республіка надає і гуманітарну (одяг, взуття, продукти харчування) і фінансову допомогу нашому краю, активно співпрацюючи з благодійною організацією "Карітас", яка здійснює свою діяльність і в місті Тернополі [17:20].

Таким чином, аналізуючи міжрегіональне українсько-чеське співробітництво на прикладі Тернопільської області можна стверджувати про достатню ефективність даного напрямку. Наша область і ЧР ефективно співпрацюють у торговельно-економічній сфері, взаємовигідним є і туристичний бізнес. Однак, необхідним на даному етапі є створення договірно-правової бази, яка б регулювала всі напрямки міжрегіональних контактів та наповнення її конкретним змістом. Значної роботи потребують і культурно-освітні зв'язки, зокрема ознайомлення з історією і традиціями ЧР через різноманітні фестивалі, конкурси, свята. Доцільним було б і укладення договорів між найбільшими вузами, щодо обміну студентами, стажування працівників, створення факультетів, які б спеціалізувалися на вивченні чеської мови, культури тощо. Добре було б продовжити традицію міст-побратимів, яка на жаль на даний час втрачена, і до вже існуючих молдавського Тирасполя, болгарського Слівена додати і чеське.

Список використаних джерел

1. Довідка про підприємство "Добра вода" Available: <http://www.goodwater.com.ua>.
2. Експер-доповідь. Загальний обсяг іноземних інвестицій (за даними Тернопільського обласного управління статистики). – НОВА тернопільська газета. – 2004. – 10 березня. – С. 3.
3. Стан зовнішньої торгівлі послугами за 2004 рік. – Держкомстат України. – Головне управління статистики у Тернопільській області.
4. Зовнішньоекономічна діяльність Тернопільської області за 1995 рік. – Держкомстат України. – Тернопіль. – 44 с.
5. Зовнішньоекономічна діяльність Тернопільської області за 1996 рік. – Держкомстат України. – Тернопіль. – 39 с.
6. Зовнішньоекономічна діяльність Тернопільської області за 1997 рік. – Держкомстат України. – Тернопіль. – 55 с.
7. Зовнішньоекономічна діяльність Тернопільської області за 1998 рік. – Держкомстат України. – Тернопіль. – 52 с.
8. Зовнішньоекономічна діяльність Тернопільської області за 1999 рік. – Держкомстат України. – Тернопіль. – 71 с.
9. Зовнішня торгівля товарами та послугами Тернопільської області у 2000 році. – Держкомстат України. – Тернопільське обласне управління статистики. – Тернопіль, 2001. – 178 с.
10. Зовнішньоекономічна діяльність Тернопільської області за 2001 рік. – Держкомстат України. – Тернопільське обласне управління статистики. – Тернопіль, 2002. – 157 с.
11. Зовнішньоекономічна діяльність Тернопільської області за 2002 рік. – Держкомстат України. – Тернопільське обласне управління статистики. – Тернопіль, 2003. – 172 с.
12. Зовнішня торгівля Тернопільської області товарами і послугами у 2003 році. – Держкомстат України. – Тернопільське обласне управління статистики. – Тернопіль, 2004. – 88 с.
13. Інформація про торговельні та економічні відносини з Україною // Чеська Республіка – ваш партнер. – 2002/2003. – С. 35–36.
14. Річний звіт про діяльність туристичних організацій і підприємств за 2002 рік. – Управління з питань туризму і курортів.
15. Річний звіт про діяльність туристичних організацій і підприємств за 2003 рік. – Управління з питань туризму і курортів.
16. Річний звіт про діяльність туристичних організацій і підприємств за 2004 рік. – Управління з питань туризму і курортів.
17. Rocenka 1997. Archdiocesan charity of Olomouc Diocesan charity of Ostrava-Orava Czech Republic. – Yearbook, 1997. – 320 s.
18. Трудова міграція населення Тернопільської області: кількісний та географічний аспекти / Мінпраці та соц. Політ. України. Тернопільська облдержадміністрація. – Тернопіль: Лідер, 2002. – С.44.
19. Українська трудова міграція у контексті змін в сучасному світі Available: <http://www.ji-magazine.lviv.ua>.
20. Фестиваль чеського кіно у Тернополі. – 31 березня – 3 квітня.

Olena Tsup

TERNOPIL REGION IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN-CZECH INTERREGIONAL COLLABORATION

In article has been described main aspects of Ukrainian-Czech interregional collaboration in economical, social and cultural spheres during the period of 1991–2004 years on the example of Ternopil region.

УДК 94 (470+571) "2001"

Андрій Наумов

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ПРЕЗИДЕНТА РФ В. ПУТІНА ДО ПОДІЙ 11 ВЕРЕСНЯ 2001 РОКУ В США ТА ЇЇ СУСПІЛЬНА ОЦІНКА В РОСІЇ

У статті розглядається процес становлення дипломатії президента РФ В. Путіна, динаміка змін її пріоритетів і принципів до подій 11 вересня у США. Автор робить спробу визначити особливості її оцінки російським суспільством. Відзначається значний позитивний вплив зовнішньої політики Путіна на міжнародне становище РФ, не зважаючи на різне ставлення до неї російських політичних партій.

Зовнішньополітична діяльність глави держави завжди є суттєвим фактором, який визначає не лише міжнародне становище країни, а і його популярність серед співвітчизників. Особливо це стає помітним у сучасному світі, де процеси глобалізації та міжнародної інтеграції починають впливати на умови і рівень життя громадян будь-якої країни. Увага громадськості до зовнішньої політики значно посилюється під час зміни вищого керівництва держави, тим більше, якщо остання до цього зазнала суттєвих втрат на міжнародній арені. Саме в такій ситуації опинилася на початку 2000 року Російська Федерація, коли хворого і непопулярного Б. Єльцина на посаді глави держави змінив маловідомий, але молодий та енергійний В. Путін, якому за короткий час вдалося стати одним з найактивніших і найвпливовіших дипломатів світу. Поступово "феномен" Путіна-дипломата привертає увагу не лише політологів, публіцистів, широкої громадськості, а й істориків, оскільки зрозуміти цей феномен, визначити його причини і наслідки дозволить лише ґрунтовне й об'єктивне вивчення процесу становлення дипломатії В. Путіна на початку його президенства. Терористичні атаки на США 11 вересня 2001 року надали Росії шанс більш чітко визначити і представити громадськості свої зовнішньополітичні пріоритети, але ще до цього моменту Путін зробив Росію активним суб'єктом міжнародної політики.

Мета даної статті – прослідкувати процес становлення зовнішньої політики президента РФ В. Путіна до подій у США 11 вересня 2001 року, розглянути динаміку змін її пріоритетів, визначити її результати і ставлення до них російського суспільства. Серед останніх наукових праць, присвячених путінській дипломатії в цілому, а не окресленого нами періоду, виділимо монографії С. Морозова і британця Л. Бобо. Значну увагу приділили їй у своїх аналітичних працях про Путіна український історик і політолог Т. Батенко, російський історик О. Галкін. Джерелом інформації про суспільну оцінку зовнішньої полі-

тики президента РФ для нас були публіцистична література, матеріали ЗМІ, дані соціологічних опитувань.

Зовнішньополітичні проблеми, з якими зіткнувся обраний 26 березня 2000 року президент РФ В. Путін за своєю суспільною актуальністю та складністю не поступалися внутрішньополітичним. З одного боку, в пам'яті більшості росіян ще жили образи радянської держави як активного, сильного і шанованого учасника міжнародного життя і, на їхню думку, незважаючи на розпад СРСР і тривалу кризу нової російської держави, остання географічно та геополітично мала всі права займати гідні позиції на світовій арені, відстоюючи свої національні й державні інтереси. З іншого боку, правляча еліта, яка повинна відстоювати ці інтереси, у часи правління Єльцина не лише не спромоглася зберегти міжнародні позиції Росії як правонаступниці СРСР, а й своєю зовнішньополітичною діяльністю значно ослабила міжнародний авторитет держави.

Росія зайняла місце постійного члена Ради Безпеки ООН, зберегла свій статус великої ядерної держави, однак нестабільність внутрішньополітичного життя, економічний занепад, поширення корупції та злочинності аж ніяк не могли зробити Росію привабливим партнером для міжнародної спільноти. Негативну роль відігравали і неодноразові зміни російських зовнішньополітичних пріоритетів. Після 1994 року західний вектор для російської дипломатії став другорядним, почало переважати бажання налагодити зв'язки зі своїми безпосередніми сусідами, зокрема, на теренах СНД, Азійсько-Тихоокеанського регіону. Наприкінці 90-х років Росії вдалося владнати стосунки з НАТО, "великою сімкою", але занадто повільний розвиток російської економіки і чеченська проблема стримували західні країни від зближення з нею.

На початку 2000 року перед новим російським керівництвом постало завдання відновити міжнародний авторитет Росії. Її швидке розв'язання ускладнювалося як неоднозначним ставленням до Росії інших держав, економічною слабкістю РФ, так й ідеологічною диференціацією російського суспільства. О. Галкін так її охарактеризував: "Одні росіяни очікували від нової влади свого роду повернення до "козиревських часів" з властивим для цих часів прагненням сподобатися США навіть на шкоду національним інтересам. Для інших пріоритетною була зовнішня політика, яка, враховуючи інтереси російського суспільства, тим не менш орієнтувалася на інтеграцію у глобальні структури і, в першу чергу, на тісне співробітництво із Західною Європою. Треті розраховували на рівновіддаленість від Заходу та Сходу і на повністю незалежну політику країни" [3: 31]. За таких умов Путін для збереження своєї популярності не міг діяти на міжнародній арені пасивно та односпрямовано – зовнішня політика Росії мала стати активною і багатовекторною.

Перші кроки Путіна як новообраного глави держави засвідчили, насамперед, про активізацію російської дипломатії. Вже 17 квітня 2000 р. він відвідав Мінськ, а відразу після цього – Лондон, де провів переговори з британським прем'єром Т.Блером, зустрівся з королевою Єлизаветою II. Бажання Путіна поживити зближення із Заходом було продемонстровано 19 квітня, коли за його сприянням Рада Федерації ратифікувала Договір про скорочення наступальних озброєнь (СНО-2), який відкладався попередніми складами парламенту впродовж 7 років після його підписання. У Кремлі готувалися до приїзду президента США, а також до великого турне російського лідера країнами Західної Європи. Водночас, поки стосунки із Заходом обмежувалися компліментами Блера, Робертсона на адресу Путіна, у Москві тривала розробка оновленої концепції зовнішньої політики РФ. США, зі свого боку, продовжували готуватися до початку реалізації плану власної Національної протиракетної оборони (НПРО), і Путін на зустрічі з Клінтоном засудив такі дії Вашингтону, відновивши активні контакти з ЄС. 28 травня у Москві відбувся самміт "Росія – Євросоюз", на якому розглядалося питання подальшого зміцнення стосунків між Росією та ЄС, переважно в економічній сфері. У червні для налагодження контактів з найвпливовішими членами ЄС Путін відвідав Італію, Іспанію та Німеччину, пропагуючи ідею створення спільно з НАТО нестратегічної ПРО, яка охопила б усю територію Європи. Європейські лідери з інтересом поставилися до цієї ідеї, хоча вона і суперечила планам США.

Червнева поїздка до Європи принесла скромні результати, але дала повне уявлення про особливості дипломатичної поведінки Путіна. Відразу став помітним контраст з аналогічною діяльністю його попередника. На зміну ельцинській "чоловічій дружбі", звичкам першого президента РФ до туманних висловлювань, до прийняття важливих рішень у неформальній обстановці, наприклад – у сауні (звідси російський вислів "банная дипломатия"), прийшла, як зазначав журналіст В. Джалагонія, "виїзна модель" поведінки Путіна, яка була "абсолютно адекватна внутрішній – надзвичайний прагматизм і чіткість" [4: 12]. Президент РФ швидко знайшов спільну мову з лідерами провідних європейських держав, що пояснювалося не лише об'єктивною потребою співпраці та спільними інтересами. Його радник В. Печенєв писав: "Поза сумнівом, до зовнішньополітичної діяльності Путін достатньо добре підготовлений завдяки своїй службі у зовнішній розвідці. Він краще, ніж більшість радянських чи російських чиновників, готовий до конструктивної співпраці з "чужою стороною", з іноземною державою, знаючи і свої цілі, і свої межі" [10: 89].

У липні в Кремлі була затверджена нова Концепція зовнішньої політики РФ, в розробці якої Путін брав активну участь. У концепції вперше було чітко сформульоване розуміння російських національних інтересів, а зовнішньополітичні пріоритети тісно пов'язувалися із завданнями внутрішнього розвитку, відповідно реальним можливостям і ресурсам країни. Основні її принципи: передбачуваність, послідовність і прагматизм. Одними з найголовніших пріоритетів проголошувалися, по-перше, сприяння розвитку національної економіки та, по-друге, створення умов для інтеграції у світове господарство. Для цього ставилися такі завдання: забезпечення надійної безпеки, зміцнення основ конституційного порядку, консолідація громадянського суспільства, сприяння вітчизняному підприємництву, захист російських громадян за кордоном [8: 31]. Нічого не було в концепції про перевагу співробітництва з одними країнами, міжнародними організаціями над іншими. Путін планував співпрацювати з усіма, хто цього бажає, стосунки з ким будуть корисні не лише для міжнародної спільноти, а й для самої Росії. Таку дипломатію прийнято називати "багатополярною". Деякі аналітики охарактеризували путінський підхід до зовнішньої політики як "неекономічний", "який вимагає від Росії проведення політики глобальної держави, тоді як вона є поки слабкою регіональною державою" [7: 211].

Зовнішньополітична реальність швидко довела, що західні країни продовжували сприймати Росію як нестабільну, непередбачувану ядерну державу, а не як активного та рівноправного суб'єкта міжнародної політики. Якщо у Західній Європі активну путінську дипломатію зустріли спокійно, то США болісно відреагували на прагнення Росії повернути собі статус великої держави. Історик А. Галкін констатує: "За цих умов прояв самостійності, рішучості нового російського керівництва розцінювалися як неприпустимі, неприйнятні і небезпечні. Ці оцінки вбивалися у свідомість громадськості ряду західних країн і знаходили підтримку в тих політичних сил всередині Росії, які орієнтувалися на Захід, перш за все – у частини радикал-лібералів і близьких до них ЗМІ" [3: 33]. На нашу думку, прохолодне та насторожене ставлення Заходу до нового російського керівництва також стало суттєвим фактором становлення багатополярності російської дипломатії у 2000 році.

Інший фактор – посилення антизахідних, точніше – антинатовських настроїв у російському суспільстві, особливо після воєнної операції НАТО проти Сербії у 1999 році, проведеної без санкції ООН. За Північноатлантичним Альянсом у свідомості багатьох росіян знов, як і в часи "холодної війни", закріпився образ агресивного військово-політичного блоку, спрямованого проти Росії. Десятиліття ліберальних реформ так і не дозволило пострадянській людині подолати глибинне культурне і ціннісне неприйняття західних культури і ментальності. Як показало опитування, проведене Фондом "Общественное мнение" (ФОМ) наприкінці 2000 року, 48 % респондентів вважали, що люди в Росії стають гіршими під впливом західної культури (лише 12 % – кращими). Разом з тим росіяни не були схильні до ксенофобії: тільки 10 % підтримували ідею "залізної завіси" між Заходом і Росією, а 34 % були переконані, що між ними взагалі не повинно існувати будь-яких кордонів [6: 82].

Третій фактор – образ слабкої Росії, поширений серед західних політиків, одразу ставив Путіна під час поїздок до США або Західної Європи у заздалегідь невідне та нерівне становище, а високий тон російської дипломатії не сприймався серйозно. Тому, пише С. Морозов, "як справжній військовий стратег Путін зайнявся підготовкою власного плацдарму, з якого він міг би розпочати свій наступ на інших зовнішньополітичних фронтах. Він не зробив дипломатичної паузи у стосунках із Заходом, він почав активно відновлювати втрачених союзників і традиційні сфери російського впливу" [8: 32].

З липня 2000 р. основним напрямком зовнішньої політики Путіна став східний. Успішними для російської дипломатії були липневі візити Путіна спочатку в Душанбе на зустріч "Шанхайської п'ятірки", члени якої, стурбовані агресивністю афганського руху "Талібан", в цілому підтримали "справедливі" дії Росії у Чечні. 18 липня у Пекіні Росія і Китай підтвердили курс на стратегічне партнерство і засудили намагання США створити НПРО. Потім президент РФ відвідав КНДР, перервавши її багаторічну ізоляцію та отримавши напередодні переговорів з лідерами "великої сімки" вагомий козир – готовність Північної Кореї відмовитися від власних ракетно-ядерних програм. Водночас, у посланні Федеральним Зборам президент РФ озвучив нове завдання російської дипломатії – боротьба з "експансією до Росії міжнародного тероризму" з території Чечні [11]. Так Путін вперше спробував перетворити чеченську проблему, яка дуже шкодила іміджу Росії серед західних і мусульманських країн, з внутрішньоросійської на міжнародну.

На самміті "великої сімки" 21–23 липня на о.Окінава (Японія) Путін остаточно закріпив успіх своєї східної дипломатії. Після його переговорів у КНР і КНДР майже всі лідери "сімки" схвалили російські ініціативи та висловилися за продовження дії Договору з ПРО від 1972 року. Німецький канцлер Г.Шредер офіційно запропонував включити Росію до складу вже "великої вісімки", хоча РФ ще так і не допустили до обговорення світових економічних проблем. Президент США Б. Клінтон заявив про відстрочку розгортання НПРО, залишивши рішення стосовно неї на розгляд свого наступника. Важливим для Путіна було і те, що західні лідери, схильні тепер до діалогу з ним, а не до конфронтації, на Окінаві вже не дратували його питаннями про Чечню, про долю "Медіа-Мосту". На думку історика Р. Медведєва, саме ця обставина "привела наприкінці липня олігархів у Кремль на зустріч з Путіним і підштовхнула Гусинського до фактичної капітуляції, а потім і втечі з Росії" [7: 221].

У другій половині 2000 року Путін, підтримуючи контакти із Заходом (5 вересня російський лідер відвідав "Самміт тисячоліття" – ювілейну 55 – у сесію Генеральної асамблеї ООН у Нью-Йорку, наприкінці жовтня – Париж і прийняв участь у самміті Євросоюзу), основну увагу зосередив на СНД, близькосхідному й азійському регіонах. Він провів кілька переговорів з президентами України, Молдови, Вірменії, але найпомітнішою подією стало підписання 10 жовтня в столиці Казахстану Астані Договору про утворення Євразійської економічної співдружності (ЄврАзЕС), до якої увійшли Росія, Казахстан, Киргизія і Таджикистан. На самміті СНД у столиці Киргизії Бішкеку був підписаний Договір про колективну безпеку. Дипломатія на пострадянському просторі все більше ставала пріоритетом "номер один" у російській зовнішній політиці. Змінилася і стилістика саммітів СНД. Як зазначає український дослідник Т. Батенко, "на зміну ельцинського стилю капризного і волелюбного господаря–одинака прийшов путінський, більш товариський, але холодний прагматизм. Це дало можливість президентам працювати раціональніше в межах всіляких "двійок", "трійок" і виходити на консолідовані інтеграційні позиції під патронатом Москви" [1: 205]. Звісно, центральна роль Росії в цих процесах не влаштувала інших найрозвинутіших членів СНД – Узбекистан та Україну, але об'єктивна потреба у гармонійних стосунках, міцність не лише економічних, а й суспільних зв'язків переважали амбіційність сторін. 17 листопада Москву відвідав український прем'єр В.Ющенко для обговорення питань реструктуризації українського державного боргу, проектів домовленостей про транзит російського газу через територію України та ін. [13: 348]. Досягнуті умови продажу газу Україні в кредит з відстрочкою платежів на 10 років, а також підписання угоди між Росією та Білорусією про запровадження з 2005 року єдиної валюти (рубля) отримали схвалення більшості росіян [2]. Напруженими для Росії на пострадянському

просторі були стосунки лише з Грузією, на території якої дислокувалися чеченські бойовики, що врешті-решт призвело до запровадження візового режиму між двома країнами.

Особливо дратувала США і російських лібералів не активізація путінської дипломатії на теренах СНД, а прагнення президента РФ налагодити стосунки з потенційними ворогами або конкурентами американців. Путін не лише простягнув руку дружби двом основним антагоністам США – Китаю і Північній Кореї, але й прийняв у Кремлі 9 листопада 2000 р. віце-прем'єра Ірака Т.Азіза і запевнив його в тому, що Росія буде наполягати на знятті санкцій з цієї країни. Через два тижні Москва офіційно повідомила США про відмову з 1 грудня 2000 р. від даних у 1995 році зобов'язань не поставляти до Ірану звичайної зброї. У цей же час Росію відвідали лівійський лідер М.Каддафі й глава палестинської автономії Я.Арафат.

У стосунках із Західною Європою поки не спостерігалось такого прогресу, як зі східними країнами. Зустріч Путіна з британським прем'єром Т. Блером 20 листопада у Москві була доброзичливою, однак не супроводжувалася підписанням документів. Через тиждень Росія та її лідер підпали під жорстку критику з боку Ради міністрів закордонних справ країн ЄС, зокрема – через невиконання обіцянок щодо розв'язання конфлікту в Чечні та виведення російських військ з Грузії і Молдови.

У грудні президент РФ завдав по амбіціям США ще одного удару. Спочатку він відвідав з офіційним візитом Кубу, побував на російському радіолокаційному центрі й отримав від Ф. Кастро повну підтримку позицій Росії стосовно стратегічної стабільності та протиракетної оборони. Ця поїздка стала для багатьох росіян однією з найцікавіших подій грудня, яка викликала значні позитивні емоції [5: 5]. Потім Путін вилетів до Канади і досяг того, що вона, найближчий сусід і союзник США, підтримала Росію з усіх найважливіших питань стратегічної стабільності, виступивши проти американських планів по створенню НПРО.

Перший рік путінської дипломатії своєю активністю здивував у Росії багатьох. Звісно, оцінки були різними, але позитивні явно переважали. Навіть ліві твердили, що "патріотична громадськість доволі позитивно оцінила радикальні заяви В.Путіна і не менш рішучі кроки з активізації зовнішньої політики, вперте прагнення відновити її авторитет в Азії, рівно як й акції, спрямовані на відміну ізоляційної політики США та їхніх сателітів стосовно Іраку, Лівії, Югославії, твердість у боротьбі проти світового диктату й однополярного панування, жорсткі перестороги та майже ультимативні заяви про контрзаходи РФ у випадку продовження курсу Вашингтону на розгортання НПРО" [9: 54]. Як бачимо, консервативна частина суспільства побачила в діях Путіна зміну "епох", яка дозволить відновити власну особливу роль Росії у світі, не дивлячись на втрату значної частини економічного та військового потенціалу. Водночас ліберальна громадськість боялася, що своїм рухом на Схід влада намагається закріпити остаточну зміну пріоритетів і цінностей російської зовнішньої політики. Путіна у 2000 році критикували частіше не за конкретні прорахунки його дипломатії, а за ті помилки, які він може допустити у майбутньому, переоцінивши можливості країни і свої власні сили. Навіть схильний до критики Путіна аналітик С. Караганов писав: "Сам президент в очах російської та західної еліти перетворився з "боярського обранця" на незаперечного лідера Росії. Новий президент майже на одній своїй "особистій потузі" вивів Росію з ізоляції, яка їй загрожувала. Повага, яку він викликав, починає розповсюджуватися і на країну. Зіграли свою роль і вміле обходження потенційно важких питань, тактика невтягування у конфронтації разом з твердим, але доброзичливим тоном" [7: 235].

Вже у 2000 році важко було не помітити майже абсолютного ототожнення російської зовнішньої політики з главою держави. Для цього були як об'єктивні причини (за Конституцією РФ саме Президент багато в чому визначав зовнішньополітичний курс країни), так і суб'єктивні (особистий інтерес Путіна до міжнародного життя, його обізнаність у європейській політиці). Зовнішня політика Росії була "президентською справою" і в ельцинські часи, особливо після прийняття Конституції 1993 року, однак, як зазначає британський дослідник російської дипломатії Л. Бобо, "якщо при Єльцині цим твердженням прикривалася анархічна реальність, то при Путіні воно стало влучною характеристикою його менеджменту зовнішньополітичних відносин". Однак це не значило, що Путін "робить

усе сам". На переконання Л. Бобо, він є "основним контролером", "він визначає стратегічні напрямки та вибірково безпосередньо включається у розробку важливих питань", але він і "делегує" при цьому, на відміну від західних лідерів, "покладається на індивідуальності, а не на інституції" [14: 43].

Що ж можна сказати про основні пріоритети дипломатії Путіна як основного суб'єкта зовнішньої політики Росії після першого року його президенства? На думку західних аналітиків, як пише Т. Батенко, Путін "не перекреслюватиме радянські часи, як це робив Єльцин, не чіплятиметься за старі радянські ідеали, що втратили свою актуальність", і таку політику росіяни називають прагматизмом [1: 185]. Прагматизм путінської дипломатії у 2000 році носив переважно економічний характер. Кожний зарубіжний візит Путіна мав економічний інтерес: або інша сторона була боржником колишнього СРСР (Монголія, Іран, Лівія, Куба), або привабливим ринком збуту, особливо для продукції російського ВПК (Китай, Індія), або необхідним посередником у транзиті чи торгівлі енергоносіями (Узбекистан, Україна). Якщо за часів Єльцина головною метою російської дипломатії була інтеграція із Заходом, при цьому західні моделі економіки та політичної системи розглядалися як ідеал, то Путін прагнув до партнерських стосунків із Заходом, насамперед, в економіці та у сфері безпеки. Якщо для Єльцина Захід уособлювався із США, то для Путіна – із Західною Європою. Як зазначає Л. Бобо, Путін ніде не підкреслював, що його мета – це повна інтеграція із Заходом, але неодноразово повторював: Росія – це європейська країна [14: 102]. Історично, географічно, економічно Росія тісніше пов'язана з Європою, а не з США, хоча останні поки залишалися більш активним і впливовим суб'єктом міжнародного життя, ніж ЄС. Водночас, у 2001 році, на думку історика, депутата-демократа А. Арбатова, зовнішня політика Путіна знаходилася ще на стадії формування, і саме цим пояснюється невизначеність її пріоритетів і, за всієї активності, незначна кількість конкретних досягнень дипломатії – угод і договорів [13: 281].

Наприкінці 2000 року Б.Клінтона на посаді президента США змінив Дж. Буш-молодший – представник республіканської партії, яка є прихильником жорсткої дипломатії і звикла зі слабкішими державами (до яких відносилася й ослаблена кризою Росія) розмовляти з позиції сили. Міністром оборони став Д. Рамсфельд – палкий прихильник створення НПРО. Буш не приховував, що головна його мета полягає у виході США з Договору по ПРО від 1972 року.

Президент РФ розпочав 2001 рік з нової зовнішньополітичної ініціативи, яка мала б посприяти діалогу Росії з провідними країнами Заходу. Він заявив про необхідність розв'язання проблеми російського зовнішнього боргу, зокрема, шляхом прямого розрахунку із західними кредиторами, і це при тому, що російське суспільство не схвалювало збільшення державних витрат на повернення зовнішнього боргу.

Перші місяці 2001 року принесли як похвалу стосунків Росії з країнами СНД (під час візиту Путіна до Азербайджану 9 січня була підписана угода про співробітництво на Каспії, а 26 січня у Москві відбулося засідання Інтеграційного комітету ЄврАзЕС), азійського регіону (візити до Південної Кореї, В'єтнаму), так і зростання напруженості у відносинах з новою адміністрацією США. 15 лютого Д.Рамсфельд звинуватив Росію у незаконному продажі ракетно-ядерних технологій країнам, які можуть загрожувати безпеці США (Ірану, Північній Кореї, Індії). Російське МЗС у відповідь розкритикувало силові акції американських ВПС в Іраку. В березні 2001 року влада США несподівано вирішила вислати з країни 50 російських дипломатів. Сторони обмежилися лише чотирма вигнаннями з кожного боку, але напруга зростала. Путін і Буш спочатку ігнорували один одного. Ідеї президента РФ щодо ПРО знаходили все більше підтримки в Європі, чим дратували американців, а відмовитися від Договору 1972 року Росія принципово не могла, оскільки саме з нього розпочалася розрядка у "холодній війні".

У квітні 2001 року Путін у своєму посланні Федеральним зборам так пояснив причини активізації російської зовнішньої політики: "Від того, наскільки грамотно й ефективно ми використаємо свій дипломатичний ресурс, залежить не тільки авторитет нашої країни на міжнародній арені, а й політична та економічна ситуація у самій Росії" [12]. Путін знову підкреслив, що Росія має будувати свою зовнішню політику на основі чіткого визначення національних пріоритетів, прагматизму та економічної ефективності. У посланні він

озвучив таку ієрархію векторів російської дипломатії: на першому місці – СНД, потім – ЄС, далі – США і НАТО, розглядаючи зовнішню політику в контексті підтримання світової стабільності та боротьби з тероризмом.

Росія докладала чимало зусиль для повернення собі статусу лідера на пострадянському просторі. 1 червня у Мінську члени Ради глав держав СНД продовжили головування Росії у Раді в особі президента РФ, а в липні відбувся неформальний самміт СНД у Сочі. Спостерігаючи за активізацією зусиль Заходу з метою послаблення російсько-української інтеграції (особливо виділялася співпраця України з НАТО в рамках програми "Партнерство заради миру"), Кремль у наростаючому протистоянні президента України Л.Кучми з прозахідною опозицією зробив ставку на першого. Було вирішено з 20 серпня 2001 року об'єднати енергосистеми двох країн, а на лідера антикучмівської опозиції Ю.Тимошенко в Росії відкрили дві кримінальні справи.

Уперше Путін і Буш зустрілися лише 23 червня у Любляні (Словенія). США намагалися переконати Європу у перевагах НПРО, а російський лідер наполягав на збереженні Договору 1972 р. і паралельно на форумі Шанхайської організації співробітництва ще більше зблизився з Китаєм. Буш запевняв Путіна, що розширення НАТО на Схід не загрожує безпеці Росії, однак той зі свого боку зажадав роз'яснення причин такого розширення. У підсумку президенти просто виклали власні позиції, обмінялися компліментами, намагаючись, як пише український дослідник Т. Батенко, "прикрити ними риторику холодної війни" [1: 199].

Напередодні самміту "великої вісімки" у Генуї Путін здобув вагомий козир у майбутніх переговорах із Заходом. 16 липня у Москві він разом з лідером КНР Цзян Цземінем підписав Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво між двома країнами. Зближенню цих двох країн та зростанню ролі РФ в Азії сприяло перетворення у 2001 році антитерористичної організації "Шанхайська п'ятірка" на "Шанхайську організацію співпраці" (ШОС), яка мала не лише військово-політичний, а й економічний характер.

Успіхи східної дипломатії Путіна поступово переконали США в необхідності діалогу з Росією. Несподівано для багатьох росіян рішучий крок назустріч США зробив і російський лідер. На самміті "великої вісімки", який проходив у Генуї з 20 по 23 липня, президент РФ не скористався своїм "китайським козирем" і несподівано погодився з американськими пропозиціями модернізувати Договір щодо ПРО від 1972 року, чим викликав шок у російських лівих і націоналістів та захоплення у лібералів. Ці поступки Путіна, разом із заявою про необхідність двостороннього скорочення стратегічних ядерних сил, дещо похвалили стосунки між двома країнами. У Росії ці поступки пояснювали як очікуванням відповідних кроків з боку США (наприклад, списати РФ її борги, посприяти її вступу до Світової організації торгівлі – СОТ), так і неготовністю російської економіки до нової гонки озброєнь. Тим часом на самміті знову проявилися помітні розходження інтересів Росії та Заходу, особливо в питаннях світової економіки і фінансів, на обговорення яких російську делегацію не запросили.

Однак дуже скоро виявилось, що розмови про радикальні зміни орієнтирів російської дипломатії були передчасними. 4 серпня 2001 р. президент РФ прийняв у Кремлі лідера КНДР Кім Чен Іра, який приїхав до Росії на власному броньованому потязі. Для російських правих, як пише Т. Батенко, "присутність двох тоталітарних лідерів у демократично нестійкій Росії протягом одного місяця видавалася очевидним перебором зовнішньої політики Путіна" [1: 202]. Але ліберали не становили більшість у російському суспільстві.

Безперечно, багатополарність путінської дипломатії, зближення Росії з такими антагоністами США, як КНР і КНДР, її активність на теренах СНД змушували США більш зважати на позицію Росії. Але влітку 2001 року американська еліта продовжувала розглядати її як потенційного конкурента, як авторитарну ядерну державу, в якій зневажаються демократичні права та свободи. Здавалося, що такій військово, економічно і політично потужній державі, як США, не важко забезпечити власну безпеку і реалізацію своїх інтересів у будь-якому регіоні світу, тому їй не потрібно партнерство ослабленої Росії, однак терористичні атаки на Нью-Йорк і Вашингтон 11 вересня 2001 року радикально змінили міжнародну ситуацію, значно зблизивши інтереси Росії та США.

Таким чином, розглянувши динаміку й особливості зовнішньої політики РФ з моменту обрання на найвищу державну посаду В.Путіна до подій 11 вересня 2001 року, а також прояви ставлення російського суспільства до неї, можна, на нашу думку, зробити такі висновки. По-перше, новий президент РФ повністю зосередив вирішення зовнішньополітичних проблем у своїх руках. По-друге, Росія, продовжуючи триматися курсу на зближення з країнами Заходу, значно активізувала свою дипломатію на теренах СНД і в Азійському регіоні, чим збільшила свій міжнародний авторитет, набувши всіх ознак багатополлярності. По-третє, російська дипломатія з приходом Путіна стала більш прагматичною, особливо в економічних стосунках з іншими країнами. По-четверте, не зважаючи на неоднозначну оцінку зовнішньої політики президента РФ з боку різних політичних сил, російське суспільство в цілому схвалювало дипломатію Путіна, особливо через її контраст (як у пріоритетах, так і в активності, ефективності) з аналогічною діяльністю першого президента РФ Б. Єльцина. Звісно, з часом, особливо після того, як Путін залишить свою посаду, джерельна база для вивчення періоду становлення його дипломатії стане доступнішою, а критика його діяльності стане стриманішою, що дозволить повніше та об'єктивніше досліджувати російську зовнішню політику перших років XXI століття і ставлення до неї громадськості.

Список використаних джерел

1. Батенко Т. Прелюдія Путіна: "Перебудова" в Кремлі. – Львів: Дзига, Мета, 2001. – 248 с.
2. Высказывания и действия Путина (отчет опроса населения, 06.12.2000 г.) // bd.fom.ru/report/map/project/dominant_2000/106-4948/250
3. Галкин А. У развилки. Ко второй годовщине президентства В.Путина // *Общественные науки и современность*. – 2002. – № 2. – С. 28–41.
4. Джалагония В. Конец эпохи банной дипломатии // *Эхо планеты*. – 2000. – № 26. – С. 12–13.
5. Доминанты. Поле мнений (Фонд "Общественное мнение"). – М., 2000. – № 35.
6. Лапкин В. Трансформация политических ценностей российских избирателей // *Политическая наука*. – 2002. – № 2. – С. 56–87.
7. Медведев Р. Владимир Путин: четыре года в Кремле. – М., Время, 2004. – 656 с.
8. Морозов С. Дипломатия В.В.Путіна. – СПб.: Из-во Дом "Измайловский", 2004. – 256 с.
9. О современном мире и современной России (Уроки истории. Современные проблемы. Взгляд в будущее) / Отв.редактор И.П. Осадчий. – М., 2001. – 94 с.
10. Печенев В. Владимир Путин – последний шанс России? – М.: Инфра-М, 2001. – 440 с.
11. Послание Федеральному Собранию РФ 8 июля 2000 года, Москва, Кремль // kremlin.ru/text/appears/2000/07/28782.shtml
12. Послание Федеральному Собранию РФ 3 апреля 2001 года, Москва, Кремль // kremlin.ru/text/appears/2001/04/28514.shtml
13. Россия: 21 век... Куда же ты? / Под общ. ред. Ю.Н. Афанасьева; ред.-сост. А.П. Логунов. – М.: РГГУ, 2002. – 416 с.
14. Bobo L. V.Putin and the evolution of Russian foreign policy. – London, Blackwell, 2003. – 165 p.

Andriy Naumov

V.PUTIN'S FOREIGN POLICY AND ITS SOCIAL ESTIMATION IN RUSSIA BEFORE THE EVENTS IN THE USA IN 2001 SEPTEMBER, 11

In the article the process of the making of diplomacy of V.Putin and the changes of its priorities and principles before the events in the USA in 2001 September, 11 are examined. The author makes the attempt to define the peculiarities of Russian society estimation of Putin's foreign policy. Considerable positive influence of Putin's diplomacy upon international position of Russia has been marked in spite of the different regards of it among the Russian political parties.

УДК 94 (477)

Ірина Недошитко

ВНЕСОК УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА МИСТЕЦТВА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

В даній статті мова йде про внесок української діаспори Сполучених Штатів Америки у розвиток української літератури та мистецтва в умовах незалежної України.

При входженні України в демократичну, економічну, політичну, культурну і духовну співдружність світової спільноти дослідження здобутків української діаспори Сполучених Штатів Америки має важливе значення.

Українці – основне населення України – один із найчисленніших народів Європи. Зараз за офіційною статистикою, в Україні налічується 37,4 млн. українців, або 72,7% від загальної кількості населення. Англomовна Енциклопедія Українознавства наводить такі дані: у світі проживає 51,9 млн. Українців.

Сьогодні українська діаспора – одна з найбільших серед інших планетарних етнічних розселень. Умовно її поділяють на західну і східну. Східна діаспора перебуває в межах поселення українців поза Україною, які проживають на теренах колишнього СРСР, а західна – поза його межами.

За далеко не повними даними, у західній діаспорі налічується понад 5 млн. громадян українського походження, з них майже 2 млн. чоловік проживають у Сполучених Штатах Америки.

Ще донедавна уявлення української громадськості про існування поза Україною на безкраїх просторах однієї шостої частини суші сотень єдинокровних братів стояло на нульовій позначці.

Беззаперечним є те, що діаспора своїм буттям урізноманітнює та збагачує українську присутність у світі, а також надає посильну допомогу батьківщині. Тому налагодження, розмежування й зміцнення зв'язків з українською діаспорою – першочергове завдання материкових українців. Зокрема, це стосується використання інтелектуального, політичного та економічного потенціалу діаспори для встановлення дружніх і тісних стосунків України з державами проживання зарубіжних українців, посилення ролі, яку відіграє Україна у світовому співтоваристві. У цьому інтереси української держави й української діаспори цілком збігаються.

Вивчення історії української еміграції, її місце і значення у соціально-економічному та політичному житті незалежної України має важливе стратегічне значення. Незаперечним є те, що українська діаспора, особливо західна, робить вагомий внесок у розвиток економіки, культури, науки, мистецтва, літератури як України, так і країн проживання.

На сьогоднішній день вже більше досліджено еміграцію українців до Канади та країн Західної Європи, а про американських українців дізнаємося переважно з періодичних видань та архівних матеріалів. Якщо ряд праць з даної тематики і вийшло у самих Сполучених Штатах Америки чи в інших країнах Заходу, то вони, як правило, були недоступними для українців материкової України.

Довгі десятиліття українці, що жили в Радянській імперії, змушені були відчувати себе єдиними представниками своєї нації. Московсько-комуністична цензура не допускала, знищувала будь-яку інформацію про життя, діяльність українців поза межами своєї Батьківщини. Все, що проникало із-за кордону, офіційна пропаганда обливала брудом, українську еміграцію називала запродавцями іноземних розвідок, зрадниками свого народу, буржуазними націоналістами, покидьками та іншими лайливими словами.

Насправді ж українська еліта на Заході, живучи у вільному світі, зуміла не тільки зберегти національну культуру, мову, а й примножити надбання своїх славних попередників. Основна маса свідомих емігрантів живе так, як записано в Гімні України:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу
І покажем, що ми браття, козацького роду!

Із проголошенням незалежності України діаспора робить все можливе для зміцнення авторитету молоді країни на міжнародній арені, допомагає всіма засобами, щоб вивести її з соціальної, економічної та культурної кризи.

Одним з найпопулярніших видів мистецтва у культурному житті українських громад на Заході є художня література. Її динамічний розвиток і професіоналізм авторів відображають високий освітній рівень сучасних поколінь зарубіжних українців, хоча коло україномовних читачів постійно звужується. Незважаючи на цей та інші негативні фактори, значною активністю відзначається літературний процес серед української діаспори США. Представником старшого покоління українських літераторів був талановитий прозаїк Василь Барка. Найбільшим його досягненням у творчості є двадцятитомник творів, в якому домінує "вища могутність духовна-світло віри". Найвідоміший витвір Барки – роман "Жовтий князь", в якому яскраво відтворені реальні події і явища голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

Юрій Шерех (Шевельов) є також помітною постаттю в українському літературному процесі США. За вагомих внесок у розвиток і популяризацію української мови, літератури і культури він 26 січня 1999 р. був удостоєний відзнаки Президента України за заслуги III ступеня.

Високої оцінки літературознавців здобула творчість нью-йоркської групи поетів, зокрема Жені Васильківської, Богдана Рубчака, Богдана Бойчука, Юрія Тарнавського. Богдан Рубчак у співпраці з Богданом Бойчуком уклав першу антологію сучасної української поезії західної діаспори. Нью-йоркська група видала збірку поезій І. Драча англійською мовою у перекладі Стенлі К'юніца.

У США видається більша частина творів української літератури за межами України. Важливими книговидавничими центрами є Український науковий інститут Гарвардського університету, Українська вільна академія наук, Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка, кілька українських видавництв. Відомими українськими видавцями у США є Богдан і Любомир Винари, Мар'ян Коць та інші [1: 149].

Рой Лапіка – відомий у діаспорі письменник, який писав англійською мовою. Його творчий доробок налічує 16 п'єс і 7 романів. Палку любов до України Рой Лапіка передав у своїх творах, зокрема в книгах "Вона живе в наших серцях" і "Державна зрада" "(10 п'єс про Україну)". Остання його драма – "Сьома симфонія" присвячена героїчній боротьбі воїнів УПА поставлена на сценах Івано-Франківського та Львівського ім. М. Заньковецької театрів.

Не завершеними залишились два романи-епопеї, над якими працював 30 років: перший твір "Підпілля" розповідає про героїчну боротьбу легендарної УПА, а другий – "Кобзар" – описує життя і творчість українського геніального поета Т. Шевченка [2: 8]. Таким чином, праці Роя Лапіки складають золотий фонд української літератури, проте вони поки що недоступні для широкого кола читачів.

Письменники діаспори, як правило, видають книги власним коштом. Творча інтелігенція зайнята у різних сферах суспільного життя – на викладацькій роботі, в науководослідних інститутах, юриспруденції, бізнесі, на державній службі тощо. Переважна більшість з них працює на громадських засадах у різних товариствах, асоціаціях, організаціях, фундаціях і т. ін. Вихідці з України, навіть другого та третього поколінь, надають допомогу нашій незалежній державі з метою її економічного, політичного і культурного розвитку.

Уже понад десять років активізувався процес поширення серед материкових українців інформації про видатних представників діаспори з метою ознайомлення України з їх досягненнями і здобутками у різних сферах суспільного життя – науці, літературі, мистецтві, освіті, культурі, громадській діяльності тощо. Зібравши в єдине ціле, систематизувавши і сконцентрувавши в українській культурній свідомості величезний творчий потен-

ціал з усіх континентів, можна вести мову про українську національну культуру як цілісну систему. Після цього відповідно зміняться наші уявлення по критерії та ієрархії цінностей культури.

Розглядаючи мистецтво західної української діаспори, потрібно приділити увагу відомій мисткині – Людмилі Морозовій. Важка доля спіткала пані Людмилу. Вона потрапила до табору переміщених осіб, а згодом – до Німеччини й США. Мисткиня зазнала великих поневірянь, втратила майже всі свої твори, які взяла з собою. Але навіть у таких важких умовах продовжувала працювати творчо [3: 5].

Пані Людмила Морозова усі свої художні твори і архіви передала музеям Києва – свого рідного міста. Кілька років тому значну колекцію своїх картин, а пізніше й колекцію порцеляни, подарувала Київській бібліотеці української діаспори. У Людмили Морозової є низка пейзажів Німеччини, США, але у її творчості домінує українська тематика – пейзажі та портрети.

На виставці, яка відкрилася в Національному художньому музеї України до п'ятої річниці проголошення Незалежності України, творчість мисткині була представлена досить широко. Морозова передала музею 18 картин [4].

Мисткиня працювала в реалістичній манері, деякі її роботи позначені імпресіоністичними рисами. Світова пам'ять про цю прекрасну людину, чарівну жінку й талановиту майстриню назавжди залишиться в наших серцях.

Петро Мегик був членом редакції "Книги Творчості Українських Мистецтв поза Батьківщиною", а також брав участь у багатьох українських та американських виставках.

Восени 1991 року відбулася персональна виставка картин митця у Києві, Львові та Чернівцях, на якій було представлено 35 його творів [6]. Деякі із своїх творів Петро Мегик подарував Національному художньому музею України. Серед них відома картина "Дівчина в білому" [7].

Українська громада діаспори добре знає художника Олександра Гуненка [8]. Його роботи наповнені складною гамою людських переживань, утвердженням духовних цінностей, гармонією неспокою, взаємодії людини та природи.

Повний енергії й творчих задумів, Олександр Гуненко став ініціатором проекту щодо влаштування виставки українського мистецтва в галереї Йельського університету [9: 181]. Вона не тільки надала можливість американському глядачеві познайомитися з творами українських художників, але й стала відкривачем культурних взаємозв'язків між Україною й Америкою.

Вагомий внесок у розвиток українського мистецтва зробила фотохудожник, українка із США Тетяна Михайлишн-Д'Авіньйон. Ще дитиною, разом з батьками під час воєнного лихоліття, емігрувала до США, проте поклик рідної землі не дає їй спокою. Творчий пошук фотохудожника Т. Михайлишин-Д'Авіньйон впродовж багатьох років нерозривно пов'язаний з рідним краєм. Вона поспішає донести усьому світові красу, яка зветься просто Україною. Фотоальбом "Просто Україна" [10: 15] є вагомим творчим доробком Т. Михайлишин-Д'Авіньйон, проте вона продовжує працювати, адже в Україні ще багато місць, де їй необхідно побувати. І це не просто творчий неспокій, а її українська справа.

Михайло Корчун – творець професійного рівня, художник, майстер різьби по дереву. Громадянин Америки українського походження, він народився на полтавській землі, а нині проживає в місті Трой (штат Нью-Йорк). В Америці довелося багато працювати і вчитися. Саме тут він досягнув високої професійної майстерності в художній обробці дерева-різьбярстві, точінні на верстаті та оздобленні своїх виробів [11].

Кращі твори майстра ротягом багатьох років експонувалися на виставках у країнах Європи, Америки, Канади.

Ім'я Михайла Корчуна в 1996 році було внесено до Лондонського каталогу 30 кращих різьбярів світу.

Митець зберіг у своєму творчому доробку національне обличчя, мистецькі корені великої древньої культури. Через все своє життя він проніс любов до неньки України. І сьогодні весь наклад видання своєї книжки автор подарував науковим та професійно-технічним закладам і бібліотекам Полтави, Києва, Львова та іншим містам України.

Багато своїх цікавих творів Михайло Корчун створив для американців, зокрема його барельєф на посвяту 200-річного ювілею міста Трой є окрасою міської ради міста [11].

Ми гордимся тим, що маємо талановитого майстра, яким пишається Америка і який наполегливою працею, талантом і любов'ю збагатив українське мистецтво.

За роки незалежності нашої держави налагоджена тісна співпраця між діаспорою та Центральним державним архівом музею літератури та мистецтва (ЦДА МЛМ). Так, за період 1991–1999 років, цілу низку своїх робіт передав в Україну письменник із США Іван Багряний [12]. Понад 50 своїх художніх робіт для архіву – музею було подаровано скульпторам із США Петром Капшученком [13]. Громадянин Америки, українець за походженням письменник Василь Барка майже весь свій творчий доробок також передав в дарунок на свою Батьківщину [14]. Ще один американець, українець за походженням, мистецтвознавець Богдан Певний в дарунок архіву – музею передав весь свій приватний архів [15]. Майже весь свій творчий доробок у фонди архіву-музею літератури та мистецтва передано письменницею із США Ганною Черинь [16]. У цьому ж фонді зберігаються праці американського художника Жука М. І. В даному архів-музеї зберігаються дари, зроблені для України, таких американських художників, письменників, мистецтвознавців, громадських діячів, за походженням українців, як Є. Маланюк, М. Сокіл-Рудницька, У. Самчук, М. Радиш, Б. Грінченко, А. Кацнельсон, І. Алексюк, В. Абраменко.

З проголошенням незалежності України щороку, завдяки українській діаспорі, збагачуються фонди Національного музею у Львові. У 1991 році Петро Мегик із Філадельфії (США) передав в дар музею власні живописні твори: "Портрет Ванди Завадовської-Рожок", "Гуцульська патериця та буковинський рушник". Володимир Квас із Керчонксона (США) передав свій олійний портрет роботи Якова Гніздовського. Аркадія Оленська-Петришин із Норт Браунсвіка (США) передала в дар музею власний твір "Кактуси" – олійне малярство. Марія Термакович та Роман Гаврилук із США передали в дар дереворит Якова Гніздовського [17].

У 1992 році в дар музею були передані ряд робіт Наталія Андрусів із США передала графічні твори Петра Андрусіва: "Портрет матері" та "Портрет батька". Володимир Квас – олійний пейзаж "Українська католицька церква Пресвятої Трійці в Керчанксоні", "Нью-Йорк", роботи Михайла Мороза. Анатоль Коломієць з Чикаго – власні олійні твори "Чорнобильські наслідки", "Композиція", Олена Кузьмович із Нью-Йорка передала дереворит Якова Гніздовського "Поле", 206 поштівків на різдвяну тематику, виконані художниками української діаспори. Збірку екслібрстів роботи Миколи Бутовича, Павла Ковтуна, Святослава Гординського, Роберта Лісовського, Тирса Венгриновського та інших. Іван Максимчук, Степан Голяш із Чикаго передали продукцію філателістичного відділу Головної Управи Товариства колишніх вояків УПА в США "Підпільна пошта України", 254 одиниці [18: 47].

У 1993 році для музею подарувала Наталя Андрусів із США – бронзову медаль "Княгиня Ольга". Надія Кашуба та Степан Галяш із США передали збірку поштових марок та поштових листівок, виконаних українськими художниками у діаспорі ("Підпільна пошта України") 3164 одиниці [19: 48].

У 1994 році Наталія Андрусів передала скульптурну композицію в гіпсі "Левиця і змія" – роботи Антона Павлося. Анна-Ролса Байляк із Нью-Йорку передала в дар національному музею графічний твір Володимира Пасічника "Калина". Мирослав Касьба із США – рукописний збірник творів Романа Крижанівського та військову відзнаку "Дружин українських націоналістів". Орест Корчак-Городиський із Чикаго передав дерев'яні різьблені тарілки – роботи майстрів Кошового ("Дівчина в саду") та Яценко ("Спомин про Україну"), виготовлені у військовому таборі Роштат під Берліном українцями, солдатами російської армії (1914–1916 роки) [20: 49].

У 1995 році для цього ж музею Святослав Гординський із Верони (США) передав в дар 976 книг із власної бібліотеки, 1172 архівні документи та виконаний у бронзі скульптурний портрет С. Гординського – роботи Григорія Крука [21: 51].

За 1996 рік до національного музею у Львові було передано сорок сім бронзових медалей, роботи скульптора Любомира Терлецького Лідією Терлецькою-Добровольською із Брайтона (США).

У 1997 році Наталія Андрусів передала два олійні полотна: "Портрет жінки", та "Кравець з хатою" роботи Петра Андрусіва. Стефанія Баляс та Тарас Козбур із США дали в дар 59 графічних творів Володимира Баляса. Людмила Бойко-Черешньовська із Нью-Йорка передала три бронзові скульптури роботи Михайла Черешньовського: "Портрет дружини" (1950), "Модерна Мадонна" (1953), "Мадонна на колінах" (1995) [22: 52].

У 1999 році до Національного музею у Львові Катерина Кричевська-Росандіч із США передала збірки графічних творів Миколи та Василя Кричевських 1950–1970 рр. – дев'ять одиниць, Оксана Радиш із Нью-Йорку – олійний твір роботи Мирослава Радиша "Пейзаж", Тарас Шумилович із Нью-Йорку – збірник власних графічних творів – 38 одиниць [23: 53].

Вагомий внесок зробила українська діаспора у розширення фондів Львівського історичного музею, передавши велику кількість газет, таких як "Свобода", "Закордона газета", "Америка", "Шлях перемоги", "Національна трибуна", "Український тижневик" та ін. [24].

Багато цінних матеріалів на різну тематику отримав історичний музей і від окремих осіб. Так, Міра Гармаш із США передала твори В. Василюшина-Гармаша [25]. Текля Гнатишин із США передала велику кількість книг, часописів, буклетів, матеріалів конференцій та ін [26].

Доктор Орест Рижій з США подарував рукописи статей-спогадів та листи свого батька, санітарного хорунжого УГА Івана Рижія, грамоти і дипломи на визначення лікарської праці д-ра Івана Рижія та листи Дмитра Микільюка – упорядника збірника матеріалів з історії УГА, а також перший і третій томи "Історії УГА".

1000 доларів пожертвували на розбудову музею члени станиці І Української дивізії Української національної армії (УД УНА) у м. Буіано (США). Ці кошти забезпечили планову роботу відділу в 1998 р., а саме: створення нових відділів виставки, зберігання отриманих матеріалів у нових фондових приміщеннях, проведення пошукових експедицій, придбання спеціального обладнання і спорядження, закупівля експонатів та ін. Як і раніше, головним завданням музею залишається розширення його експозиційних площ для розширення експонатів на тему історії визвольних змагань України, пошук належного приміщення у центральній частині м. Львова та пристосування нових площ для музейних потреб [27: 70–71].

Велике надбання української національної культури – народна творчість, у тому числі гуртовий спів, в якому знайшли своє відображення життя народу, його історія, побут, світогляд, мораль, світосприймання. Гуртовий спів поступово трансформувався в хорову музику, що стала найдавнішою складовою української культури. Великі фольклорні надбання, відмінні традиції побутового гуртового співу і тривалий період вдосконалення хорових навичок зробили це мистецтво природною, улюбленою формою вираження духу нашого народу. Любов до пісні генетично закладена в українцях, оскільки тоді вона завжди супроводжувала їх на різних етапах життя і саме пісню наш народ передав з покоління в покоління.

Користується популярністю і визнанням у США капела бандуристів ім. Т. Шевченка, якою керували в різні часи В. Божик, П. Потапенко, Г. Китастий, І. Задорожній та В. Колесник.

У 1994 р. капела відзначила 75 років своєї діяльності. Протягом цього часу вона виступала з концертною програмою у США, Канаді, Пд. Америці, Європі, сприяючи популяризації українського пісенного мистецтва у світі. Влітку 1994 р. капела побувала з концертами на Півдні України [28: 14].

Таким чином, представники української діаспори, незважаючи на довготривалу відірваність від історичної батьківщини, не втрачають почуття національної ідентичності. Один з основних чинників, що цьому сприяє, – українська культура, здобутки якої наші земляки за кордоном не втратили, а лише примножили, займаючись активно творчою діяльністю.

Культурний розвиток української діаспори – це важливий показник національної єдності українців у всьому світі. Становлення Української держави є стимулом для пода-

льшого розвитку української культури як на історичній батьківщині, так і за кордоном, а також її інтеграції у загальнолюдський культурний процес.

На сучасному етапі триває процес налагодження співпраці державних структур України безпосередньо з українськими громадами за кордоном. Незважаючи на скрутне економічне і фінансове становище, українська держава намагається надавати нашим землякам в еміграції посильну допомогу в забезпеченні їхніх культурно-освітніх потреб, створенні та підтримці українських культурних центрів, підготовці фахівців, проведенні спільних культурно-мистецьких заходів тощо.

Співпраця з українською діаспорою перебуває поки що на початковій стадії, оскільки відомо, що в радянський період на державному рівні її взагалі не існувало. З розвитком України як держави зростає і потенційна можливість впливу на вирішення всіх питань, пов'язаних з діяльністю діаспори.

Список використаних джерел

1. Роль та місце української діаспори в становленні незалежної української держави // Тернопіль: "Економічна думка", 2001. – С. 149.
2. Осташ І. Він жив Україною // Літературна Україна. – 2000. – 25 травня. – С. 8.
3. Омельчук Юлія. Під час Другої світової війни Людмила Морозова малювала... на паперових тарілках // Хрещатик. – 1999. – 27 грудня.
4. Поточний архів національного художнього музею України. Фонд сучасного живопису України, шифр ЖС. Ф. 1.
5. Поточний архів Національного художнього музею України. Ф.1.
6. Мушинка Микола. З палітрою на чужині: творчість Петра Мегика // Українська діаспора. – № 7. – К.: Інтел, 1995.
7. Поточний архів Національного художнього музею України. Фонд сучасного живопису України, шифр ЖС. – 2077Д. – Ф. 1.
8. The New Register, 1978, July 2, p. 01.
9. Миртиненко Наталя. Олександр Губенко: вчора й сьогодні // Мистецтво української діаспори. – К.: Тріумф, 1999. – С. 181.
10. Українське слово. – 2001. – 25–31 січня. – С. 15.
11. Український голос. – 2000. – 25 вересня.
12. Центральний державний архів – музей літератури і мистецтва (ЦДАМЛМ). – Ф. 1186. – Спр. 2.
13. ЦДАМЛМ. – Ф. 524.
14. ЦДАМЛМ. – Ф. 1203.
15. ЦДАМЛМ. – Ф. 524. – Спр. 2.
16. ЦДАМЛМ. – Ф. 1301.
17. Літопис Національного музею у Львові. – Львів. 2000. – № 1 (6). – С. 47.
18. Літопис Національного музею у Львові. – Львів. 2000. – №1(6). – С. 47.
19. Літопис Національного музею у Львові. – Львів. 2000. – №1(6). – С. 48.
20. Літопис Національного музею у Львові. – Львів. 2000. – №1(6). – С. 49.
21. Літопис Національного музею у Львові. – Львів. 2000. – №1(6). – С. 51.
22. Літопис Національного музею у Львові. – Львів. 2000. – №1(6). – С. 52.
23. Літопис Національного музею у Львові. – Львів. 2000. – №1(6). – С. 53.
24. Львівський історичний музей. Акт видачі № 186. 10 грудня 1999.
25. Львівський історичний музей. Акт видачі № 93. 20 вересня 2000.
26. Львівський історичний музей. Акт прийому-здачі № 168. 10 грудня 1999.
27. Бойко В. Нова збірка українських військових пам'яток у музей історії визвольних змагань України // Вісті комбата. – Ч. 1. – 1999. – С. 70–71.
28. Інтерв'ю зі Світланою Короненко – першою лауреаткою літературної премії ім. В. Свідзинського // Українське слово. – 2000. – 9–15 листопада. – С. 14.

Iryna Nedoshytko

THE CONTRIBUTION OF THE USA UKRAINIAN DIASPORA INTO THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN LITERATURE AND ART OF INDEPENDENT UKRAINE

The contribution of the USA Ukrainian diasporain into the development of literature and art of independent Ukraine has been described in the article.

РОЗДІЛ 4
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
ПІЗНАННЯ І НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 165.19

Степан Вовк

РАЦІОНАЛЬНЕ ПІЗНАННЯ І МІСТИЧНЕ БАЧЕННЯ БАГАТОМІРНО-ЦІЛІСНОГО СВІТУ

У статті вперше всебічно з'ясовується нелінійна динаміка концептуальних основ співвідношення раціонального пізнання Заходу і цілісного світобачення містиками Сходу.

Низка цих проблем по праву займає виключне значення для предметного обґрунтування якісної новизни досліджень Ф.Капри і Юр Лоза як необхідних передумов всебічного осмислення предмету вивчення Даофізики. Їх аналіз доцільно розпочати з відповіді Лоза на другу главу "Знання і бачення" дослідження Капри, в якій (у манері уявного паралелізму) "сконцентровані" засади цих двох предметно різних підходів. Гносеологічна сутність відповіді Лоза: за допомогою бачення неможливо одержати достовірне знання Світу. Як правило, ми бачимо свої власні фізіологічні картини, що створені електромагнітним полем (на сітківці ока), відображеним від матеріальних речей. Ясно, що це однобічне уявлення повинно бути зв'язане з людською духовно-тілесною Цілісністю, тобто невіддільне від неї. Звідси хибною є та його теза, що ці картини реальні, але тільки стосовно нашого тіла, як найпростіша "органічна реакція". Це уже неприпустиме спрощення для розробки і практичного застосування світопізнавальних засобів і підходів. У зв'язку з цим і виникає питання: Чи реальні наші матеріальні речі? Ні. Для Лоза – це єдино правильна відповідь. В дійсності це "релікт" жорстко однозначного детерміністського підходу, направлений проти предметної цілісності світопізнавальних засобів, особливо медитативної практики містиків Сходу. З цих позицій він визнає, що людські матеріальні речі, справді, ілюзорні, бо не існують ні самі собою, ні як окремі частини Природи. Вони невіддільні від Цілого, але не як матеріальні сутності, а як поля енергії". Людське око не має здатності побачити ці поля (бо сприймає тільки один вид енергії – електромагнітної). У такому випадку проблематичним стає наше розуміння предметної сутності фізіологічної, аксіоматичної логіки. Більше того, будь-які матеріальні речі (навіть взяті разом!) радикально не можуть, самі собою, вивести нас на пізнання Реальності. Чому? Тому, що в Ній не існує окремих матеріальних речей – вони невіддільні від Цілісного енергетичного поля. А це уже якась безглузда словесна система. Адже з точки зору "Неподільного Цілого не існує ні нематеріальних речей, ні їх енергетичних полів". Як же підійти до пізнання Її? Справа в тому, що останні – цілком фрагментарні картини, котрі створені людською фізіологією. Це виконується або прямо, або опосередковано, за допомогою приладів, котрі "продовжують" когнітивний потенціал сенсорних систем Людини. Безглуздя твориться за допомогою дивної логіки. Однобічність не може бути застосована в якості засобу до пізнання природи Неподільної Цілісності. Водночас фізіологічні картини – не просто витвори людської уяви (математика тут ні при чому для порівняння?!). Цікаво, що крім уяви їх породжує? Лоз навіть не ставить цього питання. В нього один орієнтир – всеорганізуюча Причина. Зрозуміло, що для Заходу – це Бог і тільки Бог. Лоз намагається уникнути цього. Спираючись на думку В.Пенфілда, він заявляє, що: 1) Людина мислить не своїм мозком, а чимось іншим, тобто на мозок не можна посылатися як на "єдиний причинний елемент". А ще які "елементи" потрібні? Замість відповіді на нього, звернення до того висновку Пенфілда, що для пояснення розуму є два елементи із яких мозок не більше, ніж комп'ютер, але все залежить від програміста, який діє незалежно. Ясно, що це хибний висновок. "У будь-яких обставинах, – зазначає Лоз, – Людина не мислить ні всім своїм тілом, ні втручанням Бога: вона тільки інколи відображає мудрість вищезгаданої Причини (всеорганізуючої Причини – С.В.)" [3: 169]. І тут однобічно (на про-

тивагу розуміння духовно-тілесної Цілісності!) розставляються акценти в рамках дихотомічного мислення так, що: функціонування мозку повинно зв'язуватися з раціональною інформацією, а гіпофіз – з містичним досвідом. Це незвичний апофеоз механістичної парадигми безпосередньо націлений на дискредитацію цілісного містичного бачення Світу. Яка ж методика цієї дискредитації? Типова для західної філософії і науки. Спочатку звести (чисто декларативно?) містичний досвід до надуманої нерозкритої природи так званої "чуттєвої свідомості". По-друге, аналогічно здекларувати, що гіпофіз як людський орган незрівнянно важливіший "у виробництві-відображенні істинного знання-здогадки, ніж мозок з його раціональним способом мислення". І нарешті, містичне "бачення" бездоказово віднести до непізнаної природи людської підсвідомості. "Темне" зробити ще "темнішим", а квантову фізику і математику зробити винними у тому, що вони привели людство до межі планетарної екологічної катастрофи і його неминучої загибелі. Будь-які декларації тут зайві, бо відображують лише колективістський абсурд.

Повернемось до роздумів Лоза. Для нього містичне "бачення" – це не процес бачення очима, а "бачення" "всіх об'єктів Природи разом за допомогою так званого третього, чуттєво складного ока (що це за "кентавр"? – С.В.), яким міг би бути і гіпофіз (це ще потрібно довести – С.В.), але в будь-якому випадку це дещо, яке формує власне людську підсвідомість" [3: 169–169]. Логіка якась надфантастична: гіпотетичне "дещо" формує й нині незрозумілу і непізнану людську підсвідомість, штучно відірвану від багатомірної цілісної свідомості містичних вчень та наявного досвіду східного містицизму. Як обійти цю прогалину незнання і нерозуміння? Традиційним шляхом. Обпертись на західні переклади окремих трактатів східних мудреців і філософів та постійно демонструвати наукову новизну свого дослідження. Лоз зазначає, що містичним "баченням" Людина відтворює значно повніший образ Природи, ніж цілком спотворені картинки, що створені нашою п'ятискладовою перцептивною системою. Однак, містичні образи – "також результат роботи тієї ж людської фізіології, функціонуючої в одному рівні гравітаційного поля – енергії Землі, а не результат "вертикальної" дії поля... Цілого, Яке, безперечно, невідривне від гравітаційної польової енергії Всесвіту" [3: 169–170]. І звідси звичний висновок: "ніякі містичні озаріння не можуть дати Людині правильне уявлення про "механізм дихання Всесвіту або тільки про природу Землі".

Ф. Капра намагається синтезувати східні і західні уявлення про природу феномену Цілісності, але також на одnobічній основі, котра й породжує аналогічні суперечності в предметі його дослідження. Проілюструю це на такому прикладі. Він справедливо вважає, що "конечна реальність ніколи не може бути об'єктом розмірковування". Це прямий вплив відомих знань про цілісне світосприйняття східних містиків. Якщо розуміти під цим терміном раціональне розмірковування, то це груба помилка, в тому смислі, що конечна реальність "ніколи не може бути описана словами, оскільки вона лежить за межами царств почуттів і розуму, в яких продукуються наші слова і поняття" [2: 29]. За це Лоз гостро критикує Капру, який взагалі немає уявлення про Реальність, Яка повністю визначається гравітаційним полем співпричинності і співнаслідковості, отже, тим самим про Енергооб'єднане Ціле, "Яке Я описую тут звичайними словами". Критикуючи Капру за суперечливість його роздумів, Лоз не просто намагається внести в них плутанину, а творить більш глибоку предметну фальсифікацію – приписує Капрі те, чого він взагалі не використовує. Виявляється, що Капра розглядає наші почуття "як цілком аномальні явища, які не вартують навіть скільки-небудь будь-якої поверхневої віри (підк. мною. – С.В.)". Ось і ключ до розкриття його фальсифікації!

А далі твориться ідеологічне прикриття такого сенсу й змісту. Насамперед Капрі потрібно звернути увагу на ту обставину, що той, хто не критично довіряє східному містичному досвіду, легко може допустити помилку. Чому? Тому що така людина не знає справжнього походження ні раціонального знання, ні східного медитативного знання. Що це таке? Безпредметне повчання чи надумане глумління? І те, і друге. Так, Капра на одній сторінці використовує відомий роздум Лао Цзи: "Дао, яке може бути виражено, не є істинним Дао" крізь призму такого виразу: "Той факт, – очевидний із спорадичного читання газет, – що людство ненабагато порозумнішало за останні дві тисячі років, не дивлячись на величезне збільшення раціонального знання є повним свідченням неможливості пе-

редачі абсолютного знання за допомогою слів" [2: 29]. Думка Лоза – принципово інша: людство стало дурнішим не тільки "за останні дві тисячі років, але й за значно більший період його передісторії". Це також однобічність, але уже з ідеологічним оздобленням вищезгаданої помилки. Виявляється, що абсолютне знання повністю інтелектуальне (а де ж медитативне знання ?!) і надзвичайно доступне для розуміння будь-якої особистості. Тоді чому ж не "порозумнішало" людство? Невже тому, що було заповнено безсмысленною математичною псевдоінформацією. Навіть видимість псевдонауки виявляється потрібно заховати якось вартісно. Тому Лоза бездоказово стверджує, що думка Лао-цзи просто невірна. Спотворивши її, далі він успішно критикує це своє викривлення. Що ж це за така логіка наукового дослідження? Чи не витвір це ідеологічно викривленого розуму? Спираючись на пояснення Лоза, розкриємо смисл і зміст цих питань.

По-перше, визнається, що вказані два види знань уже існували від початку всіх людських цивілізацій (якого ми не знаємо навіть гіпотетично!). По-друге, довільно стверджується, що містична лінія домінувала над раціональним знанням. Це ілюструється задогматизованим афоризмом Сократа "Я знаю, що я нічого не знаю" так, що цей афоризм – породження інтуїтивного внутрішнього бачення. Лоза розуміє, що творів Сократа немає. Тому й ціленаправлено вибудовує необхідне йому викривлення для відповідної "підгонки". Так, якщо хто-небудь намагається розшифрувати цей афоризм у тому смислі, що будь-яке раціональне знання – це повністю викривлена тінь Реальності, тобто "така тінь, яка цілком шкідлива для природи Землі, і, в кінцевому підсумку, для самої Людини, – то Я ні в якому разі не стану проти цього заперечувати" [3: 171]. Для чого призначено це словоблуддя? Щоб прикрити свою мету фальсифікації, її ідеологічну природу. Зміст останньої розкривається вкрай однобічно: "Але й медитативні картини містиків (яких на Заході ніхто не "бачив" і не "переживав"!)) не повинні розглядатися як абсолютне знання чи трансцендентна істина". Безумовно, що це свого роду штучно витворене вербальне пояснення. Може і Лоза інтуїтивно відчув, що сягнув за край і робить, здавалось би, змістовно-невинний "відступ". "Не дивлячись на це, вищезгадані образи більш змістовні у порівнянні з раціональним, фізіологічним знанням". Невинне, здавалось би, ототожнення раціонального знання з фізіологічним є тією "непроявленою основою", на якій "паразитують" ідеологічно викривлений розум. Щоб принизити предметну новизну китайської філософії, слід однобічно "розчинити" її у західному філософському "бульйоні". Саме так і діє Лоза. Виявляється, китайська філософія права (а чому не предметно істинна!) у тому сенсі, що підкреслює "компліментарну природу двох типів знання". Як? Він не пояснює цього значення. Але це також відповідь, котра робить "прозорим" його прикриття: обидва типи знання – "продукти фізіологічного самовідчуття". Нагадаю, що він різко виступає проти будь-яких "само" і "авто". Цю логіку неможливо зрозуміти й усвідомити. Про що переконливо свідчать його висновки. Візьмемо один з них. На його думку, "абсолютно вірно, що ні китайська, ні джеймсіансько-борівська компліментарність (штучно об'єднавши у неправомірну словесну систему предметно різні уявлення і результати) не зможе сформулювати навіть найдрібнішу порцію реального знання, тобто знання про Неподільну Цілісність" [3: 172]. Лоза легко йде на пряму "фальсифікацію", бо вважає себе основоположником Вчення, яке протистоїть науці як цілому, вірніше "категорично неспівставне зі всією раціональною сферою діяльності".

З цих позицій він критикує традиційне розуміння природи абстракції як суттєвої риси процесу створення раціональної інформації. При цьому дослідник не може використовувати всі фактори (риси) різноманіття форм, структур і явищ навколо нас, а повинен вибирати "декілька значущих рис". Саме так він і будує "розумову карту реальності". Однак Капра не розкриває смислу того, з якого джерела (точки зору) вона з'явилась. Виходячи з цього, Лоза прямо заявляє, що "значуща риса" Капри не є засобом наближення до реальності. В такому разі наука взагалі не потрібна. Чому? Бо ні карта Капри, ні нескінченне різноманіття речей і подій з рисами, "приписаними їм людською фізіологією, не є Природною реальністю, вони просто ілюзорні людські витвори" [3: 172]. Але для Капри – виключення. Бо його інтелектуальна карта не є деяким видом нереального, а "представляє... деяку рису реальності" природного багатомірного Світу, в якому всі речі і події існують в "порожньому, але викривленому просторі". Водночас критична оцінка виявляє

істинні наміри Лоза. По-перше, виявляється, що такий невірний опис реальності неухильно веде до "шкідливої методології сприйняття і судження і включає також містичний досвід". Звідси хибний висновок: Капра працює тільки в рамках чуттєвого. "Розумова абстракція" також знаходиться на тій же руйнівній стежині пізнання Природи (як різновидність абстракції від Цілого). По-друге, саме за ці бачення, один з яких є науковий, дуже ефективний, "ми дорого платимо", але Капра чомусь причини цього не розкриває. Ось чому Лоз і дає волю своєму жорстко однозначному детермінізму розуміння природи й характеру багатомірно-цілісного світу.

Насамперед, світ не є багатомірним, адже тоді Він "не був би організованим, тобто таким, в Якому всі явища завжди відбуваються разом". Це типове постулювання, а не основа для доведення. Отже, холістичний Світ навіть не одномірний, бо поняття "один" – безпосередньо атомізує. "Дійсний Всесвіт, – відмічає Лоз, – безумовно має нульмірний, поскільки Він – Цілісність, тобто Він представляє собою таке поле-енергію, яке діє миттєво, завдяки своїй ієрархічній "структурі", в якій категорично не можна знайти ніяких можливостей для виміру" [3: 174]. Існування в Ньому порожнечі, навіть викривленої, – "суцця ахінея" і "надабсурд". Тим самим нахабно заперечується предметна новизна ідей, образів і концепцій східної філософської думки. З цих позицій "викривлена порожнеча" – явне протиріччя термінів, "тому що ніщо не може бути ні прямим, ні викривленим, ні приймати будь-які інші форми". Поведінка Лоза вельми дивна. Так, з одного боку, він нібито відкидає багатомірну суть східної філософії, особливо даосизму, а з другого – робить потрібне йому "запозичення". Зокрема, "викривлена порожнеча" – це добрий натяк на завжди "викривлене" поле-енергію. Лише в такому Реальному Світі всі явища можуть траплятися разом і одночасно. Отже, в миттєвій дії Єдиної Причини у Цілісному енергетичному полі, "оптом" заховуються всі абсурдності некоректного відриву розуму від почуттів, раціонального знання від медитативного. Капра, на жаль, критично не характеризує значення раціональної системи. Але і Лоз не на висоті. Сумнів – це ще не шлях розкриття Істини. Більше того, він дивує нас тією обставиною, що хто розуміє "дійсну генеалогію людського сприйняття і мислення" достеменно не може прийняти погляд про обмежений і необмежений характер так званого "раціонального знання". У цьому випадку природа Феномену Цілісності була б повністю пізнання. Значить, питання про вічну зміну Цілісного Світу потрібно або зняти, або визнати некоректним. Лоз поступає інакше. Для нього особистість повинна вірити (свідомо чи сліпо!) в істинно абсолютне знання. Лише воно одне може бути в повній гармонії з Нерозривною Цілісністю ("живого") знання східної філософії. Тільки Нерозривна Цілісність є тією нерозчленовуваною "даністю", яку ніколи не могли описати буддисти, бо їх внутрішнє бачення привело до думки, що вона неопишувана. Саме так, однобічно-хибно тлумачить буддизм, особливо буддійську логіку західна наука і філософія. Глибоко хибною є думка Лоза про те, що нібито такий висновок став своєрідним табу у напрямі "очищення" (в якому смислі? – С.В.) власне процесу медитації". Це – нездійсненне бажання Заходу у його беззмістовних спробах, справді, злочинної дискредитації природи і сутності якісно іншого способу життя народів Сходу. Ясно, що Лоз не знає змісту праць буддологів, індологів, особливо Ф. І. Щербатського. Тому він примітивно декларує свої наукоподібні висновки: "Це так, поскільки це повинно вести (чому повинно? – С. В.) до заперечення медитації як такої" [3: 175]. Чи це не витвір хворого розуму? Іншої оцінки в принципі не може бути. У багатотисячолітній історії людства ми не знаємо (з "висоти" досягнутого рівня пізнання і культури?!) жодного етапу розвитку, на якому б войовничий дебілізм вів його до всебічного поступу і духовно-культурного злету. Суть фальсифікації Лоза в тому, що буддисти не могли виявити, що їх медитативне творення – "однорівневе і фізіологічне. А не інтелектуально-ієрархічне". Як обґрунтувати цей маразм? Для здорової людини ніяк. Але тільки не для Лоза. Для нього саме поняття "інтуїція" (смісл і зміст якого залишаються нерозкритими!) доказує те, що він стверджує. І він дозволяє собі повчати людство (у формі декларації волаючого в непізнанній пустелі). Реальність можна виявити тільки в "такій відстороненій позиції, в якій людська істота розглядається як невідривна частина Природи, а не із середини, не тілесними відчуттями". Як одержати таку позицію? Виявляється дуже просто. Таким мисленням, яке направляє до розкриття тільки Єдиної природної таємниці (підк. автора –

С.В.)". Це не просто дивно. Адже у такій "відстороненій позиції" ми повинні розкрити багатомірні зв'язки переходу Цілого в Ціле. Ніяка однобічність тут недопустима. У своїй бездумній ейфорії він твердить: "Всесвіт не в середині нас, але Він таке зовнішнє, яке невідрізне від нашого внутрішнього: всередині нас – тільки наші почуття" [3: 175]. А що всередині Всесвіту? Щось невідрізне від нашого внутрішнього. Що? Очевидно, не просто людські почуття. Бо тоді ми були б свідками становлення нової форми чуттєвого соліпсизму. Адже для розкриття Нерозривної Цілісності Лоз користується такими поняттями, як "Єдина Причина", "Єдина природна таємниця", "Цілісність". У його підході ці поняття навіть ототожнюються для досягнення поставленої мети, але насамперед надуманої критики. Звернусь до його тексту.

Лоз діє так, ніби він достеменно знає реальну ситуацію у фізиці частинок високих енергій. Тому він безапеляційно стверджує, що Капра не вірить висновку, що східний містичний світ неможливо описати. При написанні "Дао фізики" він був картографом на рівні людських почуттів, тобто на основі матеріальної ілюзії. Одночасно сумніваючись у реальній можливості людської фізіології в дискурсі адекватного відображення "Конечної Реальності". Виявляється, що вірячи "в тупість математики" (пряма фальсифікація!), неможливо вірити в медитативне сприйняття у східному містицизмі, "не говорячи уже про власне нульмірний польовий і енергетичний Світ". Як розв'язати це завдання? Необхідно мисленно виявити (чи не надфантастично!) ієрархічну миттєводіючу польову енергію, "Яка є єдиною Причиною функціонування Цілісності". Критикуючи зміст поняття "матерія-територія", Лоз робить дивний висновок: більшість людей підсвідомо сумнівається в правомірності сучасного способу сприйняття, мислення і дії. Капра нібито використовує математику як таку в якості "єдиного засобу удосконалення звичайної мови в процесі опису певної території" [3: 176]. Мова йде не тільки про певну матеріальну сутність, а духовно-тілесну Цілісність. Лоз вміло обходить цю перешкоду, звернувшись до можливості опису Реальності. Цікавим є його обґрунтування свого "маневру". По-перше, наявний арсенал західної науки і філософії не має сили здолати містичний висновок про неопишуваність Світу. І вихідна помилка в тому, що "територіальна реальність не є Дійсною, вона – тільки наслідок, зроблений такою причиною, як гравітаційне поле-енергія Всесвіту, невід'ємною частиною якого є гравітаційне поле-енергія Землі" [3: 177]. Але це не є пояснення "натяку в далекосхідному містицизмі про повну неможливість опису Світу людською мовою". Це – неправомірне узагальнення, котре виникає на хибній основі.

Східні містики нездатні були довести це в той час, поскільки їх інтуїтивне бачення "мало ту ж фізіологічну основу (надумана ілюзія – С. В.), що й світогляд Заходу з його подвійною мовно-математичною системою розмірковування". Ця фальсифікація уже давно спростована. Тому пояснення Лоза, що "матерія-територія", у зображенні розуму, "не більш ніж фізіологічне відчуття" – повна нісенітниця. Не рятує його і те, що матерія – це не чиста фікція. Але вона завжди є фізіологічним результатом (і це при однобічному розумінні смислу й змісту поняття "фізіологія") "функціонування тільки одного рівня гравітаційного поля-енергії Землі" (а де ж Нерозривна Цілісність?). Вона маскується так, що цей результат горизонтальний, а не вертикальний. Це опосередковане підтвердження, критикованого ним площинно-лінійного мислення. Як заховати цю хибу? Оголосити, що: 1) матеріалізм – пізнавально помилкова система (бо це просто система відчуження!); 2) всі матеріалісти – сенсуалісти за своїм способом сприйняття природних явищ і процесів. Виявляється, що східні містики також сенсуалісти, але тільки з внутрішньої боку інтуїтивного бачення (значить, про їх цілісне світосприйняття не може бути й мови?!). І знову штучний "відступ": вони абсолютно заперечували "територіальну реальність" західного сприйняття і відображення. Лицемірить Лоз. Бо для нього в цьому відношенні "вони незрівнянно мудріші всіх матеріалістів з їх хибно-природничими науками". Відступаючи, наносить необґрунтований удар. Суть його: Лоз ясно розуміє, що "медитативний світ не реальний також, тим не менш, його можна розглядати як кращий натяк (а хто це доведе? – С. В.) на енергетичне бачення Реальності" [3: 178]. Лицемірство в науці також повинно мати межу в духовно-матеріальній оцінці творчої діяльності дослідника. Для Лоза цей фактор не існує. Яскравим свідченням цьому є той його висновок, що "процес пізнання шляхом бачення як зовні, так із середини Людини не веде до дійсного просвітлення".

Отже, такого просвітлення не має і не може бути. Чому ж Лоз не виявляє і не пізнає такого шляху? Водночас він не ставить доленосного питання: чи можливий такий шлях? Чи це просто надумані фантазії людського "хворого розуму"? Але це не заважає йому критикувати підхід Капри.

Насамперед, це відноситься до того, що Капра не розкриває реальні відмінності між містичними переживаннями і досвідом сучасної фізики. Заявивши, що для Капри обидва ці різновиди ідентичні, Лоз декларує: це є досить неправильною інтерпретацією. Він шукає можливі паралелі між містикою і субатомною фізикою. На задній план відсувається пошук відмінностей між ними. Це зумовлюється глибокою прихильністю його до математики і математичної фізики. Капра, як човник, рухається між досвідом містиків (із тлумачень праць Д. Т. Судзукі) і точкою зору В. Гейзенберга про неможливість говорити звичайною мовою про структуру атому. Тим самим він намагається вийти за межі мови за допомогою самої ж мови. Відштовхуючись від того уявлення, що всі наукові теорії наближені, а їх вербальні тлумачення завжди страждають від неточності нашої мови, Лоз різко заперечує ту думку Капри, що "Проблема мови, з якою зіштовхнулись східні містики, – точно та ж сама, що і проблема, яка стоїть перед сучасною фізикою" [2: 46]. Дійсно, це помилка "дорого коштує". Так Лоз прямо твердить про неспівставленість цих двох областей діяльності. Реальна ситуація для нього така: будь-яка звичайна мова перевищує можливості як містичного внутрішнього досвіду, так і математичної технології сучасної фізики. Звідси і його "підгонка": "ні містичні почуття, ні повністю безякісні залежності квантової механіки не володіють причинно-наслідковими відношеннями". Отже, вони не можуть претендувати на правильність у процесі опису для людей природних явищ. А що вартує східний містицизм у напрямку цієї правильності? Також мало. Сьогодні ми досить добре знаємо, що "навіть містичне зображення не співвідноситься з "вертикальною", тобто енергетичною логікою, яка відображує Єдину Функціонуючу Причину". Коментарі тут зайві! Але доцільно проаналізувати його чергову "підгонку".

Містики всіх напрямів "намагаються виразити невиразиму, фізіологічною мовою Реальність ... за допомогою цієї ж самої мови, яка правильно описує всі природні явища одного рівня гравітаційного поля-енергії Землі. Необхідна передумова: ці описи повинні застосовуватися до цього рівня з метою задоволення людських тілесних потреб" [3: 181]. Стереотипність на такий кшталт стає зловісною для сприйняття висновків Лоза. Помилкові судження взагалі не сприймаються в руслі такої "підгонки". У даній "підгонці" спроби і містиків і сучасних фізиків представляються як повністю безплідні. Однак, позиція містиків незрівнянно більш реалістична, ніж позиція квантицистів, які словесно намагаються описати "уже катастрофічно спотворений субмікроскопічний світ".

Останній був неймовірно ускладнений і заплутаний фізиками, які сприймали наслідки, а не процеси експериментів, тобто таких, що проводяться в реальній Цілісності. Абстрактно-математичні побудови і результати їх застосування не вдавалося з єдиних позицій глибоко розкрити природу і сутність створюваної експериментальної реальності (в якій і відбувалися спостережувані процеси). Чи сприймалися ці експерименти тільки п'ятискладовою перцептивною системою? Ясно, що ні. При цьому фізики безпосередньо зустрілись з нерозшифрованою Цілісністю розуму, свідомості і почуттів. Категорично не можна погодитися з тією думкою Лоза, що завдяки цьому фізики "звернули увагу на містичну мову", за допомогою якої вони розпочали роз'яснювати результати чуттєво сприймаючих експериментів" [3: 181]. Це вкрай хибна однобічність направлена на дискредитацію цілісного містичного світосприйняття. Передумовою її здійснення виступає також однобічно-хибна теза: людська мова – продукт тієї ж п'ятискладової перцептивної системи. Сама дискредитація здійснюється шляхом ототожнення обох обговорюваних бачень-інтерпретацій, які повинні бути неспроможними поясненнями чуттєво сприймаючих природних явищ. Очевидно, що розум не приймає участі в реалізації такого шляху. Лоз це добре усвідомлює. Але "підгонка" важливіша! Тому він повчає квантових фізиків у тому плані, що потрібно їм звернути серйозну увагу на природу звичайної мови. Для чого? Щоб всебічно розкрити її можливості, розкриваючи її генезис. А для чого ж тоді лінгвісти? Як заховати цю несумісність? Звернути увагу на те, що Капра некритично вірить в тотожність мовних проблем далекосхідних містиків і сучасних фізиків і заявити: це ома-

на. З одного боку, теорія субатомного світу не зводиться до формально-математичної логіки, а з другого – повна неможливість перетворити математичний символізм в текст звичайної мови. Але звідси зовсім не слідує безякісна сутність математичної мови, а також коректне порівняння можливості останньої із звичайною людською "фізіологічною мовою", скажімо на ґрунті аксіоматичної логіки. Для чого така необґрунтована декларативність? Для введення в контекст пошуку каскаду однобічних помилок. Насамперед, я розгляну суть і зміст поняття "неможливість". Лоз вважає, що цей термін відноситься як для містиків так і для квантицистів щодо "вербального пояснення свого досвіду". Але тут тотожності не має. Це – якісно різні процеси, котрі по-різному пізнають Цілісну Реальність. На думку Лоза, їх потрібно розглядати як чіткі погляди, котрі є відображенням сумніву у спроможності аксіоматичної логіки при адекватному описі Реальності" [3: 183]. Вслід за Декартом, він відводить цьому поняттю одне із центральних місць у своєму Вченні. Його смисл і зміст – "великий успіх людей на шляху до відкриття Реальності, але не за допомогою заперечення повсякденної мови і аксіоматичної фізіологічної логіки". Вони потребують лише збагачення співпричинною і співнаслідковою миттєвою залежністю для оцінки Цілісності і кожного окремого сенсорного явища... і нашої духовності". Це уже просто безглуздя. Тому капрівське розуміння змісту терміну "парадокс" з його логічним протиріччям, котре ілюструється на прикладі із квантової фізики, який називається в ній "корпускулярно-хвильовий дуалізм" (або "подвійність") дозволяє Лозу ще раз викривити когнітивний потенціал містицизму. Спочатку стверджується теза: де парадокси дуалізму – там і хибні інтерпретації природних явищ. Це, дійсно незвична передумова для реалізації наступного кроку фальсифікації. Характер цього кроку зумовлений не доведенням, а недопустимим з'єднанням фундаментальних основ наукового пізнання і містицизму. Так, Лоз просто декларує, що "парадокси – кумулятивна риса всіх напрямів (це явна помилка! – С. В.) містицизму, і особливо – догматичного містицизму втіленого в релігії [3: 184]. Водночас йде необхідне "підсилення" для його наукоподібної аргументації. Виявляється, що дуалізм, практично, є "загальною характерною рисою всієї людської цивілізації". Це свідомо фальсифікація, котра базується на неправомірному узагальненні західного дихотомічного стилю мислення. Опосередковано про це свідчить та думка Лоза, що ця риса може нами підсвідомо відчуватися, тобто вести до "психологічно захищеного тупику". Дуалізм ні в якій мірі не може розглядатися "як причина містицизму". Якого? В певній мірі західного релігійного містицизму, але тільки не східного!

Лоз глибоко і всебічно не аналізує такого роду "причину", а звертається до розуміння змісту терміну "дуалізм" на рівні свідомості. Природа і сутність останньої – термінологічне переформулювання західної методології і світогляду. Для нього важливо підкреслити: термін "дуалізм" використовується у фізиці з початку ХХ ст. Капра аналізує парадокс явищ інтерференції, який зв'язаний з подвійною природою світла – невід'ємного складника електромагнітного випромінювання. Лоз дає критику цього аналізу в рамках свого "кліше". По-перше, подвійність – тільки результат застосування аксіоматичної логіки, особливо спотвореної математикою. По-друге, вона не є рисою природних явищ і процесів. По-третє, проблема виявлення третього "джерела причини" баченого явища розміщення двох хвиль взагалі немислима. Якщо вчені нічого не можуть побачити, безсумнівно, нічого і немає. Наприклад, коли матеріаліст бачить хвилю на воді, то її він сприймає як рухому чи навіть біжучу. І саме таким сприйняттям намагається пояснити сутність енергії, яка породила хвилю. Це і є "суперредукціонізм". Ось чому спостережуване явище не є безпосередня данність. Розуміється, у багатомірній свідомості. Спекулюючи на незнанні цього факту, в західній методології, Лоз некоректно вводить в свою критику поняття "емоційного матеріалізму". Лише опосередковано можна виявити його предметну суть і зміст. Так, з методологічної точки зору принципово неможливо, "навіть в рамках емоційного матеріалізму, пояснити "вище" за допомогою "нижчого" ....скажімо, енергетичні явища за допомогою матерії чи ... самосвідомість – молекулами людського тіла". А в рамках філософського матеріалізму можна? Ясно, що це питання зайве для Лоза. Бо важливо підкреслити іншу рису "підгонки": в енергетизмі ми суворо не можемо прийняти існування окремої причини для будь-якої природної події. В уявленні хвилі тільки відображена певна енергія, котра є її причиною. Хвиль як таких, по-четверте, не існує ні у

воді, ні у повітрі, ні у матеріалістичному вакуумі. Аналогічною є критика "рухомих частинок" – "другого компоненту ілюзорної подвійності" [3: 186–188]. Фізики так і не змогли довести, вірніше розкрити природу "подвійності" у напряму пізнання Реальності. Більше того, сучасна фізика стверджує, що не існує такої речі як елементарні частинки, що предметно не пояснюється в межах абстрактно-математичної технології квантової фізики. Пояснення фізиками феномену подвійності за допомогою "фізіологічної логіки і мови" не є науковим підходом, щодо пізнання Реальності. З цих позицій Лоз аналізує смисл терміну "парадокс" Капри. Останній переконаний в тому, що існує "парадоксальний аспект реальності". Як же розкрити цей аспект? Неможливо. Але можна його обійти, заявивши, що Природа "не дасть ніяких тверджень, Вона дасть тільки загадки" [2: 49]. Лоз заперечує, що це так, звично декларуючи, що це "найбільш серйозна омана всіх матеріалістів, а також містиків, тобто всього людства, розпочинаючи ... з фази цивілізації". Для чого він ставить на "одну дошку" матеріалістів і містиків? Щоб по-новому реалізувати потрібну "підгонку". Спочатку заявити, що ця омана перетворилась в деякий самообман (заперечуючи, як було вище будь-яке "само" і "авто"!). В дійсності, Природа дає не загадки, а "абстрактну простоту". Смисл цього поняття не розкривається, бо загадки сотворили вчені всіх галузей науки. Капра незвично для західних дослідників, а не тільки для Лоза, робить "прозорою" недопустимість застосування однобічних підходів для предметного розкриття Цілісної Реальності. "Кожний раз, – відмічає він, – коли суттєва природа речей аналізується інтелектом, вона повинна здаватися абсурдною чи парадоксальною" [2: 50]. Лоз, захопившись своєю "підгонкою", хибно вважає, що Капра має на увазі "тільки рівень емоційної свідомості, сформованої аксіоматичною логікою". Що ж це за "емоційна свідомість"? Обґрунтованого пояснення її немає. Зрозуміло, бо це безглуздя. Водночас термін "парадокс" зберігає своє значення лише на основі людської Однорівневої причинно-наслідкової логіки, котра базується на одиниці і такої ж мови. Хибність Вчення Енергетизму проявляється при цьому найбільш виразно. "Така мова, – відмічає він, – ще не перетворена в мову ієрархічних якостей". Тільки остання може предметно відобразити "співпричинну і співнаслідкову Всесвітню гравітаційну польову енергію, яка діє неперервно і пульсуючи" [3: 188]. Навіщо вибудовувати таку віртуальну безпредметність? Створюється враження, що "непроявлена предметна сутність" Вчення прямо або опосередковано зорієнтована на дискредитацію історичних надбань раціональної діяльності людства, але особливо східної філософії та досвіду східних містиків.

Не випадково терміни "дуалізм" і "парадокс" прямо ведуть до хибного кола, вірніше створюють умови для гри словами, які ведуть дослідників до серйозних помилок. Виникає питання: як реально діяти в такій малодослідженій ситуації? Будь-які рецепти тут зайві! Насамперед, потрібно предметно й ефективно використати наявний когнітивний потенціал для розробки багатofакторних (цілісних) підходів, орієнтованих на різносторонньо-цілісне пізнання Реальності. На жаль, Лоз переконаний в іншому. Для нього реальна ситуація така: "хто вірить в пізнавальну правоту парадоксів подвійності, довіряє відображенням, які продукуються шляхом містичної мови індусів чи методом підкреслювання парадоксів за допомогою їх ціленаправленого заплутування в буддизмі, даосизмі і дзен-буддизмі з його коан системою" [3: 189], як правило, веде до серйозних помилок. І знову після надуманого спотворення звичний відхід. Східні містики, формували свої методики передачі внутрішнього досвіду не вербально чи з ціленаправленим запереченням звичайної мови, аксіоматичної логіки і всіх раціональних залежностей, оскільки жодна з останніх не може пояснити головну рису Реальності: її Цілісність" [3: 189]. А як же цілісне світосприйняття східних містиків? Воно методично спотворюється і, нарешті, зводиться до наступної декларації: і містики, і сучасні фізики не зробили ніякої спроби виявити "причину неефективності нашої логіки, а також прийнятої мови". Лоз глибоко усвідомлює те, що творить. Спочатку заспокоїти довірливого читача тим, що існують "деякі правильні натяки у містичних вченнях чи в усних поясненнях квантицистів". Далі довільна фантазія? Ми не маємо основ говорити, про нібито безсмысленний статус загальноприйнятої мови. Але це уже інша "арія безглуздої опери". Тут допустимі навіть примітивні пояснення. Виявляється, що містики були дійсно просвітлені, а наприклад, В. Гейзенберг лише механічно застосовував містичні пояснення. Квантицисти не можуть "пережи-

вати нічого подібного містичному внутрішньому баченню на базі безякісного математичного формалізму". Перед нами каскад однобічних хиб в рамках методології класичної фізики. Лоз просто заперечує те, що стверджує Капра. Наприклад, якщо останній розкриває позицію далекосхідних містиків щодо неможливості всебічно описати Динамічний Всесвіт за допомогою людської раціональної мови, то перший – намагається довести цілком протилежне. Тільки через нашу повсякденну мову можна правильно охарактеризувати Світ. Чому? Бо прийнята мова – це такий природний витвір, який відображує "тільки однорівневий аспект Природи". Гра слів, проти якої він сам виступає. Незважаючи на це, Лоз не намагається виявити і розкрити скільки рівнів має Природа (розуміється, не умовних, а дійсних). Зрозуміло, що віртуально довести це в принципі не можна. Виникає питання: як ефективно використати цей "природний витвір"? Достатньо збагатити наш звичайний засіб спілкування, а також логіку "вертикальним фактором", тобто "з'єднати зріз Реальності в одному рівні поля-енергії з Цілим ієрархічним, миттєводіючим гравітаційним полем – енергією". На якій основі це можна "з'єднати"? Адже ми знаходимося у Цілісному Світі? Замість відповіді на нього звичайно декларація: ми зможемо "пояснити ... виключно легко і цілком правильно всі наші фізіологічно створені явища і, повірте, Всесвіт також". Якщо в процесі розвитку Енергетизму це виявиться неможливим, тоді матимемо хоча б пояснення "абсолютної неспроможності всіх картин деякого всесвіту, які вироблені на даний час, з першої до останньої". Такого роду словесні ігри, безумовно, не виведуть людство на дорогу пізнання природи і законів функціонування Багатомірного Цілісного Світу.

Список використаних джерел

1. Вовк С.Н., Маник О.Н. Неклассическая методология и многофакторный подход. – Черновцы: Прут. – 1996. – 293 с. 2. Капра Ф. Дао физики. – Бостон, 1991. 3. Юр Лоз (Лидин). Антидао физики. Кн.7. – Ч.1. – Беркли, 2003. – 352 с. 4. Щербатской Ф.И. Избранные труды по буддизму. – М.: Наука, 1988.– 426 с.

Stepan Vovk

RATIONAL COGNITION AND MYSTIC VISION OF MULTIDIMENSIONAL ENTIRE WORLD

For the first time the article touches upon all-round non-linear dynamics of conceptual basics of the ratio of the West coherent cognition and East mystics' entity vision.

УДК 94 (44)

Інна Боровська

НОВІ ПІДХОДИ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ КІНЦЯ XVIII СТОЛІТТЯ

В статті розкривається сучасне бачення історії Французької революції кінця XVIII століття на основі аналізу основних напрямків в історіографії проблеми.

Вісімнадцяте століття для Франції, як і для багатьох європейських країн ознаменувалось появою та утвердженням нових політичних, суспільних, правових ідей, переорієн-

кою системи моральних цінностей і правил. Революція, що почалась в 1789 р. сприяла розвитку цього процесу і мала величезний вплив на сучасників, змінивши політичне життя країни, систему державного правління та соціальну структуру суспільства.

Для вітчизняної та зарубіжної історіографії є традиційною увага до проблем революції. З кінця XIX ст. дослідження Французької революції стало магістральним напрямком французької історіографії. За характеристикою відомого представника школи "Анналів" П'єра Шоню, упродовж останнього століття десяти рокам революції було присвячено більше публікацій, ніж трьом попереднім століттям адміністративної монархії [1: 68]. Міжнародне визнання отримали роботи знаменитої "російської школи" – М. І. Карєєва, І. В. Луцицького, М. Ковалевського, Є. Тарле. Їх фундаментальні праці вплинули на всю наступну історіографію – праці А. В. Адо, Г. Ревунєнкова, М. Балховітінова. Фундаментальністю та широкою джерелознавчою базою характеризуються праці А. З. Манфреда, А. Іонісяна, С. П. Смірнова, Л. С. Сіроткіна. Більшість істориків розглядали Французьку революцію через призму класових цінностей, особливу увагу звертаючи на висвітлення історичної ролі народних мас, діяльності радикального лівого крила революціонерів-якобінців. За формулою видатного дослідника А. В. Адо "радянська історіографія була якобіно-центристською" [2: 53]. Звичайно, не всі висновки радянських істориків витримали випробування часом. Деякі з них диктувалися кон'юктурними міркуваннями, інші ґрунтувалися на обмеженому колі джерел, а тому були поверховими. Однак усі вони становлять частку єдиного історіографічного процесу, і їх урахування стало неодмінною умовою дальших наукових студій учених різних шкіл і напрямків.

Нову якість у дослідженні проблеми та появу оригінальних історіософських поглядів започаткувала серія статей, опублікованих в журналі "Новая и новейшая история", присвячених 200-літтю Французької революції. Активно почалась публікація в нашій країні праць французьких дослідників О'лара, Ж. Лефевра, А. Собуля, Я. Вовеля – представників відомої школи "Анналі", які значно розширили уявлення про стан дослідження проблеми. Саме Ж. Лефевр та А. Собуль упродовж півстоліття (1932–1982 рр.), очолюючи кафедру історії Французької революції, забезпечили марксистському напрямку першість у дослідженні Революції у французькій історіографії. Під керівництвом цих всесвітньовідомих вчених було захищено десятки дисертацій. Підсумком піввікового наукового доробку А. Собуля стала трьохтомна монографія "Цивілізація та французьке суспільство" (Париж, 1970–1984 рр.). Згідно концепції А. Собуля, Революція поклала край кризовому століттю й була єдиним виходом з ситуації кризи, відтак стала якісним проривом до нового світу. Вона була наслідком боротьби класів, і тому її причини лежали у сфері виробничих відносин. Метою Революції були глибокі соціальні перетворення, висловлені у прагненнях селянських мас і міських низів [1: 70].

Двохста річниця Революції посилила інтерес французького суспільства й, відповідно, спеціалістів до цієї важливої проблеми національної історії. Ренесанс зацікавлення історією Революції був особливо прикметним після двадцятирічного періоду прохолодного ставлення французького суспільства до власних революційних традицій, спричиненого осудом подій "червоного травня" 1968 р. і загальним розчаруванням у модному в 1950–1960-ті роки політичному лівацтві. Існували й інші причини "забуття" Революції в колективній пам'яті французів. Передусім, давалося в знаки збільшення хронологічної дистанції від події кінця XVIII ст. В оцінці покоління французів 1970–1980-х років, історичні наслідки двох світових воєн, революцій у Росії та Китаї, "холодної війни" є більш значущими для сучасного становища Франції, ніж потрясіння Революції кінця XVIII століття.

Сучасний стан вивчення Революції у Франції відбувається у формі дискусії двох історіографічних напрямків – ліберального та радикального. Співзвучною марксистській концепції є "атлантична" гіпотеза, представлена, зокрема, французьким ліберальним істориком Жаком Годшо та американським істориком Робертом Палмером. Вони розглядали історичний феномен Французької революції у всесвітньому контексті, роблячи акцент на ідейному впливові Американської революції 1776–1783 рр. на підготовку і здійснення Французької. Останнє твердження відкидаються істориками-марксистами як спроба віднайти в історії приклад для обґрунтування прогресивної ролі в сучасному світі групи країн з давніми демократичними традиціями, об'єднаних у НАТО, на протигагу дес-

потизмові радянського тоталітарного блоку. Трактують прихильниками "атлантичної" концепції Французької революції, як рядової ланки в "ланцюгу" атлантичних революцій, також не могло бути сприйняте французькими істориками-марксистами, які вважали, що через применшення ролі Великої революції кінця XVIII ст. "атлантисти" прагнуть применшити значення її єдиної "природної спадкоємиці" – Російської революції [1: 78].

Більшість консервативних істориків Франції – Д. Ріше, Ф. Фюре, Ф. Бродель та інші розділяють концепцію, згідно якої Французька революція не створила нового суспільства на базі старого. Вона, зонайбільше, стала переломом, продовженням процесу перетворень, блокованого політичною нездатністю французької монархії керувати вже розпочатими реформами. Так Ф. Фюре та Д. Ріше не заперечували всесвітнього значення революції кінця XVIII ст., але на відміну від істориків марксистів, вбачали його не в розриві з попередньою соціально-економічною формацією (стрибок від феодалізму в капіталізм), а в її політичному досвіді, здобутому в боротьбі за громадянське суспільство [2: 78–79].

Предметом систематичного, детального вивчення впродовж всього XX століття стала тема терору. Нову якість у дослідженні проблеми демонструє стаття французького історика П. Геніффе [4: 61–76]. Автор звертає увагу на ту обставину, що в сучасній французькій історіографії революції центр тяжіння змістився з 1793 на 1789 рік, що в свою чергу привело до зміни характеру дискусії, яка з цього моменту швидше спрямована на вияв результатів Революції (становлення сучасної демократії), ніж на розгляд бурхливого ходу її розвитку. Сьогодні якобінське пояснення терору не витримує критики, як стверджують автори навчального посібника "Французька історіографія XX століття". Коли уважно подивитися на хронологію подій 1773–1794 рр., то можна зауважити, що терор міцнішає тоді, коли ситуація для республіки стає менш загрозливою. Автори, узагальнюючи різноманітні концепції пояснення терору зводять їх до двох основних: соціологічної та ідеологічної. Перша пояснює, що посилення терору спричинене ненавистю якобінців до нерівності старого режиму, яка породила іншу крайність – фанатизм соціальної рівності, виразниками якої були революціонери і санкюлоти. Ідеологічна концепція, яку обстоював Ален Герар виходить з того, що шляхетна мета побудови суспільства нового типу, на переконання якобінців, виправдовувала найбрутальніші засоби її досягнення [1: 81].

Слід зазначити, що на пострадянському просторі, дослідники на чолі з М. М. Болховітиновим, А. В. Адо також вносили корективи в позитивний образ якобінців, тому що вони створили систему державного терору. Сучасні оцінки Революції знайшли відображення в нових виданнях, присвячених європейській історії [5; 6]. В них автори намагались поєднати формаційний та цивілізаційний підходи у висвітленні проблеми Французької революції.

Нові аспекти у вивченні проблеми висвітлюються на сторінках колективного монографічного дослідження "Французский либерализм в прошлом и настоящем", написаного співробітниками кафедри нової та новітньої історії країн Європи та Америки історичного факультету МДУ. В ньому досліджується французька модель лібералізму і ті події, що стали віхами його історичного розвитку: від революції кінця XVIII століття до наших днів; яку роль відігравали ліберали в багаточисельних французьких революціях [7: 405].

Важливо звернути увагу на те, що помітні диспропорції у вивченні історії Революції сьогодні активно долаються. Так, малодосліджена і важлива проблема історії французької еміграції висвітлена в статті В. Ю. Сергієнка [8: 59]. В ній автор характеризує соціальний склад емігрантів, їх ідеологію, політичну спрямованість. Автор аналізує погляди конституційних монархістів періоду еміграції з точки зору, що вони успадкували від революційної епохи і досвіду минулих років. Подібний аналіз дає можливість прослідкувати одну з перших спроб синтезу старого порядку і революції; по-іншому поглянути на політичні настрої революційної епохи.

Сучасні дослідники володіють величезним масивом документальних джерел, наукової літератури, що створює можливості для об'єктивного, творчого та неупередженого детального вивчення історії Французької революції кінця XVIII століття. Адже саме в цей складний період своєї історії Франція стала соціально-політичною лабораторією Європи, випробувала різні форми державного правління, сформувала політичний спектр майбутніх партій та нові громадянські цінності.

Список використаних джерел

1. Дюпон-Мельниченко Ж., Ададунов В. Французька історіографія ХХ століття. Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – Львів: Класика, 2001.
2. Адо А. В. Место Французской революции в процессе перехода от феодализма к капитализму. // ННИ.–1989. – № 3.
3. Актуальные проблемы изучения Великой Французской революции: Материалы "круглого стола". // ННИ.– 1989. – № 3.
4. Генниффе П. Терор – случайность или неизбежный результат революции XVIII века. – ННИ.– 2003. – № 5.
5. История Европы. – Т. 4. – М., 2000. – 667 с.
6. Новая история стран Европы и Америки: Учебное пособие для вузов. – М.: Дрофа, 2002. – 912 с.
7. Французский либерализм в прошлом и настоящем: Отв. ред. В. П. Смирнов. – М.: Издательство МГУ, 2001. – 405 с.
8. Сергиенко В. Ю. Конституционные монархисты – эмигранты времен Французской революции конца XVIII века. – ННИ.– 2003. – № 5.

Inna Borovska

**NEW APPROACHES TO STUDYING OF THE HISTORY OF THE FRENCH
REVOLUTION IN THE 18TH CENTURY**

Modern vision to the history of the French revolution at the end of the 18th century, made on the basis of analysis of main directions in historiography of the problem, is elucidated in the article written by Inna Borovska.

РОЗДІЛ 5. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ У ШКОЛІ

УДК 93 (07)

Наталія Ігнатенко

ІГРОВІ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СУЧАСНОГО УРОКУ ІСТОРІЇ

У статті розглядаються головні аспекти підготовки та проведення дидактичних ігор на уроках історії в умовах сучасного загальноосвітнього навчального закладу

Орієнтація сучасної школи на гуманізацію процесу освіти і різнобічний розвиток учня передбачає необхідність гармонійного поєднання безпосередньо навчальної діяльності, в межах якої формуються базові знання, вміння та навички, з діяльністю творчою, пов'язаною з розвитком особистісних задатків учнів, пізнавальної активності, здібностей самостійно розв'язувати нестандартні завдання. Застосування у традиційному навчальному процесі дидактичних ігор, спрямованих на розвиток дитини, зокрема, її пам'яті, уваги, просторової та часової уяви та інших психічних функцій, цьому сприятиме.

За визначенням С. Гончаренка, гра — це форма вільного самовияву людини, яка передбачає реальну відкритість світові можливого й розгортається або у вигляді змагання, або у вигляді зображення (виконання, репрезентації) якихось ситуацій, смислів, станів. Це особлива форма людської активності, в якій особистість немає жодної іншої мети, крім як мати втіху [1: 73].

Природа створила дитячі ігри для всебічної підготовки до життя, тому вони мають генетичний зв'язок з усіма видами діяльності людини і є специфічною формою пізнання, праці, спілкування, мистецтва, спорту тощо. Однак, на відміну від ігор взагалі, дидактичні (навчальні) ігри мають істотну ознаку — чітко сформульовану загальноосвітню мету та спрямованість на досягнення конкретного навчального результату. Це зумовлює дискусію щодо визначення їх дидактичного статусу. Зокрема, одні дослідники відносять цей різновид ігор до засобів навчання (Н.П. Анікеева, І.Р. Петерсен, П.І. Підласистий), інші — до його методів (Л. Г. Симушина, А.С. Макаренко, Т.М. Сорокіна, С.А. Марченко, С.А. Шмаров, В.Ф. Шаталов, Р.Ф. Жуков, Ю.А. Кравченко, Ю.Й. Поліщук).

Водночас технологізація сучасної загальноосвітньої системи спонукає розглядати дидактичні ігри як цілісну модель навчально-виховного процесу, яка функціонально може перебувати одразу на двох рівнях: предметно-методичному та локальному (модульному) й паралельно виконувати роль методики реалізації певного змісту навчання в межах одного предмета та технології окремих частин навчального процесу (технології розв'язання окремих дидактичних завдань, формування понять, просторових та часових уявлень тощо) [2: 67–68].

Психологічні механізми ігрової діяльності, які передусім спираються на потреби особистості у самовираженні, самоствердженні, самовизначенні, саморегуляції, самореалізації, обумовлюють домінування у структурі дидактичних ігор одного з головних принципів педагогіки — принципу активності — діяльності з високим рівнем мотивації, усвідомленою потребою у засвоєнні знань і умінь. Сама собою подібна активність виникає не часто, вона є наслідком добре скерованих педагогічних дій, чіткої організації навчального середовища, усвідомлення вчителем функцій і класифікації дидактичних ігор.

Підходи дослідників до класифікації дидактичних ігор різноманітні. Найдосконалішою вважають класифікацію за характером ігрової методики, яка описана Г.К. Селевком у навчальному посібнику "Современные образовательные технологии" [3: 52]. Відповідно до неї в структурі дидактичних ігор виділяють: предметні (ігри з предметами), розвиваючі (навчальні), сюжетно-рольові та ділові.

Використання кожного з цих типів у процесі вивчення історії обумовлене віковими особливостями учнів, рівнем їх теоретичної підготовки, метою та завданнями уроку. Так, в середніх класах для учнів, яким притаманна дитяча яскравість та безпосередність сприймання, бурхливий розвиток уяви, фантазії, легкість входження в образ, а також прагнення до накопичення інфор-

мації, доцільно застосовувати розвиваючі та сюжетно-рольові типи ігор, в арсеналі яких існує чимало прийомів спрямованих на розвиток уваги пам'яті, критичного мислення, уміння аналізувати історичний матеріал, працювати з історичною картою, правильно застосовувати лічбу років в історії, давати характеристику історичним подіям та особам тощо.

Особливостями ігор у старших класах є спрямованість на пошук власного місця у суспільстві, самоутвердження в ньому, іронічність, гумористичне забарвлення, прагнення до розіграшу, орієнтація на мовну діяльність. Тому на цьому віковому етапі, крім розвиваючих та сюжетно-рольових, доречним було б застосування ділових ігор, розрахованих на формування власної життєвої позиції, поглядів та переконань; розвиток уміння підходити до вивчення історичного матеріалу комплексно з урахуванням неоднозначних за тлумаченням історичних джерел та поглядів на проблему.

В навчальному процесі застосовуються різні модифікації вище перелічених типів ігор. Так, серед розвиваючих (навчальних) популярністю користуються *ігри-вікторини*, які мають командний характер і розраховані на засвоєння учнями історичних понять, дат, імен, уміння налагоджувати зв'язок між історичними явищами, зіставляти відомі та невідомі факти, робити висновки, доводити власну думку, орієнтуватися в деталях різних історичних епох. Найбільшою перевагою ігор-вікторин є можливість залучити до активної участі у них увесь клас, навіть тих учнів, що пропустили кілька занять і частково орієнтуються в тематиці гри. У такому випадку вони можуть слідувати за додержанням правил гри, вести облік набраних командами балів. Зауважимо також, що ігри-вікторини можна проводити як на окремих етапах уроку з метою кращого засвоєння, сприймання або усвідомлення деяких елементів навчального матеріалу – історичної хронології, понять чи уявлень (локальний рівень застосування технології), так і протягом усього уроку задля ширшої реалізації певного змісту навчання в межах однієї теми (предметно-модульний рівень застосування технології).

Проведення уроків із використання ігор-вікторин потребує відповідної підготовки як учнів так і вчителя. Якщо першим для участі у грі достатньо володіти необхідним арсеналом знань, умінь та навиків, то вчителю – організатору гри, необхідно чітко продумати її структуру, перебіг, підбиття підсумків та визначення результатів.

Передусім слід пам'ятати, що в ігровій моделі навчального процесу головне місце відводиться визначенню дидактичної мети від якої залежатиме формування правил та вибір ігрових завдань. Вона повинна бути зрозумілою і очевидною незважаючи на "нерозголошення" її перед усім класом. Розуміння і уміння – поняття різні, хоча й пов'язані між собою. Іноді одне з них стає наслідком іншого, але вони можуть бути й антагоністами. Тобто для того щоб набуття й закріплення якоїсь навички відбулося успішно, не завжди потрібно пояснювати мету, ставити навчальні завдання. Відчуття дитиною свободи у своєму цілепокладанні, так само як і відчуття її відсутності, є не метафорою абстрактного гуманізму, а реальністю, на яку неодноразово вказували психологи. Доки учені прагнуть вразити одне одного здатністю передбачити і виявити дидактичну мету, гра житиме і приносить відчутний результат. І навпаки, коли передбачення стане для гравців звичним – вона втратить увесь сенс і перетвориться на пізнавальне завдання із задалегідь визначеним шаблоном виконання [4: 33–36].

На другому етапі необхідно розробити належну кількість різнорівневих завдань, а також продумати членування їх "подієвого ряду" так, щоб репродуктивні завдання перемежувались із творчими, що вимагають залучення до їх виконання свободи волевиявлення учня, варіативності у прийнятті рішень. Наприклад, в контексті вивчення Історії Стародавнього світу учням можна запропонувати:

На швидкість: записати на дошці якомога більше імен давньогрецьких богів і пояснити покровителем якого явища був кожен із них (або ж :перелічити імена героїв давньогрецьких міфів і вказати на подвиги, які здійснив кожен із них).

Зіграти у гру "Крилаті вирази", за умовами якої учні повинні пояснити значення запропонованого їхній команді крилатого виразу та навести приклади його вживання на сучасному етапі.

На швидкість розгадати шаради (загадки, суть яких полягає у розгадуванні слів, що складаються з декількох частин, кожна з яких є окремим, самодостатнім словом. Спочатку відгадується одна частина, потім наступна і нарешті усе слово):

Перше – народ (у перекладі з грецької), друге – пристрій для сушки волосся, разом – відомий оратор Стародавньої Греції (Демос-фен – Демосфен)

Зіграти у гру "Історичний зоопарк", за умовами якої учасники команд повинні назвати якнайбільше тварин пов'язаних з релігією, культурою чи міфологією стародавньої країни і підтвердити правильність своїх відповідей прикладами археологічних розкопок, збереженими зображеннями, літературними творами, легендами міфами тощо:

"Зоопарк в Єгипті"

Кіт. Священна тварина в Стародавньому Єгипті. Бог сонця Ра часто зображувався з головою kota.

Корова. Корова в Єгипті була уособленням неба. Збереглося зображення фараона, що стоїть під захистом небесної корови.

Сокіл. В Єгипетських міфах зазначено, що Сонце і Місяць – два ока небесного Сокола. Бог Гор приймав образ могутнього чоловіка з головою сокола тощо.

Наступним етапом підготовки ігор-вікторин є розробка критеріїв оцінювання результатів гри та підведення її підсумків. Якщо гра складається з окремих конкурсів, то доречним буде обрати журі, члени якого наперед ознайомити із правилами проведення кожного конкурсу та шкалою його оцінювання, а на дошці накреслити рейтингову таблицю із зазначенням максимальної кількості балів за кожен конкурс. Так, за конкурс "Крилатий вислів" учень може принести своїй команді від 1 до 5 балів (правильно назвати вислів – 1 бал, пояснити, що означає і внаслідок яких подій виник – 3 бали, пояснити зміст, у якому вислів вживається сьогодні – 1 бал).

Важлива роль у даній моделі належить заключному, ретроспективному обговоренню, у процесі якого учні спільно аналізують перебіг і результати гри, визначають її позитивні та негативні моменти, оцінюють ступінь власної ігрової активності, аналізують роботу товаришів по команді.

Окреме місце в структурі ігрових технологій навчання посідають сюжетно-рольові та ділові ігри. Деякі дослідники саме їх і називають справжніми іграми, протиставляючи їх пізнавальним [5: 5]. До першої групи ігор належать: *театралізовані вистави* і *театралізовані (сюжетні) ігри*.

Під *театралізованими виставами* в методиці прийнято розуміти інсценування будь-якого історичного сюжету з метою вилучення з нього необхідної інформації для подальшого узагальнення, яке може відбуватися: за *готовим* сценарієм – фрагментом власне літературного твору, фрагментом літературного твору адаптованим вчителем; за *спільно створеним* сценарієм, в процесі роботи над яким вчитель лише подає учням фабулу сюжету, розподіляє сюжет на окремі дії та визначає персонажі, а учні, консультуючись із вчителем, пишуть сценарій самостійно; за сценарієм, *створеним учнями*, відповідно до умов роботи вчитель лише подає ідею сюжету або визначає тему, а учні самостійно створюють фабулу, визначають персонажів та головні ідеї сценарію, пишуть діалоги.

Сюжетні або *театралізовані ігри* також передбачають інсценування та наявність ролей, однак, на відміну від театралізованих вистав, діалоги та монологи заплановані у сценарії – динамічні і можуть змінюватися та доповнюватися під час гри у межах створеного сценарію.

Спільною рисою сюжетно-рольових ігор є обов'язкова наявність ігрового антуражу – умовних художніх засобів гри. Ця особливість зумовлює виокремлення в їх структурі ігор *пантомімічних*, коли основним засобом подання інформації є жести, міміка та окремі вигуки; *декламаційних* — в основі яких виразне читання чітко означених і емоційно поділених міні-інформаційних блоків у визначеній послідовності (монтаж); *драматичних*, коли основним засобом є гра акторів, костюми і декорації; *музичних* — запорукою ефективності яких є використання музичних творів (гра під музику або подання інформації у вигляді пісень або арій); *лялькових*, в яких роль акторів відіграють ляльки, керовані й озвучені учнями (має велику кількість різновидів, оскільки для цього можна використовувати звичайні ляльки, спеціально зроблені на рукавичках, або маріонетки, інколи використовують вертепи і навіть створюють театр тіней) [6: 11–12].

Підготовка до проведення сюжетно-рольових ігор передбачає кілька етапів: підготовчий (задум — визначення теми, виду й характеру гри, ступеня здатності учнів, створення фабули, розробка сценарію та розподіл ролей, підготовка матеріального забезпечення, репетиції); введення в гру (постановка проблеми і мети, визначення умов, регламенту і

правил гри); проведення; аналіз і узагальнення (аналіз, оцінка та самооцінка, роботи, висновки та узагальнення, рекомендації). Найчастіше підготовка і проведення гри відбуваються як групова творча справа за відповідною технологією [7: 80–81].

Незважаючи на потребу у ретельній і досить тривалій підготовці, виготовлення декорацій та костюмів, написання сценарію тощо в методиці викладання історії сюжетно-рольові ігри є найпростішими, адже передбачають всього лише репродуктивний характер пізнавальної діяльності з елементом творчості. Значно складнішу методику підготовки та проведення мають *ділові ігри*.

Головним призначенням ділових ігор є створення умов для різнобічного, комплексного вивчення нового навчального матеріалу, розвитку інтелектуальних творчих і комунікативних здібностей, формування загальнонавчальних умінь та навичок. У навчальному процесі застосовують різні модифікації ділових ігор: імітаційні, операційні, рольові ігри, психо- та соціодрами, діловий театр тощо. Однак, в контексті уроку історії найбільш ефективним вважаємо застосування перших трьох категорій (імітаційних та рольових ігор). Проаналізуємо кожну із них.

Імітаційні ігри можна вважати моделюванням, завдання якого полягає у відтворенні історичних умов, які існують або колись існували в певній ситуації і тим самим визначили перебіг якоїсь події чи процесу. Імітація події відбуваються не в реальному, а в стислому часі; кількість учасників події, як правило обмежується, лише ключовими фігурами; учасники мають можливість розмірковувати і висловлюватися з приводу ситуації лише "заднім числом", адже вони знають, чим насправді завершиться "уся ця історія". Подібний вид діяльності вчить дітей сприймати історію не через призму сьогодення (інтерпретації), а в контексті конкретних, часто значно віддалених від них у часі і просторі, а тому – чужих і не зрозумілих історичних умов.

Практикою доведено, що використання ігрових імітацій дає позитивний результат на різних етапах вивчення історії в школі. Проте, успіх або невдача у використанні таких ігор значною мірою залежить від навичок, за допомогою яких вчитель залучає їх до навчального процесу. З цієї причини вважаємо, що ефективніше буде застосовувати ситуативні ігри не на початку, а наприкінці вивчення теми. Для ситуативного моделювання тут можна використати наступні тематичні напрямки:

1. Історичні кризи, або важливі поворотні моменти в недавній історії, у яких політичні або військові лідери опиняються в складних альтернативних ситуаціях, що передбачають як позитивні, так і негативні варіанти їх розв'язання. Наприклад: *військове втручання у внутрішні справи інших держав; призупинення природних демократичних процесів із-за державної економічної чи урядової кризи; вступ до союзу з іншими державами тощо.*

2. Процеси прийняття складних, доленосних рішень які в подальшому вплинули на долю багатьох країн світу. Наприклад, імітація наступних подій: *паризька мирна конференція 1919 року; Ялтинська конференція 1945 року; Рішення НАТО про заходи спрямовані проти Сербії на захист Косово тощо.*

3. Історичні розслідування та дослідження за напрямками: *екологічні проблеми; расизм і права меншин; рівноправ'я між чоловіками і жінками; свобода віросповідання та віротерпимість тощо.*

4. Імітація роботи відділу новин, редакції газети тощо. Подібна модель ефективна при дослідженні інтерпретацій. Наприклад, як неоднозначно одна і та ж подія може висвітлюватись у засобах масової інформації різних країн чи різних політичних об'єднань.

На відміну від імітаційних ігор рольові менш структуровані й розраховані не на відтворення якогось історичного процесу, а на визначенні ролі конкретної історичної особи у ньому. Так, на початку гри учням пропонується вихідна інформація про персонажі (нарис його характеру й життєвих орієнтирів), яких вони гратимуть і ставиться завдання: уявити себе на місці кожного з них; провести незалежне дослідження задля відтворення картини дій персонажу та причин, які спонукали його до цих дій; аргументовано висловити його погляди і переконання в конкретних історичних умовах. Як і імітаційні, рольові ігри дають учням можливість виступати та імпровізувати, але в кінцевому результаті їх головним завданням є навчити учнів прогнозувати реакції людей у різних життєвих ситуаціях.

Для рольових ігор можна використовувати наступні тематичні напрямки: *еміграція з метою розпочати нове життя, життя в окупації, участь у політичній революції, життя в тоталітарному суспільстві; особистий досвід окремих людей, що пережили зміни пов'язані*

із винайденням електроструму, засобів масової комунікації, переселенням із села у місто, роботою на фабриці тощо.

Як уже зазначалось, проведення ділових ігор потребує серйозної і ретельної підготовки. Передусім, необхідно пам'ятати, що для проведення ефективних ігор цього типу потрібно подбати про наявність належної кількості потрібного фактичного матеріалу. Саме він, у подальшому, становитиме основу для виконання процедури прийняття рішень, ведення переговорів, дискусій чи полеміки.

Загалом підготовку та проведення імітаційних і рольових ігор проходить у чотири етапи:

Доігровий (підготовчий) етап починається із розробки сценарію – умовного відображення ситуації і об'єкту. До змісту сценарію входять: навчальна мета гри, опис проблеми, яка буде досліджуватись, обґрунтування поставленої мети, план гри, загальний опис ігрової процедури, зміст ігрової ситуації, характеристика дійових осіб.

Вхід у гру починається з інструктажу її учасників та експертів. На цьому етапі учасники гри отримують пакети необхідних документів та матеріалів, знайомляться із правилами проведення та тривалістю гри.

Проведення гри відбувається за спланованим сценарієм та обумовленими правилами.

Аналіз та обговорення результатів гри передбачає обмін думками учасників гри, експертів та спостерігачів про її результати: рівень досягнення загально навчальної мети і завдань.

Отже, використання дидактичних ігор у процесі вивчення історії створює належні умови для активізації та інтенсифікації навчально-виховного процесу. Навчаючись та одночасно отримуючи задоволення, учні отримують широкі перспективи для розвитку природних талантів та здібностей, вчать бути активними і самостійними у виборі власних життєвих позицій. Безумовно, проведення ігрових уроків справа не проста. Та вчительські турботи й витрачений час ні в якому разі не будуть марними, адже навчальний ефект рольових ігор — справді вражаючий. Крім того, ця форма так відмінна від шкільних буднів, що сама собою, як твердять психологи, є надзвичайно важливим чинником для зацікавлення підлітків — загалом байдужих до навчання.

Список використаних джерел

1. Гончаренко 2. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2004. – 352 с.
3. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие для педагогических ВУЗов и институтов повышения квалификации. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.
4. Бутаков В. Педагогічні таїнства дидактичних ігор. – К.: Ред. Загальнопед. Газ., 2004. – 128 с.
5. Короткова М. В. Методика проведення ігор і дискусій на уроках історії. – М.: Владос, 2001. – 25 с.
6. Баханов К. Навчання у грі: театралізована вистава // Історія в школах України. – 2002. – № 5. – С. 11–16.
7. Баханов К. О. Традиції та інновації у навчанні історії в школі: Дидактичний словник-довідник. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – 125 с.
8. Лейтес Н. С. Возрастная одаренность Школьника. – М., 2001. – 126 с.

Natalia Ignatenko

GAME EDUCATION TECHNIQUES AS THE MEANS OF EFFICIENCY AT PRESENT-DAY HISTORY LESSONS

Main aspect of preparation and conduct of didactic games at history lessons in conditions of modern educational establishment have been out lined in the article.

РОЗДІЛ 6. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 94 (477.8)

Олег Малярчук

СПОГАДИ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ ЯК ОДНЕ З ДЖЕРЕЛ ДО ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМ СЕЛА ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР

Розкрито роль учасників національно-визвольного руху в життєдіяльності західноукраїнського села в другій половині 50-х – 60-х років ХХ ст.

Державотворення в Україні на сучасному етапі вимагає об'єднання зусиль не лише учених-економістів, а й професійних істориків. Творче використання досвіду минулого допомагає уникнути помилок, винести певні уроки. В нових історичних умовах стає актуальним об'єктивне дослідження всього шляху українського народу. Усе це актуалізує проблему, а в контексті становлення нової системи господарювання на селі в незалежній Україні має певне практичне значення.

Незважаючи на досить широке коло праць істориків та економістів з проблем західноукраїнського села [1–6], сучасні дослідники аналізують документи й матеріали центральних партійних, радянських органів влади й управління, місцевих партійних комітетів, Рад депутатів трудящих, статистичні матеріали та періодику. Насамперед вони виокремлюють фонди обкомів партії, виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих, обласних комітетів ЛКСМУ, обласних управлінь сільського господарства, колгоспів і т. д. Однак поза увагою дослідників нерідко проходять спогади учасників сил опору, політв'язнів, депортованих, які не підтверджують офіційну інформацію. Спогади цього героїчного покоління, хоч іноді не позбавлені суб'єктивних оцінок, мають велику науково-пізнавальну цінність.

Під постійним і особливим контролем партійно-радянських органів та відповідних правоохоронних структур знаходилася суспільно-політична і соціально-економічна ситуація в західноукраїнському регіоні у часи хрущовської "відлиги". В документах для службового користування зазначено, що "міністерство, обласні управління та органи МВС західних областей УРСР роботу по ліквідації решток оунівського підпілля і озброєних банд проводять незадовільно... Намагаючись показати, що залишилося мало бандитів, багатьох з них зарахували до неозброєних нелегалів, які нібито вибули з західних областей і розшук їх фактично припинили. Серед оунівських бандитів, які вийшли з повинною, є багато таких, що виходили з повинною за завданням оунівського підпілля, переховують зброю, активно допомагають своїм. Деякі з них пролізли на керівні та матеріально-відповідальні посади до окремих установ і колгоспів, проводять ворожу роботу, підривають і намагаються розвалити колгоспи" [7: арк. 71, 73]. На території західних областей УРСР із 11170 осіб, які з'явилися з "повинною і легалізувалися" проживали у Станіславській області – 2750, Львівській – 1588, Ровенській – 1133, Тернопільській – 1020, Дрогобицькій – 643 і т. д. [8: арк. 7].

Згідно з даними Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР, станом на 1 травня 1955 р. органами розшукувалося 50 озброєних "націоналістичних бандитів", у тому числі у Станіславській області – 16, Волинській – 10, Дрогобицькій – 7, Рівненській – 6, Львівській – 5, Тернопільській – 4. При цьому 34 "бандити" діяли в складі 12 "бандгруп", а 16 переховувалися поодиночі. Поряд із цим органи КДБ розшукували 475 "оунівських нелегалів". Найбільша кількість "нелегалів" припадала на: Львівську область – 165 осіб, Дрогобицьку – 104 особи, Тернопільську – 73 особи. В 1954–1955 рр. ними було здійснено 14 "бандитських проявів", у тому числі 8 терористичних актів [8: арк. 6–7]. Розгром підпілля ОУН та озброєних формувань УПА не означав припинення визвольного руху. Змінилися форми та методи боротьби з тоталітарною системою, в першу чергу – пасивний опір населення краю.

У другій половині 50-х років ХХ ст. в регіон стали повертатись, відбувши покарання, учасники національно-визвольних змагань. На цей час лише в Станіславську область повернулося з місць ув'язнення й спецпоселення понад 15 тисяч учасників національного руху опору [9: 340].

Що знайшли вони у ріднім краю після повернення із заслання? Їхні сім'ї були зруйновані, майно розкрадене, будинки конфісковані, частина друзів відвернулася. Вони змушені були розпочинати все, як правило, на голому місці – спочатку, з підірваним здоров'ям. Проте жахливішого, що пережили ці люди у сталінських концтаборах та спецпоселеннях вже бути не могло.

Житель села Павлівка Тисменицького району Михайло Боднар 1930 р. н. (допомагав повстанцям) згадує: "У 1960 р. повернувся батько, а через два роки я із сім'єю. Батька довго не хотіли приписувати, не давали права на роботу навіть у колгоспі. А скільки витерпів образ! Деякі односельці називали його бандерівцем, катом українського народу. Я із своєю сім'єю зустрів таке саме ставлення. Нам влада не давала навіть невеличкої ділянки землі щоб вижити з маленькими дітьми" [10]. Мельник Катерина 1928 р. н. жителька с. Олеша Тлумацького району (надавала медичну допомогу пораненим "хлопцям з лісу"), відбула покарання в Магадані: "Після повернення в рідний край нас не хотіли приписувати. Яюсь правдами-неправдами (через знайомих) приписалися в рідному селі. Односельці ставилися до нас по-різному. Одні жаліли, другі поза очі називали бандитами, а треті це казали в очі" [11]. Ольга Войтанович-Кіндрацька 1926 р. н. жителька селища Отинія Коломийського району (підпільниця ОУН), відбула десятирічне ув'язнення в Норильську: "З хати у моїх старих батьків все позабирали. Двічі приходили представники влади і навіть повитягали скло з образів. Сусіди дуже помагали батькам і мені, навіть дехто із земляків, що були на посадах, лише так, аби ніхто не знав. Мені переказували, що за мною таємно слідкують, хто приходить і що приносить. Кілька разів викликали у правоохоронні органи і наполягали щоби я виїхала з Івано-Франківської області, а ні – то знову заарештують" [12].

Більшість із репресованих тоталітарним режимом не змінила своїх переконань і залишалася в опозиції до радянської влади. Так, підпільниця Богдана Дирда (псевдо "Богуславка") 1927 р. н. жителька села Залуква Галицького району свідчить: "Спочатку просили, хотіли мене перевиховати, але нічого з того не вийшло. Тоді однієї ночі викликали мене на допит і показали що вміють. Звалили на підлогу, один слідчий став на ноги, ще двоє на руки, а четвертий гумовою нагайкою став бити у вздовж і впоперек. Били скільки їм хотілося, а я мовчала. Бог мені допоміг, що я не зрадила, нічого не сказала ворогам. Підняли мене, підперли під стіну і ще головою до муру. Моє тіло все дрижало, але я сказала, що зрадником ОУН не буду. Після того кинули в одиночну камеру, де я пробула півтора місяця. Лежала на животі, тіло все чорне, опухло, на плечах потріскала шкіра. Вже нікуди мене не викликали, лише у віконце дивилися чи я ще живу. Військовим трибуналом МВС Станіславської області мене засудили на 15 років каторги та 5 років позбавлення прав і конфіскацію майна. Я відбула їхнє покарання на Колимі – лісоповал 23. Мій табірний номер Л – 431. Віра допомогла перебороти все. Люди гинули від холоду, голоду й тяжкої праці. На Колимі, де вічна мерзлота, померлих мов дрова викидали на машини, потім висипали у спеціальну яму, яку бульдозер загортав камінням. Ніхто нас не мав за людей – робоча сила і все. Ми боролися і гинули за найбільшу у світі ідею – ідею свободи і державності свого народу. Після повернення на Батьківщину я не жаліла, що віддала найкраще – мою молодість і здоров'я" [13].

Присутність у регіоні значної кількості тих, які з'явилися з "повинною і легалізувалися", політв'язнів, депортованих, а також "оунівських нелегалів", "націоналістичних бандитів" та пасивний опір населення краю, створювали відповідну атмосферу протесту проти ленінського "експерименту побудови соціалізму на селі" та ідеологічної роботи комуністичної партії. Цих громадян загалом називали "бандерівцями" і це мало звучати принизливо, хоч насправді це й були справжні патріоти, які віддали все у боротьбі з тоталітарним режимом. Частина з них прийшла на допомогу тим, хто діяли в глибокому підпіллі й активізувала його. Вони відкрито дотримувалися релігійних і народних традицій, виховували дітей згідно своїх переконань. Незважаючи на те, що і ця категорія громадян також

намагалася влаштувати краще життя своїм дітям – дозволяли вступати у комсомол і партію, проте таємно збиралися, де обговорювали поточні події, згадували роки заслання, співали козацькі, стрілецькі, партизанські, релігійні пісні.

Тисячі краян навіки залишилися у сибірських болотах, за полярним колом у вічній мерзлоті. Небагатьом судилося повернутися у рідні краї чи на Україну. Мирослав Симчич – сотенний Кривоніс 1923 р. н., уродженець Гуцульщини (Вижнього Березова). Шість років воював в УПА проти німецьких, мадярських та більшовицьких загарбників, 11775 днів і ночей провів у комуністичних концтаборах і в'язницях. 7 грудня 1963 р. звільнений із забороною проживати в західноукраїнських, Гродненській області й Прибалтійських республіках як "неблагонадійний". "Якесь зачароване замкнуте коло. Не прописують, бо не працюю, на роботу не беруть, бо не приписаний. ... мені відмовляють скрізь, куди не звернуся. Проте виїжджати кудись із Запоріжжя не збираюся, бо давно собі постановив, що якщо не житиму в Карпатах, то поселюся в козацькій стороні, ближче до славної Хортиці, на берегах Дніпра-Славути" [14: 642–643]. Роздобувши після довгих поневірянь по чиновницьких кабінетах і ночівлях на вокзалі паспорт – "никаю Запоріжжям в пошуках праці, аби не вмерти з голоду. В кожному відділі кадрів відмітина в моєму новенькому "серпасто-молоткастому" паспорті відлякує. Немає роботи для вчорашнього зека. Навіть на таке нікудишнє підприємство як цегляний завод не приймають, хоча працівників не вистачає, про що свідчило оголошення" [14: 644]. Проте на волі пощастило пробути недовго. 28 січня 1968 р. повторно заарештовують, привозять до Івано-Франківської в'язниці "щоб "покаявся" і взяв на себе кільканадцять справ, які ніяк не могли розкрити, хоча Москва тиснула зі всіх боків. За цю "послугу" мене мали, начебто, звільнити із зали суду. Якщо не погоджуся, розстріляють" [14: 650].

У брежнєвські часи знову розпочалися масові репресії над інакодумними і до шістдесятників, сімдесятників долучили бандерівців. Радянські концтабори поповнили усі категорії українських політв'язнів. Вони не були мовчазними спостерігачами суспільно-політичних подій. Незважаючи на політичне й економічне підкорення, український народ зберігав духовну пам'ять, яку влада за всяку ціну прагнула знищити. Сільські люди мріяли за тими часами, коли вони стануть безпосередніми господарями своєї землі. Тоталітарний режим не прислуховувався до проблем простої людини. Селяни-колгоспники гарували. На їх мозолях хтось набував достаток, а безпосередні трудівники села – хвороби. Мешканці села розуміли, що тільки своя держава здатна реалізувати їх споконвічні надії.

Список використаних джерел

1. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
2. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Економічна історія України і світу: Навч. посібник. – 2-е вид. перероб. і допов. – Тернопіль: Джура, 2003. – 316 с.
3. Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України: Підруч. для студентів сільськогосподарських закладів освіти. – 2-е вид., випр. й допов. – К.: Знання, 2000. – 342 с.
4. Рибак І. В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.). – К.: Рідний край, 1997. – 166 с.
5. Сеньків М. В. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 292 с.
6. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 176 с.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 73. "Окрема папка" постанов бюро ЦК КП(б)У і президії. 1953 р. – 87 арк.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4081. Довідки адміністративного відділу ЦК КП(б)У, листи обкомів партії, прокуратури, УМ МВС УРСР про стан і заходи зміцнення соціалістичної законності, боротьбу з оунівським бандитизмом у Волинській, Львівській, Ровенській і Станіславській областях. 8. 04. – 22. 10. 1955 р. – 409. Арк.
9. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1994. – 560 с.
10. Михайло Боднар. 1930 р. н. // Архів автора.
11. Катерина Мельник. 1928 р. н. // Архів автора.
12. Ольга Войтанович-Кіндрацька. 1926 р. н. // Архів ав-

тора. 13. Богдана Дирда. 1927 р. н. // Архів автора. 14. Андрусяк М. Брати грому. Художньо-документальна повість. – Коломия: Вік, 2001. – 800 с.

In this work the role of the participants of national and liberation movement in the vital activity of the west Ukrainian village at the 2 half of 50–60 XX century.

УДК 94 (477)

Ярослав Дзісяк

ІСТОРИЧНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ 1980-Х – ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ: ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ПРОБЛЕМИ

В статті розкриваються історіографія та проблематика джерельної бази історичної зумовленості соціально-економічних перетворень в Україні наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років.

Дослідження проблеми історичної зумовленості соціально-економічних перетворень в Україні наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років є одним з важливих напрямків у вітчизняній науці. Значною мірою це пояснюється об'єктивними змінами у становищі українського суспільства після 1991 р., які змусили критично переглянути усі складові його буття, зокрема такі як: економіка та методи управління нею, роль держави в економічній сфері, пріоритети соціальної політики, форми власності, наука, право, мораль тощо з точки зору нового етапу державотворення, побудови сучасної європейської держави. Такий методологічний підхід, прийнятий у західноєвропейському суспільствознавстві, ігнорувався радянською історичною наукою. Тому існувала об'єктивна і нагальна потреба переосмислення української історії. Немає необхідності доводити, як важливо переглянути стереотипи мислення, що склалися раніше, відмовитися від догматичних підходів, невиправданих обмежень, відродити історію держави в повному обсязі, у всіх її труднощах і суперечностях. Життя вимагає нового осмислення багатьох історичних подій.

Вивчення соціально-економічних перетворень наприкінці існування Радянського Союзу та в перші роки незалежності, попри всю актуальність, має серйозний недолік. На сьогоденному етапі розвитку історичної науки, за деяким винятком, немає ґрунтовних досліджень через відомий парадокс, за яким до історії відноситься все те, що було в попередніх поколіннях, а уся діяльність нинішнього покоління емпірично вкладається у безпосередній життєвий досвід. Можна стверджувати, що процеси, започатковані у добу горбачовської перебудови, тривають і досі, видозмінюються, внаслідок чого первинні оцінки втрачають своє значення. Сьогодні в умовах дедалі зростаючих масштабів політичної й соціально-економічної діяльності Української держави, великого значення набуває наукове дослідження основних закономірностей розвитку соціально-економічної сфери. Вивчення перевіреного життям історичного досвіду сприяє усвідомленню минулого, допомагає успішно розв'язати практичні завдання економічного та соціального будівництва на сучасному етапі. Варто зазначити, що тепер, в умовах становлення нашої молоді держави, на новому етапі суспільного життя, особливої актуальності набирають історико-економічні дослідження, які вимагають все більшої уваги з боку української історіографії. Вирішення завдання соціально-економічного розвитку є нагальною потребою сучасної практики державного будівництва. Важливе значення в його здійсненні на-

лежить історичній науці, що володіє багатим досвідом минулих звершень та уроків винесених з певних прорахунків.

Радикальні перетворення, які відбувалися в українському суспільстві, викликають значні зміни й у системі історичних досліджень. В кінці 1980-х – початку 1990-х років у вітчизняній історичній науці намітилася тенденція до переосмислення соціально-економічних перетворень в Україні наприкінці існування Радянського Союзу (в період перебудови) та в перші роки суверенності, з'явився новий підхід до трактування тих подій. У вирішенні назрілих завдань розвитку історичної науки чільне місце належить історіографічному аналізу. Розробка історіографічних досліджень диктується необхідністю:

систематизації літератури, критичного співставлення її змісту і висновків з конкретною історичною дійсністю і новими завданнями історичної науки;

аналізу тих проблем, які піднімалися історичною наукою, але не знайшли належного відображення в працях дослідників;

розкриття застарілих та упереджених поглядів на тему дослідження і визначення нових оцінок щодо її бачення на сучасному етапі розвитку історичної науки;

показу значимості подальшої наукової розробки окремих питань, обґрунтування перспектив розробки теми і визначення історіографічних уроків.

Все викладене вище відноситься до історіографічного дослідження літератури, що в тій чи іншій мірі стосується проблеми історичної зумовленості соціально-економічних перетворень в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття. При дослідженні історіографії та аналізу джерельної бази в контексті даної теми вагоме місце займають нормативно-законодавчі акти, варто зупинитися на найважливіших з них.

Особливістю досліджень даної теми є те, що соціально-економічні процеси в міру інтенсивності суспільних перетворень, самі по собі були актуальними, як в контексті наукових досліджень, так і в громадському обговоренні через засоби масової інформації. Перші дослідження з даної проблеми з'являються в кінці 1980-х років, коли в контексті процесу перебудови, все більше починає привертати увагу соціально-економічна проблематика радянського суспільства. Аналізуючи праці періоду початку перебудови, слід звернути увагу, що на першій стадії процесу перебудови соціально-економічне становище Радянського Союзу в цілому та Української РСР зокрема, трактувалося в позитивному контексті, хоча і визнавалися певні недоліки в економіці. В наступному періоді – наприкінці існування – 1989 р., більшою мірою 1990–1991 рр., коли кризові явища ставали все наочнішими та їх неможливо було приховати адміністративними та пропагандивними методами, офіційна точка зору була спрямована таким чином, що негативні явища в суспільстві набували свого відображення, наближаючись до їх реального висвітлення, разом з тим, наголошувалося на проведенні соціально-економічних реформ, передусім, в контексті плюралізму форм власності, збільшення прав та надання більшої самостійності у фінансово-господарській діяльності суб'єктів народного господарства. Особливо відкрито, як для радянського суспільства, звучала критика кризових явищ, як наслідків застійного періоду так і впровадження нових методів господарювання (хоча і в межах соціалістичного вибору) з уст Генерального секретаря ЦК КПРС, а згодом першого Президента Радянського Союзу М. С. Горбачова – в його статтях, виступах, промовах з трибуни ЦК партії, на зустрічах з колективами заводів, фабрик тощо.

Політика та економіка в суспільному житті нерозривно пов'язані між собою. Історичним передумовам кризи командно адміністративної системи, їх політичному та соціально-економічному аспектам в контексті ретроспективи значну увагу приділяли ряд українських вітчизняних, українців в діаспорі, іноземних дослідників.

Специфіку та складності економіки перехідного періоду подано в однойменній праці російських дослідників Т. Душанича, Й. Душанича "Економіка переходного періода" [1]. Р. Шпорлюк у ґрунтовному філософсько політологічному дослідженні "К. Маркс проти Ф. Ліста. Комунізм і націоналізм" [2] представляє розвиток двох протилежних течій – комунізму та націоналізму, їх ідеологів: К. Маркса і Ф. Ліста та специфіку розвитку даних ідеологій в царській та революційній Росії. Доволі відомою стала праця І.-С. Коропецького українця в діаспорі "Деяко про минуле, недавнє минуле і сучасне української економіки" [3] та "Вибрані твори" [4], де проводиться аналіз плину економічних процесів як в епоху

суспільних катаклізмів початку ХХ ст., так і на початку 1990-х років. Порівняння "закритого" та "відкритого" суспільств, відповідно з демократичним та тоталітарним типом правління, історичні зумовленості виникнення і формування даних типів, аналіз програмних положень марксизму та рівень "соціалізації" капіталістичного суспільства другої половини ХХ століття подано в праці К. Поппера "Відкрите суспільство та його вороги" [5]. Політологічний, філософський аналіз розглядуваних суспільних процесів знаходимо в праці Э. Баталова "Культ личности и общественное сознание" [6]; в монографії "Основи демократії" за редакцією А. Колодія [7] подано, зокрема, специфіку розбудови громадянського суспільства, наростання процесів тіньової економіки в Україні в пострадянський період, її зв'язок з кримінальними та державними структурами. Система суспільних конфліктів розглядається у праці В. Сичивиці "Діалектика і конфронтаційний світогляд" [8]. У дослідженні В. Врублевського "В. Щербицкий: правда и вымыслы" [9] подаються спогади про бачення соціально-економічного становища країни, республіки першими владними людьми Української РСР, зокрема, першим секретарем ЦК КПУ В. Щербицьким. Заслужують уваги дві обширні за накопиченим матеріалом праці І. Діяка "Україна – Росія" [10] та "Хто захистить наш народ і державу: Комуністична партія України чи Українська комуністична партія?" [11], в яких автор подає проблематику політичного, соціально-економічного становища Української РСР в складі СРСР, компроментуючу роль КПУ в суспільних процесах проблематику обширних за хронологічним періодом українсько-російських відносин, прослідковуються наростання негативних тенденцій в складових економіки Радянського Союзу, колоніальне становище УРСР, проблематику давніх українсько-російських стосунків, недостатній розвиток важливих в загальносоюзному народно-господарському комплексі республіканських галузей, екстенсивний шлях розвитку економіки загалом. Високозатратність союзного військово-промислового комплексу, безперспективність військових затрат на військові цілі в зовнішньо економічній діяльності подається в роботі А. Майорова "Вторжение. Чехословакия" [12].

Значний обсяг матеріалу вміщено у творах Генерального секретаря, згодом першого Президента СРСР М. С. Горбачова [13], [14], [15], [16], [17], що відображають доволі критичний погляд на суспільні процеси Радянського Союзу, розкривають їх історичну зумовленість. В. Сікора у працях "Економічна культурна спадщина, затребувана життям" [18], "Національна ідея в економіці (українська перспектива)" [19] подає бачення вагомості національної ідеї в економіці, у суспільному житті загалом. В "Економічній історії України і світу" Б. Лановика, З. Матисякевича, Р. Матейка [20] подана участь України в зовнішньо економічній діяльності СРСР, її складова в союзному народногосподарському комплексі. Порівняння економічного потенціалу України з іншими країнами подано в праці О. Бойка "Історія 1990-х. Тіні минулого чи контури майбутнього" [21]. Э. Фромм "Бегство от свободы" [22] на історичному та психологічному рівнях аналізує поняття свободи та "втечі від неї" в контексті різних суспільств людської цивілізації. У праці Ю. Алексєєва, С. Кульчицького, А. Слюсаренка "Україна на зламі історичних епох. Державотворчий процес" [23] комплексно подані політичні, соціально-економічні процеси 1985–1999 рр. В. Степанков та Г. Лісов в роботі "Кремлевский заговор. Версия следствия" [24] дають аналіз спроби державного перевороту, прогнозування диктаторських методів дій заколотників в разі їхнього успіху. В. Вагурін у "Радикальные преобразования в СССР" [25], розглядає передумови, обставини та наслідки радикальних перетворень в Радянському Союзі. У праці В. Печенева "Горбачев: к вершинам власти" [26] подаються умови формування владної еліти КПРС, та утвердження в ній М. Горбачова. У монографіях М. Павловського "Стратегія розвитку українського суспільства. Україна і світ" [27], "Суспільство та економіка перехідного періоду" [28], "Макроекономіка перехідного періоду – український контекст" [29] та "Шлях України" [30] узагальнюються відомі та розкриваються нові положення теорії суспільства в галузях економіки, політології, соціології, розкрито головний механізм – стійкість економічної системи, який зумовлює економічне зростання як у межах геоekonomіки, так і в окремій країні. Недієздатність директивної економіки при нормальному функціонуванні суспільства, початок "зупинки роботи системи" розглядає Д. Волкогонів "Семь вождей" [31]. "Советский Союз – нормальное тоталитарное общество. Опыт объективного анализа" В. Шляпентоха [32] та "Почему Украина не Россия?" А. Ко-

котюхи [33] у відмінних підходах відображають зокрема, пояснення причин розпаду Радянського Союзу. В одній з найоб'ємніших за обсягом і матеріалами колективній монографії російських, європейських та американських дослідників "Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. 95 млн. жертв." [34] подано аналіз деструктивної сутності комуністичної системи, її трагічні наслідки в ХХ ст. А. Гальчинський у дослідженнях "Суперечності реформ в контексті цивілізаційного процесу" [35] "Становлення суспільства постінформаційної цивілізації" [36] ставить за мету підбити своєрідний підсумок суспільно-економічних перетворень в Україні, відверто говорить про здобутки в економіці та соціально-політичних реформах, і ще відвертіше – про прорахунки, їх причини та можливі шляхи виправлення становища в майбутньому. Проблеми національної безпеки розглядаються в дослідженні С. Жишка "Націоналістична справа" [37].

Проблематика тінізації сфер суспільного життя, економічної злочинності, корупції СРСР, порівняння з іншими країнами аналізується в працях О. Богомолва "Реформы в зеркале международных сравнений" [38], у збірнику праць А. Буніча, К. Улибіна, Ю. Чесаліна, Т. Корягіна, А. Крилова за редакцією Ю. Чесаліна "Теневая экономика" [39–43], де відкривається суть тіньової економіки, причини і умови її виникнення, шляхи і методи її викорінення. Видання А. Гальчинського "Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі?" [44] розкриває питання взаємозв'язку політичних режимів та масштаби наявності тіньової економіки в державах світу, необхідних суспільних умов для розвитку громадянського суспільства. Значна увага приділена темі гуманізації суспільства А. Сахаровим у відомій праці "Мир, прогресс, права человека" [45].

Поряд з назріванням кризи народного господарства, фінансової системи, методів управління, проводились спроби реформування бюджетної, податкової системи, розширення прав суб'єктів народного господарства, часткове наближення економічної системи до ринкових стандартів, формування в умовах незалежності фінансової системи, аналіз зовнішньо-економічної діяльності України, її кількісний та якісний внесок в експортні поставки Радянського Союзу з країнами РЕВ та з капіталістичними державами, характер імпортно-експортних операцій в період незалежності. Дані питання набуло широкої актуальності у праці "Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства" за редакцією М. Малюка [46], В. Матвієнка, П. Матвієнка "Філософсько-економічні погляди" [47], у ґрунтовній роботі М. Сорочки "Світ відкриває Україну" [48]. Англomовне видання Н. Еберстада "The poverty of communism" [49] подає бюрократичну суть радянської системи управління.

Питання реформування власності займало вагомe місце в реформуванні соціалістичної системи, як передумови виходу з кризи, подолання негативних наслідків відчуження робітників від самого виробничого процесу, їхньої "виробничої індеферентності". Серед дослідників дані питання розглядалися у працях "Экономическая свобода и социализм" за редакцією Ю. Сипова [50], Л. Абалкіна "Неиспользованный шанс – полтора года в правительстве" [51], "Социализм между прошлым и будущим" за редакцією О. Богомолва [52], С. Гончарова "Перестройка без сенсаций" [53], Л. Абалкіна "Политическая экономика социализма – теоретическая основа экономической политики КПСС" [54], Р. Фрідмана, А. Рапчинського, Д. Ерла "Приватизация в России, Украине та в країнах Балтії" [55], С. Ларцева, М. Ключикова "Краткий очерк истории приватизации в Украине" [56].

Як відомо, в СРСР розвиток нарощування виробничого потенціалу мав характер екстенсивного типу. Гостро стояла проблема енергозберігаючих технологій, екологічно чистого виробничого обладнання, кількісного та якісного аспектів механізації сільського господарства, широкого впровадження наукових інновацій в галузі народного господарства. Питання зміни структури суспільного виробництва в контексті суспільної світової трансформації, проблематика розглядуваного періоду виробничої сфери, еквівалентності заробітної плати, взаємодії транспорту з іншими галузями народного господарства, співвідношення виробництва товарів виробництва та товарів народного споживання, порівняння з іншими республіками, проблематика галузей важкої промисловості та тенденція недостатнього розвитку галузей легкої промисловості, широкої територіальної розгалуженості виробничого циклу, роль науки і науково-творчої діяльності, економічна віддача інноваційних нововведень були в колі розгляду таких фахівців, як Д. Белл "Грядущий

щее постиндустриальное общество" за редакцією Л. Иноземцева [57], В. Врубльовського, В. Хорошковського "Український шлях. Геополітичне становище та національні інтереси України" [58] – в монографії подано історичні виткои української нації, місце України в сучасному геополітичному розкладі світових сил та геополітичних інтересів, Ю. Бажала "Економічна теорія технологічних змін" [59].

Наприкінці 1980-х в економіці Радянського Союзу мало місце збільшення масштабів ще такого деструктивного явища як прихована інфляція. Для роботи значну цінність складають праці В. Пинзеника "Реформи чи їх імітації" [60], де автор стверджує про те, що криза в українській економіці не була неминучою, а причиною були негативні наслідки непослідовності реформ; Д. Сакса "Рыночная экономика и Россия" [61], де подані основні моменти переходу до ринку, що є характерним і для України (макроекономічна стабілізація, приватизація, лібералізація цін і торгівлі), переваги і негативні наслідки структурної перебудови економіки; Д. Сакса та Ларрена "Макроэкономика. Глобальный подход" [62], книга дає повну уяву про досягнення в макроекономіці, досліджуються результати використання цієї теорії урядами різних країн для стимуляції економічного росту, боротьби з інфляцією та безробіттям, наводяться порівняння процесів інфляції в країнах колишнього СРСР і соцтабору, капіталістичних державах.

Проблеми оптимального рівня споживання товарів масового вжитку, дефіциту, відсутності належної кон'юнктури попиту і пропозиції, незадовільний розвиток сфери торгівлі, низька можливість забезпечення через доходи товарами народного споживання набули своєї крайньої межі невирішеності наприкінці 1980-х років. Різкий спад виробництва в 1991 р., особливо в 1992 р., гіперінфляція, зниження реальних доходів негативно позначились на життєвому рівні населення. Дана проблема знаходить свій розгляд у працях А. Шохина "Социальные проблемы перестройки" [63], С. Грабовського "Соціальна структура і деякі сакраментальні питання українського життя" [64], О. Шморгуна "Україна: шлях відродження. Культура, політика, економіка" [65], де висвітлюються складні проблеми глибокої соціально-політичної, економічної, духовної кризи.

Складність соціальної сфери зумовлюється тим, що у витратних статтях бюджету їй, як правило, відводяться залишкові кошти. Особливо занедбаною соціальна сфера (а це і охорона здоров'я, освіта, наука, культура тощо) залишається при кризовому становищі економіки. Одним з найгрунтовніших досліджень є монографії В. Кременя, Д. Табачника, В. Ткаченка "Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду" [66] та "Україна: проблеми саморганізації. Десятиріччя суспільної трансформації" [67]. У книгах здійснена спроба критичного переосмислення історичного досвіду українського народу на шляху самоствердження себе в державі-нації. Автори дають своє розуміння української загальнонаціональної ідеї адекватно до осмислення сучасних проблем України; монографія охоплює багатоаспектні питання розглядуваної теми. В роботі використано праці А. Баришевої "Перестройка: социально-экономические проблемы" [68], Гусева "Атомный синдром Чернобиля" [69], де в колі розгляду є питання деструктивних наслідків Чорнобильської катастрофи. У монографії Ю. Зайцева "Соціалізація економіки України та система трансформації суспільства" [70] досліджуються закономірності соціалізації економіки в умовах трансформаційних процесів, що відбуваються в сучасному світовому господарстві, аналізуються такі фактори соціалізації як НТР, глобалізація, висвітлюються проблеми, пов'язані зі становленням і функціонуванням соціальних інститутів та інструментів, що забезпечують ефективність мотивації до праці, основна увага приділяється характеристиці потреб, протиріч та механізмів формування інститутів соціалізації економіки України з позиції забезпечення нової якості відносини між основними суб'єктами господарювання, реалізації стратегічних цілей трансформації суспільства. В. Трегобчук у праці "Київ: екологія та економіка міста" [71] порушує питання екологічних норм, проблематику урбанізації, фінансового забезпечення охорони здоров'я, прихованого та явного безробіття в СРСР, збільшення числа безробітних та тенденція вивільнення в Україні.

Житлова проблема, що була однією з найбільших соціальних проблем в Радянському Союзі разом з питанням демографічної кризи, що загострило в незалежній Україні, незадовільні умови проживання, низький соціальний рівень розвитку села, тенденції

зменшення його бюджетного забезпечення, демографічне старіння та вимирання значної кількості сіл займають своє місце у працях С. Гарасим'яка "Характеристика динаміки життєвого рівня в Україні. Проблеми економічного розвитку в Україні" [72], П. Панченка, В. Шмарчука "Аграрна історія України" [73], В. Осипова "Україна – XXI век: как вырваться из трясины затяжного социально-экономического кризиса?" [74].

Оцінка населенням перехідного періоду, соціологічні проблеми суспільних трансформацій, кардинальну переоцінку минулого, проблеми соціальної адаптації знаходимо у працях Ф. Хайека "Дорога к рабству" [75] – найвідоміша книга лауреата Нобелівської премії австрійського економіста, досліджується два альтернативних способи організації соціального життя – ринковий устрій і централізоване планування, А. Тойнбі "Постижение истории" [76] – збірник 12-томної праці відомого британського вченого, подано послідовний виклад відомої теорії історичного розвитку, А. Радченка "Социализм: прошлое и настоящее" [77] подано погляд на зміну суспільної епохи.

Успіхами вітчизняної історіографії з даної теми є: нагромадження значної кількості емпіричного матеріалу, що дозволяє відновити події розглядуваного періоду; закладення методологічної основи й визначення основних напрямів дослідження; визначення комплексу факторів, що зумовили значні суспільні перетворення, наростання кризи народного господарства Радянського Союзу; накопичення сукупності факторів кризових явищ суспільства незалежної України.

Об'єктивному та всесторонньому дослідженню даної теми сприятиме критичний та неупереджений огляд джерел. Вони різноманітні за своїм походженням, інформаційною насиченістю, хронологічними рамками та загальною спрямованістю. Вони відображають історичні передумови та окремі етапи соціально-економічних перетворень.

Джерельну базу проблематики історичної зумовленості соціально-економічних перетворень в Україні наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років складають різні за характером, походженням, формою і змістом опубліковані й неопубліковані документи та матеріали. На нашу думку, їх умовно можна поділити на декілька груп.

До першої групи потрібно включити документи державних архівів України, систематизовані за характером за місцем свого зберігання, згідно структурно-хронологічної схеми. Для безпосереднього вивчення проблематики соціально-економічних перетворень в Україні, наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років значний науковий інтерес становлять матеріали, зосереджені у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України в м. Києві. Основу при написанні роботи становлять архівні матеріали декількох фондів: фонд "Адміністрація Президента України Л. М. Кравчука" 5233, опис 1, де знаходяться справи постійного зберігання за 1991–1994 рр., в ньому містяться Державна книга реєстрів указів Президента України, сектор контролю – документи про виконання указів, відділ листів і прийому громадян, документи про вивчення та узагальнення пропозицій, заяв і скарг громадян, аналіз причин, що їх породжують, матеріали листування Президента з виконкомами обласних рад народних депутатів, підприємствами, організаціями, установами; відділ "Адміністрація Президента України. Соціально-економічна рада Президента України", опис 1, де знаходяться справи постійного зберігання за 1991–1992 рр. До складу цих справ входять протоколи та постанови соціально-економічної ради Президента України "Положення про Раду" хронологічним періодом 30. 11. – 24. 12. 1992 р. в кількості 25 аркушів; "Листування Президента України з Верховною Радою" – 24. 01. – 31. 12. 1992 р. – 176 аркушів; "Листування Президента України з Кабінетом Міністрів України" – 31. 01. – 25. 12. 1992 р. – 178 аркушів; "Листування Президента України з міністерствами, комітетами, відомствами" – 31. 01. – 25. 12. 1992 р. 232 аркуші.

У фонді 1-Р "Відділ по роботі постійних комісій Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки", опис 22 знаходяться справи постійного зберігання за 1986–1990 рр. До складу цих справ входять протоколи спільних засідань комісій: "По будівництві і промисловості будівельних матеріалів, по товарах народного споживання" від 27.02. по 25.04 1986 р., "По торгівлі, житлово-комунальному господарстві і побутового обслуговування" – 24. 03. – 26. 11. 1986 р.; "По агропромислому комплексі та торгівлі" – 19. 12. 1986 – 30. 01. 1987 рр.; "По товарах народного споживання, житлово-

комунальному господарстві та побутового обслуговування" – 02. 02. 1987 р.; "По товарах народного споживання і торгівлі" – 24.04. 1987 р.; "По товарах народного споживання, будівництві і промисловості будівельних матеріалів" – 10. 04. – 09. 07. 1987 р.; "По товарах народного споживання, по житлово-комунальному господарстві і побутового обслуговування" – 25. 01. 1988 р.; "По товарах народного споживання і торгівлі" – 16. 09. 1988 р.; "По промисловості, по товарах народного споживання" – 03. 05. – 19. 05. 1989 р.; "По плануванні бюджету, по товарах народного споживання" – 02. 02. 1989 – 15. 02. 1990 рр.; "По житлово-комунальному господарстві, побутового обслуговування і по агропромислому комплексі" – 11. 01. – 15. 02. 1990 р.

Наступний – фонд "Ради Міністрів Української РСР" Р-2, опис 15, том № 1–4, де знаходяться справи постійного зберігання за 1986–1989 рр. Даний фонд містить документи про плани економічного і соціального розвитку, удосконалення планування і управління народного господарства Української РСР, які вносились на розгляд в ЦК КПРС, ЦК КПУ, Президію Верховної Ради СРСР, Президію Верховної Ради УРСР, матеріали листування з союзними, республіканськими та обласними органами влади, підприємствами, організаціями, установами; листування з виконками Рад народних депутатів УРСР; зведену інформацію міністерств і відомств про виконання рішень партії та уряду республіки.

Доповнити і деталізувати картину розгортання і поступової видозміни наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років соціально-економічних перетворень допомагають матеріали обласних державних архівів. Це, зокрема, Чернівецького Львівського, державних обласних архівів та архівом Тернопільської обласної державної Адміністрації.

У Чернівецькому державному обласному архіві значну цінність для дослідження представляють фонди радянського періоду: фонд Р-2551, опис 1, Чернівецького обласного управління побутового обслуговування населення Чернівецького облвиконкому народних депутатів, де містяться справи постійного зберігання хронологічним періодом 1978–1990 рр.; фонд Р-2601, опис 1, Управління державної інспекції по якості товарів по Чернівецькій області – за 1977–1987 рр. Фонди, що охоплюють період Української державності Р-3, містять описи справ постійного зберігання: опис 4 – матеріали Чернівецького обласного виконкому, загальний відділ, справи за 1989–1992 рр.; опис 5 – виконком Чернівецької обласної ради народних депутатів, протокольна частина, справи за 1986–1992 рр., опис 6 – організаційно-конструкторський відділ, справи за 1987–1991 рр.; опис 11 – профспілковий комітет, справи за 1970–1992 рр.

Львівський державний обласний архів представлений матеріалами обкому Комуністичної партії України фондом П-3, описом 62 у двох томах за 1987–1989 рр. та 1989–1991 рр. 672 та 418 справами відповідно. Дані матеріали включають документи з питань соціально-економічного розвитку області: аналізи, інформації та довідки відділів обкому й інших установ, протоколи засідань комісії обласної ради, документи про виконання постанов обкому КПУ, листування з ЦК КПРС, ЦК КПУ та іншими установами.

У написанні роботи використано дані архіву Тернопільської обласної державної Адміністрації, що предсатвлені спеціальними матеріалами внутрішнього користування.

Цінність архівних джерел, зокрема полягає в тому, що це є первинні хронологічні дані радянської системи та періоду становлення незалежної України, що відображають реагування вищих органів влади, різного рівня суб'єктів народного господарства, простих громадян на кардинальні соціально-економічні перетворення в державі. Загалом, використання джерел першої групи дозволяє більш якісно провести ретроспективний аналіз соціально-економічних трансформацій в Україні в розглядуваний період.

Другу групу джерел складають законодавчо-нормативні акти вищих органів влади та управління України, опубліковані в пресі (всеукраїнській і регіональній) та збірниках документів, взяті з архівних джерел. Основу джерел другої групи складають опубліковані та неопубліковані документи, що відносяться до соціально-економічної сфери радянського періоду, так і ті, що визначають основи політичної та соціально-економічної незалежності України, утвердження її як самостійної держави. Дану групу умовно можна поділити на декілька підгруп стосовно хронологічного періоду, сфери напрямку та юридичного джерела. Це укази Генерального секретаря ЦК КПРС, Президента СРСР М. С. Горбачова, резолюції ЦК КПРС, укази Президента України Л. М. Кравчука; постанови та укази

Ради Міністрів Української РСР, Кабінету Міністрів Української РСР, Кабінету Міністрів України; закони Верховної Ради СРСР, закони Верховної Ради Української РСР, закони Верховної Ради України; постанови та укази Президії Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, Верховної Ради України; постанови, рішення обласних рад та виконавчих органів влади.

Наприкінці існування Радянського Союзу було прийнято ряд законодавчих актів, що характеризують доволі суттєву зміну офіційного курсу вищого державного – партійного керівництва, як в політичному, так і в економічному аспектах, поступовий шлях до суверенізації Української РСР. Визначальною рисою законодавчих нормативних актів періоду незалежності була спрямованість на створення суспільних інститутів незалежної держави в політичному аспекті, і разом з тим, на вихід з кризового становища – на зміну соціально-економічного ладу. Це законодавчо-нормативні акти, що були спрямовані на подолання кризових явищ, в тому числі – монополізму, широкомасштабної тіньової економіки, формування прогресивнішої економічної системи: у фінансовій, бюджетній, податковій, інвестиційній політиці; зміни форм власності – роздержавлення, приватизації, закріплення за власністю України підприємств союзного підпорядкування, розташованих на території України, земельної власності в сільському господарстві; на розвиток науки і техніки, впровадження інновацій у виробництво товарів народного споживання; на розвиток виробничої сфери, головним чином, на вирівнювання диспропорцій між рівнем розвитку галузей важкої промисловості та аграрного сектору; на боротьбу з негативними наслідками інфляції, соціального захисту населення; на посилення контролю за якістю продукції, вдосконалення сфері торгівлі та захисту прав споживачів; на соціальний захист інвалідів, ветеранів війни та праці, безробітних, жертв політичних репресій; на покращення демографічної ситуації тощо.

Наступну групу джерел становлять публікації в періодичній пресі, які висвітлюють перебіг змін в соціально-економічній сфері в Україні наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Це статті й замітки стосовно теми, вміщені в українській та російськомовній періодичній пресі – радянського періоду та доби незалежності, як розглядуваного хронологічного періоду, так і періодики 1990-х років, що стосуються вказаної теми. Їх головна цінність полягає у значній насиченості інформацією, завдяки чому доповнюються та узагальнюються відомості попередніх груп джерел. Разом з тим, часописи дають можливість порівняти підходи різних суспільно-політичних та соціально-економічних груп – поколінь, класів, представників різних політичних ідеологій, економічних вчень до висвітлення соціально-економічних процесів в розглядуваний період. Регулярно ці процеси висвітлювали журнали: "Економіка Радянської України", після проголошення незалежності – "Економіка України", "Відомості Верховної Ради України", "Український історичний журнал", "Віче", "Сучасність", російське видання "Социс" та інші; загальноукраїнські газети: "Голос України", "Урядовий кур'єр", "День", "Робітнича газета", "Аргументы и факты", видання радянського періоду: "Труд", "Известия", "Правда", "Коммунист", "Радянська Україна", "Сільські вісті", "Сельская жизнь"; регіональні – "Вільне життя".

Важливе місце серед джерел з історії соціально-економічного розвитку України належить статистичним даним, різного типу інформаційним і довідниковим виданням. Проте, до здобуття Україною незалежності, інформація про стан економіки надходила спотворено і практично не узагальнювалася. Лише після 1991 р. почали публікувати спеціалізовані комплексні статистичні довідники з основних показників соціально-економічного стану країни.

Допоміжним матеріалом послужили праці загального характеру та видання, що висвітлюють історію України, спогади, листи й щоденники громадсько-політичних діячів, спеціальні праці істориків, економістів, політологів, соціологів тощо, в яких аналізуються різні аспекти досліджуваної теми.

Як підсумок, джерельна база, яку можливо використовувати для дослідження соціально-економічних перетворень в Україні наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років є обширною та інформативно насиченою. Її різноманітність дозволяє у комплексі розкрити розглядувані суспільні процеси у даний хронологічний період, виявляти їх основні визначальні риси та особливості.

Проведений джерельний аналіз досліджуваної проблеми свідчить, що у процесі дальшого вивчення проблем історичної зумовленості соціально-економічних перетворень наприкінці 80-х – на початку 90-х років важливого значення набувають питання їх джерельної бази, виявлення нових матеріалів, їх узагальнення, уточнення і розкриття їхньої структури, вдосконалення методів вивчення масових джерел, утворення в архівах, особливо обласного характеру, відповідного науково-довідникового апарату фондів, де зберігаються численні матеріали й документи, що містять відомості про соціально-економічний розвиток.

Таким чином, для висвітлення даної теми дисертації автор використав різноманітні матеріали: архіви та опубліковані джерела, праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, а також загальні праці політичної та економічної історії України, пов'язані з питаннями соціально-економічного розвитку, статистичні та інформаційні видання тощо. Різноманітні джерельні комплекси, інтенсивність та полівимірність української історії соціально-економічних процесів обумовили вибір даних підходів для виконання дисертаційної роботи.

Список використаних джерел

1. Душанич Т., Душанич Й. Экономика переходного периода. – М.: Институт международного права и экономики, 1999. – 184 с.
2. Шпорлюк Р. К. Маркс проти Ф. Ліста. Комунізм і націоналізм. – К.: Основи, 1998. – 479 с.
3. Коропецький І.С. Дещо про минуле, недавнє минуле і сучасне української економіки. – К.: Либідь, 1995. – 237 с.
4. Коропецький І.С. Економічні праці. – К.: Смолоскип, 1998. – 414 с.
5. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1. – К.: Основи, 1994. – 444 с.
6. Баталов Э. Культ личности и общественное сознание. – М.: Мысль, 1989. – 235 с.
7. Основи демократії за ред. Колодія А. – К.: АйБі, 2002. – 631 с.
8. Сичивиця О. Діалектика і конфронтаційний світогляд. – Львів.: Каменяр, 2002. – 212 с.
9. Врублевский В. Володимир Щербицкий: правда и вымыслы. – К.: Основи, 1993. – 256 с.
10. Діак І. В. Україна – Росія. – К., 2001. – 399 с.
11. Діак І. В. Хто захистить наш народ і державу: Комуністична партія України чи Українська комуністична партія? – К., 2000. – 263 с.
12. Майоров А. Вторжение. Чехословакия, 1968. – М.: Наука, 1998. – 312 с.
13. Горбачов М. С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и всего мира. – М.: изд. пол. лит., 1987. – 45 с.
14. Горбачов М. С. Про перебудову і кадрову політику партії. Вибрані твори. – К.: вид. пол. літ., 1989. – Т. 4. – 560 с.
15. Горбачов М. С. Вибрані промови і статті. – К.: вид. пол. літ., 1988. – Т. 5. – 644 с.
16. Горбачев М. С. Октябрь и перестройка: революция продолжается. Избранные речи и статьи. – М.: Изд. пол. лит., 1989. – Т. 5. – 457 с.
17. Горбачов М. С. Вибрані промови і статті // Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 16 червня 1988 р. – К., Т. 3. – 1989. – 467 с.
18. Сікора В. Економічна культурна спадщина, затребувана життям. – К.: ЕксОб, 1999. – 91 с.
19. Сікора В. Національна ідея в економіці (українська перспектива). – К.: ЕксОб, 1999. – 91 с.
20. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу. – К.: Вікар, 1999. – 723 с.
21. Бойко О. Історія 90-х. Тіні минулого чи контури майбутнього. – К., 1995. – 72 с.
22. Фром Э. Бегство от свободы. – М.: Прогресс. – 1999. – 269 с.
23. Алексеев Ю., Кульчицкий С., Слюсаренко А. Україна на зламі історичних епох. Державотворчий процес 1985–1999 рр. – К, 2000. – 254 с.
24. Степанков В. Г., Лисов Г. К. Кремлевский заговор. Версия следствия. – М.: Мысль, 1992. – 320 с.
25. Вагурин В. А. Радикальные преобразования в СССР. – М.: Наука, 1999. – 254 с.
26. Печенев В. Горбачев – к вершинам власти. – М.: Мысль, 1994. – 191 с.
27. Павловський М. Стратегія розвитку українського суспільства. Україна і світ. – К.: Техніка, 1999. – 176 с.
28. Павловський М. Суспільство та економіка перехідного періоду. – К.: Техніка, 1999. – 289 с.
29. Павловський М. Макроекономіка перехідного періоду – український контекст. – К.: Техніка, 1999. – 334 с.
30. Павловський М. Шлях України. – К.: Техніка, 1999. – 152 с.
31. Волкогонов Д. Семь вождей. Кн. 1. – М., 1993. – 8 с.
32. Шляпентох В. Э. Советский Союз – нормальное тоталитарное общество. Опыт объективного анализа. – М.: Наука, 1999. – 194 с.
33. Кокотюха А. Почему Украина не Россия? – Харків.: Філіо, 2004. – 396 с.
34. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. 95 млн. жертв /

под руководством Иванова М. Ю., Слепнера Л. Н., Сыромятникова Н. Ю., Куртуа Ст., Верта Н. И др. – М.: Три века истории, 1999. – 768 с. 35. Гальчинський А. С. Суперечності реформ у контексті цивілізаційного процесу. – К.: Українські пропілеї, 2001. – 318 с. 36. Гальчинський А. С. Становлення суспільства постінформаційної цивілізації. – К.: Вища школа, 1993. – 107 с. 37. Жишко С. Націоналістична справа. – К., 1997. – 44 с. 38. Богомолів О. Г. Реформи в зеркале міжнародних порівнянь. – М.: Екон., 1998. – 212 с. 39. Буніч А. П. Теневі шляхи легальної економіки // Дружинин Б. А. Теневая економіка. – М., 1991. – С. 46–65. 40. Улыбин К. А. Знакома незнакомка // Дружинин Б. А. Теневая економіка. – М., 1991. – С. 5–27. 41. Чесалин Ю. В. Домисли і факти о кооперації // Дружинин Б. А. Теневая економіка. – М., 1991. – С. 97–111. 42. Корягина Т. И. Аналіз, оцінки, прогнози // Дружинин Б. А. Теневая економіка. – М., 1991. – С. 28–45. 43. Крылов А. А. Порок нації или...? // Дружинин Б. А. Теневая економіка. – М., 1991. – С. 66–81. 44. Гальчинський А. Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? – К., 1999. – 245 с. 45. Сахаров А. Мир, прогресс, права человека. – Л.: Советский писатель, 1990. – 126 с. 46. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. За ред. М. Малюка. – К.: Генеза, 1994. – 362 с. 47. Матвієнко В. П., Матвієнко П. В. Філософсько-економічні погляди. – К.: Наукова думка, 2003. – 302 с. 48. Сорока М. Світ відкриває Україну. – К., 2001. – 358 с. 49. Eberstadt N. The poverty of communism. – New Brunswick, 1990. – 135 p. 50. Экономическая свобода и социализм / под ред. Ю. Сипова. – М.: Московский университет, 1991. – 110 с. 51. Абалкин Л. И. Политическая экономика социализма – теоретическая основа экономической политики КПСС. – М.: Мысль, 1989. – 232 с. 52. Социализм между прошлым и будущим / под ред. О. Богомолова. – М.: Прогресс, 1989. – 420 с. 53. Гончаров С. С. Перестройка без сенсаций. – К., 1991. – 28 с. 54. Абалкин Л. И. Неиспользованный шанс – 1,5 года в правительстве. – М.: Изд. пол. литературы, 1991. – 304 с. 55. Фрідман Р., Рапчинський А., Ерл Д. та ін. Приватизація в Росії, Україні та в країнах Балтії. – К.: Основи, 1994. – 319 с. 56. Ларцев С., Ключиков М. Краткий очерк истории приватизации в Украине. – К., 1997. – 56 с. 57. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / под ред. Иноземцева Л. – М.: Academia, 1999. – 785 с. 58. Врублевський В., Хорошковський В. Український шлях. Геополітичне становище та національні інтереси України. – К., 1997. – 425 с. 59. Бажал Ю. Економічна теорія технологічних змін. – К.: Заповіт, 1996. – 240 с. 60. Пинзеник В. Реформи чи їх імітації? – К.: Академія, 1999. – 125 с. 61. Сакс Д. Рыночная экономика и Россия. – М., 1997. – 332 с. 62. Сакс Д. Д., Ларрен Ф. Б. Макроэкономика. Глобальный поход. – М.: Прогресс, 1996. – 848 с. 63. Шохин А. И. Социальные проблемы перестройки. – М.: Экономика, 1989. – 171 с. 64. Грабовський С. Соціальна структура і деякі сакраментальні питання українського життя // Україна на межі тисячоліть. Збірник. – К., 1998. – 133 с. 65. Шморгун О. Україна: шлях відродження. – К., 1994. – 206 с. 66. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу критика історичного досвіду. – К., 1996. – 778 с. 67. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: проблеми самоорганізації. Т. 2. Десятиріччя суспільної трансформації. – К.: Промінь, 2003. – 464 с. 68. Барышева А. В. Перестройка: социально-экономические проблемы. – М., 1991. – 152 с. 69. Гусев О. Атомный синдром Чернобыля. – К., 2001. – 136 с. 70. Зайцев Ю. Соціалізація економіки України та системна трансформація суспільства. – К.: КНЕУ, 2002. – 188 с. 71. Трегобчук В. Київ: екологія та економіка міста. – К.: Знання, 1992. – 46 с. 72. Гарасим'як С. М. Характеристика динаміки життєвого рівня в Україні // Проблеми соціально-економічного розвитку в Україні. збірник наукових праць / за ред. В. Новікова. – К., 1994. – 118 с. 73. Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України – К.: Знання, 2000. – 342 с. 74. Осипов В. И. Украина – XXI: как вырваться из трясины затяжного социально-экономического кризиса? – Одесса, 2001. – 362 с. 75. Хайек Ф. Дорога к рабству. – М.: Экономика, 1992. – 176 с. 76. Тойнбі А. Постыжение истории. – М., 1991. – 731 с. 77. Социализм: прошлое и настоящее / под ред. Радченко А. М. – М.: Наука, 1990. – 173 с.

Yaroslav Dzisyak

THE HISTORICAL STIPULATIONS OF SOCIAL-ECONOMIC TRANSFORMATIONS IN UKRAINE AT THE END OF 1980-S – AT START OF 1990-S: THE HISTORY AND SOURCES OF THE PROBLEMS

The history and problems of source base of the historical stipulations of social-economic transformations in Ukraine at the end of 1980-s – at start of 1990-s has been described in the article.

УДК 94 (477)

Сергій Бондаренко

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ

У статті розглядається проблематика історіографічних досліджень професійних науковців і учасників розвитку та діяльності Народного Руху України, дається коротка характеристика їх поглядів з проблеми дослідження.

Народний Рух України та його місце в історії і суспільно-політичному житті України залишається на сьогодні недостатньо вивченими. Фактично до кінця 1990-х років інтерес вітчизняних дослідників до вивчення діяльності НРУ був не досить великим і мав суто прикладний характер, пов'язаний з аналізом сучасного політичного процесу.

Основна мета даної статті полягає в тому, щоб, виходячи з актуальності теми дослідження, показати стан сучасної української та зарубіжної історіографії Народного Руху України, визначити наскільки ґрунтовно і об'єктивно автори різноманітних наукових праць висвітлюють дану проблему.

Дослідження проблем виникнення, становлення Народного Руху України, його діяльності у виборенні державної самостійності нашим народом все більше привертають увагу вітчизняних і зарубіжних вчених. Наукова думка поступово нагромаджує потенціал вивчення національно-духовного відродження українського народу наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття, державотворчих процесів в Україні після розпаду СРСР та формування діяльності політичної опозиції в період "перебудови" й здобуття української національної державності. При цьому основна увага концентрується на аналізі діяльності Народного Руху України як провідної сили політичної опозиції у той час, а також формування на його базі перших політичних партій і громадсько-суспільних об'єднань. В Україні саме Рух і його союзники по національно-демократичному табору висунули програму суспільно-демократичних перетворень, яка вийшла за межі горбачовської "перебудови", боротьба навколо цих платформ постала у центрі політичного життя України.

"Період 1985–1991 рр., – зазначають автори "Новітньої історії України (1900–2000)", – в українській історії ще не проаналізовано належним чином. Адже процеси, започатковані в добу горбачовської перебудови, тривають і досі, а деякі видозмінюються, внаслідок чого первинні оцінки втрачають своє значення" [1: 537].

В кінці 1980-х і на початку 1990-х років проблема Народного Руху України як політичної опозиції досліджувалася українськими вченими, переважно, в межах вивчення становлення багатопартійної системи як в цілому в СРСР, так і, зокрема, в Україні.

Так, в 1989–1991 рр. з виникненням опозиційних національно-демократичних сил з'являються публікації, у яких аналізувалися їх політичні позиції. Природно, що значна частина цих публікацій цього періоду належить не професійним історикам, а політичним діячам, у тому числі лідерам опозиційних КПРС партій і рухів [2, 3, 4, 5, 6]. Дані праці можна розглядати як своєрідний вклад історичних видань, в яких містилися оцінки суспільно-політичної ситуації, позиції політичних партій, інститутів влади.

У цей час в Україні з'явилися перші аналітичні праці, присвячені новим політичним організаціям і об'єднанням України, зокрема: робота А. Слюсаренка і М. Томенка [7], колективні праці Інституту політичних досліджень [8], в яких розглядаються проблеми виникнення і становлення нових суспільно-політичних рухів та об'єднань, їх діяльності в умовах переходу від командно-демократичної до демократичної системи формування державності в Україні, аналізуються історичні події та факти початку 90-х років ХХ ст. Не приховуючи величезних труднощів автори цих праць розкривають їх об'єктивний характер. Разом з тим підкреслюється невідворотність змін, започаткованих у радянському суспільстві в 1985 р. горбачовською "перебудовою". А утвердження незалежної України, яка спирається на всю тисячолітню державотворчу традицію українського народу, можна вважати, як твердять автори вищезазначених праць, забезпеченою справою.

Дослідження сучасного національно-демократичного руху вітчизняними істориками, політологами і суспільствознавцями поглиблювалось паралельно до його актуалізації в суспільно-політичному житті. У контексті проблем розуміння державотворення та місця і ролі в цьому процесі громадсько-політичних рухів і партій в умовах національного відродження викликають інтерес роботи О. С. Забужко [9], В. А. Потульницького [10], збірник матеріалів, упорядкований Т. Гунчаком і Р. Сольчаником "Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті" [11], а також цілий ряд історико-політологічних праць [12]. В цей час значний вплив на дослідження розглядуваної нами теми в руслі більш загальних наукових проблем національно-державного будівництва мають ґрунтовні праці таких відомих українських учених як: Ю. І. Римаренка [13], І. Ф. Кураса [14], В. І. Наулка [15], В. Б. Євтуха [16], Л. П. Нагорної [17], М. І. Панчука [18], І. О. Кресіної [19], М. М. Вівчарика [20], О. М. Майбороди [21], в яких всебічно проаналізовано питання історії національно-демократичного руху, в діяльності якого активну участь брали рухівці, передумови виникнення, ідеологічно-політичні витоки суспільно-політичних рухів і партій в Україні, показано основні етапи створення політичної опозиції, дано їм характеристику, розкрито участь Руху у процесі формування демократичної політичної опозиції, розвитку міжнародних відносин, піднесення української національної свідомості громадян, становлення української політичної нації тощо.

У становленні української історіографії історії громадсько-політичних рухів і партій в Україні у другій половині 80-х – на початку 90-х рр. займає цикл статей В. Литвина в журналі "Політика і час" [22], а також праці І. Мартинюка [23], В. Драча [24], В. Рубана [25], В. Михайліва [26], Є. Головахи [27], Є. Базовкіна [28]. Специфіка їхніх досліджень полягає в наявності політологічного аналізу діяльності національних організацій та партій, розкритті механізмів їх взаємодії. Однак значною мірою поза увагою залишено практичний аспект їх діяльності. Серед видань української діаспори слід відзначити книгу А. Камінського [29], яка насичена величезним фактичним матеріалом, зібраним на радіо "Свобода". Це видання як і збірник статей М. Прокопа [30], відбиває погляди на події в Україні, вплив національного руху на суспільно-політичне життя на протязі 1960-х – 1980-х рр., починаючи від створення неформальних організацій до Народного Руху України за перебудову. Значне місце у працях А. Камінського і М. Прокопа приділене генезису і діяльності деяких політичних неформальних організацій, як Українська Гельсінська Спілка, перетворена в квітні 1990 р. в Українську республіканську партію. Останній у своїй праці особливу увагу відвів розкриттю національно-визвольного руху на території сучасної України до її проголошення незалежною. Взятши за основу матеріали дисидентів, а пізніше – лідерів НРУ, а саме працю "Інтернаціоналізм чи русифікація?" І. Дзюби, збірку "Лихо з розуму" В. Чорновола, роботи "Репортаж із заповідника ім. Берії" В. Мороза, його ж есеї "Хроніка опору" та "Серед снігів", збірку "Українська інтелігенція під судом КГБ" та інших, М. Прокоп визначив головне спрямування українського руху опору – боро-

тьбу в рамках існуючого соціально-політичного ладу і в межах його обов'язуючої філософії: побудови комунізму та сформував програмові ідеї руху опору: недопущення будь-яких переваг однієї нації, однієї мови і культури над іншими ще в колишньому СРСР; додержання суверенної республіки і максимальний розвиток національно-культурних традицій усіх народів; послідовна боротьба проти російського великодержавного шовінізму. У цій боротьбі він надавав особливого значення Руху, зазначавши що саме він "полонив уяву і змобілізував до активної дії широкі кола української суспільності в різних областях України" [30: 47]. Дослідник підкреслив, що ініціаторам Руху пощастило створити платформу для єднання найширших сил України незалежно від національного походження. У цьому він бачив успіх Руху, а Установчий з'їзд НРУ у вересні 1989 р. назвав "межевою подією в житті України" [30: 36].

Окремі аспекти виникнення НРУ висвітлюються у працях, присвячених загальним проблемам становлення багатопартійності і формування якісно нових політичних відносин у колишньому СРСР і в Україні [31]. Серед цих праць заслуговує на увагу монографія харківської дослідниці О.В. Астахової [32], у якій дана всебічна характеристика шляхів виникнення і формування самодіяльних неформальних громадських організацій в українському суспільстві, обґрунтовується положення про те, що саме вони і стали початком створення багатопартійності та передумовами й витоками Руху, робиться спроба першого осмислення досвіду нових суспільно-політичних рухів і партій. Ці праці безпосередньо примикають до розглядуваної нами проблеми і тому являють значний науковий інтерес. У професійно підготовлених роботах В.Литвина вперше в історії української історіографії здійснена спроба класифікації новостворених партій, становлення багатопартійності, проаналізовано перспективи їх подальшого розвитку [33].

Особливе місце в українській історико-політологічній науці займають праці й матеріали вміщені в суспільно-політичних журналах "Посев", "Сучасність", де даються багатоаспектні характеристики партій, громадських рухів, зокрема Народного Руху України, як національно-демократичної, так і відкрито антикомуністичної спрямованості акцентується увага на їхньому впливові в здійсненні суспільно-демократичних перетворень в Україні [34]. Так, у статті В. Рубана [35] характеризується діяльність політичних партій і громадських рухів. При цьому він зазначає, що вони мають повний спектр європейської політичної думки – комунізм, соціалізм, лібералізм, консерватизм, націонал-фашизм. Автор робить висновки, що історико-політична думка України пройшла шлях від жорсткого протистояння (комунізм-антикомунізм) до багатоваріантності. Відсутність політичного центру спочатку змінилася нестійким союзом між суверен-комуністами і поміркованим крилом національно-демократичного табору, а після проголошення незалежності України швидко зростає популярність лідерів соціал-ліберального і неоконсервативного напрямку. Враховуючи ситуацію в суспільно-політичному житті, що в Україні склалася на початку 90-х років, В.Рубан вважає, що перевагу матимуть партії, які сповідують соціалістичні, соціал-ліберальні та ліберал-консервативні цінності.

Чільне місце історіографії проблеми, що розглядається в даній дисертації, займають праці М.В. Поповича [36], В.М.Ткаченка [37], М.Ф. Мариновича [38], О.П. Реєнта [39], В.С.Журавського [40], де йдеться про природу нових суспільно-політичних формувань, їх характер, соціальну базу, етапи і тенденції розвитку, розкривається сутність і принципи їх взаємовідносин, механізми консолідації різних політичних сил в контексті українського національного державотворення. У цьому зв'язку заслуговує особливої уваги докторське дослідження К.Ю. Богомаза "Громадсько-політичні рухи і партії в Україні у другій половині 80-х – на початку 90-х рр." та опубліковані праці з цієї винятково актуальної проблеми [41]. У дисертації, а також низці праць автор ґрунтовно розглядає питання багатопартійності в Україні, перетворення в суспільно-політичному житті, діяльність громадсько-політичних рухів і партій за економічну незалежність України, а також роль громадських об'єднань у формуванні національної свідомості і політичної культури народу республіки. Важливо зазначити, що вивчення питань дотичних до нашої теми, дає підстави для висновку, що виникнення НРУ було пов'язане з комплексом політичних, соціально-економічних та ідеологічних причин. Принциповим серед них, з одного боку, є сам процес демократичних перетворень, який зняв як в політичному, так і певною мірою в пра-

вовому розумінні відповідні заборони та обмеження на вільнодумство, що спричинило виникнення реального політичного плюралізму. З другого боку, труднощі, суперечності і помилки в проведенні реформ, формування в суспільстві свідомості рішучого заперечення однопартійної системи як неспроможної вплинути на подолання всевладної бюрократії партійних і радянських органів. Своєрідним прискорювачем розвитку суспільно-політичних рухів і партій у багатопартійній системі було пробудження національної самосвідомості, прагнення народу України до суверенітету і незалежності.

Значне місце в історіографії проблеми займають опубліковані матеріали республіканських наукових і науково-практичних семінарів і конференцій, де представлені різні точки зору істориків, політологів, філософів, економістів, а також політичних лідерів, громадсько-політичних і державних діячів з питань виникнення суспільно-політичних рухів і партій, в тому числі і Народного Руху України, та визначення його ролі у встановленні багатопартійності в умовах реформування політичної системи [42]. Їх аналіз показує, що при всіх відмінностях поглядів учених, працівників-практиків на проблему місця і ролі НРУ, інших політичних партій, громадянських рухів у здійсненні демократичних реформ в Україні, вони єдині в тому, що спільним завданням всіх політичних сил, які відстоюють ідею незалежності Української держави, є пошук шляхів виходу з економічної кризи і зміцнення національної державності.

Заслужують уваги матеріали "круглого столу" суспільствознавців України, який відбувся за ініціативою Інституту національних відносин і політології НАН України, Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Української асоціації політологів та журналу "Політика і час", по якому було обговорено наукову проблему "Основні політичні структури і механізми їх становлення та розвитку в Україні", в якій чітко окреслювалось два напрями: 1. Передумови і шляхи створення демократичної державності в Україні. 2. Партії та громадські рухи: формування багатопартійності. Вчені-суспільствознавці особливо наголошували на важливості методологічних підходів до дослідження становлення нових суспільно-політичних рухів і партій [43].

Однією з перших публікацій стосовно проблем виникнення і становлення Народного Руху України була невеличка за обсягом, але важлива за змістом монографічна праця О.В. Гараня "Від створення Руху до багатопартійності" [44], яка побачила світ у 1992 р. Як зароджувався Рух? Які основні тенденції у його політиці? Як закладалися підвалини багатопартійної системи в Україні? Над цими питаннями української ще недавньої історії розмірковує автор історик-політолог, один з учасників перших київських політичних об'єднань. Висловлені думки автора знайшли продовження в наступній його праці "Убити Дракона: з історії Руху та нових партій України" [45]. Тут О.В.Гарань прослідковує основні етапи становлення й розвитку українського національного руху в кінці 1980-х – на початку 1990-х років на тлі суспільних змін у СРСР. Проаналізувавши динаміку його зростання, ступінь впливу на суспільну свідомість і порівнявши з аналогічними рухами в прибалтійських республіках, автор прийшов до висновку, що "Внесок Руху, а також нових політичних партій у здобуття Україною незалежності боротьбу за демократію є незаперечним" [45: 191]. Важливо підкреслити, що автор висвітлює зародження Руху, етапи діяльності та основні тенденції в його політиці у практичній площині формування політичного спектру України кінця 80-х – початку 90-х рр. минулого століття. У книзі О.В.Гараня зібрано і проаналізовано величезний і фактичний матеріал, однак, у ній практично відсутній, на жаль, історіографічний аналіз проблеми, автор робить "глухі" посилення без зазначення авторів і назв праць, і назагал ця праця, як зазначає сам її автор "не є суто науковим дослідженням" [45: 8]. Це, "скоріше, нариси, часом штрихи до подій, очевидцем яких був автор, а в деяких брав і безпосередню участь" [45: 8], простежується в ній "києвоцентричність" викладу подій. Як у попередній, так і у цій праці автор не використав матеріали фондів архівів України. Однак висловлені деякі думки і недоліки щодо вищезазначеної роботи О.В. Гараня не применшують її загальної позитивної оцінки. Вона є однією з перших, де досліджується історія Руху, вносить вагомий вклад у розробку важливих й актуальних питань історії української суспільно-політичної думки на початку 90-х років ХХ ст. та є помітним явищем у вітчизняній історіографії.

Історія Народного Руху України стала предметом спеціального дослідження В. Ковтуна [46], в якому зібрано і використано значний фактичний матеріал, проте, відсутній науковий апарат; вона відбиває погляди однієї із течій в Русі – І. Драча і М. Гориня, спрямовуючи, в основному, вістря полеміки проти В. Чорновола, і, на наш погляд, скоріше відноситься до публіцистичних видань. У контексті наукової проблеми нашого дисертаційного дослідження цінною є монографія Г. Гончарука "Народний Рух України: історія" [47], де здійснено першу спробу комплексного вивчення НРУ, простежено основні етапи створення та розвитку організації, її організаційного зміцнення. Особливу цінність становлять роздуми автора над питаннями нереалізованості рухівської ідеї у всеукраїнському масштабі, що з певною обережністю можна екстраполювати на весь національний рух у цілому. Водночас впадає у вічі категоричність висновків, акцентація на політичній діяльності Руху, певна ідеалізація предмета дослідження. Набув поширення регіональний аспект діяльності Народного Руху України. Так, М. Тиский розглядає у своїй праці "Історія виникнення Руху на Волині" [48], М. Голубець досліджує питання НРУ на Львівщині, у перший рік його становлення [49], Б. Степанишин вивчає історію Народного Руху на Рівненщині в контексті діяльності інших громадських об'єднань, зокрема "Просвіти", за національне відродження [50].

Етапи становлення Народного Руху України на Збаражчині розглянуто у двох книгах, зокрема, у 1-й під назвою "Народний Рух на Збаражчині. Історія зародження і становлення" [51] та в 2-й – "Народний Рух України на Збаражчині. Шляхи утвердження" [52]. У цих книгах висвітлено історію створення та розбудови в Україні, і, зокрема, на Збаражчині (Тернопільська обл.) першої легальної громадсько-політичної організації, яка ще в часи одноосібного правління злочинної КПРС відкрито проголосила прагнення вибороти Самостійну демократичну Україну, тобто виконати основне програмне завдання ідеології українського націоналізму. На основі документів і фактів простежено боротьбу НРУ в цьому регіоні за національне-державне відродження. Здебільшого у цих працях переважає описовість, простий перелік подій та публіцистичний характер викладу матеріалу.

Значне місце в українській історіографії займає цикл праць з національного питання. Національні аспекти НРУ проаналізовано у кандидатській дисертації О.А. Шановської на тему: "Дільність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989–1996 рр.)" [53] та в цілому ряді праць [54]. Авторка фактологічно довела про створення Народного Руху України за перебудову як організації національного відродження в Україні, показала консолідацію національно-свідомих сил навколо Руху в умовах горбачовської "перебудови" завдяки застосуванню новітньої методології вона простежує еволюцію ідеологічної позиції Руху. У площині взаємин українців і неукраїнців, міжнаціонального життя в Україні досліджує історію Ради Національностей Народного Руху України в 1989–1993 р. в політичному ракурсі О.З.Бураковський [55]. У своїх працях [56] О.З. Бураковський висвітлює історію РН НРУ, її роль в сучасних державотворчих процесах, динаміку міжнаціональних відносин до і після 1 грудня 1991 р. На основі вивчення масиву архівних документів Ради Національностей НРУ, він простежує основні положення її програм, позиції лідерів Руху та оцінки соціально-політичних і міжнаціональних подій на різних етапах у період 1989–1993 рр., аналізує проблеми існування, роботи і взаємодії Ради Національностей як з НРУ, так і з представниками національно-культурних товариств різних етнічних груп населення. Їх значний фактичний матеріал відкриває можливість для проведення подальших досліджень, поглиблення їх і узагальнення. Праці О.З. Бураковського є значним історіографічним здобутком із зазначеної тематики. Окремі аспекти аналізованої проблеми розглядаються у ряді дисертаційних робіт, крім праць О.З.Бураковського та О.А.Шановської у В.М.Кулика, О. Т.Слободяна, Л.В.Панасюка, О.С. Терзі.

У контексті нашої проблеми заслуговують на увагу матеріали всеукраїнських наукових конференцій з проблем виникнення, становлення Народного Руху України, його ролі в національно-демократичних перетвореннях в Україні. Проблематика НРУ активно обговорювалася на наукових конференціях "Народний Рух України: місце в історії та політиці", що відбулися у 1994, 1996, 1998, 2000, 2001 рр. на базі кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету. Зокрема, на кон-

ференціях порушувалися такі питання, як історичні причини й витoki Руху, його державотворча концепція; НРУ як фактор створення багатопартійності в Україні, відтворення національної ідеї в політичній діяльності НРУ; незалежність України – найяскравіший здобуток НРУ; Рух і питання духовного відродження народу України; питання національних меншин і діяльність культурно-національних товариств в Україні; націократичні тенденції в Русі, його погляди на етнонаціональні відносини в Україні та ін. [57]. Фактично було покладено початок наукової дискусії з питань історії та діяльності Народного Руху України. Головними результатами діяльності НРУ науковці визнали те, що Рух став реальною силою, з якою стали рахуватися владні структури України в процесі національного державотворення та її соціально-економічного розвитку. Окремі дослідники вважали за помилку рішення II Зборів НРУ щодо реорганізації його в політичну партію, відзначали надмірну радикалізацію та абсолютизацію рухом національної ідеї. Глибина піднятих цих та інших питань під час наукових дискусій свідчить про необхідність та правдиве висвітлення історії та діяльності Народного Руху України в національній історіографії.

Створення і діяльність Народного Руху України на етапі боротьби за незалежність, за невеликим винятком, досі ще не стала предметом серйозних наукових досліджень. І далі переважає політологічний аналіз, з-поміж інших, роботи Г. Касьянова [58], С. Кульчицького [59], Я. Грицака [60], А. Русначенка [61], В. Кафарського [62], Ф. Рудича [63], П. Марусика [64], О. Бойка [65]. Із зазначених праць виділимо А. Русначенка "Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років", в якій на думку дослідника, "Виникнення незалежної Української держави є результатом перш за все національно-визвольного руху як попередніх десятиліть, так і, особливо, вже безпосередньо останніх літ його розвитку, а також цілого ряду інших соціально-економічних і політичних чинників, що призвели до розпаду СРСР" [61, с.58]. Сучасний національний Рух постає, з одного боку, спадкоємцем звитяг попередніх поколінь, а з іншого – специфічним проявом перебудовчих змін. У працях А.М.Русначенка з історії робітничого, національно-визвольного руху йде мова про суспільно-політичні сили, які діяли в Україні і призвели до розпаду СРСР. Його роботи містять документи Української Гельсінської спілки, Народного Руху України за перебудову, фактологічний матеріал про створення Руху та його діяльність за здобуття Україною незалежності. Автор апелював до фактологічних даних, які виклав А.М.Русначенко про створення НРУ та про хід виборчої кампанії до Верховної Ради та Президента незалежної України при визначенні ролі НРУ в процесах демократизації суспільно-політичного життя в республіці наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. Окремі аспекти національного руху розглядає у своїй ґрунтовній праці В. Кафарський "Комунізм і український національно-визвольний рух", в якій зроблено спробу осмислити ці два феномени в контексті їх взаємодії за для розвитку української національної державності" [62]. Однак, надто широкі хронологічні рамки дослідження завадили вченому дати глибокий і всебічний аналіз сучасного національного руху й призвели в певній мірі до описовості подій. Модернізаційний контекст національно-демократичного руху помітний у роботі О.Бойка "Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку", в якій події зазначеного періоду, а разом і з ними національно-демократичний рух, розглянуто в контексті радикальних політичних змін в Україні. Критичне відношення дослідника до його успіхів знайшло вияв у його висновках про те, що "Політично самостійною Україна стала несподівано, практично внаслідок своєїрідної "закономірної випадковості", пов'язаною більшою мірою із зовнішнім чинником – невдалим серпневим путчем ортодоксальної частини номенклатури колишнього СРСР, а не з внутрішніми політичними процесами – національно-визвольними змаганнями української політичної контр еліти" [65: 261]. Ці думки знайшли вираз в інших роботах О.Бойка – "Історія України у XX столітті: 20-ті – 90-ті роки" [66], "Історія України" [67], "Україна 1991 – 1995: тіні минулого чи контури майбутнього" [68] та в окремих статтях у наукових виданнях.

Думки щодо Народного Руху України, інших громадсько-політичних об'єднань, механізмів багатопартійності і політичної опозиції в Україні викладені в інших сучасних дослідженнях [69]. Процесу формування НРУ, інших суспільно-політичних рухів і партій присвячені статті С.Грабовського і Л.Шкляра [70], Б.Хараша [71], С.Тойми [72],

С.Кульчицького [73]. Історичні аспекти новітньої політичної історії України, багатопартійності та створення політичної опозиції, ролі НРУ в суспільно-політичному житті України подав В.М. Литвин [74]. Разом з відтворенням протиборства політичних сил він спрогнозував кредо та соціальну базу нових партій праворадикальної орієнтації, Народного Руху України та інших новітніх політичних структур. Цінність його праць для нашого дослідження обумовлена фактологічним викладенням процесів і подій із залученням маловідомих архівних даних, особливо тих, які безпосередньо пов'язані з темою дисертації: він вважає НРУ за доволі радикальну суспільно-політичну організацію, котра спирається у своїй діяльності на широкі та різноманітні політичні сили в країні у боротьбі за незалежність, за вплив на зміну світогляду громадян України. Питання формування нового політичного спектра України розглядається також в його праці: "Україна: політика, політики, власть (на фоні політичного портрета Леоніда Кравчука)" [75]. Цінність цієї праці полягає в тому, що вона написана на основі архівних матеріалів та власних спостережень автора за кулуарами української політики.

Безпосередньо про історію Руху, його лідерів, про хвилю національно-державного відродження в Україні в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття йдеться в опублікованих працях Т.Батенка, О. Бажана, Т.Нетудихати, О. Мусієнка [76]. Висвітленню громадсько-політичної діяльності В.Чорновола в контексті процесу українського націотворення 1960-х – 1990-х років присвячена аналітична стаття Я.Секо і автора даного дисертаційного дослідження [77].

Вже в роки незалежності темі національного руху та проблем пов'язаних з ним, зокрема історія створення та ролі НРУ у національно-політичних процесах в Україні, присвячена низка академічних досліджень. Крім уже вищезазначених дисертацій К.Богомаза, О.Бураковського, О.Шановської, тут відзначимо успішно захищені докторські дисертації В. Литвина [78], А. Русначенка [79], О. Гараня [80], та кандидатські дисертації І.Кривдіної [81], В.Кулика [82], В.Марчука [83], О.Пилипенка [84], Л.Савченка [85], Я.Секо [86]. Багато з цих академічних робіт знайшли продовження на сторінках монографічних досліджень, фахових наукових видань. На відміну від них у даній дисертаційній роботі застосовано комплексний підхід до висвітлення історичних передумов і витоків Народного Руху України, його інституалізації, всебічно проаналізовано програмні та ідеологічні засади Руху як масової громадсько-політичної організації, його багатоаспектної діяльності по піднесенню національної свідомості народу України як основної умови боротьби за її політичну незалежність і суверенітет. Значну увагу приділено гармонізації міжнародних відносин, що дозволить глибше дослідити передумови постановлення незалежної Української держави. Цим питанням присвячено ряд наукових праць автор даного дисертаційного дослідження [87].

Окремі аспекти досліджуваної нами проблеми розглядаються в ряді видань зарубіжних авторів, частина яких вийшла на початку ХХ століття [88]. Проблеми Народного Руху України, діяльності політичної опозиції періоду "перебудови" і надалі продовжують привертати увагу дослідників, хоча в зарубіжній історіографії безпосередньо історія Руху ще не стала предметом спеціального дослідження. Важливо зазначити, що зарубіжні українознавці, котрі аналізували проблеми національно-демократичного руху, часто обстоювали збалансованіші погляди, ніж частина вітчизняних дослідників й особливо публіцистів, які обіймали в період "перебудови" радикальні позиції зліва або справа [89: 271]. Деякі суспільно-політичні події 1989 – 1991 рр., хроніку українського національно-демократичного руху і боротьбу за національну ідею відображено у праці Д. Квітковського [88]. Для більшості західних дослідників властива підвищена увага до питань формування і діяльності політичної опозиції в Україні в період "перебудови" та здобуття незалежності, а також до становлення розвинутої багатопартійної системи, що поєднувала риси атомізованого й поляризованого політичного плюралізму [90]. Розгляд Руху здійснюється в контексті проблем, пов'язаних із розпадом СРСР [91]. Зарубіжні дослідження проблем національно-демократичного руху, в тому числі Народного Руху України не вирізняються послідовністю та систематичністю. Втім, погляд зі сторони завжди є корисним, адже дозволяє уникати однобічності, яка неминуче виникає з огляду на національну належність істориків.

Проведений аналіз праць як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників показує недостатність вивчення історії виникнення і діяльності Народного Руху України в контексті українського національно-державного відродження кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття. Створення і діяльність НРУ на етапі боротьби за незалежність, за невеликим винятком досі не стала предметом серйозних наукових досліджень. До того ж переважна частина історичних робіт з досліджуваної проблеми має політичний характер. Беззаперечними здобутками вітчизняної історіографії з даного питання є нагромадження значної кількості емпіричного матеріалу, що дозволяє відновити перебіг подій у процесі боротьби соціально-політичних рухів і партій за незалежність й показу факторів, котрі сприяли проголошенню суверенітету Української держави. Проте у працях переважає публіцистичний і описовий підхід до викладу матеріалу, переважають пріоритети накопичення фактажу над концептуальним осмисленням подій. Спостерігається неузгодженість наукової термінології, залишаються прогалини у вивченні НРУ 1989 – 1991 рр., ще й досі не узгоджено його внутрішньої структури. Аналізуючи сучасний стан розвитку української історіографії проблеми, мусимо визнати, що наукова історія Руху ще не знайшла комплексного спеціального висвітлення. Нема праць, у яких би цілісно було дано узагальнену характеристику виникнення і діяльності НРУ як громадсько-політичної організації в контексті українського національно-державного відродження, визначено основні закономірності та особливості його становлення і впливу на національно-політичні процеси в українському суспільстві. Тим більше, незважаючи на те, що в роботах українських і зарубіжних істориків з цієї проблематики на різних етапах вітчизняної й зарубіжної історіографії міститься значний фактичний матеріал про НРУ, ще й до тепер багато аспектів цієї проблеми носить дискусійний характер, відчувається її заполітизація, а вони залишаються невивченими. Загалом, вивчення даної проблеми в Україні на сьогоднішній день вийшло поза початкову стадію, воно становить значну кількість досліджень та критичних матеріалів, у яких висвітлюється історія Народного Руху України. Однак, відсутність ґрунтовної узагальнюючої праці, яка б висвітлювала історичні передумови й вигоди створення Руху та його значення в українській історії та ролі у відродженні і розвитку самостійної Української держави, зумовила вибір теми започаткованого дослідження.

Список використаних джерел

1. Новітня історія України (1900–2000) / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрожжин та ін. – К., Вища школа, 2000. – 663 с.
2. Лук'яненко Л. Вірю в Бога і Україну. – К.: Пам'ятки України, 1991. – 319 с.
3. Чорновіл В. Національна інтелігенція і українська політика // Слово і час. – 1996. – № 2. – С. 24–29.
4. Пороський М. До історії Руху // Розбудова держави. – 1993. – № 8. – С. 6–14.
5. Бураковський О. Рух, євреї, Україна. Роздуми іногородця // Київ. – 1997. – № 1–2. – С. 93–125.
6. Горинь М. Два роки незалежності. Що далі? // Розбудова держави. – 1993. – № 8. – С. 6–14.
7. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Нові політичні партії. – К.: Знання, 1990. – 48 с.
8. Сучасні політичні партії та рухи на Україні. – К., 1991. – 117 с.
9. Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст. Франківський період. – К.: Наукова думка, 1992.
10. Потульницький В.А. Історія української політології. – К.: Либідь, 1992.
11. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали / Упорядкували Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Мюнхен: Сучасність. – Т. 1–3.
12. Калакура Я. Національно-державне відродження українського народу. – К.: Укрвузполіграф, 1992; Курас І. Етнополітологія: запити життя і відповіді вчених // Політика і час. – 1992. – № 3. – С. 62; Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. В.Г. Сарбей. – К., 1994 та ін.
13. Римаренко Ю.І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К. – 272 с.
14. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / І.Курас, Л.Нагорна, В.Євтух та ін. – Ін-т нац. відносин і політології НАН України. – К., 1997. – 211 с.
15. Наулко В.І. Хто і від коли живе в Україні. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с.
16. Євтух В.Б.
17. Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К.: ІП і ЕНД, 1998. – 98 с.
18. Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи / М.І. Панчук та ін. – НАН України Ін-т нац. відносин і політології. – К., 1995. – 367 с.
19. Кресіна І.О. Українська

національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітичний аналіз. – К.: Вища школа, 1998. – 391 с. 20. Українська нація: шлях до самовизначення / М.М. Вівчарик та ін. – К.: Вища школа, 2001. – 287. 21. Майборода О.М. Етносоціальна політика і перспективи етносоціального розвитку в Україні // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 77–85. 22. Литвин В.М. Сучасні політичні блоки та об'єднання на Україні // Політика і час. – 1991. – № 4. – С. 58–62; Новітні політичні партії і робітничий рух // Політика і час. – 1991. – № 13. – С. 1–46; Партія як форма політичної організації суспільства // Політика і час. – 1992. – № 1. – С. 52–59; Ліві, праві і центр // Політика і час. – 1992. – № 4. – С. 66–71. 23. Мартинюк І. Чи стане "Народний Рух..." всенародним? // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 10. – С. 60–61. 24. Драч В. Народ і партія єдині? // Вітчизна. – 1991. – № 7. – С. 129–136. 25. Рубан В. Довга дорога до себе. Політична думка в Україні 1991 року // Сучасність. – 1992. – № 1. – С. 90–106. 26. Михайлів В. Українська національна партія // Політика і час. – 1992. – № 2. – С. 65–68. 27. Головаха Є. Партія очима виборців // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 67–72. 28. Базовкін Є Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності // Політика і час. – 1991. – № 10. – С. 40–46. 29. Камінський А. На перехідному етапі. "Гласність", "перебудова" і "демократизація" на Україні. – Мюнхен, 1990. – 624 с. 30. Прокоп М. Напередодні незалежної України: спостереження і висновки / Б-ка українознавства. – Т. 62. – Нью-Йорк, 1993. – 646 с. 31. От политического монизма к реальному плюрализму: материалы "круглого стола" // Политическое самообразование. – 1989. – № 15. – С. 15–22; Выдрин Д.М. Многопартийность: "за и против" // Соц. политические науки. – 1990. – № 9. – С. 71–76; Кузин О.С. Неформалы: кто есть кто? – М.: Мысль, – 1990. – 327 с. 32. Астахова Е.В. Становление новопартийности в СССР: некоторые аспекты. – Харьков: Облполиграфиздат, 1991. – 347 с. 33. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с. 34. Пушкарев Б. Что придет на смену // Посев: Общественно-политический журнал. – 1990. – № 3. – С. 48–63; Прокоп М. На шляху до державної самостійності // Сучасність. – 1990. – № 8. – С. 66–69; Лукінов Ю. "Куди піде рухівський тризуб"? // Сучасність. – 1992. – № 5. – С. 100–107. 35. Рубан В. Довга дорога до себе // Сучасність. – 1992. – № 1. – С. 90–106. 36. Попович М.В. Національна культура і культура нації. – К., 1991. 37. Ткаченко В.М. Україна і Росія: проблеми національного самовизначення. – К., 1993. 38. Маринович М.Ф. Україна: дорога через пустелю. – Харків, 1993. 39. Ткаченко В.М., Реєнт О.П. Україна: на межі цивілізації. – К., 1995. 40. Журавський В.С. Україна політична: переступити через прірву. – К., 1995. 41. Богомаз К.Ю. Політичні партії і громадські організації на Україні (друга половина 80-х – на початок 90-х років ХХ ст.). – К.: Укрвузполіграф, 1992. – 142 с.; Багатопартійність в Україні: проблеми становлення і основні етапи розвитку. Деп. в УкрІНТЕІ, 27.07.92, №1152 – УК 92. – 40 с. та ін. 42. Современный этап политической реформы на Украине: теоретические и практические проблемы: Тез. докл. и научн. сообщений респ. конф., 17–19 окт. 1991. – Одесса, 1991; Политические партии: история, теория и современность: Тез. докл. респ. научн.-практ. конф., май 1991. – Донецк. 1991 та ін. 43. Шляхи до демократичної державності // Політика і час. – 1992. – № 6. – С. 16–24. 44. Гарань О.В. Від створення Руху до багатопартійності. – К.:Знання, 1992. – 48 с. 45. Гарань О.В. Убити дракона (3 історії Руху та нових партій України). – К.: Либідь, 1993. – 200 с. 46. Ковтун В. Історія Народного Руху України. – К., 1995. – 382 с. 47. Гончарук Г. Народний Рух України: Історія. – Одеса: Астропринт, 1997. – 378 с. 48. Тиский М. Історія виникнення Народного Руху на Волині. – Луцьк: Ініціал, 2001. – 256 с. 49. Голубець М. Народний Рух України: Львівщина. Рік перший. – Львів: ПОЛЛІ, 1998. – 236 с. 50. Степанишин Б. Четвертий ренесанс України. Вислід боротьби "Просвіти", Народного Руху України за національне відродження 1988–1998 рр. – Рівне: Б.В. 1999. – 236 с. 51. Народний Рух України на Збаражчині. Історія зародження і становлення. Кн. перша. – Тернопіль: Лілея, 1997. – 216 с. 52. Народний Рух України на Збаражчині. Шляхи утвердження. Кн. 2. – Тернопіль: Лілея, 1997. – 164 с. 53. Шановська О.А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989-

1996рр.): Дис. канд. історичних наук 07.00.01. – Одеса, 2003. – 181 с. 54. Шановська О.А. Хвиля національного відродження в Україні (1988 – липень 1990) // Труды Одесского политехнического университета. – Вып. 2 (8). – 1999. – С. 298–301; Еволюція проукраїнських поглядів громадян України у підтримці ідеї незалежної держави (липень 1990 – грудень 1991) // Труды Одесского политехнического университета. – Вып. 1 (10). – 2000. – С. 316–319. 55. Бураковський О.З. Історія Ради Національностей Народного Руху України 1989–1993 рр. Політологічний аналіз: Дис. канд. політологічних наук: 23.00.02. – К., 1998. – 193 с. 56. Бураковський О.З. Рада Національностей Народного Руху України (1989–1999). – Едмонтон-Альберта: Канадійський ін-т українських студій, Альбертський університет, 1995. – 160 с.; Рада Національностей та міжнаціональні стосунки в Україні // Сучасність. – 1991. – Ч.1. – С.56 – 61. 57. Народний Рух України: місце в історії та політиці / Тези док. Першої Всеукр. наук. конф. (14–16 вересня 1994 р., м. Одеса). – К., 1994. – 96 с.; Народний Рух України: місце в історії та політиці / Матеріали другої Всеукр. наук. конф. (11–12 вересня 1996 р., Одеса). – Одеса, 1996. – 56 с.; Народний Рух України: місце в історії та політиці / Матеріали третьої Всеукр. наук. конф. (10–11 вересня 1998 р., м. Одеса). – Одеса, 1998. – 72 с.; Народний Рух України: місце в історії та політиці / Матеріали четвертої Всеукр. наук. конф. (14–15 вересня 2000 р., м. Одеса). – Одеса, 2000. – 152 с.; Народний Рух України – матеріали п'ятої (позачергової) Всеукр. наук. конф. (14–15 вересня 2001 р., м. Одеса). – Одеса, 2001. – 204 с. 58. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352 с. 59. Кульчицький С. Історичне місце української радянської державності – К.: Альтернативи, 2002. – 63 с. 60. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с. 61. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 – початок 1990-х років. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.; Пробудження, робітничий рух на Україні 1989–1993 рр. – К.: Києво-Могилянська академія, 1995. – 230 с. 62. Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 832 с. 63. Рудич Ф. Політична система сучасної України: Особливості становлення, тенденції розвитку. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 352 с. 64. Марусик П. А ми тую червону калину підіймемо... Документальне есе, 1989–1999. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 256 с. 65. Бойко О. Україна в 1985–1991рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К.: ІП і ЕНД, 2002. – 306 с. 66. Бойко О. Історія України у XX столітті: 20-ті – 90-ті роки. – Ніжин, 1994. – 284 с. 67. Бойко О. Історія України. – К.: Академія, 2000. – 568 с. 68. Бойко О. Україна 1991–1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього? – К.: Абрис, 1996. – 208 с. 69. Бадзьо Ж. Влада – опозиція – держава в Україні сьогодні. Думки проти течії. – К.: Смолоскип, 1994. – 30 с.; Калмакан І.К., Бриндак О. Б. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в XX столітті. – Одеса: Астропринт, 1997. – 191 с. 70. Грабовський С., Шкляр Л. Від колонії до незалежності держави // Розбудова держави. – 1996. – № 1. – С. 7–12; № 2. – С. 9–14; № 3. – С. 19–21. 71. Харахаш Б. НРУ: життєвий цикл // Нова політика. – 1997. – № 4. – С.17–21. 72. Тойма С. Рух: третя спроба вбити клин // Нова генерація. – 1991. – № 2. – С. 6–8. 73. Кульчицький С. Хроніка державотворчого процесу. 1992 р. // Історія України. – 2001. – № 11. 74. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с. 75. Литвин В. Україна: політика, політики, власть (На фоні політичного портрета Л. Кравчука. – К.: Альтернативи, 1997. – 340 с. 76. Батенко Т. “Я повстаю, отже я існую...”: Політичний портрет І. Геля: Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років. Львів: НТШ, 1999. – 222 с., Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина XX століття: політичний портрет Богдана Гориня. – Львів: Кальварія, 1997. – 350 с.; Батенко Т. Свіча Михайла Гориня: Штрихи до портрета. – К.: УРП, 1995. – 61 с.; Нетудихата Т. І Плакали у січні квіти...: Пам'яті відомого українського політика Олександра Ємця. – К.: МП Леся, 2003. – 253 с.; Мусієнко О. Український “Овод” Левко Лук'яненко // Рідна школа. – 1998. – № 9. – С. 31–50; Данилюк Ж., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). – К.: Рідний край, 2000. – 616 с. 77. Секо Я., Бондаренко С. В'ячеслав Чорновіл:

постать на тлі доби // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. проф. М.М.Алексієвця. – Част.1. – Тернопіль: Лілея, 2005. – 352 с. 78. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці (Суспільно-політичний розвиток України в другій половині 80-х – першій половині 90-х років): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1995. – 48 с. 79. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні – середина 1950-х – початку 1990-х років: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича. – К., 1999. – 42 с. 80. Гарань О.В. Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні у 1988–1991 роках: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1996 р. – 82 с. 81. Кривдіна І.Б. Гельсінський Рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976 – поч. 90-х років): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одес. націонал. ун-т ім. І. Мечнікова. – Одеса, 2001. – 20 с. 82. Кулик В. Формування та еволюція української державної ідеї 1986 – 1991: Автореф. дис... канд. іст. наук: 23.00.01 / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К., 1999. – 20 с. 83. Марчук В. Національно-демократичні традиції у демократичному процесі України (друга пол. 1980-х – перша пол. 90-х років): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05. / НАН України. Ін-т національних відносин і політології. – К., 1996. – 22 с. 84. Пилипенко О. Національно-демократичний рух в Україні (друга пол. 80-х – поч. 90-х років ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Донецький державний університет. – Донецьк, 1997. – 24 с. 85. Савченко Л. Національне самовизначення українців як фактор дезінтеграції СРСР (1985–1991): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1994. – 17 с. 86. Секо Я.П. Національний рух середини 1980-х – початку 1990-х років у контексті відродження української держави / Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2005. – 20 с. 87. Бондаренко С. Народний Рух України в контексті українського відродження кінця 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / ТНПУ, 2004. – С. 174–182; Історичні передумови виникнення Народного Руху України в контексті відродження української державності // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М.Алексієвця. – Тернопіль. – 2004. – Вип. 2. – С. 104–109. Виникнення Народного Руху України в контексті відродження української державності кінця 80-х років ХХ ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М.Алексієвця. – Тернопіль: Вид-тво ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2005. – Вип.1. – 358 с. та ін. 88. Квітковський Д. Боротьба за українську ідею /Збірник публіцистичних творів. Упоряд. і ред. В.Верига. – Детройт – Нью-Йорк – Львів: НТШ, 1993. – 502 с.; Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку (1914–1991). – К.: Альтернативи, 2001. – 448 с.; Вілсон Е. Українці: несподівана нація /Пер. з англ. – К.: КІС, 2004. – 552 с.; Marples D. Ukraine under Perestroika. Ecology, economics and the workers revote. – Macmillan, 1991. – 245 p.; Kuzio T., Wilson A. Ukraine. Perestroika to Independence. – Edmonton–Toronto: CIUS, 1994. – 260 p. 89. Початок діалогу (про зарубіжне українство без упередженості) // Минуле України: відновлені сторінки. – К.: Наукова думка. 1991. – С. 265–275. 90. Farmer K. Ukrainian nationalism in the post-Stalin Era. – The Hague, Boston, London: Marmimes nignoff Publishers. – 241 p. 91. Табачник Г. Последние хозяева Кремля: за кремлёвскими кулисами. – 2-е изд. – М., Нью-Йорк, 1994. – 512с.; Хорей Г. Россия потрясает мир: Вторая русская революция и её воздействие на Запад. – М.: Новости, 1992. – 365 с.; Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917 – 1991. – К.: Мегатайп, 2000. – 608 с.

Serhiy Bondarenko

**STATE OF SCIENTIFIC PROBLEM OF RISE AND FORMATION OF PEOPLE'S
MOVEMENT OF UKRAINE**

The paper considers the problems of investigations in historiography by professional scientists and the participants of the development and activity of People's Movement in Ukraine as well as presents the brief characteristics of their views on the problem of the research work.

РОЗДІЛ 7. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94 (477)

Павло Коріненко

С. В. КОРНАВЕНКО, А. Г. МОРОЗОВ, О. П. РЕЄНТ. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК). – ВІННИЦЯ, 2004. – 431 С.; С. В. КОРНАВЕНКО, А. Г. МОРОЗОВ, О. П. РЕЄНТ. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (ІСТОРИЧНІ ПОРТРЕТИ). – ВІННИЦЯ, 2004. – 287 С.; С. В. КОРНАВЕНКО, А. Г. МОРОЗОВ, О. П. РЕЄНТ. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ. ХРЕСТОМАТІЯ. – ВІННИЦЯ, 2004. – 175 С.

У статті автор дає розгорнуту рецензію на Навчальний посібник, історичні портрети і Хрестоматію С. В. Корнавенка, А. Г. Морозова, О. П. Реєнта

У 1917–1920 рр. в Україні відбувалися складні і неоднозначні процеси політичного, економічного і військового характеру. Вони втягували в свою орбіту мільйони наших громадян, викликали живий інтерес у сусідніх держав і народів, а інколи спонукали їх до прямого військового втручання у наші внутрішні справи. З тих пір пройшло уже майже століття, а інтерес істориків, політиків, публіцистів до того надзвичайно складного і драматичного минулого не зменшується. Навпаки, політична значимість революційних подій 1917–1920 рр., набутого в той час досвіду державотворення зберігається, спонукає багатьох дослідників до намагання віднайти паралелі у вирішенні проблем державотворення в ті роки і на даному етапі нашого розвитку. Саме цим можна пояснити появу 19 травня 2005 року Указу Президента В. А. Ющенка "Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки". Заходи, передбачені даним Указом на рівні державних, політичних, громадських органів та організацій, наукових установ, закладів освіти мають посприяти утвердженню в суспільній свідомості об'єктивної оцінки ролі історичних осіб, збереження конструкції української нації [1: 20].

У цій багатоплановій роботі неоціненну роль відіграє історична спадщина політичних лідерів, учасників національно-демократичної революції, організаторів соціалістичного будівництва в Україні. До них належать праці М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, М. Шаповала, Д. Дорошенка, П. Христюка, І. Мазепи, Х. Раковського, В. Затонського й інших. По свіжих слідах вони масштабно відтворили бачене і пережите в революції від її початків і до останніх днів, переконливо відстоювали позицію, яку вони займали в тих конкретно-історичних умовах.

Сталося так, що національно-демократична революція в 1920 р. потерпіла поразку. В Україні утвердилась політична влада Рад робітничих та селянських депутатів. Вона активізувала курс на соціальні і економічні перетворення, в основу яких було покладено принципи утвердження суспільної форми власності на засоби виробництва, соціальну рівність трудящих, позбавлення будь-яких прав і соціального захисту тих громадян, які до того часу володіли приватною власністю.

Відповідно, радянська історіографія, починаючи з 20-х і аж до 90-х років ХХ століття досліджувала соціальні проблеми в Україні напередодні революційних подій і шляхи їх вирішення під час революції. В історіографічній спадщині радянської доби практично немає розробки національного питання, а військові події тих років аналізуються з точки зору їх кінцевого результату. Колективна праця відомих радянських істориків "Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр." [2] підвела певну риску під багатолітнім дослідженням вищеназваних проблем. Одночасно в ній були поставлені конкретні завдання історикам на наступну дослідницьку роботу щодо таких складних проблем як

особливості військово-політичної роботи в Червоній армії, з'ясування характеру соціально-економічних змін на селі, морально-політичного стану суспільства та ін.

З проголошенням незалежності України і ліквідацією радянської влади особливістю нових історичних праць є те, що їх автори у своїй більшості ще донедавна розвивали радянську історіографію. Відтепер вони почали корегувати свої попередні наукові висновки, мотивуючи це тим, що в попередній політичній системі не було можливостей наукових публікацій іншого політичного змісту.

У 1998–1999 рр. історіографія проблеми суттєво збагатилася. Вийшли з друку дві узагальнюючі наукові праці "Українська революція і державність (1917–1920 рр.)" та монографія Солдатенка В. Ф. "Українська революція. Історичний нарис" [3]. Перша із них є доробком колективу вчених і присвячена комплексному дослідженню всіх форм державності України в 1917–1920 рр. Причому, кожна із форм державності України, а їх було щонайменше 5 (Українська Народна Республіка доби Центральної Ради і часів Директорії, гетьманська Українська держава, Західноукраїнська Народна Республіка і Українська Соціалістична Радянська Республіка), розглядаються як невід'ємна частина нашого спільного національного досвіду. Висвітлення подій здійснено за проблемно-хронологічним принципом, в усій їх складності, постійній зміні та взаємозв'язку. Чи не вперше в сучасній українській історіографії автори так ґрунтовно підійшли до проблеми альтернативності суспільно-політичного розвитку, що відкривалася в той період перед Україною.

У монографії В. Ф. Солдатенка [4] найбільш повно і ґрунтовно відтворено цілісну панорамну картину історії української національно-демократичної революції 1917–1920 рр., солідно розроблено критерії періодизації досліджуваного процесу, з'ясовано причини, характер і мету боротьби, розвиток самої концепції революції. Монографія підготовлена на основі перевірених і критично оцінених автором чисельних документів і матеріалів. При цьому вчений з повагою ставиться до своїх попередників, добросовісно цитує їх основні думки і висновки. В разі незгоди з певними політичними оцінками В. Ф. Солдатенко уникає навішування їх авторам ярликів. Для аргументації своєї точки зору він вдається до залучення додаткових історичних джерел і матеріалів. Ось чому його судження і висновки є поважними і переконливими.

Нові наукові досягнення врахували автори чисельних підручників з історії України, в яких чільне місце займають розділи, присвячені українській революції [5].

При незаперечливих здобутках сучасної української історіографії відчувалась гостра потреба підготовки окремих наукових праць для студентів вищих навчальних закладів з історії української революції, в яких би комплексно висвітлювались основні події, факти, місце та роль історичних осіб в революції. Хрестоматійний збірник документів та матеріалів мав би надати студентам можливість відчутти дух тієї епохи, спонукаючі мотиви до тих чи інших дій окремих державних установ, політичних партій, громадських рухів, розкрити мотиви і наслідки іноземного втручання у внутрішні справи України. Саме таким доробком сучасної історіографії став рецензований нами тритомник С. В. Корнавенка, А. Г. Морозова, О. П. Реєнта [6].

Архітектоніка навчального посібника названих авторів "Українська революція" відповідає програмі курсу історії України у вищих навчальних закладах по даній темі. Причому, автори максимум уваги приділяють лише національно-демократичній революції, рушійними силами якої вони вважають українську інтелігенцію, яка "не лише генерувала визвольні ідеї, а й втілювала їх у життя через партійні організації різних напрямків" [7:18].

У посібнику правильно підмічено, що в Україні на той час української буржуазії, котра визнавала б себе такою, практично не було. Українські пролетарі були розпорошені між різноманітними політичними партіями і лише незначна частина із них підтримувала Українську революцію. Солдатська маса, втомлена війною, виступила на підтримку Центральної Ради, підтримала ідею національно-територіальної автономії України [8: 22–23]. Отже, спектр рушійних сил революції виявився надто вузьким, з досить нечітким баченням політичної перспективи. До того ж їм довелося одночасно вирішувати дві проблеми: відроджувати державність і утверджувати її соціалістичну спрямованість. Ідеї саме такої державності були досить популярними в тогочасному суспільстві.

У посібнику наведено практично усі відомі на сьогодні точки зору щодо періодизації Української революції. І це добре. Адже студент має можливість їх співставити, обґрунтувати мотиви учасників революції, дослідників щодо вирішення даної наукової проблеми. На жаль, автори посібника чомусь ухилилися від означення своєї власної позиції періодизації Української революції.

Виникнення Української Центральної Ради і початок її діяльності в посібнику розкривається через призму особливостей політичного становища, неготовності її лідерів до радикальних дій, уповань на демократизм і справедливий підхід щодо вирішення українського питання з боку Тимчасового уряду Російської республіки.

Три носії владних повноважень: представники Тимчасового уряду, Центральної Ради і Ради робітничих і солдатських депутатів зорганізувались і почали діяти на Україні практично одночасно. Протистояння між ними визначатиме зміст і напрямок розвитку революційних подій в Україні. Складною для розуміння студентами є проблема національно-територіальної автономії, федеративних стосунків з Росією. Саме тому автори посібника цій проблемі приділили так багато місця при розгляді роботи Українського національного конгресу 6–8 березня 1917 року, а в подальшому викладі матеріалу цій проблемі присвятили окремий параграф [9: 45–49].

Відчувається вболівання авторів посібника за непослідовність в державотворенні, яку проявила Центральна Рада в період між опублікуванням I і II Універсалів, за те, що вона часто йшла за подіями, а не випереджала їх шляхом розробки своєї стратегії і тактики [10: 55].

Осінь 1917 року виявилась для Української Центральної Ради складним випробуванням на міцність. Події в Петрограді 25 жовтня позбавили її природного союзника. Тимчасовий уряд був повалений більшовиками. І саме з цього часу посилюється протистояння двох соціалістичних течій в Україні. Спроби В. Винниченка "Створити однорідну соціалістичну федеративну владу", на думку авторів посібника, були спробою поєднати непоєднуване [11: 60].

Ігнорування Центральною Радою соціально-економічних питань, особливо земельного, привело до відмови в її підтримці з боку трудящих і солдатських мас. Більшовизація Рад і їх прихід до влади в містах стала фактом.

Збройний конфлікт з радянською Росією прискорив перехід від автономістсько-федеративних принципів держави до самостійницьких, що і було зафіксовано в IV Універсалі Української Центральної Ради. Але це вже була запізнена акція [12: 65].

Автори посібника досить детально описують чи не найбільш складний і все ще недостатньо досліджений, особливо в плані оцінок, період історії Центральної Ради з кінця січня – до початку березня 1918 року. Основним змістом цього часу в діяльності Центральної Ради є суцільна вимушеність: еміграція, вступ в переговори з Четверним Союзом і підписання нерівноправного договору, терпіння окупаційного режиму в Києві і виконання взятих перед ним на себе зобов'язань.

В українській історіографії останніх років досить неоднозначно, в значній мірі по новому висвітлюється період гетьманату П. Скоропадського, особливо його курс на авторитаризм в державному управлінні, відновлення поміщицького землеволодіння [13]. Автори посібника вважають, що "бурхливі революційні події показали нездатність парламентської республіки у формі Центральної Ради вирішити загальні питання державного будівництва. Тому П.Скоропадський свідомо пішов на встановлення тимчасового авторитарного правління [14: 95]. Ми також дотримуємось такої думки.

Закиди з боку Українського Національного Союзу про те, що П.Скоропадський формувал уряд не за національною ознакою також непереконливі. Адже усі уряди як до гетьманату так і після, не були і не могли бути сформовані за національною ознакою, так як в Україні відчувался постійний "кадровий голод" [15:101].

Автори побічно торкнулися соціально-економічного становища робітників і селян та розгляду такої події як Всеукраїнський страйк залізничників, що відбувся в липні 1918 року. На наш погляд, варто було б розкрити причини цього явища, проаналізувати мотиви участі різних політичних сил в страйку, а також наслідки їхньої боротьби проти гетьманської влади.

Третій розділ посібника присвячений розгляду історії Західноукраїнської Народної Республіки. Автори справедливо наголошують на тому, що держави Антанти заради своїх імперських цілей зрадили ЗУНР, з самого початку зайняли антиукраїнську позицію і в кінцевому рахунку посприяли втраті українцями своєї державності. Разом з тим в посібнику приділено належну увагу позиції української політичної еліти, яка пов'язувала розв'язання східно-галицького питання з Австрією. Сталося так, і в цьому був трагізм борців за українську державність, що головним противником її відродження в Галичині стала не агонізуюча імперія, а відроджувана Польща [16: 145].

У цьому розділі досить ґрунтовно виписаний конкретний вклад в боротьбу за розбудову ЗУНР полковника Д. Вітовського, доктора К. Левицького, генерал-чотара М. Тарнавського, генерала Омелянович-Павленка, генерала О. Грекова та багатьох інших.

Аналізуючи процес військового будівництва, а саме: структуру, кадровий потенціал, автори посібника звернули увагу на високий рівень організованості, дисципліни в УГА, що було на той час різким контрастом в цій же царині за часів Української Центральної Ради і, особливо, Директорії. До того ж саме галичани першими здійснили перші кроки щодо реалізації соборності українських земель. І не вина їх в тому, що Є.Петрушевич, дізнавшись про домовленість С. Петлюри з польським урядом про передачу Польщі західноукраїнських земель, змушений був в грудні 1919 року розірвати Акт Злуки з УНР.

Для багатьох дослідників є надто складним період відродження УНР часів Директорії (кінець 1919 – початок 1920 рр.). Справа в тім, що патріотичні гасла, резолюції зборів, мітингів, яких в цей час була досить велика кількість, не завжди співпадали з реальною політикою. Автори посібника, на наш погляд, поступили цілком слушно, коли все-таки основну увагу звернули на реальну політику Директорії щодо селян, робітництва, міжнародні відносини і зовнішньополітичну сферу. Саме такий підхід дозволив їм виважено і об'єктивно оцінити здобутки (на жаль їх було небагато) і обміркувати причини невдач Директорії в державному будівництві, на фронтах і в зовнішній політиці.

Це сталося тому, що Директорія так і не змогла запропонувати суспільству конкретний вектор державного будівництва, практично зупинилась в його просуванні по соціалістичному шляху розвитку. Саме цим можна пояснити те, що Українська революція завершилась не пізніше грудня 1919 року [17:11, 74–76].

Автори слушно зауважують наскільки великою була руйнівна сила отаманщини. Це проявилось не тільки в міжособистних стосунках діячів Директорії, а що найбільш небезпечно – був вкрай негативний вплив їх дій на сприйняття населенням України Директорії. Саме ці обставини призвели Директорію до фактичної самоізоляції [18: 250].

Наступний розділ посібника містить чимало фактичного матеріалу про другий прихід Радянської влади, який тривав з початку січня і аж до вересня 1919 року, до окупації України військами Денікіна. Автори наголошують на тому, що це було завоювання більшовиками України. Ця теза не викликає заперечень. Дійсно, радянські військові частини брали участь у встановленні Радянської влади. Не стояли осторонь цього процесу і робітники, і селяни. "Населення Слобожанщини, – пишуть автори посібника, – яке вже пізнало жахи отаманщини і зазнало впливу більшовицької агітації, допомагало радянським військам. В Харкові й Катеринославі вибухнули повстання проти української влади, що перекинулися на периферію" [19: 264].

Викладений у посібнику матеріал засвідчує, як Радянська влада своїми репресивними діями (діяльність надзвичайної комісії, насадження колгоспів, комун і ін.) крок за кроком віддаляла від себе основну масу населення. Повстання проти таких дій Радянської влади стали реальністю весни-літа 1919 р., що суттєво полегшило завоювання України білогвардійськими військами Денікіна [20:270–276].

Антинародна, антиукраїнська політика білогвардійського уряду не знайшла масової підтримки серед населення України. Навпаки, масовий опір селянства реставрації поміщицьких порядків влітку 1919 року переріс у партизансько-повстанський рух. Загони Н. Махна найбільш послідовно і рішуче наносили удари по білогвардійських військах. Остаточний удар по режиму Денікіна нанесла Червона армія. Саме вона завершила звільнення території України від денікінців і сприяла відновленню в 1919 р. радянської вла-

ди. Автори посібника констатують, що на цей раз процес утвердження радянської влади суттєво відрізнявся від попередніх. З її боку мала місце увага до національного питання, не допускалось примусове насадження на селі колгоспів, комун, а Закон від 5 лютого 1920 р. "Про землю" радикально вирішував земельне питання в інтересах селян. 15 мільйонів десятин землі селяни України отримали в користування без всякого викупу. Саме ці фактори, така політика і була визначальною в утвердження радянської влади на Україні.

В одному із попередніх розділів автори посібника висловили думку про те, що ні один із претендентів на владу в Україні не міг реалізувати свою політику самостійно, без залучення зовнішніх політичних і військових сил. До таких дій вдавалась УЦР, Директорія. Не були виключенням і більшовики України. Вони постійно спирались на військову, політичну і економічну підтримку з боку радянської Росії в боротьбі проти влади Центральної Ради і австро-німецького окупаційного режиму, влади Директорії і англо-французького окупаційного режиму, білогвардійських режимів Денікіна і Врангеля, а також польських окупаційних військ. Підтримка їх з боку населення України, в силу певних причин, не завжди була достатньою. Однак тенденція зростання підтримки дій радянської влади з боку робітників та селян все-таки мала тенденцію до зростання. Разом вони перемогли. "Громадянська війна, що тривала три роки, скінчилася" [21: 314].

Попри усі проблеми економічного, військового, політичного становища національно-культурне, релігійне життя українського народу не переривалося, хоча і зазнавало певних впливів. Автори посібника поступили цілком виправдано, аналізуючи кожен етап революції, виділили в окремі параграфи і цю так необхідну для життєдіяльності людини сторону її буття.

Як і належить для такого виду наукової продукції, автори до кожного розділу Посібника, виходячи із вимог запровадження Болонської системи освіти, дали добре продумані тестові завдання для самоконтролю знань студентів. Запропонована в Посібнику література, джерела, якими мають користуватися студенти при самопідготовці до занять є найновішою. Автори добре попрацювали над відбором наочних матеріалів: карти, схеми, портрети історичних осіб, символіка усіх державних органів влади містяться в кожному розділі Посібника. Складена досить обширна хронологічна таблиця основних подій періоду Української революції. Авторському колективу вдалось практично рівномірно висвітлити події на всій території України, розкрити роль історичних осіб, які самим безпосереднім чином впливали на хід подій на тій чи іншій території і в Україні в цілому.

У кінці кожного розділу і параграфа автори Посібника роблять короткі, але винятково глибокі висновки. Посібник написаний хорошою сучасною українською мовою, його зміст буде позитивно впливати на патріотичне виховання сучасної студентської молоді.

Наступна частина колективної праці "Історичні портрети" [22] містить відомості про діячів доби Української революції. Всього автори подали 145 довідок про державних, політичних, військових, громадських, наукових та релігійних діячів. Важливо, що автори розширюють біографічні рамки історичних осіб і, як правило, дають можливість студентам ознайомитись з біографічними даними таких осіб ще з юнацьких та студентських років. На наш погляд, це цілком виправданий методичний підхід. Адже ці матеріали будуть опрацьовувати нинішні і майбутні покоління студентів. У багатьох із них неминуче з'явиться бажання наслідувати кращі, часом героїчні вчинки кращих представників українського народу.

Автори рецензованого Посібника здійснили передрук матеріалів із багатьох джерел, як правило, довідкового характеру. При підготовці до друку, можливо варто було б окремі положення виділити курсивом, наприклад, висновок, до якого прийшов В. Винниченко у вересні 1917 року: *"без національного визволення не може бути визволення соціального"* [23: 39]. І ще. Оцінка І.Крип'якевичем ролі М. Грушевського в долі нашого народу: *"Грушевський доклав чимало сил, аби засипати провалля, що витворилося між синами одної землі. Він раз у раз єднав наддніпрянців із галичанами й буковинськими українцями до одного діла, працював над зближенням у поглядах, у мові, у праці"* [24: 59].

Допитливий студент не зможе не звернути уваги на те, що значна частина історичних осіб тієї доби загинула на фронтах, була репресована сталінським режимом. До них відносяться Василенко К., Вороний М., Корж К., Галаган М., Голубович В., Єфремов С. і інші. Чимало діячів Української революції змушені були емігрувати за кордон і там доживати свої дні в т. ч. Антонович Д., Винниченко В., Баранівський Х., Дорошенко Д. і ін.

На нашу думку, авторам рецензованого посібника "Історичні портрети" інколи варто було б зробити пояснювальні примітки. Так, причини смерті М. Грушевського подано так, як це подавалось історіографією 90-х років ХХ ст. На сьогодні науковці мають в своєму розпорядженні інші свідчення по цьому питанню. Або ж таке: "Балбочан П. звільнив Київ 2. III. 1918 р." [25:61–63]. Відомо, що до того були причетні і німецькі війська.

В цілому книга, у якій дано історичні портрети видатних осіб Української революції, полегшить студентам наблизитись до тієї епохи, краще її зрозуміти через пізнання конкретної діяльності багатьох осіб того часу.

Третя книга "Українська революція. Хрестоматія" [26] містить 129 документів і матеріалів. Сім розділів хрестоматії відповідають семи розділам посібника "Українська революція". Відомо, що по добі Української революції збереглась велика кількість документів і матеріалів різного походження. Це дуже добре, але це є великою проблемою для укладачів Хрестоматії. У цьому випадку було важливо відібрати саме ті документи, які дозволяють найбільш повно і об'єктивно розкрити суть проблеми, позицію окремої політичної партії, особи, реакцію різних соціальних верств на ту чи іншу подію.

На наш погляд, укладачі Хрестоматії з цією проблемою цілком впорались. Вони подали, перш за все, документи центральних органів влади у тім числі Української Центральної Ради, Гетьманату, Директорії і Раднаркому УСРР; документи з'їздів політичних партій, конференцій громадських організацій та їх відозви до громадян України і ін.

Ця книга добре послугує студентам при підготовці до семінарських занять, індивідуальних навчально-дослідних завдань, при написанні курсових та дипломних робіт. Мабуть, варто було б укладачам Хрестоматії зробити короткий вступ, у якому сформулювати основні підходи до укладання Хрестоматії, зацентрувати увагу студентів на важливості окремих документів, дати поради щодо серйозного і вдумливого ставлення до документів доби Української революції.

Таким чином, рецензована тритомна праця С. В. Корнавенка, А. Г. Морозова, О. П. Реєнта є оригінальним науковим доробком сучасної історіографії, співзвучна Указу Президента "про необхідність видання наукових праць, збірників документів та матеріалів, присвячених історії національно-визвольних змагань початку ХХ століття в Україні, життю і діяльності видатних діячів УНР та ЗУНР, а також публікації їх творів" [27: 20].

У результаті кропіткої праці упродовж багатьох років, систематизації та аналізу багатьох джерел, спеціальних історичних досліджень авторам тритомника вдалося створити так необхідний для студентів навчальний посібник "Українська революція", окремою книгою видати "Історичні портрети" і "Хрестоматію" доби Української революції. Рецензоване видання уже має значний попит у викладачів вищих навчальних закладів, студентів, вчителів історії, усіх, для кого пізнання складних процесів історії Української революції важливе заради кращого розуміння не менш складних процесів сьогодення.

Список використаних джерел

1. Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки. Указ Президента України // Урядовий кур'єр, 2005, 19 травня. – С. 20.
2. Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. В 3-х томах. – К.: 1967–1970.
3. Українська революція і державність 1917–1920 рр. – К.: 1998. – 247 с.
4. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К.: 1999. – 975 с.
5. Бойко О. Д. Історія України: Посібник. – К.: 2003. – 656 с.; Борисенко В. Курс української історії. – К.: 1997; Історія України (Під ред. В.А. Смоля). – К.: 1997. – 424 с. Історія України. – Львів: 2003. – 520 с.; Історія України: Курс лекцій у 2-х кн. – К., 1992.
6. С. В. Корнавенко, А. Г. Морозов, О. П. Реєнт. Українська революція. Посібник. – Вінниця, 2004. – 431 с.; С. В. Корнавенко, А. Г. Морозов, О. П. Реєнт. Українська

революція. Історичні портрети. – Вінниця, 2004. – 287 с.; С. В. Корнавенко, А. Г. Морозов, О. П. Реєнт. Українська революція. Хрестоматія. Вінниця, 2004. – 175 с. 7. С. В. Корнавенко, А. Г. Морозов, О. П. Реєнт. Українська революція. Посібник. – С. 18. 8. Там же. – С. 22–23. 9. Там же. – С. 45–49. 10. Там же. – С. 55. 11. Там же. – С. 60. 12. Там же. – С. 65. 13. Реєнт О. П. Павло Скоропадський. – К.: 2003. – 304 с. 14. С.В Корнавенко, А. Г. Морозов, О. П. Реєнт. Українська революція. Посібник. – С. 95. 15. Там же. – С. 101. 16. Там же. – С. 145. 17. Винниченко В. Відродження нації. – Київ–Відень, 1920. Ч. 1. – С. 11; Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. – С. 74–76. 18. С. В. Корнавенко, А.Г.Морозов, О. П. Реєнт. Українська революція. Посібник. – С. 250. 19. Там же. – С. 264; 20. Там же. – С. 270–276. 21. Там же. – С. 314. 22. С. В. Корнавенко, А. Г. Морозов, О. П. Реєнт. Українська революція. Історичні портрети. – С. 39. 23. Там же. – С. 59. 24. Там же. – С. 61–63. 25. С. В. Корнавенко, А. Г. Морозов, О. П. Реєнт. Українська революція. Хрестоматія. 26. Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки. Указ Президента України // Урядовий кур'єр. – 2005. – 19 травня. – С. 20.

Pavlo Korinenko

**SERGIJ KORNAVENKO, ANATOLIJ MOROZOV, OLEKSANDR REYENT.
UKRAINIAN REVOLUTION (MANUAL). VINNYTSIA, 2004. – 431 P. –
S. V. KORNAVENKO, A. T. MOROSOV, O.P. REYENT. UKRAINIAN
REVOLUTION (HISTORICAL PORTRAIT). VINNYTSIA, 2004. – 287 P.;
S. V. KORNAVENKO, A. T. MOROSOV, O. P. REYENT. UKRAINIAN
REVOLUTION (READER) VINNYTSIA, 2004. – 175 P.**

The article deals with the extended resume on the manual historical portrait and reader by S. V. Kornavenko, A. T. Morosov, O. P. Rezent.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Алексієвець Леся** – кандидат історичних наук, докторант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Алексієвець Микола** – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений працівник освіти України.
- Бармак Микола** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Боровська Інна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бондаренко Сергій** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Валіон Оксана** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Валюх Людмила** – аспірант кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету.
- Вовк Степан** – професор кафедри філософії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Гомотюк Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Тернопільського державного економічного університету.
- Гриськів Віктор** – здобувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Грубінко Андрій** – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Дребот Назарій** – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Древницький Юрій** – асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, здобувач кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Дутчак Інна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціології Сторожинецького факультету Національної академії державної служби України.
- Дзісяк Ярослав** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Звоздецький Денис** – аспірант кафедри етнології та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Ігнатенко Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кабачинський Микола** – кандидат педагогічних наук, доцент, докторант Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.
- Кватира Інна** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кулянда Ярослав** – директор ЗНЗ № 14 м. Чернівці.
- Коріненко Павло** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ляхманюк Тетяна** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

-
- Левицький Віталій** – асистент кафедри маркетингу на виробництві Тернопільського державного технічного університету імені Івана Пулюя.
- Малярчук Олег** – старший викладач кафедри ЗЕГД Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського державного економічного університету.
- Наумов Андрій** – аспірант кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету.
- Недошитко Ірина** – здобувач кафедри українознавства Тернопільського державного економічного університету.
- Савенко Тетяна** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Саламаха Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Тильний Андрій** – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Цуп Олена** – аспірантка Тернопільського державного економічного університету.
- Юрків Юлія** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Микола Алексієвець, Ярослав Секо ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	4
Денис Звоздецький БУКОВИНСЬКЕ СТАРООБРЯДНИЦТВО КІНЦЯ ХVІІІ – ХІХ СТ. У ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ І ДІЯХ АВСТРІЇ, РОСІЇ ТА ВАТИКАНУ	9
Віталій Левицький ЦЕРКОВНІ МАЄТКИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ	14
Микола Бармак ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ КИЇВСЬКОЮ, ПОДІЛЬСЬКОЮ ТА ВОЛИНСЬКОЮ ГУБЕРНІЯМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.....	18
Тетяна Савенко ВИДАННЯ НАУКОВИМ ТОВАРИСТВОМ ІМ. ШЕВЧЕНКА УКРАЇНСЬКОЇ ЗАГАЛЬНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ.....	24
Інна Дутчак ВПЛИВ ПЛАСТОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ БУКОВИНИ НА ДУХОВНЕ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСТВА КРАЮ.....	29
Юлія Юрків ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ ЖІНОК В УКРАЇНІ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ	36
Інна Дутчак ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМИН УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ БУКОВИНИ З СТУДЕНТАМИ ІНШИХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ У КІНЦІ ХІХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	40
Оксана Гомотюк ЕКСПОРТ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНУ ТА ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА (1917–1920).....	47
Ярослав Кулянда ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО ВОЄННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМІТЕТУ ПІСЛЯ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.....	52
Ярослав Секо ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ НА ШПАЛЬТАХ ГАЗЕТИ “ВОЛИНЬ” (1941–1944 РР.).....	59
Сергій Бондаренко ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ І ЗАВДАННЯ НРУ.....	65
Микола Кабачинський СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗБУДОВА ПРИКОРДОННИХ СТРУКТУР НА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІЙ ДІЛЯНЦІ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ В 1991–2003 РОКАХ.....	73
Розділ 2. УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	79
Віктор Гриськів КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ НА СЛУЖБИ У МОСКОВСЬКОГО ЦАРЯ	80
Наталія Саламаха ЗВ'ЯЗКИ М. ПОГОДІНА ТА І. ВАГИЛЕВИЧА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЇХ ЛИСТУВАННЯ)	85
Олег Рудий СТЕПАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ: ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ	92
Тетяна Лахманюк ІВАН ЯКОВИЧ ГОРБАЧЕВСЬКИЙ І УКРАЇНСЬКЕ СТУДЕНТСЬКЕ ТОВАРИСТВО “СІЧ” У ВІДНІ.....	99

Оксана Валіон	
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І НАДДНІПРЯНЩИНА (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)	101
Юрій Древніцький	
ВОЛОДИМИР СТАРОСОЛЬСЬКИЙ І РАДИКАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	106
Андрій Тильний	
ОСНОВНІ ВІХИ СУСПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕТРА ФРАНКА (1895–1941 РР.)	111
Назарій Дребот	
ФОРМУВАННЯ В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА ЯК ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА	114
Розділ 3. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	118
Людмила Валюх	
ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЗДОБУТКИ БРИТАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА КІНЕЦЬ ХІХ СТ.: ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ	119
Леся Алексієвець	
РОЗСТАНОВКА ТА КОНФІГУРАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ СИЛ У КОНТЕКСТІ ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ЗАГАЛЬНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ (1918–1926 РР.)	126
Інна Кватира	
РОЗСТАНОВКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ СИЛ В ПОЛЬСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918–1939 РР.)	138
Андрій Грубінко	
УКРАЇНСЬКО-БРИТАНСЬКІ ВІДНОСИНИ НА РУБЕЖІ ХХ І ХХІ СТОЛІТЬ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НОВОГО ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ	147
Олена Цуп	
ТЕРНОПІЛЬЩИНА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКОГО МІЖРЕГІОНАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА	157
Андрій Наумов	
ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ПРЕЗИДЕНТА РФ В. ПУТІНА ДО ПОДІЙ 11 ВЕРЕСНЯ 2001 РОКУ В США ТА ЇЇ СУСПІЛЬНА ОЦІНКА В РОСІЇ	161
Ірина Недошитко	
ВНЕСОК УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА МИСТЕЦТВА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ..	169
Розділ 4. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПІЗНАННЯ І НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	175
Степан Вовк	
РАЦІОНАЛЬНЕ ПІЗНАННЯ І МІСТИЧНЕ БАЧЕННЯ БАГАТОМІРНО-ЦІЛІСНОГО СВІТУ	176
Інна Боровська	
НОВІ ПІДХОДИ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ КІНЦЯ ХVІІІ СТОЛІТТЯ	184
Розділ 5. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ У ШКОЛІ	188
Наталія Ігнатенко	
ІГРОВІ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СУЧАСНОГО УРОКУ ІСТОРІЇ	189
Розділ 6. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	194
Олег Малярчук	
СПОГАДИ ПОЛТІВ'ЯЗНІВ ЯК ОДНЕ З ДЖЕРЕЛ ДО ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМ СЕЛА ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР	195

Ярослав Дзісяк	
ІСТОРИЧНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ 1980-Х – ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ: ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ПРОБЛЕМИ.....	198
Сергій Бондаренко	
СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ	208
Розділ 7. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	220
Павло Коріненко	
С. В.КОРНАВЕНКО, А. Г. МОРОЗОВ, О. П. РЕЄНТ. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК). – ВІННИЦЯ, 2004. – 431 С.; С. В. КОРНАВЕНКО, А. Г. МОРОЗОВ, О. П. РЕЄНТ. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (ІСТОРИЧНІ ПОРТРЕТИ). – ВІННИЦЯ, 2004- 287 С.; С. В. КОРНАВЕНКО, А. Г.МОРОЗОВ, О. П. РЕЄНТ. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ. ХРЕСТОМАТІЯ. – ВІННИЦЯ, 2004. – 175 С.	221
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	228

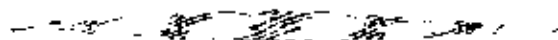

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005 – Вип. 3 – 234 с

Комп'ютерний набір: Андрій Кліш
Комп'ютерне оформлення: Юрій Древницький

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 10.11.2005 р. Підписано до друку 18.11.2005 р. Формат 60 × 84/18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 22. Обліково-видавничих аркушів 29
Замовлення 127 Тираж 300 прим Свідоцтво про реєстрацію ТР № 241 від 18.11.97

Увага

I. Для публікації матеріалів в журналі необхідно подати до редакції:

- ✓ статтю в редакторі Word (версія не нижче 6. 0/95 шрифт Times New Roman) на дискеті (файл називається за прізвищем автора латинськими буквами з вказівкою на версію Word. Наприклад, Strishynec95, Strishenec97. Де 95 і 97 – версії Word. Файл обов'язково у двох копіях 95 та 97 версії) й якісно надруковану на білому папері формату А4;
- ✓ рецензію провідного фахівця з даної галузі наук, як правило, доктора наук, відповідно завірену;
- ✓ виписку із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;
- ✓ експертний висновок про можливість відкритого опублікування матеріалів;
- ✓ відомості про автора (прізвище, ім'я, по-батькові (повністю), місце роботи, посада, науковий ступінь та звання, адреса, телефон)

II. Вимоги до оформлення друкованих праць:

1. Формат сторінки А4.
2. Поля 2x2x3x1.
3. Шрифт Times New Roman, Arial.
4. Величина шрифту – 14.
5. Інтервал: 1, 5 (Ctrl+5).
6. Абзац: 1, 25 см.
7. Рядків на сторінці – 29–30.
8. Символів на рядок – 65–70.
9. Між роками ставиться тире (1917–1920).
10. По тексту використовуються заокруглені дужки, для посилань квадратні.
11. Ініціали (Алексієвець М. М.; М. М. Алексієвець), роки (1917–1920 рр.), а також перед квадратною дужкою посилання ("[14: 23]") ставляться непереносимі пробіли.
12. Посилання на список використаних джерел: [12: 56–57; 14: 23], [14: 23], [14: арк. 23],
  - ✓ де "12" та "14" порядковий номер у списку використаних джерел;
  - ✓ "56–57, 23" – номери сторінок;
  - ✓ арк. 23 – вказівка на номер аркуша в архіві;
  - ✓ ":" ставиться після порядкового номера у списку використаних джерел;
  - ✓ "," – між номерами сторінок;
  - ✓ ";" – між порядковими номерами різних джерел.
13. Зразок оформлення списку використаних джерел:
  - ✓ Июль-ноябрь 1758 г. Ученая переписка префекта Киевской Академии Самуила Миславского с профессором Христианом Баумейстером // Акты и документы. – Отд. II. – Т. V. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1908. – С. 222–224.
  - ✓ Завгородній Ю. Києво-Могилянська академія в контексті вітчизняного сходознавства: північно-буддистський регіон Далекого Сходу // Києво-Могилянська академія в історії України. Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: НаУКМА. – 1995. – С. 36–37.
  - ✓ Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 54–68.
  - ✓ Українська культура: історія і сучасність / За ред. Черепанової С. О. – Львів: Світ, 1994. – 456 с.
  - ✓ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України).. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7248.
  - ✓ Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII-XVIII століть. – К.: Наукова думка, 1964. – 116 с.